

СХІДНИЙ ІНСТИТУТ УКРАЇНОЗНАВСТВА ім. КОВАЛЬСЬКИХ
НАУКОВО-ДОСЛІДНИЙ ЦЕНТР УКРАЇНСЬКИХ СТУДІЙ ім. Д. І. БАГАЛІЯ
ХАРКІВСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ імені В. Н. КАРАЗІНА
ІНСТИТУТ УКРАЇНСЬКОЇ АРХЕОГРАФІЇ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВА
ім. М. С. ГРУШЕВСЬКОГО НАН УКРАЇНИ
ХАРКІВСЬКА ДЕРЖАВНА АКАДЕМІЯ КУЛЬТУРИ

С Х І Д / З А Х І Д

Історико-культурологічний збірник

Випуск 11–12. Спеціальне видання

УСНА ІСТОРІЯ В СУЧАСНИХ СОЦІАЛЬНО-ГУМАНІТАРНИХ СТУДІЯХ: ТЕОРІЯ І ПРАКТИКА ДОСЛІДЖЕНЬ

За редакції

Володимира Кравченка

та *Гелінади Грінченко*

Харків
ТОВ «НТМТ»
2008

УДК 930:801.81(082)

ББК 63.2я4

С92

Редакційна колегія:

д-р іст. наук В. В. Кравченко (головний редактор), д-р соц. наук В. С. Бакіров, д-р іст. наук А. В. Бойко, д-р іст. наук Г. В. Боряк, д-р філол. наук В. М. Василенко, д-р іст. наук Я. Й. Грицак, канд. іст. наук Г. Г. Грінченко, д-р іст. наук Я. Р. Дашкевич, канд. іст. наук А. М. Домановський (відповідальний секретар), канд. філос. наук М. В. Дяченко, канд. філос. наук Т. В. Журженко, канд. іст. наук О. В. Кравченко, д-р іст. наук В. В. Петровський, д-р іст. наук П. С. Сохань, канд. іст. наук С. Ю. Страшнюк, д-р іст. наук О. П. Толочко, д-р іст. наук В. І. Ульяновський, д-р іст. наук В. М. Шейко, д-р іст. наук Н. М. Яковенко

Редакційна рада:

Єжи Аксер (Польща), Ніколай Вахтін (Росія), Григорій Грабович (США), Зенон-Євген Когут (Канада), Андреас Каппелер (Австрія), Девід Сондерс (Велика Британія), Іван-Павло Химка (Канада), Роман Шпорлюк (США)

Робоча група:

А. М. Домановський, І. Є. Реброва, В. В. Склокін

На вимогу редакційної колегії у виданні дотримано офіційного правопису 1993 р.

На обкладинці використано фрагмент картини Казимира Малевича «Спортсмени»,
Державний історичний музей, Санкт-Петербург
Дизайн Гліба Нечаєва

ISBN

© Східний інститут
українознавства
ім. Ковальських, 2008
© Автори, 2008

З М І С Т

Від редакторів.....	6
Усна історія: теорія	
<i>Алістер Томсон</i> . Чотири зміни парадигм в усній історії.....	7
<i>Маріста де Мораес Феррейра</i> . Інституціоналізація та розвиток усної історії: 10 років Міжнародній асоціації усної історії.....	25
<i>Габріель Розенталь</i> . Цілюща дія розповідання історій: до питання про умови розповідання історій у контексті дослідження та терапії.....	42
<i>Геліада Грінченко</i> . (Авто)біографічне інтерв'ю в усноісторичних дослідженнях: до питання про теорію наративного аналізу.....	59
<i>Людмила Малес</i> . Образний ряд усної історії. Феномен фотографії.....	77
<i>Олексій Мусієздов</i> . Соціологічна проблематика в дослідженнях усної історії.....	83
Усна історія: практика	
<i>Мерседес Віланова</i> . Четвертий світ: балтиморські оповіді, 1990.....	91
<i>Наталія Ханенко-Фрізен</i> . Про усні свідчення та продукування значень: українсько-канадські дослідницькі практики.....	109
<i>Оксана Кузьменко</i> . Українська словесність про січове стрільцтво: деякі аспекти історичної дійсності та фольклорної естетики.....	139
<i>Вольга Лабачевська</i> . Ритуал у повсякденні війни (про архаїчну ритуальну практику в роки Другої світової війни за матеріалами польових досліджень у Білорусі).....	150
<i>Тетяна Пастушенко</i> . Способи виживання українських оstarбайтерів у Райху: спогади очевидців.....	161
<i>Аляксандр Далговський</i> . Примусова праця білоруських робітників у системі військового і цивільного управління на території окупованої Білорусі у 1941–1944 рр.....	180
<i>Тетяна Лапан</i> . Усні історії галичан-остарбайтерів: специфіка примусового досвіду.....	198
<i>Юрій Іріюглу</i> . Друга світова війна в усних історіях болгар Північного Приазов'я.....	224
<i>Єкатерина Ряжських</i> . Проблема ресоціалізації репатріантів у воронезьких проектах усної історії.....	236

<i>Галина Виноградська</i> . Депортації українців з Польщі 1944–1947 рр.: проблеми періодизації та обставини переселення (за матеріалами усних оповідей депортованих)	243
<i>Тетяна Вороніна</i> . Героїзм по-БАМівськи: конструювання біографічних наративів будівників Байкало-Амурської магістралі	251
<i>Світлана Гуркіна</i> . Дві долі: греко-католицьке духовенство і радянська влада.....	265
<i>Оксана Кісь</i> . Рецепція радянської влади та незалежності в автобіографічних оповідях жінок України за матеріалами проекту «Україна ХХ століття у пам'яті жінок»)	283

Публікації

<i>Оксана Товарянська</i> . Усні історії колишніх вояків дивізії «Галичина». Інтерв'ю з Зеноном Івановичем Врублевським.....	308
<i>Юрій Радченко</i> . Війна та нацистська окупація очима підлітка. Інтерв'ю з Галиною Гнатівною Хоткевич	331

Проекти

<i>Александр фон Плато</i> . Міжнародний проект біографічної документації рабської та примусової праці	345
<i>Наталія Тимофеева</i> . Питання війни і миру у воронезьких проектах усної історії	350
<i>Вікторія Календарова</i> . Пам'ять як об'єкт дослідження (Дослідницькі та видавничі проекти з історії пам'яті про блокаду в Центрі усної історії ЄУСПБ, 2001–2005 рр.)	356
<i>Ірина Реброва</i> . Проект «Імена замість номерів. Книга пам'яті в'язнів концентраційного табору Дахау» («Namen statt Nummern. Gedächtnisbuch für die Häftlinge des Konzentrationslager Dachau»).....	361
<i>Тетяна Величко, Тетяна Пастушенко</i> . Польові школи з усної історії «Голокост очима неєврейського населення України»	366
<i>Наталія Ханенко-Фрізен</i> . Усна історія деколективізації в Україні 1990-х рр.: селянський досвід	370

Повідомлення

<i>Світлана Гуркіна</i> . XIV конференція Міжнародної асоціації усної історії у Сідней, 12–16 липня 2006 р.	377
<i>Гелінада Грінченко</i> . Міжнародна робітня «Друга світова війна у пам'яті поколінь: інтернаціональна перспектива», університет штату Індіана, США, 8–10 листопада 2007 р.	381

Рецензії

<i>Оксана Кісь</i> . Навчаючи спогадами: жіноча історія в освітньому процесі Рецензія на книгу [Teaching with Memories: European Women's Histories in International and Interdisciplinary Classrooms/Ed. by Andrea Pető and Bertekke Waaldijk. — Galway: Women's Studies Center, National University of Ireland, 2006. — 207 p.: ill.]	385
<i>Володимир Склокін, Ірина Реброва</i> . Усна історія в Україні: заповнення «білих плям» чи методологічний переворот? Рецензія на часопис [Україна модерна. — 2007. — № 11]	391
<i>Гелінада Грінченко</i> . Усна історія в практиці археографічних експедицій Рецензія на збірник [Усна історія: теорія та практика/Упорядники А. Бойко, С. Білівненко, Ю. Головка та ін. — Запоріжжя: Тандем-У, 2008. — 100 с.]	406
<i>Ірина Реброва</i> . Усна історія і дослідження «пам'яті» Рецензія на книгу: [Память о блокаде: Свидетельства очевидцев и историческое сознание общества: Материалы и исследования/Под ред. М. В. Лоскутовой. — М.: Новое издательство, 2006. — 392 с. (Серия: Новые материалы и исследования по истории русской культуры. Вып. 2)].....	414
Відомості про авторів	428

Від редакторів

Основу цього збірника складають статті, написані за результатами роботи міжнародної наукової конференції «Усна історія в сучасних соціально-гуманітарних студіях: теорія і практика досліджень», що відбулася в Харкові у 2006 р. Відповідно до формату конференції, ці статті поділено на два основні розділи: теоретичних та практичних усноісторичних розробок; крім цього, в збірнику вміщено публікації інтерв'ю, інформацію про наукові, науково-просвітницькі та видавничі проекти з усної історії, повідомлення про конференції, рецензії на наукові видання з теорії й практики усної історії тощо. До статей та матеріалів учасників конференції додано також роботи наших західноєвропейських колег, у тому числі відомих членів Міжнародної асоціації усної історії, троє з яких свого часу очолювали цю організацію.

Усі цитати з інтерв'ю подано мовами, що їх вживали оповідачі, зі збереженням стилю та мовних особливостей кожного з них. Єдиним винятком тут є авторський переклад з англійської уривків інтерв'ю, вміщених у статті Наталії Ханенко-Фрізен: цей переклад демонструє можливості вдалої передачі не лише змісту сказаного, а й стилю, діалектних особливостей, емоційних відтінків оригіналу.

Редакційна правка текстів інтерв'ю торкнулася лише пунктуації: ми керувалися при цьому не лише вимогами відображення інтонацій та пауз, а й усталеними правилами для оформлення транскриптів, прийнятних для читання. При редагуванні текстів інтерв'ю використовувалися наступні умовні позначки: ... — пауза, обрив мовлення; <...> — пропущена частина інтерв'ю. Авторські зауваження та пояснення щодо змісту інтерв'ю, інтонацій та жестів подано у квадратних дужках (напр., «[сміється]»); редакторські вставки позначені приміткою «[— *Ред.*]». Усі посилання, крім тих, які позначені словами «(*Прим. ред.*)», є авторськими. Всі інші особливості оформлення авторами транскриптів, відомостей про інформантів і посилань на інтерв'ю, залишені не уніфікованими, завдяки чому вони відображають різноманітність способів оформлення усноісторичного транскрипту, прийнятих у тих дисциплінах, представниками яких є автори вміщених у збірнику статей.

Сподіваємося, що цей тематичний випуск дозволить продемонструвати широкий спектр можливостей усної історії — від «надання голосу» свідкам подій минулого для з'ясування чи уточнення відомостей про певні соціальні явища чи процеси до рефлексій над роллю науковця в усноісторичному дослідженні, над методологією та історією самої усної історії.

Алістер Томсон (Монахи, Австралія)

Чотири зміни парадигм в усній історії*

Теорія і практика усної історії сильно змінилися з часів свого народження одразу після Другої світової війни, ці зміни йшли паралельною дорогою і одночасно впливали на ширші історіографічні та методологічні зміни. Наша робота як усних істориків сьогодні пояснюється та підкріплюється обізнаністю з історією нашої галузі досліджень та з силами, що вплинули на її розвиток.

У цьому есе¹ аналізуються критичні моменти у розвитку історії усної історії та виділяються чотири зміни парадигм² в її теорії та практиці: повоєнний ренесанс спогаду як джерела «народної історії»; розвиток «позитивістських» підходів до пам'яті та суб'єктивності, що почався наприкінці 1970-х рр.; трансформація розуміння ролі усного історика як інтерв'юера та аналітика з кінця 1980-х, а також цифрова революція кінця 1990 — початку 2000-х. З цими дискусіями про зміни парадигм співвідносяться роздуми й рефлексії стосовно чотирьох чинників, що вплинули на усну історію та на яких, у свою чергу, відбився вплив самих усних істориків: зростання значення політичної та юридичної практики, де індивідуальне свідчення стало центральним джерелом; посилення інтердисциплінарних підходів до інтерв'ювання та інтерпретації спогадів; поширення з 1980-х рр. досліджень, пов'язаних з аналізом взаємозв'язків між історією та пам'яттю; ріст інтернаціональності усної історії. Я не планую досліджувати розмаїття національних та регіональних історій усної історії, що вже було здійснено та опубліковано в інших роботах³. І хоча етапи росту та риси розвитку усної історії відрізняються від країни до країни, існують характерні та єдині соціальні й інтелектуальні сили, що сформували сучасні підходи до усної історії та вплинули на усних істориків усього світу.

* Друкується за рукописом з дозволу автора спеціально для тематичного випуску журналу «Схід/Захід». Розширену версію опубліковано в: *The Oral History Review*. — Winter/Spring 2007. — Vol. 34. — № 1. — Р. 49–71, а також як вступну статтю до: *The Oral History Reader*/Ed. by R. Perks, A. Thomson. — London, New York, 2006. — Р. IX–XIV. Переклад з англійської Г. Г. Грінченко. (Прим. ред.)

Усна історія та народна історія: ренесанс пригадування як історичного джерела

Першою зміною парадигм (та початковим пунктом генези сучасної усної історії) стало відродження використання спогадів як джерела історичного дослідження одразу після Другої світової війни. Попередню історію сучасного усноісторичного руху серед іншого окреслив Пол Томпсон, пояснюючи, що починаючи з античних часів історики довіряли свідченням очевидців про важливі події й продовжували це робити доти, доки розвиток академічної історії у XIX ст. не привів до визнання першочерговості архівних розшуків та писемних джерел, маргіналізувавши тим самим усне свідчення⁴. Поступове сприйняття корисності та усвідомлення валідності усного свідчення, а також зростаюча доступність портативних магнітофонів стимулювали розвиток усної історії після Другої світової війни. Час початку та особливості цього розвитку суттєво відрізнялись у різних країнах. Наприклад, перший організований усноісторичний проєкт був ініційований Аланом Невінсом у Колумбійському університеті Нью-Йорка 1948 р., та його інтерес до архівування записів спогадів представників «еліти білих чоловіків» був визначальним і репрезентував усю тогочасну усноісторичну діяльність у США. У Великій Британії в 1950–1960-х рр. піонери усної історії були здебільшого зацікавлені у запису досвіду так званої «звичайної» робочої людини, і спочатку їхні дослідження перегукувалися з фольклорними студіями⁵. Джордж Еварт Еванс, наприклад, сформулював завдання тих досліджень таким чином: «спитати хлопців, які косять сіно»⁶. Живий досвід робітників, жіноча історія чи історія темношкірих були не задокументовані чи записані вкрай погано, й усна історія стала важливим джерелом «історії низу», що було схвалене та підтримане соціальними істориками Британії та всього світу починаючи з 1960-х рр.

Пол Томпсон, соціальний історик університету Есексу, відіграв провідну роль у створенні Британського товариства усної історії на початку 1970-х рр. та в усьому подальшому розвитку міжнародного усноісторичного руху починаючи з кінця цієї декади. Його перша книга «*The Voice of the Past: Oral History*»⁷ з моменту її першої публікації 1978 р. стала справжньою хрестоматією для усних істориків усього світу⁸. Томпсону довелося захищати усну історію від критиків, які наполягали, що пам'ять є ненадійним історичним джерелом, та доводити легітимність і цінність цього підходу. Як соціаліст він був відданий історії, що набувала сили зі слів та досвіду робітничого класу, і твердив, що усна історія трансформувала як зміст історії, «переміщуючи фокус та відкриваючи нові ареали дослідження, піддаючи сумніву деякі твердження та загальноприйняті положення через визнання значної групи людей, яких ми до цього ігнорували», так і процес історіописання, прориваючись «через кордони між навчальними закладами та навколишнім світом, між професіоналами та пересічними людьми»⁹. Для багатьох усних істориків запис досвідів, що раніше ігнорувалися, а також залучення людей до вивчення та написання їхньої власної історії продовжували бути першочерговим завданням усної історії¹⁰. Так, наприклад,

Сюзан Армітаж та Шерна Глюк стверджують, що усна історія зберігає важливе політичне значення у багатьох частинах світу, де пригнічення жінок посилюється замовчуванням їх голосів та історії¹¹. У багатьох країнах усна історія також утвердилася поза стінами вищої освіти — у школах, громадських проектах та ініціативах зі збирання спогадів¹².

Постпозитивістські підходи до спогадів та суб'єктивності

Наступна парадигма, що утвердилася в усній історії, частково була відповіддю на позитивістську критику більшості традиційних істориків-документалістів з консервативними політичними поглядами, які побоювались демократизму «народної історії» (people's history) та атакували «ненадійність» пам'яті як її головну слабку ланку¹³. Критика усної історії на початку 1970-х базувалася на впевненості у тому, що пам'ять зазнає певних перетворень внаслідок фізичного слабшання та ностальгії людини у літньому віці, особистих упереджень інтерв'юєра та інтерв'ююваного, впливу колективних ретроспективних версій минулого. Наприклад, австралійський історик Патрик О'Фарел 1979 р. писав, що усна історія рушить у напрямку «світу уявлень, вибіркової пам'яті, пізніших нашарувань та повної суб'єктивності... Та куди вона нас приведе? Не до історії, але до міфу»¹⁴. Спонукувані цією критикою, перші усні історики розробили свій власний збірник рекомендацій щодо оцінки достовірності усної пам'яті (проникливо натякаючи традиціоналістам на те, що документальні джерела, багато з яких були створені як запис розказаної події, є не менш вибілковими та упередженими). З позицій соціальної психології та антропології вони демонстрували, яким чином можна визначити упередження та вигадки пам'яті, підкреслювали важливість ретроспекції та вплив інтерв'юєра на пригадування. З соціології вони перейняли методи репрезентативної вибірки, з документальної історії позичили правила перевірки достовірності та внутрішньої критики їхніх джерел. У результаті їхні рекомендації запропонували корисні вказівки для прочитання спогадів та їх комбінації з іншими історичними джерелами у пошуку того, що відбувалося у минулому¹⁵.

Наприкінці 1970-х усні історики змогли повернути цю критику собі на користь та почали стверджувати, що так звана ненадійність пам'яті є одночасно її силою, а суб'єктивність спогадів дає ключ для розуміння не тільки значень історичного досвіду, але також відносин між сучасним та минулим, між спогадом та особистісною ідентичністю, між індивідуальною та колективною пам'яттю. Наприклад, дослідження Луїзи Пассеріні про міжвоєнний фашизм у пам'яті італійців висвітлює роль суб'єктивності в історії (свідомі та несвідомі значення досвіду як набутого та пригаданого), а також продемонструвало, яким чином можуть бути виявлені впливи суспільної культури та ідеології на індивідуальну пам'ять в умовах замовчування, різноманітності та несхожості персональних згадувань¹⁶. Також у 1970-х північно-американський усний історик Майкл Фріш виступав проти твердження, що усна історія пропонує «чистий сенс того, що "дійсно" трапилось», та наполягав на тому,

що пам'ять — «персональна та історична, індивідуальна та поколіннева» — має бути перемішена «до центру усної історичної дослідження як його об'єкт, а не метод». Якщо розуміти усну історію саме таким чином, вона може стати «потужним інструментом відкриття, дослідження та оцінювання природи процесу історичної пам'яті: того, як люди надають сенс своєму минулому, як вони пов'язують індивідуальний досвід із соціальним контекстом, як минуле стає частиною сучасного та як люди використовують це минуле задля інтерпретації власного життя та світу навколо себе»¹⁷. Пам'ять, таким чином, стала як суб'єктом, так і джерелом усної історії, а усні історики почали використовувати багатий та різномірний комплекс підходів — лінгвістичний, нарративний, культуральний, психоаналітичний та етнографічний — у своєму аналізові та використанні усної історичної пам'яті.

Робота італійського усного історика Алессандро Портеллі є гарним прикладом другої зміни парадигми у підходах до пам'яті та усної історії. У дослідженні «Особливості усної історії», вперше опублікованому 1979 р.¹⁸, Портеллі кидає виклик критикам «недостовірної пам'яті», стверджуючи, що «особливості усної історії» — усність, оповідність/нарративність, суб'єктивність, «відмінна правдоподібність» (*different credibility*) пам'яті та взаємозв'язок між інтерв'юєром та інтерв'ююваним — мають розглядатися радше як сила, а не слабкість, як джерело, аніж проблема. Портеллі — ймовірно, найвпливовіший дослідник усної історії та пам'яті — з того часу продемонстрував цю силу в цілій низці визначних усної історичних розвідок¹⁹.

Хоча найбільш гучною у 1970-х критика усної історії була з боку консервативних істориків, вона також зазнала викликів із боку лівих сил. Наприкінці 1970 — на початку 1980-х деякі історики-соціалісти були надзвичайно критичні у своїх промовах щодо необхідної радикальності та демократичності методу усної історії. Луїза Пасеріні застерігала проти «легковажної демократичності» та «самовпевненого популізму» усної історичних проєктів, які заохочували представників пригнічених груп «говорити самих за себе», але не звертали уваги на те, якою мірою спогади залежать від впливу домінуючої в суспільстві історії, а отже, вимагають критичної інтерпретації²⁰. У Центрі сучасних культурних досліджень у Бірмінгемі Група народної пам'яті розвивала подібну критику британської усної історії в своїх розробках, присвячених «народній пам'яті». Група поміщала академічні та інші історичні практики у рамки ширшого процесу «соціального виробництва пам'яті» та стверджувала, що суспільна боротьба навколо конструювання минулого є однаково важливою як для сучасної політики, так і для індивідуального пригадування. Так, наприклад, усна історія, що залучалася до вивчення історії комунального чи жіночого рухів, ставала важливим ресурсом для написання більш демократичних та гнучких історій, що, в свою чергу, дозволяло людям розповідати те, що замовчувалося саме з причини розбіжності з домінуючою культурною пам'яттю²¹. При цьому Група народної пам'яті дійшла висновку, що цей радикальний потенціал в усній історії завжди підривався неглибоким та поверховим розумінням зв'язку між індивідуальною та соціальною пам'яттю та між минулим і сучасним, а також тих нерівних відносин, що існують між професійними істориками та іншими учасниками усної історичних проєктів.

Ці аргументи частково збігаються з двома пов'язаними поміж собою питаннями, які продовжують турбувати деяких усних істориків: зростаюче теоретичне вдосконалення академічної усної історії є малозрозумілим, і тому воно було проігнороване усними істориками за межами університетського світу (тими, наприклад, що працюють у школах, у межах проєктів з історії спільнот (communal projects) та у медіа), з цим також пов'язана проблема збентеження та непорозуміння з боку інтерв'ююваних, що виникає внаслідок наукової реконструкції їхніх спогадів²². Рефлексивний, критичний підхід до пам'яті та історії безумовно вдосконалюють усну історію (як нещодавно стверджувала Лінда Шоупс у контексті дослідження історії спільнот), але водночас усні історики, які схиляються до діалогу зі своїми інтерв'ююваними та більш широкою громадською аудиторією, потребують доступних і зрозумілих термінів²³. У цьому діалозі усні історики частіше є уважнішими: оскільки, на відміну від більшості соціальних дослідників, ми не так часто анонімізуємо наших партнерів по інтерв'ю (які здебільшого бажають бачити власні оповіді та імена як частину історії); оскільки сподіваємося, що наші співрозмовники зрозуміють те, що саме ми напишемо та скажемо про їхні життя; адже спогади є інтригуючою та універсальною темою, про яку можна писати так, щоб зацікавити багатьох людей.

Усна історія та політика пам'яті (political memory work) у біографічну еру

Робота Групи народної пам'яті висвітлила також політичні можливості та суперечності усноісторичних проєктів, що мають радикальний напрямок²⁴. Ще на початку 1980-х межі політичного впливу усної історії та роботи зі збирання спогадів були порівняно невеликі. Але відтоді спогади почали залучати до активної публічної підтримки та відстоювання інтересів досить широкого діапазону: були розгорнуті міжгенераційні усноісторичні проєкти з особами літнього віку²⁵ та молоддю²⁶; програми вивчення розвитку соціального забезпечення та проблем здоров'я²⁷; громадські проєкти дослідження маргінальних груп, таких як бездомні та біженці²⁸; робота із залучення свідчень до юридичних та політичних процесів з питань прав людини та реституцій, постконфліктних врегулювань та національного примирення²⁹. І хоча усна історія часто відігравала важливу роль у подібних проєктах, такі коментатори як Фуюкі Курусава стверджують, що пам'ять та свідчення постали головними складовими більш загальної «лихоманки свідчень» кінця ХХ — початку ХХІ ст., де «володіння свідченням» є формою етико-політичної практики³⁰. На розвиток нашої біографічної ери вплинуло декілька чинників. Катастрофічна жорстокість ХХ ст. породила культуру символічних та матеріальних вимог з боку індивідуальних і колективних жертв величезних страждань. Постфрейдистське визнання того, що розповідь про чиєсь життя може мати позитивний терапевтичний ефект, заохотило пригадування як засіб визнання та примирення. А неймовірне зростання та поширення різноманітності комунікаційних засобів стимулювало ріст та вплив

комеморативних практик, паралельно з розвитком домінантної культури пам'яті, включаючи артикульовані та замовчувані історії життя.

Два приклади демонструють переконливий внесок, який усна історія може зробити до цієї політики пам'яті у XXI ст. В Австралії заперечувана пам'ять аборигенів, яких розлучили з родинами та розмістили у названих сім'ях чи державних установах, — так званого «викраденого покоління» — стала головною темою дискусій про расові відносини, реституції та національну ідентичність. Розан Кеннеді відзначала, як пам'ять «викраденого покоління» по-різному продукується та використовується у різних контекстах: записи усних історій порівнюються з письмовими автобіографіями; в судах, національних розслідуваннях та «комісіях пам'яті»; істориками та самодіяльними групами захисту³¹. Базуючись на теоретичних підходах до Голокосту та свідчень його жертв, вона виступила проти твердження, що персональні промови переміщених аборигенів зазнали надмірного впливу колективної пам'яті «викраденого покоління», та наполягала на тому, що ці виступи повинні розглядатися як складні пояснювальні наративи, що поєднують чітке соціальне та історичне розуміння, а не являють лише купу свідчень для інтерпретації (чи відхилення) істориками-«експертами». Кеннеді також підкреслювала, що деякі аборигени-свідки «ймовірно, не мали доступу до культурних ресурсів, які допомогли б їм інтерпретувати власний досвід», і, таким чином, на перший план висувала важливу, хоча й проблематичну, підтримувальну роль усних істориків та інших так званих «працівників пам'яті» (memory workers).

У другому прикладі вчені з Північної Ірландії Патриція Ланді та Марк Макговерн розглядають свою роль дослідників пам'яті у рамках проекту із запису спогадів в Ардойні (Ardoin Commemoraion Project, АСР), анклаві робітників-католиків Белфасту³². Ланді та Макговерн пояснюють, що «за останні три десятиріччя правдиві оповідання стали розглядатися як головний елемент постконфліктного розвитку суспільств в усьому світі», та називають щонайменше 24 національні «комітети істини/порозуміння», серед яких найвідомішим є Комітет правди та примирення Південної Африки. Незважаючи на добрі наміри та позитивні результати, політичні компроміси, яких потребує офіційна правдива оповідь, подекуди маргіналізують ті спогади, що не відповідають цілям примирення, а офіційні комітети та комісії таким чином підтримують травму замовчування та непорозуміння. Певна іронія полягає в тому, що Північна Ірландія так і не має власного «комітету істини», тому що *не* протистояти причинам та *не* змагатися в поясненнях» суті північноірландського конфлікту «було частиною продуманої державної стратегії досягнення реального політичного консенсусу», який був зафіксований відомою Угодою «Страсної п'ятниці», що завершила збройний конфлікт 1998 р. За відсутності офіційної версії подій Ланді і Макговерн описують, як вони працювали з групою мешканців Ардойну³³ в рамках підготовки збірника усних історій, присвяченого пам'яті ардонійців, які загинули у тривалому протистоянні ірландців-католиків («The Troubles»), та детально зупиняються на найважливіших практичних викликах, що несе з собою усна історія. Так, у цьому проекті інтерв'юйовані «мали повне право щось додавати,

виключати та змінювати у своїх власних транскриптах» і брати участь у дискусіях з волонтерами АСР, і, хоча учасники не могли змінювати будь-що у розповідях інших людей, їх заохочували до прочитання чужих транскриптів і підтримували у бажанні ставити питання чи вносити пропозиції щодо кінцевого продукту — збірника усних історій. Завдяки такому сумлінному процесові запису та редагування власних історій люди справлялися зі своїми травматичними спогадами і «примирялися з минулим»³⁴. Більш того, Ланді та Макговерн аргументують, що цей підхід, «який орієнтується на досвід потерпілих та застосовується у проектах дослідження історій невеликих громадських об'єднань», потребує масштабнішої ініціативи, націленої на «досягнення порозуміння та справедливості» у всій Північній Ірландії, а також пропонують модель проекту, «яка може бути використана не тільки громадами на півночі, але й в усьому світі».

Суб'єктивність відносин в усній історії — інтердисциплінарний підхід

Третя трансформація в усній історії стосувалася парадигматичної зміни у нашому підході до «об'єктивності» усного історика як інтерв'юера та дослідника. Один з головних пунктів критики усної історії у 1970-х рр. стосувався того, що історики власноруч створювали джерело і тому надмірно впливали на нього. Наприкінці того десятиріччя усні історики, як-от Портеллі та Пассеріні в Італії чи Фріш та Гріл в Північній Америці, почали ставити під сумнів питання об'єктивності та зосередилися на вивченні суб'єктивності відносин під час інтерв'ю. Протягом 1980-х позитивістське уявлення щодо дослідницької об'єктивності дедалі більше зазнавало атак з боку теоретиків фемінізму, антропологів-постмодерністів та квалітативних соціологів, а також інтерв'юєрів-усних істориків, що перебували у глибокій рефлексії стосовно відносин, які вони вибудовували зі своїми нараторами. На усних істориків істотний вплив справили також роботи з терапії спогадами, які висвітлювали ефекти пригадування для літніх людей та нагадували інтерв'юерам про цінність взаємодії для обох сторін, задіяних в інтерв'ю³⁵. У 1997 р. в опублікованій в «*Oral History Review*» статті Валері Йоу стверджує, що з кінця 1980-х рр. «нова парадигма усної історії... пропонує розуміння та використання інтерактивного процесу, що виникає між інтерв'юєром і наратором, інтерв'юєром і змістом»³⁶. Усних істориків дедалі більше насторожував ефект від самого ходу інтерв'ю, як осіб, що його безпосередньо здійснювали і зі свого боку впливали на інтерв'ю, занепокоювали наслідки цього впливу, що відбивалися на отриманих даних, на процесі інтерпретації та власне на кінцевому продукті дослідження. Феміністські усні історики зробили найважливіший внесок у ці розробки й опублікували багато досліджень з проблем взаємодії та взаємозв'язку між мовою, владою і значенням³⁷. Цитуючи Віктора Тернера, Йоу закликає до «об'єктивного ставлення до нашої власної суб'єктивності» та пропонує декілька надзвичайно важливих питань, що допомагатимуть усному історикові розвивати рефлексивну пильність і обережність задля покращення проведення інтерв'ю та його інтерпретації:

1. Що я почуваю до цього наратора?
2. Які подібності та розбіжності має ця міжособистісна ситуація щодо інших?
3. Яким чином мої упередження впливають на цей процес? З якими групами поза цим процесом я себе ідентифікую?
4. Чому цей проект важливий для мене?
5. У виборі тем та питань — які альтернативи я оминув(ла)? Чому обрав(ла) саме ці?
6. Які ще можуть виникати інтерпретації? Чому я їх відкинув(ла)?
7. Як впливи має на мене це дослідження? І яким чином вплине на нього моя реакція?³⁸

Стаття Валері Йоу також ілюструє інтердисциплінарність, що стала однією з найважливіших рис усної історії починаючи з кінця 1980-х рр. Хоча зараз пам'ять безсумнівно є значущим історичним джерелом, історія є лише однією з багатьох академічних дисциплін та нових інтелектуальних полів, що мають до діла з пам'яттю. Йоу пише про «ефект перепліскування» з інших дисциплін, таких як квалітативна соціологія³⁹, антропологія⁴⁰, біографічні та літературні студії⁴¹, психологія життєзгадування (life review psychology)⁴². До цього списку ми можемо додати культуральні студії⁴³, лінгвістику, комунікативні та наративні студії⁴⁴, фольклористику⁴⁵, а також міждисциплінарний аналіз відносин між пам'яттю, наративом та особистою ідентичністю⁴⁶. У той час, коли теоретичний та методологічний розвиток цих галузей опановував практику усної історії, усні історики самі зробили солідний внесок у теорію, методику та політику квалітативного дослідження завдяки своїм інтердисциплінарним рефлексіям щодо відносин під час проведення інтерв'ю, інтерпретації та використання записаних спогадів.

Для прикладу достатньо послатися на книгу Данієля Джеймса «Оповідь донни Марії: життєва історія, пам'ять та політична ідентичність», опубліковану 2000 р., як на зразкове дослідження жіночої усної історії Південної Америки⁴⁷. Перша половина книги містить власну оповідь донни Марії, записану та підготовлену до друку Д. Джеймсом, яка яскраво вимальовує епоху та життя активістки робітничого руху ХХ ст. аргентинської індустріальної спільноти. Наступні дослідницькі есе розглядають досвід та оповідь донни Марії, історію та пам'ять її спільноти з інтердисциплінарної перспективи. Наприклад, розділ «Відсторонене слухання» присвячений проблемам, що виникають під час запису, прослуховування та розуміння оповіді, яка зазнала впливів загальноприйнятих наративних форм, політичної й психологічної ідентичності наратора, а також тих відносин, що виникають під час інтерв'ю та допомагають чи, навпаки, ускладнюють пригадування. У розділі «Розповіді, анекдоти та інші форми виконання» використано наративну теорію для аналізу суті та значення особистого свідчення. Есе «Розповіді, розказані на порубіжжі» пропонує гендерний аналіз оповіді донни Марії та концентрується на «наративному порубіжжі» між індивідуальною пам'яттю та культурними рамками суспільного міфу й публічної ідеології, де й перебуває клубок суперечностей гендерного напруження і дисонансу. Джеймс стверджує, що усне повідомлення донни Марії — сформоване

динамічно продовжуваними відносинами між особистою та публічною пам'яттю і між наратором та інтерв'юєром — є «більш хаотичним, більш парадоксальним, більш суперечливим [ніж більшість письмових автобіографій], і може саме тому — більш відповідає складності й заплутаності життів представників робітничого класу та їхньої пам'яті»⁴⁸.

Виникнення студій дослідження пам'яті

Даніель Джеймс також розглядає важливість спогадів, «вписаних у культурні практики, як-от, наприклад, розказування історій», для індивідів та громад, а також проблему модерної пам'яті робітничих громад у її зіткненні з деіндустріалізацією та знищенням місць колективної пам'яті. У цьому розумінні його робота може бути яскравим прикладом «вивчення пам'яті як об'єкта історичного дослідження», що набуло значення за останні два десятиріччя ХХ ст. Омер Бартов пропонує блискучу характеристику цього руху, в рамках якого робота з пам'яттю, яку здійснювали усні історики, відіграла найважливішу роль:

«Виникнення “досліджень пам'яті” (memory studies) було чітко пов'язано з поширенням культурного передчуття кінця ери як факту хронології і як значення рефлексій щодо стрімких соціально-економічних трансформацій. “Заново відкриті” теорії Моріса Хальбвакса щодо колективної пам'яті; публікація величезних томів “Місць пам'яті” П'єра Нора; зростання дослідницького інтересу до взаємозв'язків між історією та пам'яттю, документом та свідченням; популярність художньої літератури та фільмів, присвячених спогадам; дебати психологів щодо “глибинної” та придушеної пам'яті; і, насамкінець, публічні дискусії про зміст та форми офіційних комеморативних практик. Все це вказує на те, що “пам'ять” міцно закріпилася як одна з центральних історичних категорій»⁴⁹.

Виникнення та розвиток досліджень пам'яті кидає два суттєвих виклики усним історикам. По-перше, ми повинні утримувати у полі нашого зору і знання величезний об'єм відповідної інтердисциплінарної літератури. По-друге, саме усні історики можуть гарантувати, що дослідження пам'яті не перемістяться у таємничий інтелектуальний світ витончених дебатів, але будуть постійно поповнюватися новою інформацією через наше спілкування з жінками та чоловіками, які поділилися з нами своїми спогадами, та результатами наших зусиль з інтеграції пам'яті у політичні дебати стосовно соціальних змін.

Інтернаціональність усної історії

Наша відповідь на ці виклики знаходила опертя в зростанні інтернаціоналізації усної історії. У 1979 р. декілька усних істориків з Північної Америки приїхали до своїх колег в англійський Ессекс на Міжнародну конференцію з усної історії. Ця зустріч стала першою у низці наукових заходів та стимулювала публікацію «International Journal of Oral History» (виходив з 1980 до 1990), а також серії

міжнародних усноісторичних збірників⁵⁰. У 1996 р. міжнародні усноісторичні конференції були формалізовані у рамках заснованої того ж року Міжнародної асоціації усної історії (МАУІ), до складу Ради якої увійшли представники багатьох географічних регіонів світу, відповідальні за проведення конференцій (раз на два роки), видання регулярних двомовних (англійською та іспанською) інформаційних повідомлень та журналу «Слова й мовчання» («Words and Silences»). Конференції та публікації підтримували розвиток і сприяли обмінові ідеями та практиками усноісторичних досліджень, характерними для різних національних контекстів, а також поступово переміщували центр тяжіння усної історії за межі Європи та Північної Америки. Останні конференції МАУІ, що відбулися у Туреччині, Бразилії, Південній Африці та Австралії (враховуючи й наступну, заплановану для проведення у Мексиці), продемонстрували багатий досвід та стрімкий ріст усної історії «на Півдні».

Дійсно, усні історики Латинської Америки досить впевнено похитнули європейську та північноамериканську гегемонію в усній історії. У редакторському вступі до тематичного випуску «Слів та мовчання» 2003 р., що мав назву «Усна історія та досвід політики», усний історик з Мексики Герардо Некоча писав, що у той час, коли в Західній Європі та Сполучених Штатах усна історія часто «спрямована на дослідження проблем ідентичності та культурного розпізнавання в рамках демократичних режимів... Латинська Америка залишається простором утопій, роздумів про праведне суспільство майбутнього та побоювань щодо руйнування одвічно крихкого сьогодні. Тут політика настрибує на тебе», і усна історія виявляється переплетеною з політикою⁵¹. У тому ж випуску бразилець Хосе Себе Бом Мейє стверджував, що міжнародна конференція в Ріо-де-Жанейро 1998 р. стала поворотним пунктом й у розвитку усної історії Латинської Америки саме своєю пропозицією більш радикального політичного контексту та цілеспрямування⁵².

Політичні ситуації країн та регіонів, що виникають з (чи борються всередині) політичного безладу, безперечно генерують важливу, здатну до трансформацій роботу з пам'яттю. Правдою є й те, що різні національні та регіональні контексти утворюють різні типи усної історії і що всі усні історики мають велику користь від міжнародного діалогу та компаративних зіставлень. Але й у Європі та Північній Америці існує достатня кількість проектів, де усна історія є також «переплетеною з політикою». Так, наприклад, Даніель Кер показав, як усна історія стимулює «вличний діалог з бездомними» американського міста Клівленд та як «демократично організований проект, побудований у рамках того, що Майкл Фріш назвав «поділеною владою», може відігравати вирішальну роль у формуванні суспільного руху»⁵³. Проект Кера розпочинався у форматі проведення інтерв'ю про життєві історії, але невдовзі він відмовився від «моделі жертви» та перефокусувався на власний аналіз бездомними своєї безпритульності. Він увів бездомних у послідовний суспільний діалог, показуючи їхні відеоінтерв'ю громадськості, презентуючи щотижневі радіо-програми з фокусом на чийсь історії безпритульності та проводячи робітні у відкритому центрі, де учасники аналізували своє життя й досвід і розглядали загальні теми історії та причин бездомності. Але найважливішим стало те, що проект, по-

будований навколо існуючого знання бездомних про свою долю, поєднав ці знання в єдине ціле, «ідентифікував засоби опору» та «додав відваги» для боротьби за соціальні зміни. Кер також відзначає напруженість ролі усного історика як дослідника та захисника і стверджує, може, трохи суперечливо, що дослідження може бути об'єктивнішим, якщо воно є якомога більш «включеним».

Цифрова революція в усній історії

Зараз відбувається четверта, приголомшлива цифрова революція в усній історії, та її результат важко уявити. Електронна пошта та Інтернет, безперечно, сприяють міжнародному діалогові усної історії. Проте нові цифрові технології переінакшують усталені шляхи запису, зберігання, каталогізації, інтерпретування, поширення та презентації усних історій. Дуже скоро ми всі будемо записувати інтерв'ю на комп'ютер, а також зможемо використовувати веб-камери для проведення інтерв'ю з людьми, що перебувають дуже далеко від нас. Аудіовізуальні цифрові записи будуть доступні через Інтернет, і складні інструменти цифрової індексації та каталогізації (можливо, у великих проектах, за наявності штучного інтелекту) дадуть можливість будь-кому й будь-де провести цікаве й несподіване дослідження з поєднання матеріалу у межах якогось одного зібрання та порівняння декількох усноісторичних колекцій, використовуючи звук, зображення та текст. Комп'ютерні програми квалітативного аналізу даних також можуть бути використані для підтримки, розширення і вдосконалення інтерпретації великої кількості усноісторичних інтерв'ю та неминуче стануть більш складними.

Майкл Фріш доводить, що оцифрування звуку та зображення потіснить сучасне домінування транскриптів і поверне усній історії її усність, тому що цифрові технології значно полегшують навігацію по аудіо- (чи відео-) матеріалу, тим самим розширюючи нашу, засновану та тексті, письменність до нових форм грамотності, базованих на звуці та зображенні. Більш того, нетекстові цифрові путівники та пошукові механізми нададуть користувачам можливість знаходити та прослуховувати частини їхніх власних інтерв'ю (поряд із численними інтерв'ю з інших проектів), що слугуватиме стимулом та основою нових образних та непередбачуваних інтерпретацій⁵⁴. Фріш пропонує зосередитися на «постдокументальній чутливості», яка подолає відмінність між джерелом усної історії [записом] і документом, що виникає внаслідок його транскрибування. Він пропонує прозаїчний, але повчальний приклад сімейних відеоколекцій та запиту: «чи не буде більш цікавим замість однієї, двох, чи навіть п'яти файлових папок фільмів-збірок, уявити собі матеріал, організований таким чином, щоб... у ньому одразу знайти щось на прохання родича-відвідувача: чи то день народження дитини, чи похорон діда, чи продаж будинку, чи щось інше, що може цікавити і бути знайдене у величезній купі відеоматеріалу. Таку вибірккову селекцію можна буде легко продивитися, зберегти та потім демонструвати окремим файлом, якщо буде інтерес і потреба. Чи повернутися знов до збірки даних, чекаючи на новий запит». Фріш пропонує порівняльне майбутнє для усноісторичних записів та їх тран-

скриптів і робить висновок про те, що «нові цифрові знаряддя та багаті можливості для практики, визначені ними, можуть стати потужним ресурсом у відновленні одного з початкових девізів усної історії — відкрити нові виміри розуміння та встановлення контакту [з людьми — Г. Г.] за допомогою широкого «включеного» використання пам'яті та її запитування».

Майбутнє, яке пропонує Фріш, може розтягнутися на роки адаптації. Але наскільки архіви та бібліотеки готові відійти від «документа»? Хто буде мати час та натхнення робити нетекстову цифрову індексацію аудіо- та відеоінтерв'ю? Хто буде мати доступ до програм? Якою мірою великі колекції індексованих аудіо- та відео-записів усних історій будуть доступні та придатні до пошуку через Інтернет? До того ж наші співрозмовники матимуть дуже різні наміри стосовно того, що розповісти нам у випадку, коли їхня історія буде легко доступна та придатна для маніпуляцій.

Упродовж останнього десятиріччя усні історики намагалися подолати технічні, етичні та епістемологічні наслідки цифрової революції⁵⁵. Але чи маємо ми справу з трансформацією парадигми у тому значенні, як це розумів Томас Кун, тобто з глибинними змінами у розумінні, що революціонує нашу практику усних істориків? Чи є ця технологічна революція також і революцією когнітивною? На це важко відповісти, якщо перебуваєш саме у процесі таких швидких змін та коли розумієш, що технологічні зміни в усній історії є собою часткою глобальної цифрової революції в інформаційних та комунікаційних технологіях. Я вважаю, що це майбутнє дуже важко передбачити, саме тому що цифрова глобалізація є чужою та неприйнятною для тих, хто народився у переддигітальну еру, хто почувається зручно й відчуває себе грамотним щодо тексту та надзвичайно некомфортно й неосвіченим щодо цих нових технологій (якщо бути чесним, я, наприклад, ніколи не був дуже компетентним у старих технологіях). Наші діти та молоді студенти (які знають лише цифрову добу і майже інстинктивно розуміють, яким чином мобільні телефони та веб-камери створюють різні види комунікації, а блоги пропонують можливості для створення й поширення власних історій) можуть краще за нас зрозуміти, куди ці можливості приведуть.

Але я впевнений, що медіум є також частиною повідомлення, а цифрові технології трансформують настільки багато аспектів у нашій роботі усних істориків (а також і шляхи, якими люди запам'ятовують та описують своє життя), що вони протягом часу змінять наше уявлення про пам'ять і особистий наратив, про розповідання і колекціонування свідчень, про поширення спогадів і написання історій. Ця цифрова революція — четверта зміна парадигми в усній історії — все ще триває, та життя у точці змін перед назавжди трансформованим горизонтом може бути дискомфортним. Майбутнє усної історії та ролі усних істориків ще ніколи не виглядало таким захопливим і таким невизначеним.

¹ Це єсе є продовженням наших з Робом Перксом думок, які ми виклали у редакційному вступі до другого видання «The Oral History Reader» (London and New York, Routledge, 2006).

² Томас Кун, вчений-фізик, розвинув ідею зміни парадигм у книзі «The Structure of Scientific Revolutions» (Chicago, 1962). Кун був також піонером усної історії американської науки: *Doel R. E. Oral history of American science: a forty-year review//History of Science.* — 2003. — Vol. Xli. — P. 349 (прим. А. Томсона). Український переклад книги Т. Куна: *Кун Т. Структура наукових революцій.* — К., 2001. (Прим. ред.)

³ Див.: *Thompson P. Historians and oral history, in The Voice of the Past: Oral History.* 3rd edition. — Oxford, 2000. — P. 25–82; *Ritchie D. A. Doing Oral History: A Practical Guide.* 2nd edition. — New York, 2003. — P. 19–46.

⁴ *Thompson P. The Voice of the Past.* — P. 25–81.

⁵ Відносини між фольклористикою та усною історією варіюються від країни до країни. В Англії, незважаючи на спроби об'єднання зусиль, усна історія та фольклорні студії йдуть різними шляхами; Пол Томпсон стверджує, що англійська фольклористика ніколи не зможе подолати стигму аматорства (*Thompson P. The Voice of the Past.* — P. 71–72). Але спільний інтерес до усності, підсилений цифровими технологіями, може наблизити ці дисципліни одна до одної (див.: *Perks R., Robinson J. "The way we speak": web-based representations of changing communities in England//Oral History.* — 2005. — Vol. 33. — No. 2. — P. 79–90). Націоналістична політика британських кельтів — валлійців, шотландців, північних ірландців — стимулювала тісні зв'язки між фольклористикою та усною історією, а в Скандинавії саме фольклорні студії найбільше вплинули на розвиток усної історії. Дослідження пам'яті та «усної традиції» у незахідних суспільствах та локальних культурах також зробили вагомий внесок до нашого розуміння природи та значення усної історичного свідчення. Див.: *Vansina J. Oral Tradition as History.* — Madison, 1985; *The African Past Speaks: Essays on Oral Tradition and History/Ed. by J. C. Miller.* — Folkestone, 1980; *Finnegan R. Oral Tradition and the Verbal Arts.* — London, 1991; *Hofmeyer I. "We spend our years as a tale that is told": Oral Historical Narrative in a South African Chiefdom.* — London, 1993; *Tonkin E. Narrating Our Pasts: The Social Construction of Oral History.* — Cambridge, 1995; *Cruikshank J. The Social Life of Stories: Narrative and Knowledge in the Yukon Territory.* — Lincoln, 1998; *Telling Stories: Indigenous History and Memory in Australia and New Zealand/Ed. by B. Attwood and F. Magowan.* — Crows Nest, NSW, 2001; *African Words, African Voices: Critical Practices in Oral History/Ed. by L. White, S. F. Miescher and D. W. Cohen.* — Bloomington, 2001; *Sources and Methods in African History: Spoken, Written, Unearthed/Ed. by T. Falola and C. Jennings.* — Rochester; NY, 2003.

⁶ *Evans G. E. Ask the Fellows Who Cut the Hay.* — London, 1956.

⁷ Переклад російською мовою: *Томпсон П. Устная история: Голос прошлого/Пер. с англ. — М., 2003. (Прим. ред.)*

⁸ Наступні видання були опубліковані в 1988 та 2000 рр. і містили розлогі розділи про історію й досягнення усної історії та роздуми з приводу пам'яті, суб'єктивності та психоаналізу.

⁹ *Thompson P. The Voice of the Past.* — P. 8–12.

¹⁰ Свіжий приклад того, як усна історія продовжує використовуватися у «повертанні захованих історій» — як було позначено у серії рецензій червневого випуску «American Historical Review», — можна знайти у запровадженні усної історії для вивчення й «повернення» африканського досвіду і розуміння Першої світової війни: *Lunn J. Memoirs of the Maelstrom: A Senegalese Oral History of the First World War.* — Portsmouth, NH, 1999;

Jackson A. Botswana 1939–1945: An African Country at War. — NY, 1999; Page M. E. The Chiwaya War: Malawians and the First World War. — Boulder, Colorado, 2000.

¹¹ Armitage S. H., Gluck S. B. Reflections on Women's Oral History: An Exchange//Frontiers: Journal of Women's Studies. — Vol. 19. — No. 3. — 1998. — P. 1–11.

¹² Bornat J. Oral history as a social movement: reminiscence and older people//Oral History. — 1989. — Vol. 17. — No. 2. — P. 17.

¹³ Серед ранніх критиків слід назвати: William Cutler III. Accuracy in oral history interviewing//Historical Methods Newsletter. — 1970. — No. 3. — P. 1–7; Tuchman B. Distinguishing the significant from the insignificant//Radcliffe Quarterly. — 1972. — No. 56. — P. 9–10; Powell E. Old men forget//The Times. — 5 November 1981. Щодо «лівої» критики наївного використання пам'яті усними істориками див.: Hobsbawm E. On History from Below//Hobsbawm E. On History. — London, 1997. — P. 266–286 (написано 1985 та вперше опубліковано 1988 р.).

¹⁴ O'Farrell P. Oral history: facts and fiction//Oral History Association of Australia Journal. — 1982–1983. — No. 5. — P. 3–9 (передрук з: *Quadrant*. — November 1979).

¹⁵ Див., наприклад, перше 1978 р. видання «Голосу минулого» П. Томпсона стосовно захисту усної історії в цих термінах.

¹⁶ Passerini L. Fascism in Popular Memory: The Cultural Experience of the Turin Working Class. — Cambridge, 1987; Passerini L. Work ideology and consensus under Italian fascism//History Workshop. — 1979. — No. 8. — P. 82–108.

¹⁷ Frisch M. A Shared Authority: Essays on the Craft and Meaning of Oral and Public History. — Albany, 1990. — P. 188 (частина його статті "Oral history and «Hard Times»: a review essay», вперше опублікована 1972). Див. також: Thomson A., Frisch M., Hamilton P. The memory and history debates: some international perspectives//Oral History. — 1994. — Vol. 22. — No. 2. — P. 33–43. Іншим відомим критиком теоретичної наївності усної історії 1970-х рр. був північноамериканський дослідник Рональд Грід, який запропонував нові шляхи роботи з пам'яттю. Див.: *Envelopes of Sound: The Art of Oral History*/Ed. by R. Grele. — New York, 1991.

¹⁸ Переклад російською мовою: *Алессандро Портелли. Особенности устной истории*//Хрестоматия по устной истории/Пер., сост., введение, общ. ред. Лоскутовой М. В. — СПб., 2003. — С. 32–51. (Прим. ред.)

¹⁹ Серед головних праць Портеллі слід назвати: *The Death of Luigi Trastulli and Other Stories: Form and Meaning in Oral History*. — Albany, 1991; *The Battle of Valle Giulia: Oral History and the Art of Dialogue*. — Madison, 1997; *The Order Has been Carried Out: History, Memory, and Meaning of a Nazi Massacre in Rome* (Palgrave Studies in Oral History). — Basingstoke, 2003. Див. також: *Oral History Review*. — 2005. — Vol. 32. — No. 1. — P. 1–34, special section on "History, memory and the work of Alessandro Portelli».

²⁰ Passerini L. Work ideology and consensus under Italian fascism. — P. 84. Майкл Фріш також розкритикував популістський «безісторичний» підхід до усної історії у: "Oral history and "Hard Times": A review essay». Луїза Тіллі критикувала безтеоретичність та індивідуалістичні тенденції усних істориків у статті: *People's history and social science history*//Social Science History. — 1983. — Vol. 7. — No. 4. — P. 457–474, репринт з відповідями провідних усних істориків див. у: *International Journal of Oral History*. — 1985. — Vol. 6. — No. 2. — P. 5–46. Для порівняння сучасну австралійську критику див.

y: *Murphy J.* The voice of memory: history, autobiography and oral memory//*Historical Studies*. — 1986. — Vol. 22. — No. 87. — P. 157–175.

²¹ Сучасний огляд радикального потенціалу усної історії див. у вступі до: *Green J.* Engaging in people's history: the Massachusetts History Workshop//*Presenting the Past: Essays on History and the Public*/Edited by S. P. Benson et al. — Philadelphia, 1986. — P. 337–359.

²² Див.: *Armitage S., Gluck S. B.* "Reflections on Women's Oral History"; *Blatz P. K.* Craftsmanship and flexibility in oral history: a pluralistic approach to methodology and theory//*The Public Historian*. — 1990. — Vol. 12. — No. 4. — P. 7–22.

²³ *Shopes L.* Oral History and the Study of Communities: Problems, Paradoxes and Possibilities//*Journal of American History*. — Vol. 89. — No. 2. — 2002. — P. 588–598.

²⁴ Критику Групи народної пам'яті див.: *Lumms T.* Listening to History: The Authenticity of Oral Evidence. — London, 1987.

²⁵ Див.: *Reminiscence Reviewed: Perspectives, Evaluations, Achievements*/Ed. by J. Bornat. — Buckingham, 1994; *The Art and Science of Reminiscing: Theory, Research, Methods and Applications*/Ed. by B. K. Haight and J. D. Webster. — Washington, DC, 1995; *Lawrence J., Mace J.* Remembering in Groups: Ideas From Reminiscence and Literacy Groups. — London, 1980; *Breen M., Sobel D.* Popular Oral History and Literacy. — Toronto, 1991.

²⁶ Про усну історію в школах див.: *Preparing the Next Generation of Oral Historians: An Anthology of Oral History Education*/Ed. by B. A. Lanman and L. Wendling. — Walnut Creek, 2006; *Ritchie D. A.* Doing Oral History. Chapter seven, "Teaching oral history". — P. 188–221; *Whitman G.* Dialogue with the Past: Engaging Students and Meeting Standards Through Oral History. — Walnut Creek, 2004; *Schwarzstein D.* Una Introducción al Uso de la Historia Oral en el Aula. — Buenos Aires, 2001; *Redfern A.* Talking in Class: Oral History and the National Curriculum. — Colchester, 1996; *Oral History Review*. — Special Issue: Practice and pedagogy: Oral History in the classroom/Ed. by C. R. Lee and K. L. Nasstrom. — 1998. — Vol. 25. — Nos. 1–2; *Oral History*. — Special issue: Oral history and the national curriculum. — 1992. — Vol. 20. — No. 1; *Oral History Association of Australia Journal*. — 1986. — Special issue: Oral history, children and schools. — No. 8; *Hagopian P.* Voices from Vietnam: Veterans' oral histories in the classroom//*Journal of American History*. — 2000. — Vol. 87. — No. 2. — P. 593–601.

²⁷ Див.: *Oral History, Health and Welfare*/Ed. by J. Bornat, R. Perks, P. Thompson and J. Walmsley. — London, 2000; *Martin R. P.* Oral History in Social Work. — Newbury Park, 1995; *Oral History*. — 1995. — Vol. 23. — No. 1. — Special issue: Health and welfare. Про роботу з людьми з вадами розвитку див.: *Listening For a Change: Oral History and Development*/Ed. by H. Slim and P. Thompson. — London, 1993; *Bennett O.* Review article: oral testimony as a tool for overseas development//*Oral History*. — 1995. — Vol. 23. — No. 1. — P. 89–92; *Riley M.* "Ask the fellows who cut the hay": Farm practices, oral history and nature conservation//*Oral History*. — 2004. — Vol. 32. — No. 2. — P. 45–53; *Landorf C.* A sense of identity and a sense of place: oral history and preserving the past in the mining community of Broken Hill//*Oral History*. — 2000. — Vol. 28. — No. 1. — P. 91–102.

²⁸ *Kerr D.* "We know what the problem is": Using video and radio oral history to develop collaborative analysis of homelessness//*Oral History Review*. — 2003. — Vol. 30. — No. 1. — P. 27–45.

²⁹ Про використання особистих свідчень у квазілегальному контексті див.: *Dembour M., Haslam E.* Silenced hearings? Victim-witnesses at war crimes tribunals//European Journal of International Law. — Vol. 15. — No. 1. — 2004. — P. 151–177; *Portelli A.* The oral shape of the law: the “April 7 case”//Portelli A. The Death of Luigi Trastulli and Other Stories: Form and Meaning in Oral History. — Albany, 1991. — P. 241–69. Про «комісії правди» див.: *Levenson D.* The past can be an open question: oral history, memory and violence in Guatemala//Words and Silences: Journal of the International Oral History Association. — New series. — Vol. 2. — No. 2. — 2004. — P. 23–29; *Christie K.* The South Africa Truth Commission. — London, 2000; *Minkley G., Rassool C.* Orality, memory and social history in South Africa//Negotiating the Past: The Making of Memory in South Africa/Ed. by S. Nuttall and C. Coetzee. — Oxford, 1998. — P. 89–99; *Krog A.* Country of My Skull. — London, 1998. Про усну історію та земельні права див.: *Choo C., Hollback S.* History and Native Title, Contemporary Theoretical, Historiographical and Political Perspectives. — Perth, 2004; *Neuenschwander J. A.* Native American oral tradition/history as evidence in American Federal courts//Words and Silences: Journal of the International Oral History Association. — New series. — Vol. 2. — No. 2. — 2004. — P. 11–17; *Parsonson A.* Stories for land: oral narratives in the Maori land court//Telling Stories: Indigenous history and memory in Australia and New Zealand/Ed. by B. Attwood and F. Magowan. — Crows Nest, New South Wales, 2001. — P. 21–40; *McGrath A.* “Stories for country”: Oral History and aboriginal land claims//Oral History Association of Australia Journal. — 1987. — No. 9. — P. 34–46; *Cruikshank J.* Oral tradition and Oral History: Reviewing some issues//Canadian Historical Review. — 1994. — Vol. 75. — No. 3. — P. 403–418.

³⁰ *Kurasawa F.* A message in a bottle: Bearing witness as a mode of ethico-political practice//http://research.yale.edu/ccs/papers/kurasawa_witnessing.pdf.

³¹ *Kennedy R.* Stolen generations testimony: Trauma, historiography and the question of “truth”//Aboriginal History. — 2001. — Vol. 25. — Pp. 116–131. Див. також: *Attwood B.* “Learning about the truth». The stolen generations narrative//Telling Stories: Indigenous history and memory in Australia and New Zealand/Ed. by B. Attwood and F. Magowan. — Crows Nest, New South Wales, 2001. — P. 183–212; *Haebich A.* Broken Circles: Fragmenting Indigenous Families 1800–2000. — Fremantle, 2000.

³² *Lundy P. and McGovern M.* “You understand again”: Testimony and post-conflict resolution in the north of Ireland//Words and Silences: Journal of the International Oral History Association. — 2004. — New series. — Vol. 2. — No. 2. — P. 30–35.

³³ Ардойн — ірландська громада з 6000 мешканців одного з найбідніших північних районів Белфасту. (Прим. ред.)

³⁴ Див.: *Dawson G.* Trauma, place and the politics of memory: Bloody Sunday, Derry, 1972–2004//History Workshop Journal. — 2005. — Issue 59. — P. 151–178; *Dawson G.* Making Peace with the Past? Cultural Memory, the Irish Troubles and the Peace Process. — Manchester, 2007.

³⁵ *Bornat J.* Oral history as a social movement: Reminiscence and older people//Oral History. — 1989. — Vol. 17. — No. 2.

³⁶ *Yow V.* “Do I Like Them Too Much?” Effects of the Oral History Interview on the Interviewer and Vice-Versa//Oral History Review. — Vol. 24. — No. 1. — 1997. — P. 55–79.

³⁷ Основні тексти з феміністської усної історії: *Women's Words: The Feminist Practice of Oral History*/Ed. by S. Berger Gluck and D. Patai. — New York and London, 1991; та *Women's Oral History: The Frontiers Reader*/Ed. by S. H. Armitage. — Lincoln, 2002.

³⁸ *Yow V. "Do I Like Them Too Much?" ...* — P. 79.

³⁹ Див.: *Biography and Society: The Life History Approach in the Social Sciences*/Ed. by D. Bertaux. — Beverly Hills, 1981; *Plummer K. Documents of Life 2: An Invitation to Critical Humanism*. — London, 2001; *The Turn to Biographical Methods in Social Sciences*/Ed. by P. Chamberlayne, J. Bornat and T. Wengraf. — London, 2000; *Roberts B. Biographical Research*. — Buckingham, 2001.

⁴⁰ Див.: *Langness L. L., Frank G. Lives: An Anthropological Approach to Biography*. — Novato, California, 1981; *Watson L. and Watson-Franke M. Interpreting Life Histories: An Anthropological Inquiry*. — New Brunswick, NJ, 1985; *Anthropology and Autobiography*/Ed. by J. Okely and H. Callaway. — London and New York, 1992; *Social Memory and History: Anthropological Perspectives*/J. C. Climo and M. G. Cattell. — Walnut Creek, California, 2002.

⁴¹ Див.: *Studies in Autobiography*/Ed. by J. Olney. — New York, 1988; *The Uses of Autobiography*/Ed. by J. Swindells. — London, 1995; *Smith S., Watson J. Reading Autobiography: A Guide for Interpreting Life Narratives*. — Minneapolis, 2001.

⁴² Див.: *Runyan W. M. Life Histories and Psychobiography: Explorations in Theory and Method*. — New York and Oxford, 1982; *Narrative Psychology: The Storied Nature of Human Conduct*/Ed. by T. R. Sarbin. — New York, 1986; *Narrative Study of Lives*/Ed. by R. Josselson and A. Leiblich. — Newbury Park from 1993.

⁴³ *Making Histories: Studies in History-writing and Politics*/Ed. by R. Johnson et al. — London, 1992; *Steedman C. Past Tenses: Essays on Writing, Autobiography, History*. — London, 1992; *Samuel R. Theatres of Memory: Past and Present in Contemporary Culture*. — London, 1994; *The Uses of Narrative: Explorations in Sociology, Psychology and Cultural Studies*/Ed. by M. Andrews, S. D. Sclater, C. Squire and A. Treacher. — New Brunswick, 2004.

⁴⁴ Див.: *E. McMahan. Elite Oral History Discourse: A Study of Cooperation and Coherence*. — Tuscaloosa, 1989; *Making Meaning of Narrative*/Ed. by R. Josselson and A. Leiblich//*Narrative Study of Lives*. — 1999. — Vol. 6; *Narrative and Genre: Contexts and Types of Communication*/Ed. by M. Chamberlain and P. Thompson. — New Brunswick, 2004 (попереднє видання Routledge, 1998); *Narrative Research: Reading, Analysis and Interpretation*/Ed. by A. Leiblich, R. Tuval-Mashiach and T. Zilber. — Thousand Oaks, 1998.

⁴⁵ *Schneider W. So They Understand: Cultural Issues in Oral History*. — Logan, 2002.

⁴⁶ *Storied Lives: The Cultural Politics of Self-Understanding*/Ed. by G. C. Rosenwald and R. L. Ochberg. — New York and London, 1992; *Ross B. Remembering the Autobiographical Past: Descriptions of Autobiographical Memory*. — Oxford, 1992; *Freeman M. Rewriting the Self: History, Memory, Narrative*. — London and New York, 1993; *Linde C. The Creation of Coherence*. — Oxford, 2003; *Autobiographical Memory and the Construction of a Narrative Self: Developmental and Cultural Perspectives*/Ed. by R. Fivush and C. A. Haden. — Mahwah, NJ, 2003.

⁴⁷ *James D. Dona María's Story: Life History, Memory and Political Identity*. — Durham, 2000.

⁴⁸ *James D. Dona María's Story*. — P. 242.

⁴⁹ О. Бартов (O. Bartov) в огляді трьох книг про європейську пам'ять про Голокост та Другу світову війну: *American Historical Review*. — Vol. 106. — No. 2. — 2001. — P. 660. Бартов також відзначає, що у новому тисячолітті «це захоплення пам'яттю поступово зменшиться», і це стосується не в останню чергу наукового інтересу до «нацистської окупації в Європі та матеріальної відбудови і перетворення ідентичності у повоєнний період». Публікації з історії та сучасної пам'яті: *Thelen D. Memory and American History*. — Bloomington, 1990; *Le Goff J. History and Memory*. — New York, 1992; *Terdimann R. Present Past: Modernity and the Memory Crisis*. — Ithaca, NY, 1993; *Memory and History in Twentieth Century Australia*/Ed. by K. Darian-Smith and P. Hamilton. — Melbourne, 1994; *Huyssen A. Twilight Memories: Marking Time in a Culture of Amnesia*. — London, 1995; *Gross D. Lost Time: On Remembering and Forgetting in Late Modern Culture*. — Amherst, 2000; *Regimes of Memory*/Ed. by S. Radstone and K. Hodgkin. — London, 2003.

⁵⁰ Приклади ранніх публікацій: *Our Common History: The Transformation of Europe*/Ed. by P. Thompson and N. Burchardt. — London, 1982; *The Myths We Live By*/Ed. by R. Samuel and P. Thompson. — London, 1990. Існувало декілька «спадкоємців» чи «альтернатив» “*International Journal of Oral History*”: “*Life Stories/Recits de Vie*”, Colchester, Biography and Society Research Committee, International Sociological Association, 1985–1989; *Subjectivity and Multi-Culturalism in Oral History*/Ed. by R. Grele//*The International Annual of Oral History*. — New York, 1992; *International Yearbook of Oral History and Life Stories*. — Oxford, 1992–1996; *Memory and Narrative (book series)*. — London, 1997–2004; “*Words and Silences*” (журнал МАУІ з 1997 р.).

⁵¹ *Necochea G. Editorial//Words and Silences*. — 2003. — New series. — Vol. 2. — No. 1. — P. 2.

⁵² *Meihy J. C. S. B. The radicalization of Oral History//Words and Silences*. — 2003. — New series. — Vol. 2. — No. 1. — P. 31–41.

⁵³ *Kerr D. “We know what the problem is”*. Див.: *Frisch M. A Shared Authority. Essays on the Craft and Meaning of Oral and Public History*. — Albany, 1990.

⁵⁴ *Frisch M. Towards a Post-Documentary Sensibility: Theoretical and Political Implications of New Information Technologies in Oral History*. Paper presented to the XIIIth International Oral History Conference, Rome, June 2004; *The Oral History Reader*/Ed. by R. Perks and A. Thomson. — London; New York, 2006. — P. 102–114.

⁵⁵ *Gluck S. B., Ritchie D. A., Eynon B. Reflections on Oral History in the new Millennium: Roundtable comments//Oral History Review*. — Vol. 26. — No. 2. — 1999. — P. 1–27; *Larson M. A. Potential, potential, potential: The marriage of Oral History and the World Wide Web//Journal of American History*. — Vol. 88. — No. 2. — 2001. — P. 596–603; *Gluck S. B. Pitch, pace, performance — and even poetry: returning to orality: the CSULB virtual oral/aural history archive model*. Paper presented to the XIIIth International Oral History Conference, Rome, June 2004; *Brewster K. Internet access to oral recordings: finding the issues // www.uaf.edu/library/oralhistory/brewster1/research.html*

Марієта де Мораес Феррейра (*Rio-de-Jанейро, Бразилія*)

ІНСТИТУЦІОНАЛІЗАЦІЯ ТА РОЗВИТОК УСНОЇ ІСТОРІЇ:
10 РОКІВ МІЖНАРОДНЬОЇ АСОЦІАЦІЇ УСНОЇ ІСТОРІЇ*

Вступ

У цій статті пропонується простежити процес інституціоналізації усної історії, що набув свого консолідуючого значення 1996 р. зі створенням Міжнародної асоціації усної історії (далі — МАУІ). Головна ідея статті полягає в аналізі впливу цієї організації на зростання й поширення дослідницького поля усної історії напередодні святкування 10-ї річниці з дня її заснування. Ми виходимо з принципу, що МАУІ постала не тільки як засіб «підкріплення» й стимулювання усної історії, але й як каналом виявлення нових наукових викликів, проблем та шляхів їх розв'язання.

Попередня історія Міжнародної асоціації усної історії

Появу усних джерел, особливо у другій половині ХХ ст.¹, академічна спільнота спочатку не сприйняла. Ті, хто підтримували усну історію, перебували поза дослідницькими інституціями та вимушені були об'єднуватися у власні групи зі своїми інститутами, товариствами, виданнями та зустрічами.

У 1950-х рр. перша генерація дослідників зі Сполучених Штатів присвятила свою діяльність збиранню усних свідчень за допомогою магнітофона. Їхня мета полягала у здійсненні програми з інтерв'ювання для запису та збереження інформації про панівні американські групи й спільноти. На базі цієї програми був заснований Колумбійський центр усної історії — своєрідна модель для наступних осередків, утворених протягом 1950-х рр. при бібліотеках та архівах Техасу, Берклі та Лос-Анджелеса. Перший виток цієї ініціативи, що власне й дістала назву усної історії, був пов'язаний із завданням заповнення існуючих у письмовій документації лакун за допомогою формування архівів розтекстованих записів.

У цей перший період існували також інші приклади започаткування проектів зі створення колекцій інтерв'ю, як-от: комітет з історії II Світової війни у Франції та аудіоархіви при Національному інституті антропології у Мексиці (1956 р.), що збирали записані спогади лідерів мексиканської революції. В Італії близькі до лівого

* Стаття є розширеним варіантом пленарної доповіді проф. Феррейри на XIV конференції Міжнародної асоціації усної історії, яка відбулася 12–16 липня 2006 р. у Сідней (Австралія). Публікується з дозволу авторки за рукописом. Переклад з англійської — Г. Г. Грінченко.

партійного крила соціологи та антропологи також почали використовувати усні розвідки для вивчення народної культури.

Упродовж 1960-х рр. нове покоління почало керуватися амбіційнішим принципом у своїй роботі, відмовившись від розглядання усного свідчення як додаткового джерела до писемних матеріалів. У Сполучених Штатах боротьба за громадянські права афроамериканців, жінок, іммігрантів та інших меншин відіграла велику роль у підтвердженні своєчасності усної історії, яка намагалася надати право голосу тим, хто був вилучений з парадної історії домінантних груп, та висвітлити те, від чого офіційна історіографія відмовлялася тривалий час. Усна історія позиціонувала себе як інструмент утворення ідентичності груп та соціальних трансформацій: це була войовнича усна історія. Ця пропозиція, однак, не була сприйнята повною мірою ні академічною спільнотою взагалі, ні істориками зокрема.

У цей період усна історія розвивалася у тандемі й під прапорами нонконформізму, який потрясав усі 1960-ті. Найрадикальніша частина усних істориків захищала альтернативну історію від не тільки академічної, але й усієї історіографічної конструкції, що базувалася на письмі. Ідея того, що усне свідчення є єдиною істинною «правдою людини», набувала політичного виміру захисту історично пригнобленого. Результатом цього процесу стало створення 1966 р. Американської асоціації усної історії, а роком пізніше було розпочато випуск об'їзного листка (бюлетеня) асоціації («*Oral History Association Newsletter*»). Офіційне видання Американської асоціації усної історії («*Oral History Review*») вперше вийшло друком 1973 р.² Цього ж року на щорічному засіданні Організації американських істориків у Чикаго Рональд Гріл запропонував компромісний підхід, орієнтуючи усну історію на всі ділянки історичного універсуму, але переважно — на оповіді виключених із офіційного дискурсу меншин³.

Ця ідея «усної історії виключених» швидко поширилася в інших країнах, зокрема в Англії, де Товариство усної історії опублікувало перше число свого журналу «*The Journal of the Oral History Society*» ще 1971 р.⁴ Дещо інші функції усної історії, зорієнтовані на те, щоб повернути історію людям та сприяти демократизації історіописання, підкреслив у своєму дослідженні «Голос минулого» Пол Томпсон⁵. Таким чином, йшлося про запровадження своєрідної контр історії, що радикально інвертуватиме загально визнані методи та об'єкти дослідження та стане войовничою і політично ангажованою. Усна історія та дебати навколо неї поширилися й в інших країнах, як-от Німеччині, Італії, Франції та Іспанії, набуваючи у кожному регіоні рис та ознак, характерних для місцевих історіографічних культур. Попри деяку недовіру, усноісторичний рух у європейському академічному середовищі зростав і міцнів завдяки дослідженням Пола Томпсона в Англії, Луїзи Пассеріні та Алессандро Портеллі в Італії, Мерседес Віланової в Іспанії, Лутца Нітхаммера у Німеччині.

Саме у контексті цих дебатів про можливості усної історії 1975 р. на XIV Міжнародному конгресі історичних наук, що відбувся у Сан-Франциско, США, був організований та проведений круглий стіл під назвою «Усна історія: нова методологія в історичному дослідженні». Ця подія стала важливим поворотним пунктом

у розвиткові усної історії, оскільки відтоді всі дискусії про роботу й тематику важливих міжнародних зустрічей мали враховувати також і усну історію. Наступного року в Болоньї, Італія, відбувся перший Міжнародний конгрес із усної історії під назвою «Антропологія та історія: усні джерела». Обидві ці події можна розглядати як початок третього етапу в розвиткові усної історії, що характеризується утворенням інтернаціональної інституціональної мережі.

Протягом наступних років група європейських та північноамериканських дослідників і професорів почали організовувати періодичні конференції, що стали полем презентацій та дискусій навколо їхніх дослідницьких практик, методологічних рефлексій стосовно усної історії тощо. Ці міжнародні заходи стимулювали формування середовища професіональних усних істориків та зростання кількості університетських дослідницьких груп, так само як і спеціалізованих періодичних видань, що об'єднували дослідників різних країн.

У Бразилії⁶ вже 1974 р. фундація Getulio Vargas (FGV) зініціювала першу програму з усної історії, метою якої стало збирання свідчень та спогадів політичних лідерів Бразилії. У 1981 р. в Італії був заснований журнал «Fonti Orali», що виходив до 1987 р. У 1980 р. у Франції була створена французька Асоціація аудіоархівів, цього ж року в Інституті сучасної історії було проведено першу зустріч дослідників, що мали досвід праці з джерелами усного походження.

У цілому з 1975 р. усноісторичний рух розвивався й поширювався завдяки досить широкому колу дослідних центрів, створених у багатьох країнах Європи й Америки, набуваючи статусу й ідентифікуючи себе з окремим дослідним полем. Цей третій період у розвитку усної історії може розглядатися як період зростання й поширення видавничих і дослідних центрів з усної історії у той час, коли міжнародні конференції були обмежені невеликою кількістю дослідників здебільшого з Європи. Наведений нижче список перших восьми конференцій демонструє їхнє зосередження у Європі та досить нерегулярне проведення. Тут слід наголосити, що упродовж перших двадцяти років з моменту проведення конференції 1976 р. ідея створення організації, що поєднувала б усіх, хто працює в цьому дослідному полі, й тим самим інституціоналізувала б усноісторичний рух, не набула поширення.

Рік	Захід	Місто	Країна
1975	14 Міжнародний Конгрес історичних наук (Усна історія: нова методологія в історичному дослідженні)	Сан-Франциско	США
1976	I Міжнародна конференція з усної історії	Болонья	Італія
1978	II Міжнародна конференція з усної історії	Кольчестер	Англія

Рік	Захід	Місто	Країна
1980	III Міжнародна конференція з усної історії	Амстердам	Нідерланди
1982	IV Міжнародна конференція з усної історії	Екс-ан-Прованс	Франція
1985	V Міжнародна конференція з усної історії	Барселона	Іспанія
1987	VI Міжнародна конференція з усної історії	Оксфорд	Англія
1990	VII Міжнародна конференція з усної історії	Ессен	Німеччина
1993	VIII Міжнародна конференція з усної історії	Сієна	Італія

Труднощі у доступі до матеріалів цих заходів не дають можливості детальної про них розповіді. Однак протоколи VIII Міжнародної конференції з усної історії, що мала місце у Сієні⁷ 1993 р., демонструють масову присутність європейських дослідників⁸ (66 %), що значно перевищувала кількість учасників з Північної Америки (15 %), Латинської Америки (14 %), Океанії (4 %) та Азії (1 %). Цей розподіл демонструє рис. 1.

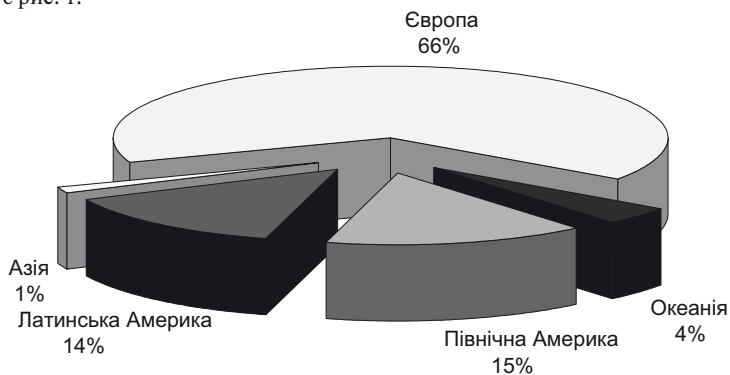

Рис. 1. Порівняльна діаграма за країнами-учасницями. Сієна, 1993

Успіх міжнародних конгресів можна назвати центральним елементом інтеграції усної історії у світ академічної науки. Інший важливий наслідок міжнародних конференцій полягав у стрімкому зростанні кількості спеціалізованих видань та запровадженні практики національних і регіональних зустрічей. У 1989 р. було розпочато публікацію журналу «Historia y Fuente Oral», головним редактором якого з самого початку була Мерседес Віланова і який став консолідуючим чинником не тільки для іспанських усноісторичних студій, але й для усього відповідного інтернаціонального середовища.

Протягом 1980-х рр. відбулися вражаючі зміни у різних площинах історичних досліджень: у них були інкорпоровані студії з історії повсякденності, визнана актуальність і важливість квалітативного аналізу й дослідження індивідуального досвіду людини, тобто фокус наукового інтересу змістився зі структур на мережі та взаємозв'язки, з систем на випадки, з колективних норм на одиничні ситуації. Водночас своє друге народження переживали культурна історія й політичні науки.

Відродження поля політики як привілейованого локусу артикуляції соціальних цілей породило важливі альтернативні шляхи переоцінки діяльності й стратегій її акторів, ролі та місця суб'єкта в історії в цілому. У цьому новому підході персональні оповіді та біографії набули нових значень. Трансформація поля Історії загалом та історії ХХ ст. зокрема започаткувала нову дискусію про роль історичних джерел, й тим самим дозволила усній історії посісти своє місце у історіографічних дебатах, що й досі тривають.

Поява нового розуміння історії ХХ ст., що дістало назву історії сучасності, — й тим самим усвідомлення специфічності одночасного існування «живих» повідомлень, що за певних обставин детермінують роботу історика, — спричинила переміщення усних свідчень до центру дослідницької уваги. Більше того, трансформації сучасних суспільств й викликані ними зміни у комплектуванні архівів, що отримують дедалі більшу кількість аудіозаписів, дали потужний імпульс тенденції перегляду ролі усних та писемних джерел.

Швидкі й часом драматичні зміни в сучасних суспільствах генерували соціальні рухи, що виявилися більшою мірою фрагментарними та локальними, зі специфічними та швидкоплинними цілями. У цьому контексті виникла тенденція до формування соціальних груп навколо первинних ідентичностей (релігійних, етнічних, територіальних, національних тощо) задля подолання обмежень кордонів та крихкості традиційних міжособистісних зв'язків. Цей напружений пошук ідентичності характеризувався повсюдним розпадом організацій, утратою інституціональних легітимаций, послабленням раніше впливових соціальних рухів та появою ефемерних культурних експресій. Втрата значень минулого та зростаюча тенденція до забування вела сучасні суспільства до розуміння необхідності поновлення як пам'яті, так і історії. Певною мірою це, можливо, й стало поворотним пунктом до процесів глобалізації, що змінили перспективи світу завдяки прискоренню часу історії й тим самим породили відчуття небезпеки. Але, щоб повернутися до своїх коренів, треба відновити проторений шлях замість того, щоб змінювати напрямок подорожі.

Практично за двадцять років вісім конгресів з усної історії відбулися в Європі та США. Ці зустрічі, як уже було наголошено, відіграли суттєву роль у розвиткові усної історії, урізноманітнюючи підходи, породжуючи методологічні дебати та, найважливіше, впливаючи на нову генерацію дослідників з так званих країн, що розвиваються.

Конференція, організована Рональдом Грілом та проведена у Колумбійському університеті 1994 р., не мала ніякого порядкового номеру, і після неї, на жаль, не залишилося жодних протоколів, але вона знаменувала собою початок нових часів та важливих діалогів з країнами, що перебувають поза віссю Європа—США, особливо з країнами Латинської Америки. Зустріч у Колумбійському університеті

засвідчила нові перспективи усної історії, відкриваючи горизонти для нового покоління дослідників завдяки, не в останню чергу, можливості плідного спілкування з «батьками» усної історії, тими, хто стояв біля витоків цього напрямку.

Після цього заходу відкрилися нові перспективи також для впровадження нової інтернаціональної мережі обміну. У випадку Бразилії, яку можна розглядати як приклад значного впливу конференції Р. Гріла, слід зауважити зростання ініціативи дослідників як у царині наукових усноісторичних розвідок, так і у сфері встановлення постійних професійних контактів. Не слід у цьому контексті забувати, що навесні 1994 р. була заснована Бразильська асоціація усної історії, що не тільки об'єднала дослідників цієї країни, але стимулювала артикуляції щодо можливостей створення іншої асоціації задля зміцнення зв'язків з визнаними фахівцями не тільки США, але й європейських країн. Не можна не відзначити той факт, що саме на конференції в Нью-Йорку вперше взяла участь вражаюча кількість молодих дослідників, які також висловлювали емоційну підтримку ідеї постійних зустрічей та контактів⁹. Такі самі процеси й артикуляції мали місце в інших країнах, що стимулювало й формувало підстави для створення міжнародної асоціації.

Утворення МАУІ

У 1996 р. у шведському Гетеборзі відбулась ІХ Міжнародна конференція з усної історії¹⁰, яка засвідчила нові тенденції та виклики часу. Значно більша кількість учасників та присутність великого числа науковців з Латинської Америки ще раз продемонстрували необхідність створення нової організації. На цьому заході відбулась презентація 164 доповідей¹¹, автори яких приїхали з різних країн (див. рис. 2).

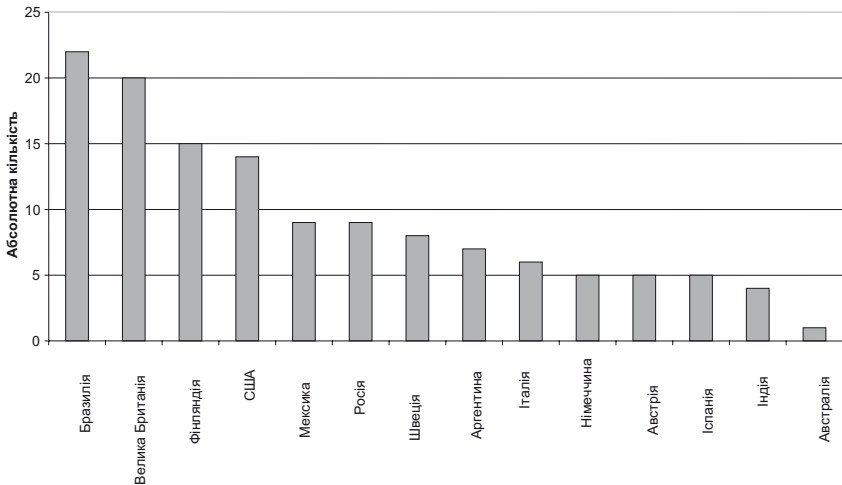

Рис. 2. ІХ Міжнародна конференція з усної історії
Країни з найбільшою кількістю доповідей-презентацій. Гетеборг, 1996

Наприкінці конференції було оголошено про заснування Міжнародної асоціації усної історії (МАУІ) та обрано її першого президента — Мерседес Віланову. Бразилію було вибрано наступним місцем проведення конференції, що мала відбутися 1998 р. у Ріо-де-Жанейро. Ухвалена редакція Статуту зафіксувала періодичність зустрічей за умови дотримання правила континентальної ротації, а також проголосила іспанську мову, поряд з англійською, офіційною мовою асоціації¹². З утворенням МАУІ процес інституціоналізації усної історії набув певного рівня консолідації та розширив географію майбутніх зустрічей. Географічний ліміт осі Європа — США, місце народження усної історії й детермінований ним ареал перших конференцій стримували участь у них дослідників з Азії, Африки, Океанії та Латинської Америки. Усвідомлення цього факту поряд із широкомасштабною інституціоналізацією усної історії привело до територіального розмаїття конференцій та певної демократизації цього напрямку роботи.

Протягом наступних 10 років МАУІ вдало дотримувалася принципу континентальної зміни місця проведення конференцій та провела свої заходи у Швеції, Бразилії, Туреччині, Південній Африці, Італії та Австралії:

Рік	Подія	Місто	Країна
1996	IX Міжнародна конференція з усної історії	Гетеборг	Швеція
1998	X Міжнародна конференція з усної історії	Ріо-де-Жанейро	Бразилія
2000	XI Міжнародна конференція з усної історії	Стамбул	Туреччина
2002	XII Міжнародна конференція з усної історії	Пітермаріцбург	Південна Африка
2004	XIII Міжнародна конференція з усної історії	Рим	Італія
2006	XIV Міжнародна конференція з усної історії	Сідней	Австралія

Протоколи X Міжнародної конференції у Ріо-де-Жанейро¹³, першого заходу поза Європою і США та після проголошення Асоціації, також дають можливість простежити певні трансформації (див. рис. 3)

На цій конференції було представлено 179 доповідей, 124 з яких — дослідниками з Латинської Америки: 85 — із Бразилії, 19 — з Аргентини, 13 — з Мексики, 7 — з інших країн. Ці цифри свідчать про те, що міжнародні конференції стимулювали участь у них локальних товариств, що продукували нові проекти й виносили їх на обговорення. Крім того, з'явилася тенденція перетворення міст та країн проведення конференцій на нові центри усної історії. До того ж знайомство з новими регіональними дослідженнями збагачували досвід іноземних відвідувачів,

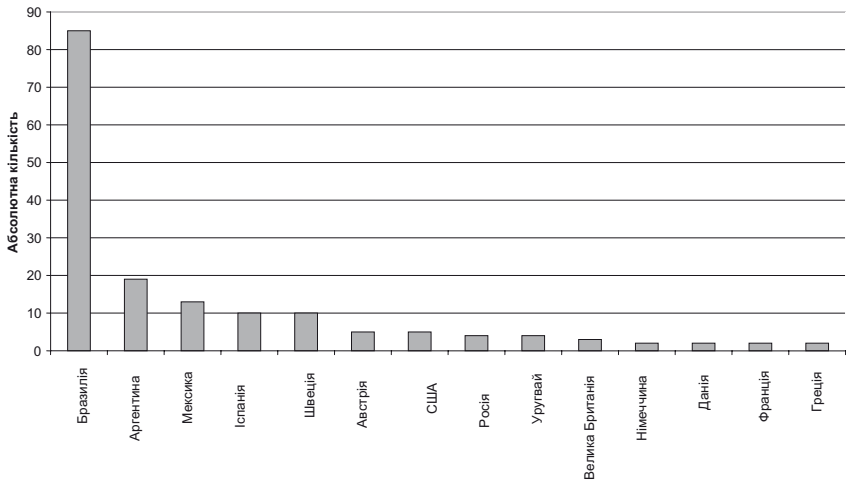

Рис. 3. X Міжнародна конференція з усної історії
Країни з найбільшою кількістю доповідей-презентацій. Ріо-де-Жанейро, 1998

спричиняючи наступні контакти. Також слід відзначити, що рівний статус, наданий іспанській та англійській мові, мав екстраординарне значення для Латинської Америки.

XI конференція в Стамбулі¹⁴ підтвердила зростання кількості симпатиків усної історії, на цій зустрічі було представлено вже 214 доповідей. На жаль, у протоколах цієї конференції не були зафіксовані країни, звідки походили доповідачі, тому кількісний порівняльний аналіз презентацій не є можливим.

Зустріч у Південній Африці¹⁵ на XII конференції, хоча й із невеликою кількістю учасників та 154 доповідями (46 — з Бразилії, 20 — з США, 15 — з Аргентини та 14 — з Південної Африки) мала велике значення з точки зору включення африканських країн до міжнародної мережі усної історії (рис. 4). Після цього заходу Південна Африка, що до 2002 р. мала дуже невелике представництво на міжнародних усноісторичних конгресах, стала постійним представником на конференціях МАУІ.

Порівняно з попередньою конференцією в Римі¹⁶ була вражаюче репрезентативною (302 доповіді) та ще різноманітнішою з точки зору географії країн-учасниць (рис. 5). Країнами з найбільшою кількістю учасників цього разу стали США (79 доповідей), Бразилія (73), Велика Британія та Італія (по 17 доповідей кожна)¹⁷.

Остання XIV Міжнародна конференція з усної історії, що мала місце в Австралії 2006 р., серед іншого, ставила за мету стимулювання й підтримку усноісторичних розвідок в Океанії. На конференції пролунало 203 доповіді¹⁸, 60 — з Австралії, 30 — зі США, 17 — з Бразилії (рис. 6).

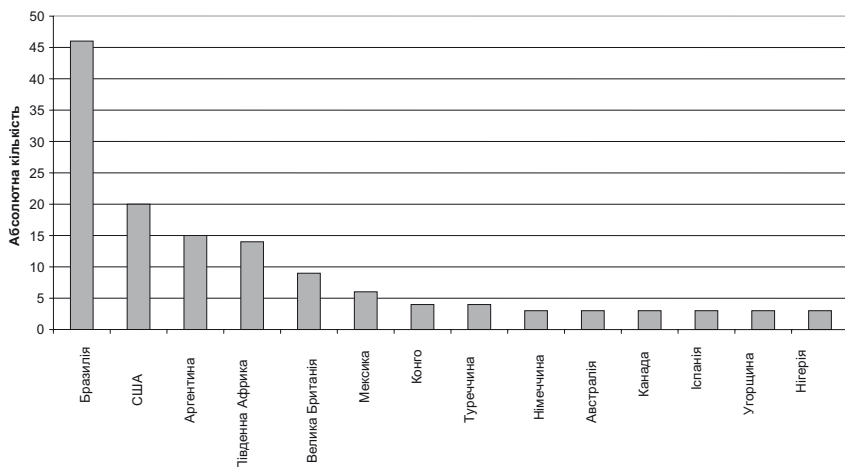

Рис. 4. XII Міжнародна конференція з усної історії
Країни з найбільшою кількістю доповідей-презентацій. Пітермаріцбург, 2002

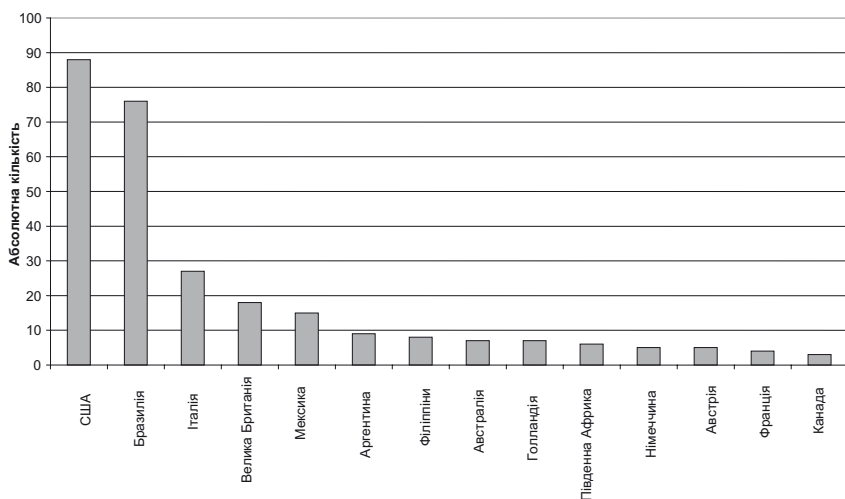

Рис. 5. XIII Міжнародна конференція з усної історії
Країни з найбільшою кількістю доповідей-презентацій. Рим, 2004

Рисунки 7, 8 демонструють динаміку зростання кількості учасників упродовж 10 років існування МАУІ та розширення географії її представництва завдяки організації та проведенню міжнародних конференцій у шести країнах на чотирьох континентах.

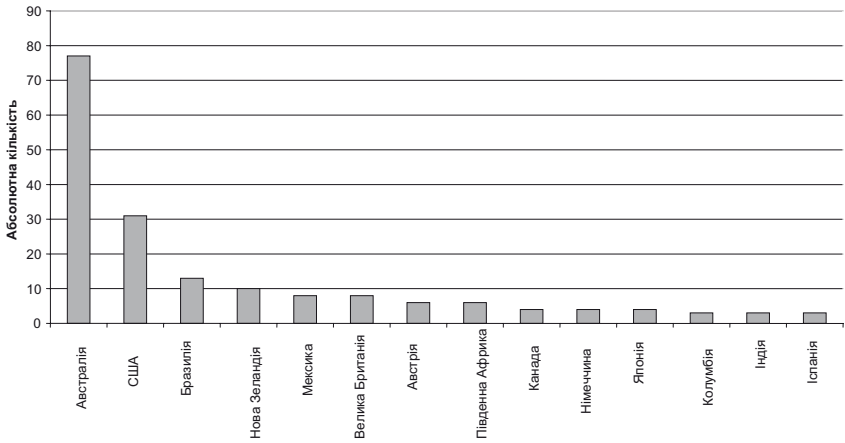

Рис. 6. XIV Міжнародна конференція з усної історії
Країни з найбільшою кількістю доповідей-презентацій. Сідней, 2006

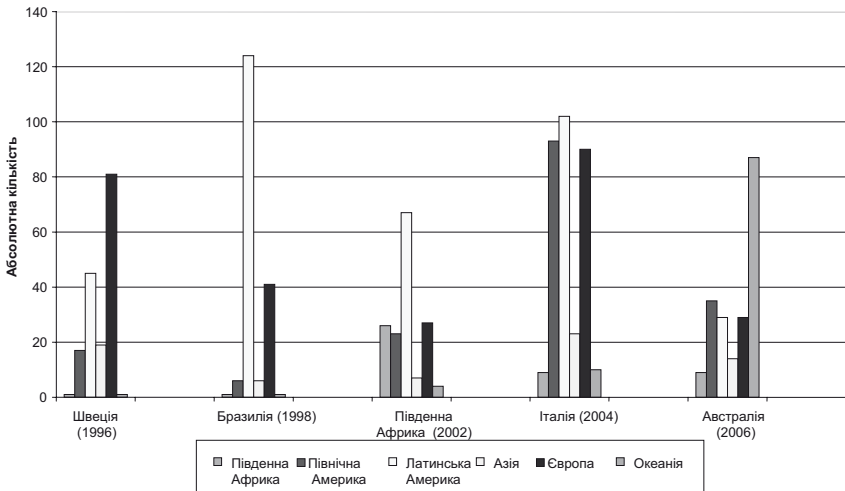

Рис. 7. Доповіді за континентальним представництвом, МАУІ (1996–2006)

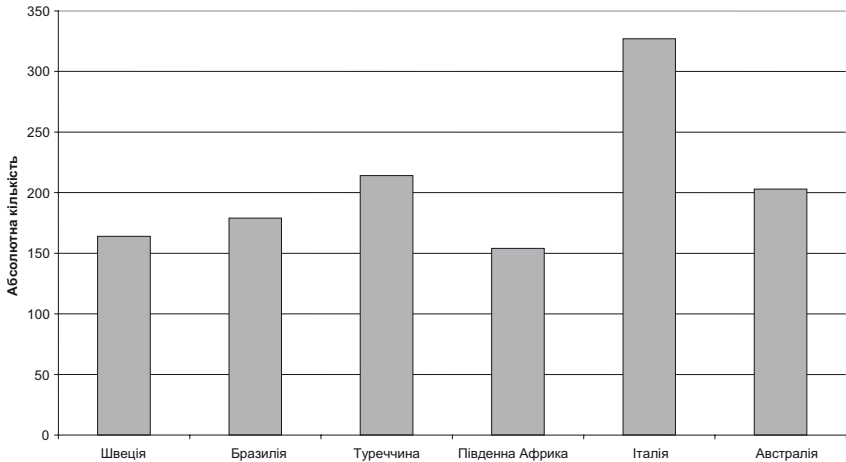

Рис. 8. Кількість доповідей на конференціях МАУІ (1996–2006)

Розвиток та розмаїття тематики

Зміна місць проведення конференцій привела й до певної урізноманітнення тематики, що не в останню чергу було зумовлено впливом регіональної проблематики. І хоча вибір назв секцій (тобто їх тематики) завжди залежить від організаційних комітетів конференцій, протягом 10 років існування МАУІ представлені на її заходах доповіді мали тенденцію до вертикалізації предмета зі збереженням значної варіативності тем (див. рис. 9–15).

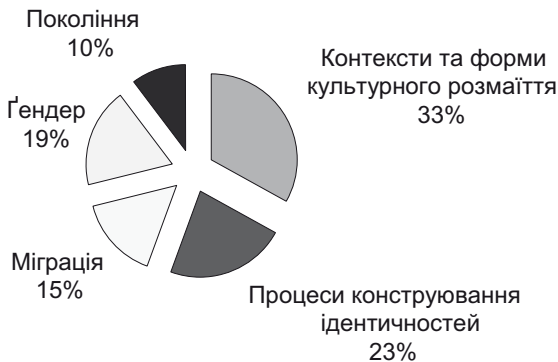

Рис. 9. Робочі групи. Сієна, 1993

Рис. 10. Робочі групи. Гетеборг, 1996

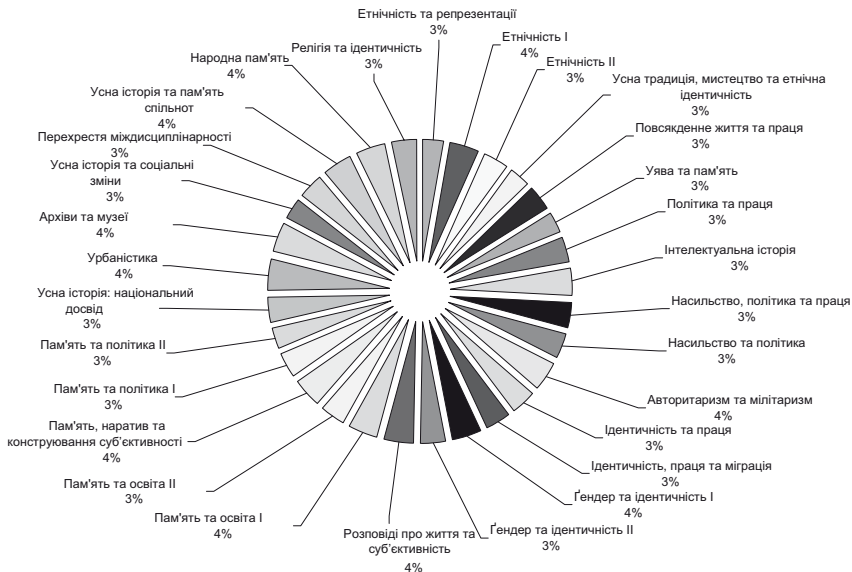

Рис. 11. Робочі групи. Ріо-де-Жанейро, 1998

Рис. 12. Робочі групи. Стамбул, 2000

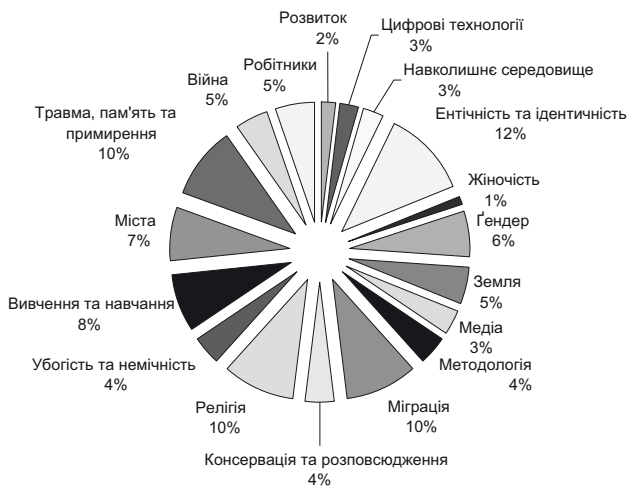

Рис. 13. Робочі групи. Пітермаріцбург, 2002

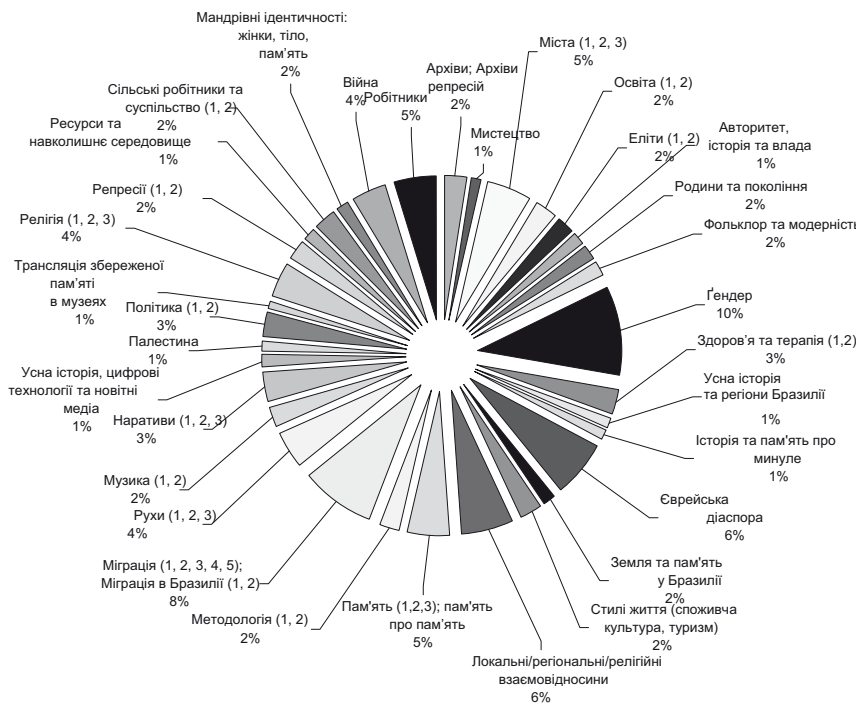

Рис. 14. Робочі групи. Рим, 2004

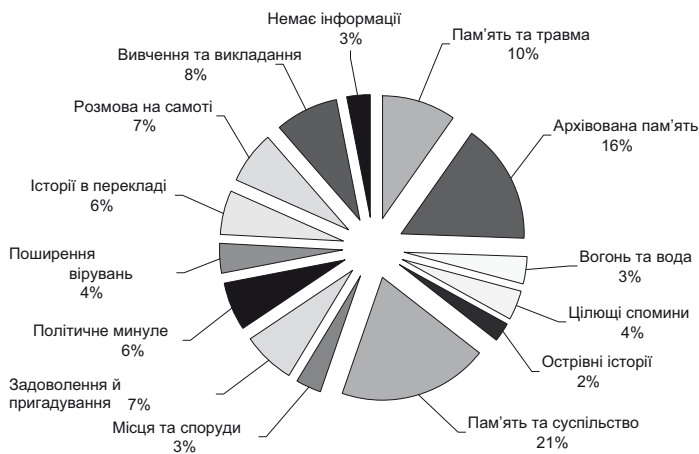

Рис. 15. Робочі групи. Сідней, 2006

Заключні зауваження

Аналіз діяльності МАУІ протягом 10 років її існування дозволяє сказати, що вона досягла вражаючих успіхів, значно збільшивши кількість своїх членів, розширивши як географію, так і тематику усноісторичних розвідок, зумовивши плідну співпрацю й окресливши подальші перспективи досліджень — переважно академічних та соціально орієнтованих.

Через десять років після заснування МАУІ ми можемо впевнено стверджувати, що її здобутки не підлягають сумніву, передусім завдяки долученню до її діяльності нових та численних регіонів і дослідників. Через уведення до дискусій специфічної тематики інших країн, інших народів та соціальних сегментів ми стали свідками появи нової проблематики в дослідженнях та обговореннях. А поява електронних обіжних листків та постійного сайту Асоціації (з його перманентною адресою у Бразилії) значно підвищили можливості контактів та інформування.

Цей рух уперед, що підтвердив та обстоював силу усної історії, водночас спричинив нові проблеми та виклики, які можна розділити на дві окремі, але взаємопов'язані категорії:

- 1) необхідність підтримки розуміння усної історії як руху, що викриває соціальні проблеми та допомагає різноманітним соціальним групам використовувати власний голос задля побудови своєї ідентичності чи досягнення політичних цілей. Водночас розуміння усної історії як академічної дисципліни та поля наукових розвідок має забезпечуватися дослідними проектами, що містять ґрунтовну перевірку пропонованих гіпотез та аналізованих матеріалів іншими джерелами. Виходячи з цієї перспективи, необхідним стає критичний та дистанційований погляд, що надає можливість не тільки розпізнати невідповідність між наративом та реальністю, але й інтерпретувати цю реальність. Таким чином, заняття усною історією, чи то для громадських, чи академічних цілей — це не тільки володіння записувальним пристроєм, безпосередній запис наративів та їхня публікація. Усна історія передбачає дослідження, методологічне обґрунтування, критичний аналіз та рефлексію над отриманими у процесі інтерв'ювання матеріалами;
- 2) необхідність обговорення шляхів та методів збереження та архівації усних джерел — як отриманих під час громадських, так і суто наукових проєктів, розробки критеріїв запису та зберігання тощо.

¹ Філіп Жутар (Philippe Joutard) стверджує, що африканська історія з самого початку використовувала усні джерела. Про усну історію у XX ст. див.: *Joutard Ph. 25 años de Historia Oral — II, La historia oral: balance de un cuarto de siglo de reflexión metodológica y de trabajos//Historia, Antropología y Fuentes Orales. — 1996. — V. 1. — N. 15. — P. 155–170; Trebitsch M. A função epistemológica e ideológica no discurso da história contemporânea/Ferreira, M. (Org.). História oral e multidisciplinaridade. — Rio de Janeiro, 1994. — Pp. 19–43; Vilanova M. How did the IOHA come into being: from*

Göteborg to Istanbul//Words and Silences — Bulletin of the International Oral History Association. — June 2002. — Vol. 1. — Number 1. — Pp. 15–21, 23–29.

² http://www.dickinson.edu/oha/pub_nl.html. Посилання 21 червня 2006 р.

³ Grele R. J. Envelopes of Sound. The Art of Oral History. 2nd ed. — New York, 1991. — 283 p.

⁴ <http://www.ohs.org.uk/journal/>. Посилання 21 червня 2006 р.

⁵ Thompson P. The Voice of the Past. — Oxford, 1978. — 257 p.

⁶ Про усну історію у Бразилії див.: Ferreira M. Desafios e dilemas da história oral nos anos 90: o caso do Brasil//História Oral, São Paulo. — June 1998. — Number 1. — P. 19–30; Ferreira M. Entrevista concedida a Marco Aurélio Santana e Verena Alberti, em 17/06/2000//História Oral, São Paulo. — June 2001. — Number 4. — P. 165–176.

⁷ Proceedings of the VIIIth International Oral History Conference, “Memory and multiculturalism”. Sienna-Lucca, 2528 Feb., 1993. Comitato Internazionale di Storia Orale; Amministrazione Provinciale di Lucca, Assessorato alla Cultura; Amministrazione Provinciale di Siena, Assessorato alla Cultura; Regione Toscana; Università degli Studi di Siena. 1v.

⁸ Загальна кількість текстів, опублікованих у Сієні, дорівнює 97, однак інституціональна приналежність може бути виявлена лише стосовно 72 статей.

⁹ Наступного 1995 р. Алессандро Портеллі, Мері Маршал Кларк, Лутц Нітхаммер та Алістер Томсон вперше відвідали Бразилію, щоб взяти участь у семінарі «Етика та усна історія». У 1996 р. у бразильському Кампініасі відбулась III Національна конференція з усної історії, в роботі якої взяли участь Рональд Гріл (США), Еліс Бонгіл (Мексика) та Анрі Руссо (Франція).

¹⁰ Proceedings of the IXth International Oral History Conference, “Communicating Experience”, 1996. Göteborg, 4 vols.

¹¹ Усю інформацію стосовно кількості учасників та їхніх інституцій було взято з протоколів конференцій. Дані стосовно конференції в Австралії розміщено на її офіційному веб-сайті: <http://www.une.edu.au/ioha2006/conference%20program.html>. Посилання 20 червня 2006 р.

¹² Згідно зі Статутом МАУІ головним органом Асоціації є Рада, до складу якої входить президент Асоціації, два віце-президенти, попередній президент та 9 членів Асоціації з як мінімум 5 різних країн, виконавчий секретар. Президент та віце-президенти обираються простою більшістю голосів на загальних зборах членів Асоціації. Виконавчий секретар призначається Радою на термін, ухвалений Радою, і поєднує функції секретаря та скарбника. Загальні збори членів Асоціації проводяться, як правило, на міжнародних конференціях з усної історії, які, за Статутом, мають збиратися кожні 3 роки, на практиці це трапляється кожні 2 роки. Головний Інтернет-ресурс новин Асоціації — це Newsletters, що виходять двічі на рік, розповсюджуються за підпискою та розміщуються на сайті Асоціації, головний друкований орган — журнал «Words and Silences», який поштою надходить усім членам Асоціації. (Прим. ред.)

¹³ Proceedings of the Xth International Oral History Conference, “Challenges for the 21st Century”, 14–18 July, 1998. Rio de Janeiro: Centro de Pesquisa e Documentação de História Contemporânea do Brasil, Fundação Getulio Vargas: FIOCRUZ, Casa de Oswaldo Cruz, 1998, 3 vols.

¹⁴ Proceedings of the XIth International Oral History Conference, "Crossroads of History: Experience, Memory, Orality", 15–19 July, 2000. International Oral History Association in collaboration with the Department of History at Bogaziçi University; Istanbul: Turkey, 3 vols.

¹⁵ Proceedings of the XIIth International Oral History Conference, "The power of Oral History: Memory, Healing and Development", 24–27 June 2002. Edited by Philippe Denis and James Worthington. The International Oral History Association in collaboration with Sinomlando Project, University of Natal, Pietermaritzburg. 4 vols.

¹⁶ Proceedings of the XIIIth International Oral History Conference, "Memory and Globalization", 23–26 June, 2004. International Oral History Association; Roma, CD-ROM.

¹⁷ У роботі XIII конференції в Римі взяли участь також дослідники з України — голова жіночого центру «Спадщина» Галина Дацюк та доцент кафедри українознавства Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна Гелінада Грінченко. (Прим. ред.)

¹⁸ Дослідження виконано на основі даних веб-сайту конференції станом на 16 червня 2006 р.: <http://129.180.101.119/fmi/iwp/cgi?-db=IOHA2006DB&-loadframes>. Proceedings of the XIVth International Oral History Conference, "Dancing with memory: oral history and its audiences", 12–16 July, 2006. International Oral History Association; Australia, CD-ROM.

Габріель Розенталь (Геттінген, Німеччина)

ЦІЛЮЩА ДІЯ РОЗПОВІДАННЯ ІСТОРІЙ:
ДО ПИТАННЯ ПРО УМОВИ РОЗПОВІДАННЯ ІСТОРІЙ
У КОНТЕКСТІ ДОСЛІДЖЕННЯ ТА ТЕРАПІЇ*

Проведення біографічно-нарративного інтерв'ю є також і певного роду психологічним втручанням. У цій статті я буду розмірковувати над цим. Я запроваджу метод нарративного інтерв'ювання та продискутую таке: що відчують оповідачі, коли розказують свої життєві історії, та інтерв'юєр, що веде бесіду у біографічно-оповідному стилі? Якими є можливості, що їх надає метод ведення бесіди, для початкового процесу зцілення та які з ними пов'язані ризики і небезпеки? Ці питання виникають, зокрема, в контексті дослідницьких інтерв'ю — особливо в контексті моїх інтерв'ю з тими, хто пережив Шоа¹, та їхніми дітьми й онуками — але також у контексті їхнього обговорення. Крім того, я окреслю обмеження методу у спілкуванні з людьми, що переживають гостру життєву кризу.

Багато представників соціальних наук вважають, що якісні (чи відкриті) дослідницькі інтерв'ю не можуть стимулювати процеси змін у респондентах. Твердження, що у якісному соціальному дослідженні ми маємо і будемо уникати втручання, є не тільки досить наївним, але й показує дійсно «комфортну» позицію та брак чутливості до процесів в інтерв'ю з відкритим методом ведення бесіди. За такої позиції соціальний дослідник не має роздумувати над тим, що викликає його/її інтерв'ювання, і бачити, чи є інтерв'ювання, яке він/вона веде, скоріше підтримувальним, ніж обтяжливим для оповідачів. Коли ми проводимо біографічні інтерв'ю, ми частково повинні мати на увазі значні психологічні впливи, які може мати оповідання чиєїсь життєвої історії².

Понад двадцять років я сама проводила біографічні інтерв'ю з дуже різноманітними групами людей³; більше того, я раджу колегам, що використовують цей інструмент з дослідницькими цілями або також у модифікованій формі з метою обговорення й консультування, та тим, хто, як я, працює за допомогою методу ведення нарративної бесіди у полі дослідницького спостереження. Мої інтерв'ю з тими, хто пережив Шоа, та їхніми дітьми й онуками, котрі я провела між 1989 та 1996 рр. у Німеччині та Ізраїлі⁴, і мої інтерв'ю з ветеранами Першої світової війни, котрі повернулися додому травмованими з окопів⁵, крім іншого, привели мене до постійних роздумів про вплив методу ведення бесіди та, понад усе, про розширення

* З дозволу авторки в авторській версії стаття публікується за: *Rosenthal G. The Healing Effects of Storytelling: On the Conditions of Curative Storytelling in the Context of Research and Counseling//Qualitative Inquiry. — 2003. — № 9. — P. 915–933.* Переклад з англійської Г. Г. Грінченко та І. Є. Ребрової.

технік розпитування (див. нижче). Мій досвід та передусім відгуки постраждалих, які у деяких випадках лунали кілька років по тому і стосувалися впливів цього спілкування як на них самих, так і на сімейний діалог, переконали мене, наскільки одне чи два біографічних інтерв'ю здатні розпочати цілющі процеси⁶. Протягом року я також проводила інтерв'ю з людьми, котрі втекли зі своїх рідних країн та шукали притулку в Німеччині або котрі жили в досить непевній ситуації з короткотерміновим дозволом на перебування — як-от біженці з Косова⁷. Ці люди переживають гостру життєву кризу. У цьому випадку суттєві обмеження накладаються на те, як проводити біографічно-нарративну бесіду. Те, що до цього часу продовжує піддаватися сумніву в цих бесідах, стосується того, як я веду розмову, а також позитивних впливів докладної розповіді як про страждання, так і про травмуючий досвід та періоди життя. Я стала свідомою того, чому я вважаю певні техніки ведення бесіди важливими — техніки, які, однак, неможливі у цих бесідах. Це, з одного боку, змусило мене думати про правила ведення бесіди та, з іншого боку, про межі мого дуже позитивного досвіду, що стосувався помічної чи лікувальної дії докладного оповідання, котрий я вже описала багато років тому⁸. Для мене стало ясно, що моя оптимістична позиція стосовно докладного оповідання походила з того факту, що до того моменту я інтерв'ювала дуже специфічне коло людей: тобто тих, хто через створені самою людиною катастрофи — наприклад, через Першу світову війну чи переслідування протягом періоду націонал-соціалізму — були травмовані уже десятки років тому, у юності чи підлітковому віці, і з того часу знову більш-менш визначили для себе певний спосіб життя, працювали, одружувалися, ставали батьками, бабусями і дідусями і т.д. Іншими словами, вони тим часом знову жили у більш-менш певному теперішньому та майбутньому⁹. З цього погляду їхня ситуація була дуже відмінною від тих людей, яких я розпитувала зараз. Але тим, що їх об'єднувало, було їхнє втілене у колективному досвіді страждання, приховування якого ні приватно, ні публічно — навіть за загрози насильства — не є необхідним, і розкриття якого, як і називання імені злочинця, не супроводжується почуттям провини. Саме тому те, що вони говорять про акти насилля, які вони пережили, не порівнюване з відкриттям травм тих людей, що у дитинстві зазнали сімейного чи сексуального насильства. Тут терапевти, що спеціалізуються на лікуванні травматичного досвіду¹⁰, слушно попереджають про небезпеку роз'ятрювання травми, якщо це зроблено занадто рано та належним чином не підготовлено, і зауважують загрозову ймовірність повторної травматизації. Дуже обережне ведення бесіди способом, який підтримує розповідь таким чином, щоб підійти якомога ближче до травмуючого досвіду, однак, теж є придатним для людей у стані гострої життєвої кризи. Тут вимагається балансування між підтримкою оповідання про травматичний життєвий період та водночас утримування оповідачів від неочікуваного надто глибокого поринання у їхні страждання і від того, щоб у розмові чи опісля виявити, що вони переповнені травматичними спогадами. У кінці моєї статті я обговорюю можливості обережного ведення нарративно-підтримувальної бесіди з людьми у стані гострої життєвої кризи. Проте спочатку мають бути представлені правила ведення біографічно-оповідної бесіди з людьми

у стабільній життєвій ситуації; також буде показаний тип технік розпитування, який ми використовуємо для проведення біографічно-нарративних інтерв'ю. Після цього я обговорю можливості для перших цілющих процесів, що можуть бути обережно застосовані. Вони не можуть, звісно, розглядатися як такі, що є еквівалентними процесам, які відбуваються під час психотерапії, здійснюваної протягом довшого періоду часу. Однак наш досвід роботи з докладними біографічними оповідями або також із веденням біографічно-нарративних бесід з метою терапії показує, наскільки тут можлива лікувальна дія і, понад усе, — позитивний вплив цих бесід на сімейний діалог та окремих осіб.

Як проводити біографічно-нарративне інтерв'ю

Фріц Шутце¹¹ у 1970-х рр. запровадив метод біографічного нарративного інтерв'ю, який утвердився, більшою мірою, у Німеччині як метод інтерв'ювання у полі значно ширшому, ніж виключно соціологічне біографічне дослідження, і був розвинений далі у частині технік розпитування¹². Більшість людей, що вдаються до цього типу дослідження, спочатку беруть до уваги, незалежно від зацікавлень їхньої соціальної науки, цілу розповідь про життя — як з точки зору її походження, так і того, як вона сконструйована сьогодні. Саме тому, коли спочатку дослідник проводить інтерв'ю та реконструює розповіді про життя, він не обмежує себе частинами чи фазами біографії індивіда. Огляд сфер життя особи чи фаз у її житті у контексті всієї біографії — такому, наприклад, як процес міграції чи зазнання переслідувань, може бути здійснений тільки після того, як до уваги було взято структуру всієї розповіді про життя, або її гештальт, а також увесь її повний нарратив.

На початку кожного інтерв'ю з кожною особою ми¹³ переважно просили біографа про наступне: *«Будь ласка, розкажіть мені/нам свою сімейну історію та особисту історію вашого життя; я/ми зацікавлена/зацікавлені у вашому житті в цілому. Усього, що ставалося з вами. У вас є стільки часу, скільки ви захочете розповісти. Я/ми не хотіла/хотіли б ставити якісь запитання зараз. Я/ми тільки зроблю/зробимо деякі нотатки щодо речей, про які ми хотіли б пізніше розпитати вас докладніше; якщо нам не вистачить часу сьогодні, можливе і друге інтерв'ю»*¹⁴.

За цим проханням розказати сімейну історію та історію життя респондента звичай іде довга біографічна оповідь (тобто біографічна самопрезентація), що часто триває годинами. Ця так звана «основна оповідь» ніколи не переривається питаннями інтерв'юєрів, але натомість вона повинна підтримуватися паралінгвістичними виразами зацікавлення та уваги, як-от: «мгм» або протягом нарративних пауз через мотивуючі спонування продовжувати розповідь, такі як «І що потім трапилося?», через зоровий контакт та інші фізичні знаки уваги.

Як я поясню далі, ця фаза бесіди є гарним стимулом для травмованих людей, коли ми пізніше намагаємося ініціювати подальші оповіді. Саме у другій фазі інтерв'ю вперше ставиться нарративно-стимулююче питання. Це не означає запитання про точки зору та причини («Чому ви...?», «Чому ви зробили це?», «Чому ви хоті-

ли...?»); натомість це означає надихнути людей на оповідання про фази їхнього життя чи окремі ситуації. Питання мають бути орієнтовані таким чином:

1. Звернення до фази в житті респондента: *«Ви можете розповісти мені більше про те, коли ви були... (дитиною, у школі, вагітною і т. д.)?»* Або, виявляючи зацікавленість у процесі: *«Не могли б ви розповісти більше про ваше перебування в армії, можливо, з перших днів до закінчення вашої служби?»*
2. Звернення до певної теми з життя інтерв'юованого через відкриття темпорального виміру: *«Ви можете розповісти мені більше про ваших батьків? Можливо, з ваших перших спогадів і до сьогодні».*
3. Звернення до певної ситуації, вже згаданої в інтерв'ю: *«Ви згадали ситуацію х ранише, не могли б ви сказати мені/розказати більш детально, що точно сталося?»*
4. Стимулювання оповіді для прояснення аргументу, зробленого раніше: *«Не могли б ви пригадати ситуацію, коли ваш батько поводився авторитарно (коли ви перестали вірити у правосуддя, мир і т. под.)?»*
5. Звернення до події/фази, що не була пережита особисто, або до переданого знання: *«Ви можете пригадати ситуацію, коли хтось говорив про цю подію (як ваш батько помер)?»*

У другій фазі інтерв'ю ми передусім обмежуємося внутрішніми наративними запитаннями, що означає питання, які стосуються того, що вже обговорювалося. Саме у третій фазі інтерв'ю ми повертаємося до наших наукових критеріїв і ставимо зовнішні наративні запитання, що стосуються тем, які нас цікавлять і які ще не згадувалися. Питання, котрі ми формулюємо у другій фазі інтерв'ю, базуються на нотатках, схожих на протокол, що ведуться протягом основної оповіді; це означає, що вони не вводять тем, які ще не порушувалися оповідачем. Ми розуміємо теми або біографічні випадки, що вводяться оповідачем, як запрошення до постановки глибших запитань та не акцептуємо, чи це буде надто збентежливо або складно знову торкнутися тієї чи іншої області. Якщо складні області життя порушені, то ми переважно ставимо питання в умовний спосіб: *«Можливо, ви могли б розповісти детальніше стосовно?...»* чи *«Можна, я запитаю вас про час, коли ви?...»* Якщо наші співрозмовники не перебувають у ситуації гострої кризи, то потім ми намагаємося допомогти їм у пригадуванні досвіду, про який їм важко було говорити чи такого, який вони можуть тільки почасти, фрагментарно пам'ятати. Спочатку ми впевнюємося, що вони хотіли б отримати допомогу у пригадуванні і конструюванні розповіді. Так, наприклад, ми запитуємо: *«Чи ви хотіли б, щоб я допомогла вам у пригадуванні цього?»* Якщо респондент відповідає ствердно, потім у бесіді з людьми, що перебувають у стабільних життєвих ситуаціях, ми частково використовуємо техніку «сценічної пам'яті», як я це називаю, і намагаємося разом з респондентом увійти у ситуацію в минулому та скласти окремі частини разом (див. нижче). Інший тип розпитування — також у наративному стилі — має на меті фантазії та мрії, які ми реконструюємо таким самим чином, як у техніці сценічної пам'яті. Якщо, наприклад, дочка людини, що пережила Шоа, говорить, що вона не знає нічого про період, який її мати провела у концентраційному таборі, тоді ми запитуємо: *«Ви можете пригадати ситуацію, коли ви мріяли про вашу маму у той час?»*

Подальші питання, що стосуються згаданих мрій, будуть стосуватися, як у техніці сценічної пам'яті, певних деталей.

На додаток до цих запитань, що стимулюють оповідь, та запитань, що стосуються сценічної пам'яті, коли йдеться про складні моменти бесіди, коли обговорюється дуже болючий та все ще обтяжливий досвід, коли виявляються сильні почуття, коли респондент плаче, сповнений болю чи злості, тоді ми також використовуємо техніку «активного слухання» з фокусованою на клієнті терапії (*client-centered therapy*)¹⁵. Упродовж «процесу емпатичного розуміння відповіді» ми, слухачі, намагаємося розшифрувати, що сказав респондент, і виявляємо нашу зацікавленість у розумінні та наше бажання бути відкритими до почуттів інших. Таким чином, ми або входимо в теперішні почуття респондента за допомогою таких реплік, як: *«Це все ще досить-таки хвилює вас сьогодні»*, або поділяємо почуття, які респондент переживав у ситуації в минулому, коментуючи це, наприклад: *«У той момент ви почувалися безпорадним»*.

Крім того, що респондент приходить до розуміння свого Я, що я поясню пізніше, основна біографічна оповідь пропонує важливі можливості допомоги слухачеві зрозуміти респондента так само добре, як і під час ведення діалогу. За допомогою уважного слухання протягом основної біографічної оповіді ми відчуваємо стратегії, які оповідачі використовують для компенсації шкоди чи проблематичного досвіду, так само як і теми, яких вони уникають¹⁶. Якщо респондент, наприклад, уникає говорити про вбивство своїх батьків, не згадуючи їхню смерть ніяким чином упродовж основної оповіді, ми потім також не будемо торкатися цього у так званих внутрішніх наративних питаннях. Таким чином, у цій фазі ми не працюємо проти механізмів самозахисту респондента. Проте респондент часто самостійно порушує теми, які оминалися в основній оповіді, протягом першої фази розпитування. З одного боку, це зумовлено обмеженнями розповідання історії¹⁷, а з іншого, почуттям довіри, яке з часом зростає. Респонденти стають дедалі впевненішими в собі; вони помічають, що ми серйозно зацікавлені тим, через що вони пройшли, і що ми не засуджуємо те, про що вони говорять. Якщо у третій частині інтерв'ю ми запитуємо їх про речі, про які вони уникали говорити, наприклад, про долю батьків, у цьому випадку ми також пам'ятаємо, що респонденти можуть продовжувати уникати цього предмета. Ми, таким чином, не змушуємо їх постійно говорити на теми, яких вони уникають. Виходячи з цього погляду на компенсаторні стратегії біографів протягом основної оповіді, ми, слухачі, також отримуємо розуміння як щодо областей серйозних труднощів в оповідях, так і їх безпечних місць¹⁸. Тим часом ми усвідомлюємо, в яких фазах чи областях життя біограф почувався чи відчувається відносно безпечно та захищено, а в яких — ні. Ця інформація є вирішальною для частини розпитування, де ми орієнтуємося за такими правилами: ми підтримуємо процес оповіді про важкий та травматичний досвід, коли він виникає в обговоренні. Ми допомагаємо респондентові конструювати історії і бачимо при цьому, що вони можуть протягом часу розповідатися поза цими ситуаціями. Ми, однак, завершуємо спілкування, коли респондент вичерпно розказав нам про безпечні фази та області в житті.

Говорячи більш детально: якщо оповідачеві складно говорити про свої страждання, але фізичні відчуття та почуття все ще виникають, тобто вони знову існують і через це є настільки обтяжливими, що біограф може лише уривчасто розказати про них, тоді у тісній співпраці з біографом ми намагаємося скласти ці фрагменти в історію разом або допомагаємо йому/їй реконструювати досвід та конструювати історію. Як слухачі ми можемо допомогти оповідачам перенестися у ситуацію в минулому і згадати уривки з власного життя, які ми потім разом спробуємо скласти в історію. За допомогою техніки сценічної пам'яті ми можемо почати з сенсорних та фізичних спогадів-фрагментів і, запитуючи про окремі деталі, поступово розвинути різні сцени, викликаючи спочатку «зовнішнє» оточення — місце, клімат, звуки, запахи, присутніх людей — знову до пам'яті. Це допомагає поступово розвинути просторові умови сцени та, відштовхнувшись від цього, плавно відтворювати ряди подій. Однак якщо все знаходиться в окремих фрагментах, дуже важливим є те, що ми допомагаємо нашим співрозмовникам знаходити реальність у цих фрагментах і також даємо їм зрозуміти, що їхні прогалини у пам'яті є допустимими і що вони також слугують для їхнього захисту. Проте щоб надати їм відчуття, що вони можуть пам'ятати, необхідні додаткові питання, понад усе ті, що стосуються ситуацій із травматичної фази життя, котру респонденти можуть пам'ятати добре. Після того, як ми тематизували ці складні ситуації життя, вирішальним є те, що ми допомагаємо оповідати про свій шлях поза цими тяжкими ситуаціями та фазами життя. Це означає, що ми не маємо закінчувати розмову, поки тематизується важкий етап. Якщо, наприклад, я говорю з людиною, що пережила Шоа, я не можу закінчити бесіду, поки він/вона послідовно оповідає про час переслідування. Якщо протягом першого контакту стає ясно, що дотримання правила наративного інтерв'ювання не переривати основну оповідь не є можливим, тоді я дію проти цього правила. Саме тому розумне планування часу упродовж інтерв'ю має велике значення для нас. Припустімо, що ми наперед домовилися з респондентом про бесіду, яка буде тривати близько чотирьох годин, а респондент все ще перебуває на фазі переслідування після трьох годин основної оповіді. Я можу втрутитися та попросити його чи її розповісти більше про цю фазу під час другої бесіди, а зараз, в останню годину теперішньої розмови, сконцентруватися на часі, коли його/її було звільнено, та на наступній життєвій фазі, коли життя знову стабілізувалося. Це означає, що після обговорення важкої фази ми у будь-якому разі намагаємося змінити предмет розмови на такий, що знову дасть оповідачеві почуття безпеки. Якщо оповідач розповів про складну фазу чи область у його чи її житті, тоді нашими запитаннями ми шукаємо безпечні області та даємо йому чи їй можливість розповісти про них. Після того, як ми почули цілу основну оповідь, ми, як правило, маємо численні індикатори фаз чи областей, в яких оповідач почувається безпечно та стабільно.

Таке інтерв'ю вимагає — якщо можливо, у два заходи — спілкування від чотирьох до восьми годин. Найчастіше спрямовано і за допомогою техніки сценічної пам'яті ми «входимо» у тяжкий досвід під час другого інтерв'ю, коли вже встановлені стосунки довіри. Багато з тих, хто пережив Шоа, просили про кілька коротших зустрічей,

і для них завершити основну біографічну оповідь за один раз не було можливо; замість цього ми обмежувалися оповідями про певні фази та питаннями, що їх стосувалися. Можна припустити, що за допомогою цих коротших зустрічей ці співбесідники хотіли захиститися від надмірного втягнення у процес пригадування, що змушуватиме їх стикатися зі страшним минулим. Проводячи бесіди з надзвичайно травмованими людьми, ми, інтерв'юери, маємо вирішити, чи цей метод можна застосовувати в його звичайній формі — з основною біографічною оповіддю, що відбувається за одну зустріч.

Для коротших бесід з метою терапії це означає, що вони мають переваги тоді, коли можливі призначення зустрічей, де клієнти можуть обговорити окремі фази свого життя чи окремі теми, і тоді люди, що здійснюють терапію, не повинні прямо просити клієнтів про обговорення важкого чи травматичного досвіду. Однак це не означає, що ми не допомагаємо клієнту розповідати про важкий досвід, під час перших зустрічей ми ще не просимо про детальні оповіді стосовно травматичного досвіду, а замість цього просто намагаємося підтримувати плин процесу оповіді — це означає підтримку процесу оповіді за допомогою паралінгвістичних засобів та запитань на кшталт «Що трапилось потім?» Тут треба досягти складної рівноваги між проникненням у страждання клієнта, уникаючи того, щоб зробити опис травми надто поспішним, і утриманням процесу пригадування від переповнення. Виконуючи це, не можна також недооцінити той факт, що певна довіра, яка встановилася протягом одноденної розмови, є очевидно непорівнюваною з тою, що виникла протягом інтерв'ю, яке тривало кілька годин. З іншого боку, перевагою кількох коротших терапевтичних бесід є те, що протягом довшого процесу, вже після надання біографічної оповіді, клієнт може думати про цю оповідь і переживати її впливи за межами терапевтичної ситуації. Під час наступної зустрічі той, хто здійснює терапію, може також усвідомити дію, яку мають ці бесіди. Це одна з причин того, чому я, на відміну від інших колег, котрі проводять нарративні інтерв'ю, загалом пропоную біографам провести другу бесіду. Кількість прихованого, що має місце, коли викликаються оповіді про травмуючі життєві ситуації, а також старання побудувати відносини довіри також важливі протягом перших розмов, під час яких клієнти пропонують *колективний* травматичний досвід як тему для терапії, оскільки ми не можемо знати, чи існує *інший індивідуальний* травматичний досвід, котрий теж може раптом з'явитися у пам'яті клієнта під час обговорення досвіду масового насильства, — прихований поза цим досвідом.

Цілющі можливості основної оповіді для розуміння особи

Якими можуть бути терапевтичні можливості основної біографічної оповіді для людей, котрі перебувають у стабільній життєвій ситуації? Оскільки співрозмовники спочатку надихаються вести довгу оповідь про особистий досвід, вони можуть структурувати оповідь згідно з критерієм, який вони самі вважають релевантним; процес пригадування підтримується, але рідкісні процеси саморозуміння тут ще не відбуваються. Через розуміння, почуття чи предмети, ми, слухачі, також не сприймаємо

оповідача окремо від його оповіді; тут радше йдеться про самовтілення в оповідах про власний біографічний досвід. На відміну від аргументації та опису, особистий досвід на додаток має ту перевагу, що перебуває ближче до того, що конкретно трапилось і було пережито в минулому у ситуаціях, про які оповідається. Крім інсценування ситуацій минулого, розповідання історії є єдиним шляхом наблизитися до точного відтворення того, що сталося у минулому, чи образу минулого досвіду. Однак швидше слушно те, що аргументація формулюється з сьогоденної перспективи та з позиції її соціальної бажаності. Оскільки, говорячи про досвід, зрозуміло, що ми взаємодіємо більше з нашими спогадами, ніж із слухачами, все ж таки наші пояснення, які стосуються того, що ми пережили, спрямовані саме на співрозмовників. Якщо ми здатні підтримувати біографів у їхніх оповідах без постановки якихось додаткових питань і якщо багато спогадів, про які вони можуть розповісти, легко спливають у їхній пам'яті, тоді можна чітко побачити, як оповіді стають дедалі детальнішими, орієнтація щодо слухачів зменшується, а фізичні спогади стають сильнішими. Хоча з самого початку біографи, ймовірно, розмірковують над тим, як вони збираються представити свою життєву історію, про які області свого життя вони будуть говорити, коли оповідь починається — ці зусилля пропадають. Оповідач усе більше опиняється у потоці пам'яті; спливають враження, образи, чуттєві та фізичні почуття і компоненти минулих ситуацій, але деякі з них не відповідають сьогоденній ситуації оповідача, він навіть про них і не думав протягом довгого періоду часу. Таким чином, близькість оповідей до минулого виникає протягом оповідання, і перспективи, цілком відмінні від сьогоденної, показують самі, які з них стали очевидними у частинах аргументації чи у розказаних епізодах. Упродовж цього процесу під час основної оповіді біографи можуть уже отримати певні усвідомлення щодо свого життя, і це може вести до зміни чи перетворення власного на нього погляду¹⁹. Таким чином, біограф, оповідаючи свою життєву історію, може збагнути тенденцію своєї презентації та, наприклад, запитати себе: «Чому я говорю тільки про ті ситуації, у яких я був безпорадним? Чи це означає, що я розглядаю себе тільки як безпорадний об'єкт зовнішніх відносин?» На додаток в основній оповіді завжди виникає усвідомлення такого роду: «Чому я тільки говорю про досвід незгод з моєю матір'ю чи батьком; адже були також і інші ситуації?» Оповідачі можуть потім намагатися опиратися цьому поглядові та шукати інший досвід у своїй пам'яті. Вони можуть також почати розглядати досвід, про який розповідали до цього, виходячи з інших позицій. Цей процес може вести до реорганізації до того переважно прихованої біографічної перспективи, і пережите протягом оповідання життя може у результаті постати більшою мірою активним та самостійним чи дитинство — таким, що мало не тільки негативний, але також і позитивний досвід.

Динаміка потоку оповіді та взаємодії співбесідників також містять можливості для перетворення. Спогади, яких дотепер уникали, можуть прийти мимовільно та вести до вербалізації матеріалу, який раніше не брався до уваги. Просто погляд чи запитальне «мгм» з боку слухача може викликати детальну інформацію стосовно того, що не було ще тематизоване. Вагомий вплив на реорганізацію міститься

у тематизованих частинах переказаної історії життя, котрі до цього моменту були витіснені на периферію свідомості, і ця тематизація виникає майже неухильно, коли біограф віддається пам'яті та потоку оповіді. Якщо йдеться про оповідання досвіду, котрий до часу стримувався за допомогою значних психологічних зусиль, у пам'яті спливають додаткові тематично пов'язані спогади²⁰. Представлений протягом оповіді досвід, який до цього часу приховувався, може прояснити біографові свою відповідність щодо цілого життєвого шляху і змусити його зробити переінтерпретації, що ведуть до зміни у його загальному погляді на біографію. Фріц Шутце вбачає терапевтичний ефект біографічної оповіді переважно у тому факті, що за допомогою рефлексії щодо «взаємозв'язків та переходів травматичних фрагментів досвіду, що були зроблені нарративно очевидними», вони можуть бути використані для «сумісної концепції ідентичності»²¹. Травматичні області життя, які були, до часу, винесені за біографічне самосприйняття, через розповідання та біографічну роботу над ними — у розумінні рефлексії над їхнім значенням у чийсь розповіді про життя — можуть знову бути інтегровані в життєву історію. Незалежна форма цілісної розповіді про життя, що спочатку триває без жодного прямого лінгвістичного втручання з боку слухача, також містить можливість для інтеграції травмуючого матеріалу. Розповідання усєї життєвої історії також допомагає біографові досягти відчуття тяглості. Розриви у розповіді про життя не можуть бути зв'язані, якщо їх не тематизувати; це веде тільки до продовження почуття втраченої тяглості. Цілісна життєва історія може, навпаки, спричинитися до необхідного поєднання окремих фрагментів пам'яті та до інтеграції травматичного досвіду до загального погляду на життя: «...зв'язок між минулим і теперішнім має ключове значення для встановлення почуття тяглості у психологічному одужанні, чи трапляється це спонтанно, чи за допомогою психоаналізу або психотерапії»²². Для тих, хто пережив Шоа, психоаналітик Анна Орнштайн також вбачає важливу можливість зцілення в інтегруванні травматичних фаз життя до розповіді про життя. Тут не слід недооцінювати те, що це вимагає довгого процесу терапії. Проте вичерпна біографічна оповідь вже може зробити перший крок у цьому напрямку.

Про цілющий вплив цілеспрямованого прохання про розповідь

Прохання розповісти про окремі складний чи навіть травматичний досвід та період життя дає біографам відчуття, що ми, слухачі, приймаємо їх у їхніх стражданнях. Далі для них стає зрозумілим, що всупереч їхнім побоюванням, що про це не можна відкрито говорити, це може бути висловлене й тим самим передане, і, передусім, може бути водночас реальним. Так, багато з тих, хто пережив Шоа, кого я інтерв'ювала, часто запитують: «*Чи я дійсно пережив це, чи це, мабуть, сон?*» або «*Чи я просто вигадую це все?*» З цієї точки зору час, коли вони зазнали переслідувань, знаходиться в іншому світі. Якщо ті, хто вижив, спочатку були переконані у тому, що немає каналів трансляції між світом нищення та їхнім сьогодишнім світом, то оповідання відкриває для них міст між обома світами. Оповідання було шляхом перетворення чужого на знайоме, де через акт оповідання невідоме робиться відо-

мим та зрозумілим для обох: для самого оповідача та для слухача²³. Якщо люди не можуть говорити про свій травматичний досвід, тоді вони не можуть поділитися тим, що вони пережили, з іншими і почуваються ніби на відстані так само, як і відчувають виключеність стосовно тих, хто сам не пережив чогось подібного. Чужий досвід виглядає переважно як збагнений, коли він оповідається детально, і як важко збагнений, коли представлені тільки короткі згадки та повідомлення. Поширене упередження багатьох з тих, хто пережив Шоа, — те, що вони не можуть говорити про свій травматичний досвід і що їх не зрозуміють інші, котрі не перенесли чогось подібного, — було додатковим тяжким психологічним навантаженням. Відчуття відчуженості та неналежності в результаті травматичного досвіду²⁴ досягається чи змінюється цією нездатністю говорити.

Багато з моїх співбесідників були потім також дуже здивовані, коли вони — найменш частково — виявилися здатними говорити про переслідування, котрі вони пережили. Один з моїх співрозмовників після інтерв'ю висловив це так: *«Я ніколи не думав, що оповідати може бути так просто»*. Але багато з них запитували мене під час наступної зустрічі: *«Що ви зробили зі мною, що я говорив так багато? Ви навіть не ставили ніяких питань!»* Вони постраждали від їхньої попередньої неспроможності говорити і не думали, що вони можуть подолати це. Розповідаючи історію свого життя, вже протягом основної оповіді вони часто усвідомлювали, що вони можуть оповідати без жодної допомоги і що їм потрібна тільки увага та натхненний слухач. Призначення додаткових зустрічей для інтерв'ю показали мені, що перше спілкування викликає величезну кількість інших спогадів і що біографи дійсно зауважують свою раніше пригнічену потребу говорити про те, що сталося. Через досвід інтерв'ю деякі з тих, хто вижив, потім знаходили в собі сміливість говорити також з іншими людьми про переслідування у минулому та починали порушувати мовчання у своїх сім'ях. Одразу після нашого спілкування декотрі з них говорили зі своїми дітьми чи навіть онуками; іншим потрібно було кілька років, упродовж яких вони постійно робили перші обережні спроби. У деяких родинах я могла спостерігати чи навіть брати участь у цьому процесі початку сімейного діалогу. У 1989–1990 рр. в Ізраїлі я проводила перші інтерв'ю з тими, хто вижив, і підтримувала контакт з багатьма з них протягом років за допомогою пошти. Я відвідувала багатьох із них, коли була в країні. Я бачила, як поступово цей процес починання діалогу мав місце у сім'ях. Так, багато зі співбесідників спочатку просили у мене після багатьох років копію записів інтерв'ю, щоб дати своїм дітям чи щоб пояснити їм щось. В інших родинах діти зверталися до мене після смерті своїх батьків та просили мене поговорити з ними. У більшості родин моїх співбесідників в умовах нового проекту між 1992 та 1996 рр. мої колеги і я опитували друге і третє покоління цих родин, а також проводили сімейні інтерв'ю²⁵. Тут ми знову бачили сильний вплив, який біографічно-нарративні інтерв'ю можуть мати на осіб і на сімейний діалог.

Повертаючись назад до впливу вичерпної біографічної оповіді: досвід такої оповіді може, як уже наголошувалося, привести до усвідомлення потреби поділитися почуттями та стражданнями, відштовхуючись від нездатності говорити. Але розпитувальна

частина бесіди є також дуже важливою. Якщо ми не будемо спрямовано ставити питання, що стосуються дуже обтяжливого досвіду, який тільки почав окреслюватися в розповіді, тоді виникне небезпека зростання відчуття виключеності та інакшості, що базується на цьому досвіді. Нездатність травмованих людей говорити не може розглядатися тільки як початковий наслідок травматизації; вона походить значно більше від потреби інших людей забути і не мати справи з болем, пов'язаним зі спілкуванням з тими, хто пережив насильство. Лео Ейтінгер²⁶, котрий як психолог працював з тими, хто пережив Шоа, описує конфлікт інтересів між травмованими людьми та іншими таким чином: «Як і у випадку з дуже неприємним досвідом, війна та жертви є тим, що спільнота хоче забути; завіса забуття опускається над усім болючим та неприємним... Ми знаходимо обидві сторони лицем до лица; з одного боку — жертви, котрі очевидно бажать забути, але не можуть цього зробити, а з іншого — всі ті, з сильною та часто несвідомою мотивацією, котрі не тільки прагнуть забути, але й досягають в цьому певного успіху. Цей контраст проживається щоденно і часто є дуже болючим для обох сторін»²⁷.

Через це дуже важливо, щоб ми, інтерв'юєри чи терапевти, далі не збільшували досвід травмованих людей стосовно тих інших, які не хочуть чути, що ці травмовані мають сказати про насильство, через яке вони пройшли. Тому ми маємо бути особливо уважні до цих виявів та свідомі власного бажання зрозуміти тих, хто оповідає про досвід насильства. Це також вимагає досягнення балансу між обережним розпитуванням та таким, що стимулює оповідь про дуже обтяжливі спогади. Наша обережність не має уникати страхів і заборон наших співбесідників. Співрозмовники іноді також натякають на досвід насильства, щоб перевірити, чи ми як слухачі готові обговорювати його. Однак ці посилення також показують хитання оповідача між бажанням говорити та бажанням зберігати мовчання. З одного боку, заторкування певного досвіду, про який вони, очевидно, ще ні з ким не говорили, викликає потребу поділитися, але з іншого боку, вони бояться артикуляції цього досвіду, як бояться й нерозуміння з боку слухача.

Дуже обережне слухання є необхідним, щоб увійти у ці посилення у розпитувальній частині й підтримати біографа, коли він/вона говорить про досвід, що стоїть за ними. Якщо посилення представлені тільки фрагментарно та суперечливо, роботу біографів буде полегшено, якщо ми допоможемо їм сконструювати оповіді. Якщо досвід не може бути артикульованим, тоді є небезпека того, що жертви застрягнуть у тому, що вони пережили, і залишаться нездатними дистанціюватися від того. Але переживання минулого віддалено від теперішнього є також маломожливим: «Акт відтворення розміщує минуле на певну відстань від теперішнього часу оповіді та заповнює часову прогалину»²⁸. На додаток до терапевтичної дії майже фізичного дистанціювання від того, що було пережито, через конструювання історії, котра зараз може розглядатися оповідачем та слухачем як ціль, те, що оповідається, вимагає реальності і довіри. У розповіді про обтяжливий та травматичний досвід і для оповідача, і для слухача очевидним є те, як акт розповідання та супровідний рух від нездатності говорити ставить існуючі почуття та фізичні відчуття оповідача на від-

стань від того, що було пережито. Відновлення почуттів та плач є вирішальними для дистанціювання від минулого через оповідь і, поки оповідь триває, — для проговорювання себе з лінійності досвіду часів переслідування. Оповідач може таким чином виявити, як теперішнє вирізняється з минулого, однак без втрати минулого як частини власного життя. Через нарацію минуле виявляється більш реальною та осяжною частиною розповіді про життя. Минуле не має бути закритим — у значенні «зачиненим», — але має натомість бути придатним для розуміння як життя прожите, котре відділяє себе від життя теперішнього, але при цьому простягається в нього. Таким чином, важливим є не бажання обов'язково усунути сліди минулого у майбутньому, але натомість вміння приймати їх таким чином, щоб людина могла інтегрувати їх до свого щоденного життя. Ми, інтерв'юери чи терапевти, уникаючи психопатологічних діагнозів, можемо допомогти біографам розглядати ці сліди як нормальні наслідки аномального минулого, як біографічну роботу щодо травматичного досвіду. Проходячи біографів розповісти про досвід, пов'язаний із травматизацією, можна досягнути цього моменту неусвідомлюваного зв'язку між «симптомом» та пережитим. Сліди минулого можуть, таким чином, бути прийняті як виправдані та відповідні реальності. Наприклад, одна жінка, яка пережила Голокост, говорила мені, що вона має такий пунктик щодо черевиків, що вона постійно хоче купувати собі їх, і що вона вже збрала купи мештків у своєму помешканні. Вона вважає, це ознака того, що вона втратила глузд. Я попросила її відповідно до запиту про оповідь розказати: «Ви можете пригадати ситуацію у таборі, що подібним чином торкалася черевиків?» Оповідачка описує, як одного разу у таборі вона загубила одну зі своїх колодок і знала, що якщо вона не зможе «організувати» нову того ж дня, то опиниться у дуже складному становищі. Вона змогла знайти другий черевик, і це врятувало її життя. До цього моменту вона ніколи не думала, що це пов'язано з біографічно релевантним досвідом. Через цей приклад стало ясно, як можна розуміння чужої біографії — чи біографічного діагнозу — співвідносити з саморозумінням біографії. Перевага проведення біографічно-оповідної бесіди полягає, очевидно, в тому, що через процес оповідання стає можливим саморозуміння, котре має місце, наскільки можливо, без інтерпретацій інтерв'юера чи терапевта.

Спілкування під час гострої життєвої кризи

Далі я хотіла б коротко обговорити ступінь, за якого бесіди з людьми у стані гострої життєвої кризи, котрі втекли зі своїх рідних країн і котрі були, зокрема, жертвами переслідувань, вимагають обережнішої процедури розпитування, ніж та, що тут обговорювалася. Важливою відмінністю від процедури, що обговорювалася вище, є та, що ці люди менш здатні вдаватися до вичерпної біографічної оповіді та протягом бесіди частково фокусуються на тяжкій фазі життя у своїй рідній країні чи відповідній ситуації у Німеччині. Сьогоднішня криза зумовлює їхнє думання та почуття такою мірою, що вдвляння назад у минуле, що передувало травматичним подіям, у минуле, що було безповоротно зруйноване, є сьогодні надто болючим.

Роздумування щодо того, чи в певний момент буде можливо знову скласти докупи частини втраченого минулого, є в цій ситуації ще надто травматичними. Але, з іншого боку, люди, що перебувають у фазі ретравматизації чи у фазі з подальшою травматизацією²⁹, котрі живуть у ситуації незакоріненості та із зіпсованим теперішнім і майбутнім, — ці люди мають потребу поговорити про те, що вони пережили та все ще переживають. Саме тому не обговорювання травматичного досвіду, набутого перед втечею, та пов'язаний із цим страх депортації є тими чинниками, що зумовлюють повторне травмування у країні, що приймає. «Травмовані люди залежать виключно від милості свого оточення. ...є глибока та переважно невисловлювана потреба у тому, щоб травматизація була побачена, була сприйнята»³⁰. Біженці та ті, що шукають притулку, котрі до сьогодні заявили про свою готовність дати інтерв'ю мені чи комусь із моїх колег, хотіли розказати про свій болючий досвід та бути прийнятими і визнаними зі своїми стражданнями та страхами.

З цього типу життєвих криз, де водночас і погляд в минуле, і погляд вперед у майбутнє є травмуючим, але одночасно існує потреба говорити про кризу, з'являються суттєві виклики щодо ведення біографічно-нарративної бесіди. Оскільки переважно ми не маємо основної біографічної оповіді, нам не вистачає дуже корисної можливості звертатися до прихованих періодів життя, сімейної історії та шоденного буття респондента. Фокус на пережитому стражданні завдячує теперішній життєвій кризі, і тому буде досить проблематично наполягати, щоб ціла життєва історія була розказана. Ми маємо бути готові до того, що складний та травматичний досвід, швидше ніж стабілізуючі спогади, — це те, що буде переважно згадуватися.

Так, у проведенні бесід ми маємо досягати балансу між підтримкою оповідача, коли вона/він говорить про незагоєні страждання, та водночас стежити за тим, щоб респондент не поринав надто глибоко у травматичні спогади. Саме тому насамперед можна рекомендувати концентруватися на забезпеченні паралінгвістичної підтримки для тематизації ситуацій насильства, в яких респондент постраждав, через які був запрошений до бесіди та які продовжують зумовлювати травматизацію спогадів та образів, а також обережно та делікатно просити респондента розповісти про досвід насильства й уникати деталізованих питань про травматичний досвід. Багато простору має бути дано обговоренню страхів, що стосуються теперішньої життєвої ситуації — зокрема, за допомогою методу активного слухання. До того ж особливо високий рівень уваги має супроводжувати пошук стабілізуючих моментів у теперішній життєвій ситуації. Це стосується ретравматизуючої ситуації³¹ непевного права поселення, теперішнього страху депортації, того, що теперішнє зумовлене не тільки надзвичайно важким минулим, воно також зіпсоване неясним та непередбачуваним майбутнім. Біженці та ті, хто пережив переслідування, потребують прихильної настанови соціальних дослідників, чого вимагає від психотерапевтів, серед інших, Девід Бекер³². Стосовно «небайдужості щодо жертв» Бекер наголошує, що прихильний терапевт має приймати політичні реалії та «важливість ставлення до наших клієнтів з активної позиції, порушуючи мовчання та жорстокість режиму». В. Віртген, котрий працює лікарем-психотерапевтом у одному з допомогових центрів для

біженців та жертв переслідувань у Мюнхені, робить із цього такий висновок: «У цьому розумінні саме тому й необхідно намагатися втрутитися там, де владні структури в умовах законів про притулок не забезпечують травмованих біженців та тих, хто пережив переслідування, адекватною допомогою і захистом, а замість цього призводять до подальших травмувань»³³. Через це інтерв'юєр також потребує знати про можливі травматичні умови життя у країні, що приймає, так само, як і в рідній країні респондента. У бесідах із тими, хто пережив переслідування, через наші запитання треба уникати нагадування про їхню тяжку теперішню ситуацію стосовно властей чи навіть ситуації переслідування у минулому. Інтерв'юєри та терапевти мають також делікатно та стримано ставити питання стосовно ситуації насильства, котрі пережили респонденти, так, щоб ці питання не містили ніяких посилень на ситуації допитів у минулому. Ми також маємо бути свідомі того факту, що картини, які малюють травмовані люди, — як за умов індивідуального, так і колективного досвіду насильства — переважно є наслідком очікувань їхнього оточення, а у випадку з пошукачами притулку в Німеччині нерідко є соціальним продуктом критерію права на притулок та допитів, пов'язаних із цим. Саме тому ми, інтерв'юєри та терапевти, потребуємо знати умови цих допитів та понад усе роздумувати над тим, до якої міри наші власні інтереси у веденні бесіди можуть співвідноситися із ними. У бесідах із тими, хто пережив сексуальне насильство, цього чітко вимагає, наприклад, Мері Р. Харвей та її колеги: «Хоча надання сенсу власним історіям травм є завданням, яке має розв'язувати кожен, хто пережив сексуальне насильство, самостійно і для себе самого, цей процес є очевидно та неминуче соціальним. Тобто їхні історії розказуються і переказуються іншим, і форма та зміст їхніх історій відображає їхні життєві ситуації. Через це ми радили дослідникам та лікарям — і це такою ж мірою стосується друзів та членів родини — бути розважливими щодо їхніх власних обраних історій»³⁴. Через небезпеку створення посилення на допит та ситуацію розпитування, а понад усе через ситуацію гострої життєвої кризи рекомендується у таких бесідах уникати техніки сценічної пам'яті та замість цього більше працювати з нарративним розпитуванням, котре переважно підтримує оповідь респондента та за допомогою техніки активного слухання робить можливим висловлення свого почуття. Поза та понад тим, через повагу до дослідження та зіцлення потрібні подальші роздуми над можливостями та обмеженнями нарративного розпитування.

Я також хотіла б наголосити на улюбленій фразі багатьох соціальних дослідників: щоб провести біографічно-нарративну бесіду, котра завжди є втручанням, необхідне тренування. Це остання за номером, але не за значенням вимога нашої етичної відповідальності перед респондентами.

¹ Шоа (Shoah) — поряд із Катастрофою та Голокостом — один із термінів, що позначає трагедію єврейського народу у Другій світовій війні, у перекладі з івриту — «страшне руйнування, катастрофа, нещастя». Останнім часом івритський термін набуває дедалі більшого поширення у європейських мовах. (Прим. ред.)

² У біографічному дослідженні ми розрізняємо історію життя (life history) та розповідь про життя (life story). Під розповіддю про життя ми розуміємо чиясь особисту життєву історію як таку, що розказується комусь іншому в спілкуванні чи як написану в теперішньому часі. Історія життя відсилає до пережитих особою ситуацій.

³ Моє дослідження реалізовано в рамках біографічного підходу, котрий почав заново встановлюватися у 1970-х як у німецькій соціології (див.: *Kohli M. Biographical research in the German language area//A Commemorative Book in Honor of Florian Znaniecki on the Centenary of His Birth/Ed. By Z. Dulcewski. — Poznan, 1986. — Pp. 91–110.; Apitzsch U., Inowlocki L. Biographical Analysis: A German School? The Turn to Biographical Methods in Social Science: Comparative Issues and Examples//The Turn to Biographical Methods in Social Science/Chamberlayne P., Bornat J., Wengraf T. (Eds.). — New York; London, 2000. — Pp. 53–70; Rosenthal G. Biographical Method — Biographical Research//Qualitative Research Practice/Ed. by C. Seale, G. Gobo, J. F. Gubrium, D. Silverman. — London, 2004. — Pp. 48–64), так і на міжнародному рівні (див.: *Biography and Society/Ed. by D. Bertraux. — Beverly Hills, CA, 1981; Bertaux D., Kohli M. The Life Story Approach: A Continental View//Annual Review of Sociology. — № 10. — 1984. — Pp. 215–237; Chamberlayne P., Bornat J., Wengraf T. A Biographical Turn in the Social Sciences? A British-European View//Cultural Studies — Critical Methodologies. — 2002. — № 2(2). — Pp. 245–269; Denzin N. K. Interpretive Biography. — Newbury Park, California, 1989).**

Психологія також почала заново відкривати біографічний підхід. На міжнародному рівні роботи (назвемо тут тільки кілька імен) привели до нового відкриття розуміючої (verstehende) психології і перш за все — усього біографічного дослідження, що послуговується наративними методами (див., наприклад: *Bruner J. Acts of meaning. — Cambridge, Mass., 1990. — Pp. 99–138; Storied lives. The cultural politics of self-understanding/Ed. by G. C. Rosenwald, R. L. Ochberg. — New Haven, 1992; McAdams D. The stories we live by: Personal myths and the making of the self. — London, 1993).* Нещодавно концепція наративної ідентичності отримала більше уваги, і були запропоновані досить добре розроблені версії концепту (*Holstein J. A., Gubrium J. F. The self we live by. Narrative identity in a postmodern world. — New York/Oxford, 2000).*

⁴ *The Holocaust in three generations. Families of victims and perpetrators of the Nazi regime/Ed. by G. Rosenthal. — London, 1998.*

⁵ *Rosenthal G. German war memories: Narrability and the biographical and social functions of remembering//Oral History. — 1991. — № 19 (2). — Pp. 34–41.*

⁶ Ден Бар-Он обговорює подібний досвід, а також надзвичайний позитивний вплив, що його справляє процес розповідання життєвих історій у діалогових групах з нащадками тих, хто пережив Голокост, та нащадками нацистських злочинців; це також стосується його недавньої роботи з групами, що включали учасників з Палестини, Ізраїлю, Південної Америки та Північної Ірландії (див.: *Bar-On D. Encounters between descendants of Nazi perpetrators and descendants of Holocaust survivors//Psychiatry. — № 58 (3). — 1995 — Pp. 225–245; Bridging the Gap. Storytelling as a way to work through political and collective hostilities/Ed. by D. Bar-On. — Hamburg, 2000).*

⁷ *Rosenthal G. Biographisch-narrative Gesprächsführung: Zu den Bedingungen heilsamen Erzählens im Forschungs- und Beratungskontext//Psychotherapie und Sozialwissenschaften. Zeitschrift für qualitative Forschung. — Göttingen, 2002. — S. 204–227.*

⁸ *Rosenthal G. Erlebte und erzählte Lebensgeschichte. Gestalt und Struktur biographischer Selbstbeschreibungen.* — Frankfurt a. M., 1995. — Pp. 167–185.

⁹ Більшість моїх респондентів ніколи у своєму житті не проходили курсу психічного лікування.

¹⁰ *Reddemann L., Sachsse U. Imaginative Psychotherapieverfahren zur Behandlung in der Kindheit traumatisierter Patientinnen und Patienten//Psychotherapeut.* — 1996. — № 41. — Pp. 169–174; *Sachsse U. Selbstverletzendes Verhalten. Psychodynamik — Psychotherapie. Das Trauma, die Dissoziation und ihre Behandlung.* — Göttingen, 1999.

¹¹ *Schütze F. Zur Hervorlockung und Analyse von Erzählungen thematisch relevanter Geschichten im Rahmen soziologischer Feldforschung//Kommunikative Sozialforschung/Arbeitsgruppe Bielefelder Soziologen (Hg.).* — München, 1976. — S. 159–260; *Schütze F. Biographieforschung und narratives Interview//Neue Praxis.* — 1983. — № 3. — S. 283–294.

¹² *Rosenthal G. Erlebte und erzählte Lebensgeschichte. Gestalt und Struktur biographischer Selbstbeschreibungen.* — Frankfurt a. M., 1995. — S. 186–207. Техніка нарративного розпитування сьогодні також посилено використовується з метою зцілення та терапії (пор.: *Loch U., Schulze H. Fallanalysen als handlungsmethodisches Setting in der Sozialen Arbeit//Grundriss Soziale Arbeit/Thole W. (Hrsg.).* — Opladen, 2002).

¹³ Деякі інтерв'ю проводилися двома інтерв'юерами.

¹⁴ Більш структурована форма: «Ми цікавимося історіями життя дітей тих людей, хто пережив Голокост (чи людей із хронічними хворобами). Будь ласка, розкажіть мені вашу життєву історію. Будь-що...»

¹⁵ *Gordon T. Teacher effectiveness training.* — New York, 1974; *Rogers C. R. Client-centered Therapy.* — Boston, 1951.

¹⁶ Ми можемо також говорити про захисні механізми. Але у біографічному дослідженні ми уникаємо поділу на свідоме подолання та неусвідомлені захисні механізми, і загалом говоримо про біографічні компенсаційні стратегії. Ці стратегії, котрі покликані зменшити навантаження, є частиною «біографічної роботи» чи «біографічного структурування», що необхідні для інтерпретації окремої історії життя і, таким чином, надають їй смисл (пор.: *Fischer-Rosenthal W. Address Lost: How to Fix Lives. Biographical Structuring in the European Modern Age//Biographies and the division of Europe/Ed. by R. Breckner, D. Kalekin-Fishman, I. Miethe.* — Opladen, 2000. — Pp. 55–75). Див. також дискусію про біографічну роботу у: *Gubrium J. F., Holstein J. A., Buckholdt D. R. Constructing the life course.* — New York, 1994. — P. 155.

¹⁷ *Schütze F. Zur Hervorlockung und Analyse von Erzählungen thematisch relevanter Geschichten im Rahmen soziologischer Feldforschung//Kommunikative Sozialforschung /Arbeitsgruppe Bielefelder Soziologen (Hg.).* — München, 1976. — S. 159–260; *Hermanns H. Narrative Interviews — A New Tool for Sociological Field Research//Folia Sociologica.* — 1987 — № 13. — Pp. 43–56.

¹⁸ Ця процедура має певну подібність до технік, використовуваних для встановлення безпечного «духовного» місця: «Більшість пацієнтів свідчить, що дітьми вони ходили у певні місця, у місця, які виявлялися безпечними для них (тобто у ліс або на особливі луки), чи що вони душею йшли до місця, де вони почувалися у безпеці. Ця здатність реактивується у терапії» (*Reddemann L., Sachsse U. Imaginative Psychotherapieverfahren zur Behandlung in der Kindheit traumatisierter Patientinnen und Patienten//Psychotherapeut.* — 1996. — № 41. — Pp. 172). Захсе також намагається викликати спогади, з якими пов'язаний

хороший та безпечний досвід (див.: *Sachsse U. Selbstverletzendes Verhalten. Psychodynamik — Psychotherapie. Das Trauma, die Dissoziation und ihre Behandlung.* — Göttingen, 1999. — P. 60). Однак, у цьому порівнянні, слід наголосити, що названі дослідники проводять багато сеансів для встановлення цих «безпечних місць».

¹⁹ Ці розмірковування базуються на феноменологічному концепті гештальттеорії про діалектичне співвідношення між досвідом — пам'яттю — оповіддю (*Rosenthal G. Erlebte und erzählte Lebensgeschichte. Gestalt und Struktur biographischer Selbstbeschreibungen.* — Frankfurt a. M., 1995).

²⁰ *Schütze F. Kognitive Figuren des autobiographischen Stegreiferzählens//Biographie und soziale Wirklichkeit/Kohli, M., Robert, G. (Hg.).* — Stuttgart, 1984. — S. 78–117.

²¹ Там само. — S. 108.

²² *Ornstein A. Survival and recovery//Psychoanalytical Inquiry.* — 1985. — № 14. — Vol. 5. — P. 107.

²³ *Matthes J. Zur transkulturellen Relativität erzählanalytischer Verfahren in der empirischen Sozialforschung//Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie* — 1985. — № 37. — Pp. 310–326; *Schütze F. Zur Hervorlockung und Analyse von Erzählungen thematisch relevanter Geschichten im Rahmen soziologischer Feldforschung//Kommunikative Sozialforschung/Arbeitsgruppe Bielefelder Soziologen (Hg.).* — München, 1976. — S. 159–260.

²⁴ *Herman J. L. Trauma and recovery.* — New York, 1992.

²⁵ *The Holocaust in three generations. Families of victims and perpetrators of the Nazi regime/Ed. by G. Rosenthal.* — London, 1998.

²⁶ *Eitinger L. The Concentration Camp Syndrome and Its Late Sequelae//Survivors, Victims and Perpetrators/Ed. by J. E. Dimsdale.* — New York, 1980. — P. 159.

²⁷ Цит. за: *Herman J. L. Trauma and recovery.* — New York, 1992. — P. 18.

²⁸ *Röttgers K. Die Erzählbarkeit des Lebens//Bios.* — 1988. — № 1 (1). — S. 10.

²⁹ *Keilson H. Sequential traumatization in children.* — Jerusalem, 1992 (німецькою мовою вперше опублікована 1979 р.).

³⁰ *Müller-Hohagen J. Auf den Spuren des Traumas. Perspektiven aus der praktischen psychologischen Arbeit//Trauma — Wahrnehmen des Unsagbaren. Psychopathologie und Handlungsbedarf/Wirtgen W. (Hg.).* — Heidelberg, 1997. — P. 17.

³¹ Щодо ретравматизуючих умов життєвих ситуацій тих, хто шукає притулку у Німеччині, пор.: *Weber R. Extremtraumatisierte Flüchtlinge in Deutschland. Asylrecht und Asylverfahren.* — Frankfurt/Main; New York, 1998.

³² *Becker D. Dealing with the Consequences of Organized Violence in Trauma Work//The Berghof Handbook for Conflict Transformation, 2000. Berghof Research Center for Constructive Conflict Management, див.: <http://www.berghof-center.org/handbook/becker/index.htm>*

³³ *Wirtgen W. Überlebende von Folter in der Asylgesetzgebung//Trauma — Wahrnehmen des Unsagbaren/Ed. By W. Wirtgen W.* — Heidelberg, 1997. — S. 85.

³⁴ *Harvey M. R., Mischler E. G., Koenen K., Harney P. A. In the aftermath of sexual abuse: Making and remaking meaning in narratives of trauma and recovery//Narrative Inquiry.* — 2000. — № 10 (2). — P. 308.

Гелінада Грінченко (Харків, Україна)

(Авто)БІОГРАФІЧНЕ ІНТЕРВ'Ю В УСНОІСТОРИЧНИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ:
ДО ПИТАННЯ ПРО ТЕОРІЮ НАРАТИВНОГО АНАЛІЗУ

*Пригоди переживає лише той,
хто вміє про них розповісти.*

Генрі Джемс

У другій половині ХХ ст. соціально-гуманітарні науки зазнали цілої низки теоретико-методологічних «викликів» та «поворотів». Серед них помітне місце належить повороту біографічному, у рамках якого персональному свідченню було надано пріоритетного значення у вивченні взаємодії людини й суспільства, соціальних та історичних процесів у їх індивідуальному, суб'єктивному вимірі. З огляду на це головна дослідницька увага сконцентрувалася навколо аналізу оповіді, пам'яті й згадування, а також їх функцій як засобів вивчення значення, якого людина надає власному досвідові, своїй біографії, своєму життю в цілому. Біографічний поворот вплинув на дослідницькі практики представників багатьох соціальних та гуманітарних дисциплін і згодом привів до формування окремої міждисциплінарної галузі біографічних досліджень, що поєднала теоретичні та методологічні напрацювання квалітативної соціології, когнітивної психології, культурної антропології, соціальної та усної історії. Поряд із внеском у розвиток біографічних студій усна історія, своєю чергою, також збагачувалася розробками у галузі вивчення біографічного досвіду, насамперед — методами аналізу автобіографічної оповіді як джерела дослідження суб'єктивних значень минулого.

На сьогодні нарративне автобіографічне інтерв'ю є одним з найпопулярніших видів дослідницької ініціативи усних істориків, методиці організації та запису якого присвячена велика кількість спеціальних публікацій¹. Крім цього, міждисциплінарний характер усної історії протягом усього періоду існування напряду стимулював активний діалог її представників із фахівцями інших спеціальностей, надавши можливості обґрунтованого запозичення методик запису й аналізу автобіографічних оповідей, розроблених у рамках суміжних галузей соціально-гуманітарного знання. У цій статті планується розглянути два популярні підходи до аналізу нарративних автобіографічних інтерв'ю — методи німецьких науковців Фріца Шутце та Габріель Розенталь, — а також навести критичні зауваження стосовно пізнавальних можливостей цих методів із урахуванням специфіки та пріоритетів усноісторичних досліджень.

Нарративні підходи до аналізу інтерв'ю ґрунтуються на низці особливостей усної історії, які характеризують сучасний стан її розвитку. Принциповий характер тут, по-перше, має перенесення дослідницької уваги з вивчення «істинної історії простих

людей» (актуальної для 1950–1960-х рр.) на аналіз суб'єктивності їхніх оповідань та специфіки значень, якими ці люди наділяють свій особистісний досвід. У зв'язку з цим поширеним є розглядання «об'єктивних фактів» усної історії як таких, що є зрощеними із суб'єктивними інтерпретаціями оповідачів, а врахування помилок та невідповідностей у їхньому пригадуванні — як додаткової можливості вивчення «відмінної правдоподібності» усного свідчення, дослідження культурно-історичних та ідеологічних впливів на індивідуальну пам'ять тощо².

По-друге, парадигматичне значення для сучасної усної історії має таке розуміння взаємозв'язку між мовою та мисленням, досвідом та пам'яттю, в рамках якого наратив розглядається як соціальний факт, що слугує створенню та збереженню індивідуального та колективного знання, а усна наративна автобіографічна оповідь — як засіб надання значення діям людини завдяки організації елементів досвіду у певне оповідне ціле. Звідси виникає можливість дослідження усної історії саме як наративу, що передбачає аналіз послідовностей, тематичного репертуару, сюжетної організації та жанрової специфіки свідчення, а також інших засобів упорядкування в рамках єдиного темпорально сконструйованого образу суб'єктивних переживань, думок та настроїв особи, а також певних об'єктивних подій її життя³.

По-третє, сучасний стан усної історичної досліджень характеризується спрямуванням дослідницького інтересу на аналіз інтерв'ю як інтерсуб'єктивної комунікації дослідника та оповідача, під час якої обидва партнери по інтерв'ю зазнають взаємоспрямованого впливу, дія якого поширюється як на процес створення усної історії, так і на результати її аналізу. Цей вплив детермінований багатьма елементами індивідуальних характеристик та певних «ідентичностей» співрозмовників, які разом із відповідним соціально-культурним контекстом інтерв'ю створюють широкий та багатоплановий «спектр зумовленостей» усної оповіді, аналіз якого є можливим також на текстовому рівні⁴.

Наративний аналіз інтерв'ю як в усної історичному, так і в будь-якому іншому соціально-гуманітарному дослідженні, спрямований на аналіз самої оповіді, тобто матеріалу записаного інтерв'ю, частіше — на рівні текстового протоколу, рідше — із залученням аудіо- чи відеозапису. При цьому наративний аналіз не є єдиним нормативним пізнавальним засобом, теоретично обґрунтованими є кілька підходів чи наборів можливостей, тому радше слід говорити про *комплекс* наративних методів чи підходів. У найширшому розумінні комплекс наративних методів орієнтований на аналіз текстуальних особливостей інтерв'ю з метою виявлення того, як в рамках власної історії оповідач пригадав та *упорядкував* свій особистісний досвід та надав сенсу всьому життю в цілому⁵. У зв'язку з цим головна відмінність від реконструктивного підходу до аналізу тексту інтерв'ю полягає в тому, що за використання наративних методів йдеться не тільки про те, *що* розповідалося в інтерв'ю, а дослідницький інтерес концентрується також навколо питань, *як і чому саме так* побудований наратив інформанта. На основі відповіді саме на ці питання стають можливими узагальнення стосовно різноманітних аспектів біографічної самопрезентації оповідача, а якщо виходити з магістрального завдання усної історії — висновки щодо особливостей

суб'єктивного досвіду людини в історії. Слід також враховувати, що наративні методи аналізу можна застосовувати як для автобіографічного, так і тематичного усноісторичного інтерв'ю, що мають бути наративними за своїм типом, тобто являти собою чи то суцільну автобіографічну оповідь із наступними відповідями на відкриті запитання інтерв'юєра, чи то розгорнуті тематичні оповідання, актуалізовані також відкритими наративними запитаннями дослідника.

Перша дихотомія, на якій базуються наративні підходи до аналізу автобіографічного інтерв'ю, стосується спрямованості дослідницької уваги на текст як *цілість* із аналізом кожної його частини у контексті інших фрагментів чи передбачає розподіл тексту на секції із подальшим віднесенням їх окремих частин до певних *категорій* і аналіз цих категорій. З огляду на це цілісний підхід є доречним тоді, коли аналізуватиметься окрема історія життя людини чи набутий нею досвід «переживання» тієї чи іншої історичної події. У свою чергу, категоріальний підхід більшою мірою застосовується під час вивчення проблем чи феноменів колективного досвіду, характерного для певної соціальної групи. Цей підхід, а також заснована на ньому концептуалізація та розробка «обґрунтованих теорій», були розроблені у межах якісної соціології, але вже давно перетнули її дисциплінарні межі і можуть використовуватися в усноісторичному дослідженні⁶.

Наступна дихотомія більшою мірою походить з літературного тлумачення тексту й стосується концентрації дослідницького інтересу на вивченні *загального змісту* тексту чи його структурних елементів (*форми* наративу), як-от: структури сюжету, послідовності та пов'язаності подій тощо. У рамках вивчення загального змісту тексту, поряд із аналізом значення всієї розказаної історії, прояву тих чи інших мотивів та зацікавлень автора, можливим є аналіз фактичної інформації, наданої оповідачем, а також її «сислового навантаження».

Інтегративним поєднанням усіх чотирьох зазначених вище вимірів характеризується метод аналізу наративного інтерв'ю, запропонований та обґрунтований Фріцом Шутце, німецьким дослідником, професором Білефельдського університету, який розпочав свою наукову діяльність на початку 1970-х років. Під час роботи над дисертацією «Мова з соціологічної перспективи» він виявив глибоку зацікавленість у дослідженні інтерпретативних підходів, зокрема, символічного інтеракціонізму, етнометодології, етнографії комунікації та когнітивної антропології, та піддав критиці домінуючу на той час практику збирання даних за методом стандартизованого соціологічного інтерв'ю⁷. На його думку, стандартизовані інтерв'ю сприймалися респондентами як щось неприродне, таке, що не мало жодного стосунку до їхнього повсякденного спілкування та примушувало їх до пасивної ролі. Він зосередився на обґрунтуванні методологічної доцільності імпровізованого інтерв'ю як форми комунікації, яка більш знайома пересічній людині та за допомогою якої можна дослідити ті аспекти соціального буття, що залишаються недоступними для вивчення за допомогою стандартизованого інтерв'ювання. Слід зауважити, що імпровізоване наративне інтерв'ю Ф. Шутце спочатку використовував для тематичного дослідження структури влади громад невеликих населених пунктів Німеччини⁸

і лише кілька років по тому запропонував проведення автобіографічного наративного інтерв'ю, націленого на вивчення всієї історії життя, а не окремих аспектів діяльності людини⁹.

Задля дослідження цих автобіографічних наративних інтерв'ю Ф. Шутце залучив методологічний інструментарій формального секвенційного, конверсаційного та компаративного аналізу та виявив на цій основі специфічні текстуальні форми репрезентації біографічних структур. Він ідентифікував ці регулярні та повторювані форми як такі, що стосуються специфічних способів дій у рамках біографічного досвіду, і назвав їх «процесуальними структурами» життєвого курсу. Найважливішою ознакою значущості для інформанта тієї чи іншої процесуальної структури Ф. Шутце визначив позицію, яку інформант посідає щодо неї та в рамках якої усвідомлює послідовність минулих подій. Цих позицій стосовно минулого (а також власне біографічних процесуальних структур) Ф. Шутце виділяє чотири: 1) різні види біографічної схеми діяльності, що ґрунтуються на оповіді про події, які були чи є свідомо запланованими та націленими на досягнення якоїсь конкретної мети; 2) інституціональні взірці, тобто певні патерни життєвого курсу, що сформовані практикою існування соціальних інститутів та регулюються правилами їх діяльності, як-от: відвідування школи, кар'єрне зростання, утворення сім'ї і т. ін.; 3) біографічні метаморфози, пов'язані з виникненням та розвитком — завжди незвичайним та несподіваним — якоїсь креативної можливості, що підпорядковує собі увесь плін життя, характерні більшою мірою для людини творчої; 4) біографічні траєкторії як процеси тривалого страждання та дезорієнтації, що поступово, але впевнено зміщуються до центру повсякденного життя і біографічного самоусвідомлення оповідача, позбавляючи його можливості власного контролю над життєвою ситуацією. У цих випадках страждання може бути викликане як конкретною причиною (війна, голод, біль, страх), так і неможливістю змінити ситуацію, що виникла внаслідок цієї причини¹⁰.

Саме категорія біографічної траєкторії та певна «концептуалізація страждання», запропоновані Ф. Шутце, мають суттєве значення для досліджень, спрямованих на вивчення історичної пам'яті, досвіду переживання трагічних подій ХХ ст. та їх впливу на подальше життя свідків як найпопулярнішої тематики пострадянської усної історії. Слід, однак, мати на увазі, що «траєкторія» не застосовується як зовнішня категорія, що «накладається» на дані чи «приписується» окремим висловлюванням оповідача. Процеси біографічної траєкторії (так само, як і трьох інших процесуальних структур) відтворюються впродовж роботи з наративним матеріалом тексту інтерв'ю, методика аналізу якого розроблена Ф. Шутце детально й скрупульозно і базується на таких принципових положеннях.

По-перше, за Ф. Шутце, набутий людиною досвід втілюється в спонтанній імпровізованій оповіді таким самим чином, як він був пережитий у минулому. Тут автор наполягає саме на невідготовленості оповідача до інтерв'ю, виходячи з того, що продумана заздалегідь історія життя міститиме певні легітимації, виправдовування чи інші вияви усвідомленої та наперед схематизованої самопрезентації. У спонтанній оповіді людина «відається *нاراتивній течії повторного переживання*

[курсив мій. — Г. Г.], в якій не має концентрувати увагу на прорахованому, підготовленому викладенні історії власного життя»¹¹. Інакше кажучи, набутий людиною досвід проживається впродовж інтерв'ю ще раз і відтворюється у нарації відповідно до процесів його формування в минулому. Але, й це хоча необхідно підкреслити, в наративній оповіді відображається не сам по собі досвід, а *процес* його набуття, гомологічними є не оповідь та досвід, а *структура* набуття досвіду та *структура* побудови наративної оповіді.

По-друге, структура наративної оповіді детермінована певними принципами (за Ф. Шутце — «примушеннями» (Zugzwanges)), за якими, а також за вимогами зрозумілості й достовірності, респондент будує свою спонтанну оповідь. Ці принципи стосуються необхідної деталізації, закінченості та упорядкованості згадуваних подій, а також вимушеної конденсації оповідання, що викликано часовою обмеженістю інтерв'ю.

Організуючим елементом наративного повторювання досвіду виступають певні когнітивні фігури узагальнення досвіду, тобто когнітивні принципи порядку, що гнучко й систематично упорядковують потік ретроспективного згадування¹². Цими когнітивними фігурами Шутце називає 1) носія біографії, носіїв подій та їхні відносини, 2) зв'язок подій та досвіду, втілений у послідовності змін біографічного стану оповідача, 3) соціальні рамки реалізації біографічних процесів та 4) загальний образ історії життя респондента. Якщо стисло й коротко охарактеризувати ці когнітивні фігури та їх роль у конструюванні автобіографічного наративу, то в будь-якій оповіді будуть обов'язково присутні респондент і його оточення (носії біографії та інші носії подій), їх життя не буде подано у вигляді нерухомої картини чи альбому статичних знімків, а буде викладено у його перебігу та змінах (послідовності змін біографічного стану носія біографії чи послідовності біографічних процесів), ці зміни відбуватимуться не ізольовано, а у певному соціумі шляхом різноманітних, іноді вимушених й усвідомлених, іноді рутинних та неусвідомлених дій і взаємодій респондента з його оточенням (соціальні рамки зміни станів носія біографії), а ретроспективна суть автобіографії змусить оповідача всі ці події викласти під певним кутом зору, тобто підпорядкувати свій наратив загальному образу історії життя.

Повертаючись до концепту біографічної траєкторії, цілком застосовного в дослідженнях суб'єктивного досвіду переживання історичних подій та вивчення особливостей як індивідуальної, так і колективної пам'яті про ці події, пригадаймо етапи роботи з текстом інтерв'ю, як їх пропонує Ф. Шутце. Ці етапи є спільними для аналізу всіх процесуальних структур, але відтворення біографічної траєкторії має враховувати специфічні інтенціональні та симптоматичні індикатори оповіді. Так, спочатку весь текст розбивається на наративні та ненаративні сегменти, тобто власне оповідання (історії, що мають початок, розвиток та закінчення), а також описи, повідомлення, оцінки, аргументації чи теоретизування. За виділенням наративних сегментів тексту йде структурний опис їх змісту та узагальнення на рівні супрасегментних наративних поєднань. На відміну від наративних сегментів, що мають справу з більш короткими та менш впливовими фазами пережитого,

супрасегментні наративні поєднання охоплюють великі проміжки часу пережитого життя, і саме в них домінує певна процесуальна структура автобіографічного досвіду.

Останні три етапи роботи з текстом інтерв'ю — аналітична абстракція, аналіз знання та побудова теоретичної моделі — спрямовані на аналіз біографічної цілості (тобто загальної організації біографії у вигляді біографічної послідовності процесуальних структур життєвого досвіду), пояснення аргументацій та розмірковувань оповідача стосовно його власної історії життя та ідентичності (із акцентом на вивченні цілісного автобіографічного теоретизування оповідача), компаративний аналіз певної сукупності випадків задля виявлення теоретичної моделі специфічних видів життєвих шляхів (їхніх фаз, умов та проблемних сфер) окремої групи індивідів.

Переконливий та детальний демонстрації власних методичних прийомів із ілюстрацією розлогими цитатами та поетапними дослідницькими коментарями Ф. Шутце присвятив велику статтю з двох частин «Гніт та провина: воєнні досвіди молодого німецького солдата та їх біографічні імплікації»¹³. У цій статті автор долучається до дискусії навколо широковідомої та полемічної роботи психоаналітиків Александра та Маргарет Мітчерліх «Нездатність до співчуття»¹⁴, в якій автори наполягають на неспроможності того покоління німецького населення, яке свідомо пішло за Гітлером (більше того — тотально ідентифікувало себе з образом фюрера, який перетворився на індивідуальне супер-его), співчувати жертвам нацизму й поділяти їхню трагедію. На думку авторів, німці, ймовірно, притлумлюватимуть спогади та відмовлятимуться від того, що трапилось, аби запобігти стражданням від тяжкої депресії¹⁵. Саме цю тезу критикує Фріц Шутце, малюючи масштабну картину глибоких особистих труднощів та сумнівів колишнього рядового й непартійного солдата вермахту в процесі його автобіографічної самопрезентації. Оповідючи про себе як про молодого вояка, він дійсно демонстрував неспроможність до співчуття, однак виклад наступного кризового досвіду приватного життя привів до неочікуваних згадувань попередніх зустрічей із жертвами нацистського терору, й саме тут інформант почав розкаюватися та розмірковувати над їхньою долею.

Дослідницький метод скрупульозного структурного опису дозволяє простежити формальні індикатори, що показують ті частини тексту, які автор позначає як автобіографічні коментарі та фонові конструкції. На основі їх аналізу автор робить висновок про існування (поряд із «пригодницькою» схемою діяльності та метаморфічним відкриттям нових здібностей під час війни) певних біографічних траєкторій у життєвому курсі інформанта, тобто періодів страждання, які вже після війни у різний час ставали домінантною ознакою біографічного досвіду. Дослідження цих біографічних траєкторій Ф. Шутце підпорядковує головній меті статті — доведенню того, що колишній рядовий німецький солдат має «спроможність до оплакування» та тужіння через колективну втрату морального співчуття до жертв нацистського терору.

Для безпосереднього аналізу тексту інтерв'ю принципове значення мають пояснення, які наводить автор у цій статті, щодо побудови, значеннєвого змісту та функціональної ролі усіх структурних елементів оповіді. У своїй методиці Ф. Шутце розглядає імпровізоване розказування як підпорядковане певному порядку. Цей

порядок розкривається, по-перше, на рівні окремих наративних одиниць, що складаються з одного чи декількох наративних «стрижневих» речень, однієї чи декількох частин безпосереднього наративу чи описового розширення, а також фінального формулювання як результату розказаних подій. Наративний порядок виявляється, по-друге, у наративних (супрасегментних) поєднаннях, які починаються та закінчуються певними аргументативними коментарями, що містять точку зору чи «теорії» інформанта стосовно викладених подій та їхніх змін. Таке наративне поєднання марковане певними індикаторами й окремими структурними елементами оповіді та, як було зазначено вище, уособлює певну біографічну процесуальну структуру (наприклад, траєкторію). Третій рівень організації імпровізованого наративу реалізується у цілісності та закінченості всієї автобіографічної оповіді.

Для дослідження супрасегментних наративних поєднань (а у їхніх рамках — біографічних процесуальних структур) важливим стає врахування та аналіз ненаративних елементів оповіді, що утворюють так звані автобіографічні коментарі, побічні та фонові конструкції. Стиль оповіді у рамках супрасегментного поєднання, в якому домінує біографічна траєкторія, часто побудований за логікою причинної усвідомленості («під тиском цього я був вимушений...») та демонструє презентаційний безлад наративної послідовності. Ця відсутність порядку маркована певними індикаторами, серед яких найбільш показовими є індикатори недостатньої переконливості та відсутності необхідної деталізації, якими є тривалі паузи, раптове зниження й навіть припинення оповіді. Тут також характерні поправки самого себе з подальшими відходами-додатками для пояснення причин тієї чи іншої дії — саме вони й мають назву фонових конструкцій та відрізняються від побічних (менш принципових для дослідження траєкторії) конструкцій тим, що мають функціонально-пояснювальне, а не описове значення.

Поява фонових конструкцій зумовлена цілою низкою причин: намаганням оповідача дотримуватися послідовності своєї нарації, що буває вкрай складно, якщо, наприклад, йдеться про критичні, тяжкі, болісні періоди в житті, коли оповідач намагається, з одного боку, обійти й уникати згадок про ці періоди, а з іншого — продовжити свою оповідь та перейти до інших етапів свого життя. До причин виникнення фонових конструкцій слід також віднести намагання довести правдоподібність чи відновити хронологічну послідовність оповіді, а також уточнити важливі деталі чи спробувати надати цілісність ситуації, феномену чи явищу, що мали значний вплив на життєву долю оповідача. Своєю чергою, автобіографічна конструкція (чи коментар) є «вставкою персонального теоретизування» та найчастіше з'являється наприкінці супрасегментного поєднання. У рамках автобіографічного коментаря інформант, за спостереженнями Ф. Шутце, розмірковує над власною долею, полемізує сам із собою, узагальнює набутий досвід чи підбиває підсумки певного періоду життя.

Слід також звернути увагу на те, що, на думку німецького дослідника, якщо у викладанні певного періоду біографії деякі елементи досвіду відсутні, але виникають в оповіді пізніше, коли йдеться вже про інші етапи життя оповідача, ці пропущені, «витіснені» елементи демонструють їх неактуальність та неважливість

для інформанта у той період, де за хронологічною логікою оповідання вони повинні розташовуватися. Прикладом тут може слугувати та частина аналізу автобіографічної оповіді колишнього солдата вермахту Германа, в рамках якої Ф. Шутце розбиває весь наратив на сегменти воєнного та повоєнного досвіду і наводить перелік тем, висвітлених оповідачем у цих частинах. Так, «воєнна частина» оповіді була позбавлена згадок про зустрічі Германа із жертвами націонал-соціалізму та рефлексій оповідача стосовно них, ці згадки з'являються в його наративі пізніше, коли інформант розповідає про перший шлюб, глибоко кохану дружину, її проблеми із вагітністю та загрозу втрати дитини через помилку лікаря у діагнозі. Герман у цій частині підкреслює тиск обставин, власну неспроможність допомогти дружині та протистояти тому, що від нього майже не залежить, й саме тут раптом пригадує про зустріч з групою єврейських примусових робітників, що трапилася на Східному фронті взимку 1943 р. Він починає розмірковувати про те, чи міг він чимось їм допомогти, згадувати про сором через те, що ці люди з огляду на його воєнну форму ототожнювали його із усією системою нацистського насильства і знущання з особистості, та доходить висновку, що й тоді він нічого не міг вдіяти саме через тиск обставин. Цей приклад, на думку Ф. Шутце, дозволяє простежити, коли саме у оповідача з'являються думки щодо колективної провини та колективного морального занепаду німецького населення. Неактуальні під час військової служби, ці питання виникають у Германа пізніше, за скрутних особистих обставин, та свідчать про особистісний і складний шлях до співчуття й уболівання колишнього вояка вермахту, «здатність» до яких заперечували А. та М. Мітчерліх.

Підкреслимо ще раз дуже важливий для усних істориків аспект теоретичних узагальнень методики, що розглядається. Відповідність між структурою набуття досвіду та структурою його презентації в автобіографічній оповіді (якщо погодитися з точкою зору Ф. Шутце, критику якої буде наведено нижче) дає можливість відповідати на одне з найбільш дискусійних питань в усноісторичних дослідженнях, а саме — коли саме й під впливом яких обставин оповідач дійшов тих позицій та оцінок, що звучать в його інтерв'ю? За Ф. Шутце, ми маємо справу не тільки з сьогоднішніми думками та поглядами інформанта, а можемо дослідити процеси їх набуття та реконструювати світ уявлень оповідача часів безпосереднього прожиття тієї чи іншої події. Крім цього, як вже зазначалося, в усноісторичних проектах, націлених на вивчення трагічних та складних подій ХХ ст. і суб'єктивного виміру їх переживання окремою людиною чи певною соціальною групою (наприклад, із досвідом «колективного страждання» чи «колективного переслідування»), практичного значення набуває оперування концептом біографічної траєкторії із аналізом індивідуальних особливостей цієї процесуальної структури для кожної досліджуваної автобіографічної оповіді.

Метод Фріца Шутце поєднує всі чотири підходи до наративного аналізу тексту, тобто розгляд автобіографічної оповіді як цілості, застосування певних категорій для її вивчення, орієнтацію на загальний зміст та аналітичне дослідження функціональних елементів наративу. Так, запропоновані автором методи когнітивні фігури

узагальнення досвіду можуть розглядатися як певні структурні категорії, загальний зміст оповіді — як рамковий конструкт організації біографії у вигляді біографічної послідовності процесуальних структур життєвого досвіду, а детальне вивчення схеми та функцій окремих частин тексту інтерв'ю — як засіб аналізу цілісності оповіді — тобто третього, вишого рівня організації імпровізованого наративу.

Ще одна популярна методика аналізу біографічного інтерв'ю¹⁶, яка також була розроблена у дисциплінарних рамках якісної соціології, але привертає увагу й усних істориків, запропонована німецькою дослідницею Габріель Розенталь, професоркою Геттінгенського університету. Взявши за основу метод проведення інтерв'ю Ф. Шутце, авторка розширила його схему за допомогою обґрунтування більш детальної техніки розпитування та довела методологічну необхідність поєднання аналізу історії життя людини (*the life history*) й аналізу оповіді про історію життя (*the life story*), іншими словами — пережитої та розказаної історії життя. За Г. Розенталь, у межах аналізу історії життя відбувається реконструкція подій у їхній хронологічній послідовності, тобто досліджується процес набуття людиною власного біографічного досвіду. Своєю чергою аналіз оповіді про історію життя (текстуальний аналіз) зорієнтований на відтворення змісту, який людина вкладає у свій конкретний життєвий досвід сьогодні, а також вивчення тієї послідовності (або конструкта), в якій події розташовуються в оповіді зараз, у теперішньому часі. У цьому поєднанні, однак, виявляється принципова різниця між точками зору Ф. Шутце та Г. Розенталь на співвідношення досвіду й розповіді, а саме — розуміння останньою структурної відмінності між тим, що було пережито людиною, й тим, що нею було розказано, а також розгляд оповіді як такої, що містить суто сьогоденні інтерпретації та оцінки інформанта. Задля поєднання у єдиний теоретико-методологічний простір аналізу процесів та структур набуття досвіду та моделі його презентації у автобіографічній нарації авторка комбінує метод аналізу тексту Ф. Шутце, об'єктивну герменевтику У. Овермана, аналітичну абдукцію Ч. Пірса та аналіз тематичного поля В. Фішера (раніше окреслений А. Гурвічем).

Ще раз підкреслимо, що метою герменевтичної реконструкції кожного випадку (кожного автобіографічного наративного інтерв'ю) за методом Г. Розенталь є, з одного боку, «генетичний аналіз» — дослідження життєвого досвіду людини, тобто реконструкція історії її життя у вигляді подій, як вони були пережиті та втілені у певний досвід, з іншого — «текстуальний аналіз» як реконструкція оповіді про життя, тобто вивчення значення, що його вкладає людина в свій досвід сьогодні та презентує у певній послідовності автобіографічного наративу. Генетичний аналіз поєднує перший та третій етапи роботи з текстом інтерв'ю, тобто аналіз біографічних даних та реконструкцію історії життя (прожитого життя як процесу формування досвіду), а текстуальний аналіз, своєю чергою, охоплює другий (вивчення тематичного поля та структури самопрезентації) та четвертий (мікроаналіз окремих принципово важливих частин тексту) етапи. П'ятий етап роботи з текстом інтерв'ю націлений на контрастивне порівняння історії життя та оповіді про історію життя, шостий передбачає компаративний аналіз декількох інтерв'ю.

Базовими принципами для дослідження «біографічного випадку» Г. Розенталь називає реконструктивний та секвенційний підходи, тобто незастосування в аналізі тексту інтерв'ю заздалегідь сформульованих і підготовлених категорій та орієнтацію на вивчення індивідуальних пасажів оповіді за допомогою загального контексту інтерв'ю (принцип реконструкції); а також інтерпретацію тексту чи його складових частин відповідно до їх секвенційного гештальту, тобто послідовності їх виникнення під час оповіді (принцип аналізу послідовностей).

Далі, задля відтворення у рамках «генетичного аналізу» біографії структури набуття досвіду взагалі та структури окремих випадків зокрема, авторка залучає теоретичне підґрунтя об'єктивної герменевтики, що спрямована, серед іншого, на дослідження «соціальної граматики» методом структурного аналізу тексту. Спираючись на метод секвенційного аналізу Ф. Шутце, у межах кожної виділеної частини тексту Г. Розенталь усвідомлює питання — яку свободу дій мала людина у певній ситуації? Який тоді існував набір можливостей та вибору крім того, що був здійснений оповідачем? Метою такого аналізу, за У. Оверманом, є пошук структури загального типу на базі реконструкції конкретного соціального феномену, що, своєю чергою, ґрунтується на усвідомленні процесуального характеру соціальної дії, де кожна дія являє собою вибір між декількома альтернативами, можливими у даній ситуації¹⁷. Реконструктивний аналіз у цьому випадку залучає метод аналітичної абдукції, запропонований Ч. Пірсом¹⁸, тобто поетапне насичення емпіричного матеріалу гіпотезами щодо можливого розвитку подій. Ці гіпотези перевіряються на послідовно розташованих у тексті частинах, підтверджуються чи спростовуються.

Сама Г. Розенталь дає такий опис абдуктивної процедури дослідження: у категоріях методу абдуктивного міркування аналіз послідовності подій припускає побудову гіпотез стосовно тих можливостей, які присутні у наявному наборі емпіричних даних; далі — гіпотез, що стосуються можливого подальшого розвитку ситуації; і на третьому етапі — порівняння їх зі справжніми наслідками (емпірична перевірка)¹⁹. У випадку генетичного аналізу аналітична абдукція передбачає розгляд кожного біографічного даного у часовій послідовності подій життєвого шляху за принципом побудови всіх можливих гіпотез щодо його біографічного значення в історії життя оповідача на основі наявного емпіричного знання. За цим іде формулювання припущень стосовно можливого розвитку кожної гіпотези, які знайдуть свою перевірку на третьому етапі аналізу інтерв'ю — реконструкції історії життя і співвіднесення дослідницьких гіпотез із власними поясненнями та інтерпретаціями оповідача.

На першому етапі аналізу біографічних даних окремих фактів біографії розглядається незалежно від знання того, що трапилося у житті оповідача пізніше, а також (і це дуже важливо) без урахування власних коментарів та оцінок інформанта. Тут також передбачається «винесення за дужки» попереднього враження від самого респондента, яке отримав дослідник на етапі безпосереднього проведення інтерв'ю. У певному розумінні кожне біографічне дане розглядається ізольовано від подальших «інформативних» та «інтерпретативних» частин тексту, гіпотези щодо значення біографічного факту базуються лише на наявному знанні та мають враховувати не тільки контекст

події, учасником чи свідком якої був оповідач, а також «набір можливостей» розвитку тієї події та альтернативи дій, що мав інформант у тій ситуації. На цій основі формулюються припущення стосовно того, які можливості для прийняття рішень були у інформанта у тій ситуації, що було можна й що мало бути здійсненим, за словами У. Овермана, «розумним» з точки зору існуючих правил гри²⁰.

Перше принципове критичне питання, що часто виникає у зв'язку з цим етапом аналізу інтерв'ю, пов'язане зі складністю розгляду окремих частин тексту без урахування знання про оповідь в цілому, адже дослідник, який безпосередньо проводить інтерв'ювання, знайомий зі змістом усього наративу та отримав від нього певні враження й емоції. Цю проблему Г. Розенталь пропонує долати за допомогою проведення секвенційного аналізу у групах дослідників, які не знайомі з інтерв'ю та інформантом, тобто застосовувати метод триангуляції — «перехресного інтерпретування певного фрагменту чи події трьома дослідниками, що працюють у команді»²¹.

Інша проблема виникає у зв'язку з питанням, навіщо враховувати усі можливі інтерпретації, якщо оповідач сам надає пояснення, оцінку та значення подіям, про які розповів у інтерв'ю. Тут Г. Розенталь пропонує таку відповідь: «з одного боку, самоінтерпретації оповідача конституційовані його сьогоденням, з іншого, ми, як науковці, намагаємося реконструювати латентні структури значення, тобто такі, до яких інформант не має доступу... У цьому розумінні принципову роль відіграє відмова від розгляду самоінтерпретацій та доказів оповідача задля першочергового аналізу інших можливих інтерпретацій»²². Таким чином, аналіз біографічних даних *до* власне текстуального аналізу й дослідження тематичного поля інтерв'ю пропонує контрастну та критичну перспективу вивчення біографічної самопрезентації оповідача. У подальшому це надасть можливість виявити, що саме з біографічних даних було відкинуто чи проігноровано під час основної нарації оповідача, про що оповідач розповідав стисло й пунктирно, у якому темпоральному порядку він розмістив факти свого життя у власній біографічній самопрезентації тощо.

Другий етап аналізу наративної автобіографічної оповіді за методом Г. Розенталя зорієнтований на реконструкцію біографічної цілісності оповіді про життя, що передбачає аналіз наративних зусиль оповідача, спрямованих на поєднання викладених подій у єдине ціле, на основі якого робитимуться висновки стосовно механізму контролю над селекцією та організацією тематичних та темпоральних зчеплень текстуальних сегментів інтерв'ю. В основі цього підходу лежить припущення, що розказана історія життя складається не з випадкових серій хаотичних та не пов'язаних поміж собою подій. Селекція викладених історій базується на контексті значень, тобто загальній біографічній самоінтерпретації оповідача. У цьому зв'язку авторка методу посилається на теоретичні розробки Вольфрама Фішера²³, відповідно до яких розказана історія життя репрезентує послідовність взаємопов'язаних тем, які разом формують щільну мережу поєднаних крос-референцій, та Арона Гурвіча²⁴, який, у свою чергу, розглядав індивідуальні теми як елементи тематичного поля. У той час, коли тема є певним «фокусом уваги», тематичне поле можна визначити як цілість

усіх релевантних даних, які в розповіді утворюють задній план або горизонт, що «обрамляє» центральну тему оповіді.

Крім аналізу тематичного поля, дослідницька увага на цьому етапі сконцентрована на вичленуванні окремих текстових секвенцій відповідно до критеріїв зміни теми, питань інтерв'юера чи відповідей оповідача, типу секвенції²⁵ та аналізу специфічних референційних та комунікативних функцій виділених послідовностей. Цей аналіз, як і дослідження біографічних даних, побудовано на логіці аналітичної абдукції, за якою кожна секвенція досліджується й інтерпретується послідовно, із абстрагуванням від знання подальших частин та формулюванням різних значень текстуального уривку на основі попереднього та наявного знання. На відміну від дослідження біографічних даних, у рамках цього етапу дослідник прагне зрозуміти природу та функції біографічної оповіді, а не наявний біографічний досвід людини.

Задля ілюстрації питань, на базі яких Г. Розенталь пропонує розробляти гіпотези значення та гіпотези-продовження щодо кожної послідовної секвенції, наведемо без скорочень (враховуючи її методичну принциповість) цитату зі статті авторки, де вона формулює ці питання таким чином: «1. Біограф усвідомлено спрямовує свою оповідь чи рушає туди, куди веде його потік розказування? 2. Наскільки біограф виходить з того, що вважає значущим інтерв'юер, та наскільки — зі своїх власних уявлень про те, що стосується теми? 3. В яке тематичне поле вписується кожна окрема послідовність епізодів, якою є її прихована мета? 4. Чому оповідач використовує саме цей вид тексту для того, щоб передати слухачеві свій досвід чи розкрити тему? 5. Про які теми йдеться? Який біографічний досвід, які події та періоди відображені в оповіді, а що пропущено? Що з пропущеного у першій частині інтерв'ю — в «основній нарації» (після перших питань, що відкривають інтерв'ю) — з'являється у другій частині (тобто після додаткових питань інтерв'юера)? 6. У яких деталях подані окремі події чи окрема тема та чому?»²⁶

Наступні стадії аналізу, якщо стисло викласти їхні головні завдання та можливості, виглядають так. Третій етап спрямований на реконструкцію історії життя (набутого оповідачем досвіду), тут дослідник повертається до результатів аналізу біографічних даних та порівнює їх із власними поясненнями оповідача. На цьому етапі, за логікою секвенційного аналізу, дослідник вирушить крізь біографічний досвід у хронологічній послідовності прожитого життя, перевіряючи кожен пункт життя пасажами з інтерв'ю, коли оповідач розповідав про них. Паралельно він ще раз перевіряє текст інтерв'ю у пошуку відрефлектованих перспектив минулого (можливостей, що мав оповідач у своєму житті) щодо подій, які відбулися об'єктивно.

Додаткові можливості перевірки гіпотез, висунутих на попередніх етапах аналізу інтерв'ю, пропонує наступний крок — мікроаналіз текстових сегментів. Мета цієї процедури полягає у «розшифровці» латентних структур значення, що містяться у цих уривках. Для аналізу в рамках цього етапу добираються такі уривки, що позначені довгими паузами, обмовками та зупинками, чи, говорячи більш узагальнено, мають вигляд таких, що потребують детальнішого розгляду, ніж той, що був здійснений за першим прочитанням.

П'ятий етап аналізу біографічного випадку, за методом Г. Розенталь, передбачає контрастне порівняння історії життя та розповіді про історію життя. Це остаточне контрастне порівняння має на меті віднайдення та формулювання пояснень щодо зафіксованої на третьому етапі аналізу різниці між темпоральністю та тематичною релевантністю розказаної історії життя та життям, що було реально прожито. У першу чергу, на думку авторки, ці пояснення повинні зосереджуватися навколо визначення правил, відповідно до яких оповідач відбирає те, про що розказати, щоб надати сенс своєму життю в цілому чи визначити значення, яке мала для нього та чи інша подія зокрема. Останній етап аналізу виводить дослідника за межі окремої історії життя та спрямований на визначення типів і контрастне зіставлення кількох біографічних випадків.

Як і Ф. Шутце, демонстрації власних дослідницьких прийомів поряд із їх докладним обґрунтуванням Г. Розенталь присвятила певну кількість статей (на які ми вже посилалися вище), в яких або зосереджувалася на аналізі декількох автобіографічних оповідей і супроводжувала власні коментарі та пояснення розлогіми цитатами з інтерв'ю²⁷, або наводила узагальнювальні висновки стосовно біографічного значення для різних людей тієї чи іншої історичної події²⁸, ролі й функцій безпосереднього пригадування тощо²⁹. Підсумовуючи розгляд запропонованого методу, підкреслимо ще раз основні моменти, які слід мати на увазі, застосовуючи його. Аналіз біографічних даних і реконструкція історії життя, так само як і дослідження тематичного поля біографічної оповіді, мають проводитися поетапно, за логікою послідовного розгляду гіпотез та без «насадження» обраних дослідником теорій чи «допасування» даних до заздалегідь сформульованих категорій. Це означає, що під час аналізу біографічних даних слід враховувати низку можливостей, що відкривалися перед суб'єктом у певній ситуації, здійснений ним відбір, можливості, що були проігноровані, та наслідки прийнятого рішення. Реконструкція структури випадку у цьому значенні є розглядом набору можливостей, потенційно відкритих суб'єктові у даній конкретній ситуації, аналіз наявного (того, що був здійснений) вибору та виявлення тенденції до систематичного виключення деяких потенційно можливих виборів у різних ситуаціях.

Далі, у рамках аналізу оповіді про життя кожна описана подія та пов'язаний із нею досвід мають бути визначені та локалізовані у межах біографічної конструкції, яку, у свою чергу, можна дослідити лише за умов розгляду історії життя оповідача в цілому. Дослідження біографічної конструкції передбачає реконструкцію системи знань та оцінок наратора, його власної інтерпретації свого життя та розподіл пережитих подій за тематичними полями. Саме ця біографічна конструкція «визначає врешті-решт те, яким чином біограф відтворює своє минуле й приймає рішення стосовно того, який пережитий ним досвід вважати суттєвим та включати у свою оповідь»³⁰.

Обидва розглянуті у цій статті методи, попри їх велику популярність в усноісторичних студіях, мають низку особливостей та обмежень, які слід враховувати, проводячи власне усноісторичне дослідження. По-перше, в рамках методу Г. Розенталь аналіз історії життя та оповіді про життя є тісно пов'язаними операціями, і здійснювати

одну без урахування іншої методологічно недоречно, навіть тоді, коли виникає бажання зосередитися на вивченні лише теперішньої перспективи оповідача, тобто обмежити аналіз автобіографічного нарративу дослідженням біографічного конструкта інформанта (і в цьому зв'язку — тематичного поля інтерв'ю та специфіки його організації), задля відповіді на питання як про місце досвіду переживання історичної події у біографічній оповіді, так і про засоби, за допомогою яких той досвід репрезентується. Своєю чергою, аналіз біографічних даних та реконструкція історії життя в усноісторичному дослідженні мають бути вписані в історико-культурний контекст епохи, до якої належить та чи інша подія, що мала вплив як на біографічний досвід оповідача, так і на моделі його сьогоденної самопрезентації. Аналіз соціальних та психологічних феноменів, що становлять суть методу Г. Розенталя, тут мають бути підпорядковані історичному вимірові біографічного досвіду, а взаємовідносини індивіда та соціуму — розглянуті в контексті історико-культурних змін та трансформацій. Те саме стосується й методу Ф. Шутце, хоча, слід підкреслити, обидва автори повною мірою враховують історичний компонент у своїх дослідженнях внаслідок впливу «історичного повороту» у соціальних науках³¹. Усна історія, однак, відрізняється від історичної й, тим більш, квалітативної соціології, тому соціологічний інструментарій та дефініції під час їх використання в усноісторичних дослідженнях потребують додаткової аргументації.

По-друге, сучасна усна історія (поряд з іншими галузями історичного знання) внаслідок теоретико-методологічних впливів літературного, нарративного, культурного «поворотів» має враховувати роль дискурсивних (мовленневих) практик у конструюванні історичного джерела, а також різних видів взаємодії інтерв'юєра та оповідача під час інтерв'ю. Ця взаємодія є вельми багатопланою, й врахування її певною мірою бракує насамперед методів, запропонованому Ф. Шутце. З точки зору критиків цього методу, автор абсолютизує «виключення» дослідника передусім з процесу запису автобіографічної нарративної оповіді, в якому інтерв'юєр «має виступати білим проекційним стендом для зображення життя респондента»³². Така вимога щодо нейтральності «лежить, про що часто забувають, в основі класичної моделі пізнання природничих наук, яка виходить з того, що процеси, які спостерігаються, відбуваються там само і так само, якщо за ними не ведеться спостереження... Не позбавлений іронії той факт, що саме природнича наука, точніше, квантова фізика, показала, що ця теорія може претендувати лише на обмежену правильність»³³. Роль дослідника та його вплив на конструювання автобіографічного нарративу оповідача відсутні також і на етапі безпосереднього аналізу тексту інтерв'ю за методом Ф. Шутце. Своєю чергою, Г. Розенталь «враховує» дослідника лише у значенні певного об'єкта референції, пропонуючи до розгляду як окрему проблему питання, наскільки оповідач вибудовує свою історію із орієнтацією на її значущість саме для дослідника та його імпліцитних зацікавлень чи артикульованих запитань.

Продовжуючи цю критику, звернемо увагу також та те, що у рамках різних дисциплін, наприклад — етнометодології, психології комунікації та розвитку, інтеракціоністської соціології тощо, було емпірично досліджено й теоретично обгрунто-

вано тезу щодо відсутності створених у процесі комунікації історій, які є «незалежними» від адресата. Тут ідеться про те, що кожна історія розповідається релевантній, а не узагальненій іншій особі в конкретній соціальній, а не абстрактній рецептивній ситуації інтерв'ю. Сучасне розуміння усної історії як спільно сконструйованого впродовж бесіди наративного вчинку, детермінованого існуванням та взаємодією певної мережі соціальних відносин, привертає дослідницьку увагу й до іншого «адресата» повідомлення, тобто «уявної» аудиторії, до якої оповідач звертається за допомогою та за посередництва інтерв'юера. Відповідно, комунікативна динаміка усної історії зумовлює інтерес до вивчення порядку послідовностей бесіди як результату боротьби за вплив між її учасниками, а також локального та інституціонального контекстів інтерв'ювання, які враховують поетапну конфігурацію розмови в конкретній «ситуації інтерв'ю» та базуються на звичних для обох учасників розмови правилах конструювання бесіди на певну тему в певних умовах, їхній наративній компетенції тощо. Таким чином, автобіографічна оповідь визначається нормативними вимогами та культурними критеріями побудови такого виду наративу у певному суспільстві, зорієнтована на певну кількість адресатів («уявних аудиторій» може бути декілька — від конкретних членів родини до гіпотетичних «майбутніх поколінь»), детермінована умовами й контекстами безпосередньої презентації, а також цілою низкою персональних ідентичностей партнерів по інтерв'ю.

Очевидним є те, що врахувати всі ці положення у рамках однієї методики було майже неможливо, тим більше, якщо ми звернемо увагу на час, коли обидва німецькі дослідники, у першу чергу — Фріц Шутце, розробляли та обґрунтовували свої пропозиції стосовно аналізу наративних автобіографічних інтерв'ю. Найскладніше завдання, на вирішення якого спрямовані їхні методики (що, попри всі критичні зауваження, не можуть не вражати своєю системністю та скрупульозністю), полягає у намаганні поєднати у рамки єдиного інтерпретативного простору «бачення світу чужими очима» задля описання цього світу максимально наближено до того, як його сприймає оповідач, та дистанціювання від точки зору наратора з метою аналізу *його* способу бачення як індивідуального та особливого за допомогою аналітичних процедур і вибудованих на цій основі теорій.

На наш погляд, сьогодні в дослідженнях усних історій, якщо зосередитися саме на їх аналізі та інтерпретації, а не довільному декоруванні власних позицій і уподобань науковця висмикнутими із інтерв'ю «характерними» цитатами, оптимальною є комбінація декількох підходів. Для аналізу автобіографічних наративів акцент має робитися на тих методах, що ґрунтуються на розгляді інтерв'ю не як інструменту для передачі істини (чи любих серцю історика-позитивіста «об'єктивних фактів»), а як засобу, умови та контексту конструювання змісту, надання значення власному досвіді, (само)інтерпретації та (само)презентації оповідача. Ця позиція була добре сформульована дослідниками групи персональних наративів, які стверджували, що «оповідаючи про своє життя, люди часом брешуть, багато забувають, перебільшують, плутаються та помилково тлумачать багато речей. Утім, вони все одно знаходять, виявляють істини. Ці істини не показують минуле «як це було насправді», прагнуть

ідеалу об'єктивності. Замість цього вони презентують істину досвіду. Порівняно із Істиною наукового ідеалу, істини приватних наративів не відкриті доказам та не самоочевидні. Ми можемо зрозуміти їх тільки інтерпретуючи, приділяючи пильну увагу контекстам, в яких вони сформувалися, та світоглядам, що вплинули на них»³⁴.

Наостанок звернемо увагу на слово «зрозуміти» в останньому реченні наведеної цитати. Розуміння, за М. Бахтіним, завжди діалогічне, у ньому присутні два суб'єкти, і в цьому полягає його відмінність від пояснення, що є одноосібним та монологічним. Людина завжди виражає та висловлює себе, тобто створює, хоча б і потенційний, але текст. У роздумах над текстами та словами, як думка про чужі думки, як переживання переживань іншого й виникає, за переконанням видатного філософа, гуманітарне знання³⁵.

¹ Див., наприклад, посилання № 5 в: Кісь О. Відновлюючи власну пам'ять: проєкт «Україна ХХ століття у пам'яті жінок»//Україна модерна. — Київ; Львів, 2006. — Ч. 11. — С. 268.

² З цього приводу див. статтю А. Томсона у цьому випуску.

³ Див., напр.: *Chamberlain M. Narrative theory//Handbook of Oral History/Edited by T. L. Charlton, L. E. Myers, and Rebecca Sharpless; with the assistance of Leslie Roy Ballard. — Lanham, MD, 2006. — Pp. 384–410.*

⁴ Про вплив ситуації інтерв'ю на інтерв'юєра див.: *Yow V. «Do I like them too much?»: Effects of the oral history interview on the interviewer and vice-versa//The Oral History Reader (Second Edition)/Edited by R. Perks, A. Thomson. — London; New York, 2006. — Pp. 54–72.*

⁵ *Riessman C. Narrative Analysis. — Newbury Park, California, 1993. — P. 2.*

⁶ *Грінченко Г. Усна історія: Методичні рекомендації з аналізу наративних інтерв'ю: Для студентів і аспірантів. — Харків, 2008. — 32 с.*

⁷ *Schütze F. Sprache soziologisch gesehen. — München, 1975.*

⁸ *Schütze F. Zur Hervorlockung und Analyse von Erzählungen thematisch relevanter Geschichten im Rahmen soziologischer Feldforschung — dargestellt an einem Projekt zur Erforschung von kommunalen Machtstrukturen. In Arbeitsgruppe Bielefelder Soziologen//Kommunikative Sozialforschung. — München, 1976. — S. 159–260.*

⁹ *Schütze F. Biographieforschung und narratives Interview//Neue Praxis. — Jahrgang 13/1983. — Heft. 3. — S. 283–293. Скорочений переклад російською див.: *Биографическое исследование и нарративное интервью/Безрогов В. Г., Кошелева О. Е., Мещеркина Е. Ю., Нуркова В. В. Педагогическая антропология: феномен детства в воспоминаниях: Учебно-методическое пособие/Под общ. ред. Б. М. Бим-Бада. — М., 2001. — С. 142–147.**

¹⁰ Див., наприклад: *Schütze F. Prozessstrukturen des Lebensablaufs//Biographie in handlungswissenschaftlicher Perspektive/Joachim Matthes, Arno Pfeifenberger, Manfred Stosberg (Hg.). — Nürnberg, 1981. — S. 67–156; а також: *Schütze F. Pressure and Guilt: War Experiences of a Young German Soldier and Their Biographical Implications //International Sociology. — 1992. — Vol. 7. — № 2. — Pp. 187–208.**

¹¹ Schütze F. Kognitive Figuren des autobiographischen Stegreiferzählens//Biographie und soziale Wirklichkeit/Kohli M., Robert G. (Hg.). — Stuttgart, 1984. — S. 78.

¹² Там само. — С. 84–88.

¹³ Schütze F. Pressure and Guilt: War Experiences of a Young German Soldier and Their Biographical Implications (Part I)//International Sociology, 1992. — Vol. 7. — № 2. — Pp. 187–208; Schütze F. Pressure and Guilt: War Experiences of a Young German Soldier and Their Biographical Implications (Part II)//International Sociology. — 1992. — Vol. 7. — № 3. — Pp. 347–367.

¹⁴ Alexander und Margarete Mitscherlich. Die Unfähigkeit zu trauern. Grundlagen kollektiven Verhaltens. — München, 1967. — 369 S.

¹⁵ Вибух активності німецького населення під час періоду реконструкції (так званого німецького економічного дива), підкреслюють А. та М. Мітчерліх, у рамках теорії психоаналізу може розглядатися як такий, що мав характер заміщення чи підміни, тобто концентрація на матеріальній відбудові «витискувала» духовне осмислення періоду панування нацизму.

¹⁶ Г. Розенталь надає перевагу використанню терміна «біографія», а не «автобіографія», тому що останнє не передбачає, на її думку, того, що предмет оповіді про життя — образ людини — створюється суспільством та являє собою соціальну конструкцію.

¹⁷ Oevermann U. Die Methodologie einer objektiven Hermeneutik und ihre allgemeine forschungslogische Bedeutung in den Sozialwissenschaften//Interpretative verfahren in den Sozial- und Textwissenschaften/H.-G. Soeffner (Hg.). — Stuttgart, 1979. — S. 352–433.

¹⁸ Про абдуктивний метод Ч. Пірса див.: Нём В. Чарлз Сандер Пірс//Критика и семиотика. — Вып. 3/4. — 2001. — С. 5–32.

¹⁹ Розенталь Г. Реконструкция рассказов о жизни: принципы отбора, которыми руководствуются рассказчики в биографических нарративных интервью//Хрестоматия по устной истории/Пер., сост., введение, общ. ред. М. В. Лоскутовой. — СПб., 2003. — С. 332.

²⁰ Oevermann U. Zur Logik der Interpretation von Interviewtexten//Interpretationen einer Bildungsgeschichte/Th. Heinze, H. W. Klusemann, H.-G. Soeffner (Hrsg.). — Bensheim, 1980. — S. 23.

²¹ Семёнова В. Качественные методы: введение в гуманистическую социологию. — М., 1998. — С. 192.

²² Rosenthal G. Biographical Method — Biographical Research//Qualitative Research Practice/Ed. by S. Clive, G. Gobo, J. F. Gubrium, and D. Silverman. — London, 2004. — Pp. 55.

²³ Fischer W. Struktur und Funktion erzählter Lebensgeschichten//Soziologie des Lebenslaufs/Ed. by M. Kohli. — Darmstadt; Neuwied, 1978. — S. 311–336.

²⁴ Gurwitsch A. The Field of Consciousness. — Pittsburgh, 1964. — 427 p.

²⁵ Тут Г. Розенталь має на увазі розповідь, опис, міркування/аргументацію та їхні субкатегорії: повідомлення та окремі оповідання.

²⁶ Розенталь Г. Реконструкция рассказов о жизни: принципы отбора, которыми руководствуются рассказчики в биографических нарративных интервью//Хрестоматия по устной истории... — С. 335.

²⁷ Найбільш показові тут: Rosenthal G. Biographical method — biographical research//Qualitative Research Practice/Ed. by S. Clive, G. Gobo, J. F. Gubrium,

D. Silverman. — London, 2004. — P. 48–64; *Rosenthal G.* Reconstruction of Life Stories//The Narrative Study of Lives. — 1993. — № 1 (1). — Pp. 59–91, її переклад російською: *Розенталь Г.* Реконструкція розказов о жизни: принципы отбора, которыми руководствуются рассказчики в биографических нарративных интервью//Хрестоматия по устной истории/Пер., сост., введение, общ. ред. М. В. Лоскутовой. — СПб., 2003. — С. 322–355.

²⁸ Див., напр.: *Rosenthal G.* May 8th, 1945: The Biographical Meaning of a Historical Event//International Journal of Oral History. — 1989. — № 10 (3). — Pp. 183–192.

²⁹ Див. напр.: *Rosenthal G.* German War Memories: Narrability and the Biographical and Social Functions of Remembering//Oral History. — 1991. — №19 (2). — Pp. 34–41.

³⁰ *Розенталь Г.* Реконструкція розказов о жизни: принципы отбора, которыми руководствуются рассказчики в биографических нарративных интервью//Хрестоматия по устной истории... — С. 326.

³¹ З цього приводу див.: *Wengraf T., Chamberlayne T., Bornat J.* A Biographical Turn in the Social Sciences? A British-European View//Cultural Studies <=> Critical Methodologies. — 2002. — №2. — Pp. 245–269.

³² *Welzer H.* Das Interview als Artefakt. Zur Kritik der Zeitzeugenforschung//BIOS. — Jg. 13. — 2000. — Heft 1. — S. 54.

³³ Там само.

³⁴ Цитується за: *Ярская-Смирнова Е.* Социальная антропология. Учебное пособие для вузов. — Ростов-на-Дону, 2004. — С. 358–359.

³⁵ Див. *Бахтин М.* Проблема текста: Опыт философского анализа//Вопросы литературы. — 1976. — № 10. — С. 122–151.

Людмила Малес (Київ, Україна)

ОБРАЗНИЙ РЯД УСНОЇ ІСТОРІЇ.
ФЕНОМЕН ФОТОГРАФІЇ

Якщо вираз:

*«Зупинися, мите, — ти прекрасна!»
адресувати кінематографу, —
то ми отримаємо фотографію.*

Розвиток відеотехнічних засобів і, зокрема, поява простих фотоапаратів, названих «мільниціями», породили ще в ХХ ст. бум побутового фото. Фотографування залишило вузькопрофесійні межі й стало доступним ледь не кожному. Відповідно, змінилася його значущість та функціонування, і на це звертає особливу увагу Сьюзан Зонтаг: «Останнім часом фотографія стала не менш поширеною розвагою, ніж секс і танці, і це означає, що люди, які фотографують, не визнають її, як і решту видів масової культури, за мистецтво. Фотографія — це здебільшого соціальний ритуал, захист від переживань і знаряддя влади»¹.

Попри свою поширеність, здатність проникати у різні субкультури, соціальні прошарки, мало не в усі куточки повсякдення, перетворення на атрибут численних ритуалів, фотографія, як справедливо стверджує В. Семенова, в соціологічному аналізі ще має бути відкрита. «Фотографія з'явилася приблизно одночасно із соціологією, однак використання фотографій як джерела соціальної інформації так і не стало популярним. Мільйони фотографій робляться щороку і стають надбанням сімейних альбомів, але соціологи не проявляють особливого інтересу до того, що могло б стати основною інформаційною базою дослідження і продемонструвати зафіксований образ індивіда, групи, місця дії»².

Соціальне конструювання повсякденності — ось що виявляє фотографія у зафіксованих її засобами картинках світу, тому феномен фотографії в сучасному суспільстві та його пізнання можуть розглядатися як об'єкт соціологічного аналізу.

Існує достатньо свідчень актуальності соціологічного дискурсу фотографії та необхідності його подальшого розвитку. Але ми звернемося до можливостей і труднощів використання фотоматеріалів у якісній соціології. Статичність фотографії, обіграна в епіграфі, припускає деяку складність реконструкції за її допомогою соціальних відносин, але це компенсується зручністю включення такого матеріалу в дослідження.

Фотографія цікава для соціологів, як мінімум, у трьох аспектах:

- як об'єкт соціологічного аналізу;
- як матеріал соціокультурного аналізу;
- як інструмент збирання соціальної інформації.

У першому випадку увага насамперед звернена на онтологію: феномен, процес створення, функціонування в повсякденній і професійній сферах. Останній випадок допускає використання фотографії скоріше як технічного засобу в різних методиках спостереження, експерименту, проведення інтерв'ю і навіть аналізу документів (наприклад, під час соціологічного дослідження зовнішньої візуальної реклами об'єкт дослідження спочатку фотографують, так само чинять, вивчаючи архітектуру, вуличні оголошення та ін.).

Фотографія як власне матеріал соціокультурного аналізу є документом, тобто зафіксованим текстом. Цей документ створений у соціальній реальності й оповідає про неї, тому вимагає подвійного прочитання: по-перше — систем текстотвірних значень у знаках і символах, по-друге — значущостей самої ситуації фотографування. Адже суб'єктом текстотворення стає культурна реальність зображеного, а значущість ситуації створення фотографії визначається фотографом і соціальною взаємодією у процесі фотографування. Таким чином, сутність фотографії як артефакту, її полісемія (а також полісемія фільму чи плакату, листівки) зумовлені усе тими ж контекстами: соціальна даність, породжувана реальність і режисюра.

Саме соціокультурний підхід вимагає і в онтології, і в гносеології фото враховувати його контекстуальність, його соціокультурні рамки створення та побутування. Тож прокрустовим ложем фотографії є не межі кадру, а саме ця ситуація фотографування. Це міг відчути кожен, хто знімав не «класичні» об'єкти (знайомих, визначні пам'ятки, пейзажі), а будь-що інше.

Один меланхолійний майстер із фотолабораторії — герой фільму з красномовною назвою «Фото за годину» режисера Марка Романека — у всьому розмаїтті побутового фото прагне побачити неспокосовані деталі нашого життя. Він журиться за тим, що більшість не знімає дрібниць — занедбаних будинків, хлопця на автозаправці — але саме дрібниці забезпечують повну картину, а люди це не фотографують. Пам'ятаю, сама співчутливо посміхалася, слухаючи розповіді про те, як члени племінних спільнот боялися фотографуватися, вважаючи, що знімок відбирає частку їх самих, але пізніше переконалася, що соціологу з фотоапаратом у сучасному суспільстві не простіше, ніж антропологу в класичній ситуації дослідження традиційних культур.

Про необхідність аналізу соціальних практик та установок на фотографування, де проявляється і ставлення до техніки, і ставлення до чужинця, свідчить мій досвід зйомок дітей у циганському таборі. Це були вдячні моделі, вони із задоволенням позували, широко і жваво відтворюючи десь-інде підглянуту гру у фотографування, нав'язавши по суті її і мені (адже спочатку я не планувала знімати людей, а збиралася зафіксувати лише побут табору київських циган). Визначальним у ситуації фотографування був не тільки дитячий вік, що передбачає велику цікавість, але і соціокультурні особливості способу життя цієї групи, який не заохочує у своїй повсякденності практики фотографування. Вони пускали фотографа в зону приватного, ніхто не вимагав плати за дозвіл знімати, винагородою служили самі знімки, вели себе розкуто. У результаті на готових відбитках я отримала гендеровані прояви цієї безпосередності: найжачені погляди і наставлені кулачки хлопчиків, які

мусять продемонструвати силу, та манірні пози дівчаток, останні навіть забрали у мене букетик лісових квітів для більшої схожості на дам.

Але в цілому модерна культура ґрунтовно регламентувала фотографування, економіко-правовий аспект тут підсилюється соціокультурним. Самих фотографів класифіковано за ступенем професійності-профанності, для кожного розписані можливі сфери інтересу, аж до конкретних об'єктів. Показовий приклад наводить Гейл Рубін: «професор фотографії, яка асистує у Корнельському університеті, Лівінгстон, була звільнена з роботи 1978 р. після того, як представила на своїй персональній виставці роботи, що зображують оголених чоловіків, серед яких було фото, на якому був зафіксований мастурбуючий семирічний син фотохудожниці. Компанія «Кодак» конфіскувала деякі з її плівок, і протягом кількох місяців Лівінгстон зазнала переслідувань за статтями про дитячу порнографію. Роботи Лівінгстон є і в колекції Музею сучасного мистецтва, і в музеї Метрополітен, як і в інших найбільших музеях країни. Але навіть вона заплатила дуже високу ціну за своє бажання піймати камерою підцензурне чоловіче тіло різного віку, потерпаючи від владних утисків і переживаючи страх переслідування»³. Очевидною була подвійна гендерна невідповідність: жінка, яка фотографує, і хлопчик, який позує.

З іншого боку — фотографи-професіонали виступають агентами нормування профанного сприйняття й аматорського погляду на те, що варте зйомки. У своїй презентації на конференції «Візуальна антропологія» (Саратов, 2006) Ольга Бойцова наводить приклади, як фотографи визначають маршрут весільного кортежу по місцях фотографування, указують, які прибирати пози, які дії починати (наприклад, випускати голубів і т. д.)⁴.

Лише переборовши приписи, встановлені для аматорської зйомки, фотографи можуть відчути її межі: «У роботі траплялися паузи, затишок, безриб'я. Накотить кураж — тоді вони фотографують один одного, дозволяючи собі відступати від норм (які не дозволено порушувати клієнту). Норму «фотографії на пам'ять» вони називали «ширвжитком», а порушення її вважали проявом вищого класу. Підкреслило, порушували правила тоді, коли знімали самі себе чи, що було великою рідкістю, для себе»⁵. Навіть настанова на нетривіальність роботи фотохудожників є дією тих самих культурних нормативів.

Таким чином, характер і результат фотографування різняться залежно від статусу фотографа, його світогляду — з одного боку, і від приписів щодо можливості, умов і процедур фотографування — з іншого. Тож у дослідженні усної історії, котру намагаємося «дочитати» зі світлин наших героїв, слід пам'ятати усі ці особливості соціо-структуруючого впливу процесу та результатів студійної чи любительської зйомки.

Кожна усна історія безумовно породжує цілу низку образів у ході оповіді чи вже в тексті. Сама жива розповідь оприявлює їх через рефлексію оповідача, через спостережувані символи його статусу, манери, інші артефакти, які творять окремий шар аналізу. Те, що надзвичайно складно потім реконструювати такі образи зі стенограми, — зізнання багатьох дослідників, тому і не дивує їх намагання документувати безпосередньо, що найчастіше пов'язане з фотографією.

У зв'язку з цим звернемося безпосередньо до фотографії як носія соціальної інформації. Розглядаючи альбоми різних поколінь чи історичну фотовиставку, за словом Н. Самутіної, побачити можна все, чим ми фотографії зобов'язані: історію конструювання сучасності через фотографічний погляд. «Достатньо пережити шок, ступивши із зали дев'ятнадцятого століття з його масивним живописом у першу залу століття двадцятого, де дивляться прямо в очі, фотографують фактуру дерев'яних сходів та фіксують з висоти пташиного польоту окопи першої світової. Всі ці фотографії разом — це те, як ми мислимо та бачимо, це століття, до якого ми всі належимо і котре стрімко відходить у минуле — як і фотографія, яка визначила його погляд»⁶.

На відміну від професійного, репортерського фото, аматорське, побутове не маніфестує себе як виразник певної епохи, проте також є ним. Не дарма Віктор Круткін — завідувач кафедри філософії та соціології культури, м. Іжевськ, — у розробці своїх курсів з візуальної антропології намагається концептуалізувати феномен побутової фотографії.

Як зауважує уже згадувана Сьюзан Зонтаг, складаючи «портретну хроніку», сім'я намагається зберегти родинні зв'язки, характерні колись для великого багатопокілінного роду: «Сімейний фотоальбом здебільшого присвячений великій родині, і часто це єдине, що лишилося від неї»⁷.

І звернення до фотоальбомів може суттєво розширити чи навіть заново реконструювати оповідь про життєві перипетії та соціальні зв'язки індивіда. За певних обставин найближче людині родинне коло суттєво доповнюється чи навіть заступається іншими соціальними мережами (друзі, колеги, однокласники, -курсники, -полчани, земляки) — і це, як правило, знаходить своє відображення у фотоальбомі. Так, у вересні 2006 р. в галереї «Митець» (м. Київ) експонувалася фотовиставка, на якій були представлені збільшені та частково реконструйовані світлини з фотоальбому нашої співвітчизниці часів її перебування на примусових роботах у Німеччині. Зроблені усі у студії місцевого фотографа, вони репрезентують коло її товаришок, котрі були привезені з різних місць СРСР і зазнали схожої з нею долі.

Але масовізація фото тягне за собою досить несподівані ефекти. Заповнення альбомів і антресолей незліченними любительськими знімками себе «на фоні» чи «у компанії» стає своєрідним заміном міжособистісних стосунків. А обмін фотографіями «на пам'ять», як це не парадоксально, — супроводжується збіднінням усної частини спогадів. «Типовим прикладом того, як відбувається відновлення в пам'яті обличчя чи пейзажу за принципом володіння, є манера більшості людей розглядати фотографії. Фотографія служить їм лише допоміжним засобом для впізнання людини чи місця, викликаючи, як правило, таку реакцію: «Так, мені траплялося бувати тут». Таким чином, для багатьох людей фотографія стає свого роду відчуженою пам'яттю»⁸.

І все ж побутова фотографія з успіхом може слугувати стимулом, обрамленням, супроводом чи й канвою розгортання наративу. Колега Віктора Круткіна Тетяна Власова аналізує досвід стимульно-ілюстративної функції сімейного фотоальбому під час оповіді власного життя іжевцями⁹. Нове століття надає нові можливості, серед них у першу чергу поява цифрових засобів образотворення: відеозапис

інтерв'ю¹⁰, фотографування ситуації спілкування, сканування документів інформанта — цей мультиплікований образний ряд усної історії ускладнює процес обробки матеріалу, його інтерпретації, але тим же і збагачує.

Поки методика збирання соціальних даних не так впевнено і широко залучає візуальні документи, сам же феномен останніх усе потужніше заявляє про себе у соціальній реальності: як у мистецтві, мас-медіа, так і на повсякденному рівні. На часі заміна форм любительських фотографій завдяки «цифрі» на такі форми фото, які вже не розклеюються в альбоми, як то було кілька десятиліть тому, не складаються у стопики, як то було в 90-ті з появою аналогових «мільниць», а сотнями «зливаються» на диски. Розвиток комунікацій в Інтернет-мережі приводить до появи варіантів багатовізуалізованого життєопису (Інтернет-фотоальбоми, «Живий Журнал» та блоги). Це породжує уже принципово інакшу методику, коли скоріше розповідь ілюструє слайд-шоу, а не навпаки¹¹, бо й сама зйомка уже перейшла від фіксації пам'ятних місць чи миттєвостей («фото на пам'ять») до розлогого, часто розгалуженого ліричними відступами-вкрапленнями («а це мені просто будиночок сподобався») відеоряду, об'єднаного певною подією («прогулянка з друзями», «день міста», «придбання машини» і т. д.).

Звичайно, поки далеко не всі потенційні респонденти мають можливість запропонувати саме такий відео-аудіо формат спілкування, але й не всі дослідники володіють відповідними методиками. Тож обговорення їх процедури та потенціалу безумовно актуальне. Приміром, згадувана Ольга Бойцова у своїй статті із уже цитованого збірника, узагальнюючи зарубіжний досвід типології домашнього фотоальбому та його структури, пропонує власне бачення фотоальбому як тексту, що може вже безпосередньо використовуватися у відповідних методиках його аналізу як додатковий, супровідний чи стимулюючий матеріал. О. Бойцова бере за основу типології фотоальбомів жанрову класифікацію Е. Вокера та Р. Кімбелл Мултона: «1) сімейний фотоальбом (у випадку представленості щонайменше трьох поколінь), 2) подієвий альбом (напр., про подорож), 3) автобіографічний, 4) альбом, присвячений хобі»¹², та зазначає, що для нашої культури останній тип майже не характерний, а перший і третій дуже часто переплітаються.

Цікавою і показовою також є джерельна база фотоальбомів Ольги Бойцовой: «Матеріал для даної роботи становлять 43 картонних альбоми з особистої колекції авторки, фондів Російської національної бібліотеки, колекції Біографічного фонду Соціологічного інституту РАН, приватної колекції, доступ до якої був отриманий завдяки Державному центру фотографії, та приватних архівів. Для порівняння з картонними альбомами було взято 15 пластикових (з прозорими кишеньками для фотографій) 1990–2000-х рр. Крім того, було проведено шість інтерв'ю із укладачами двадцяти альбомів: п'ять інтерв'ю у формі показу інформантами своїх фотоальбомів з коментарями (*photo elicitation interview*) та два напівструктурованих інтерв'ю з путівником, які теж включали показ альбомів. Що ж до вибірки фотоальбомів, то з 43 альбомів за часом створення: два дореволюційних альбоми, п'ять альбомів 1930-х рр., два альбоми 1940-х рр., шість альбомів 1950–1960-х рр., шістнадцять альбомів 1970–1980-х рр. та дванадцять альбомів, створених у 1990–2000-х рр. Окрім того, використовувалося репринтне видання одного альбому 1960-х рр.»¹³

Наведений приклад формування дослідницької вибірки фотоальбомів засвідчує існування та доступність величезного і майже не дослідженого масиву фотодокументів, особливо якщо йдеться про вивчення повсякдення чи історії життя «неканонізованих» осіб. А згадувані вже Інтернет-альбоми, «Живі Журнали», блоги не просто дають нові взірці фотоархівів та спрощують доступ до них, а створюють додаткові можливості відстежити соціальні контексти ситуації появи та функціонування фотографії через особливості розміщення (популярність та тематика сайту, форуму), супровідні коментарі, подальше обговорення, швидке встановлення контакту з автором «посту» тощо.

Очевидна наростаюча візуалізація соціального життя в Україні та світі не може ігноруватися під час вивчення нашого суспільства, а має використовуватися з метою розширення джерел соціальної інформації, уточнення їх інтерпретації, а також передачі дослідницьких результатів у науковій комунікації. І методології усної історії та візуального аналізу, котрі нині набувають все більшого поширення, несподівано евристично взаємодоповнюють одна одну в дослідницькій стратегії соціології, історії, антропології та інших дисциплінах.

¹ Зонтаг С. Про фотографію/Пер з англ. — К., 2002. — С. 16.

² Семенова В. Качественные методы: введение в гуманистическую социологию. — М., 1998. — С. 112.

³ Рубин Г. Размышляя о сексе: заметки о радикальной теории сексуальных политик//Хрестоматия феминистских текстов. Переводы/Под ред. Е. Заславской, А. Темкиной. — СПб., 2000. — С. 472.

⁴ Бойцова О. Роль фотографии в современном свадебном обряде//Визуальная антропология: новые взгляды на социальную реальность: Сб.науч.ст./Под ред. Е. Ярской-Смирновой, П. Романова, В. Круткина. — Саратов, 2006. — С. 78–101.

⁵ Савчук В. Философия фотографии. — СПб., 2005. — С. 78.

⁶ Самутина Н. Одна фотография-1//Русский журнал. Дата публикации 20.10.2003. URL: http://www.russ.ru/culture/vystavka/20031020_sam-pr.html.

⁷ Зонтаг С. Про фотографію... — С. 16.

⁸ Фромм Э. Иметь или быть. Пер. с англ./Сост., автор пред. П. С. Гуревич. — М., 2000. — С. 38.

⁹ Власова Т. Качественные методы в социологических исследованиях семейного фотоальбома//Визуальные аспекты культуры. Сб.науч.ст. — Ижевск, 2005. — С. 165–170.

¹⁰ Обов'язковість фільмування інтерв'ю часто фігурує у міжнародних проєктах.

¹¹ І форми представлення сьогочасних виступів доповідачів з усної історії тут не виняток: одні дублюють проголошуваний текст на екрані, інші виділяють для показу лише його частини, але більшість демонструють візуальний ряд.

¹² Бойцова О. Фотоальбом как текст//Визуальные аспекты культуры... — С. 148.

¹³ Там само. — С. 149–150.

Олексій Мусієздов (Харків, Україна)

СОЦІОЛОГІЧНА ПРОБЛЕМАТИКА В ДОСЛІДЖЕННЯХ УСНОЇ ІСТОРІЇ

*Соціологічна уява дає нам змогу
встановлювати співвіднесеність історії
та біографії та їхній взаємозв'язок у межах
одного суспільства.*

Ч. Р. Мілс. Соціологічна уява

Соціологічна проблематика стосується того, що і як вивчає соціологія. Не вдаючись до опису теоретичних дискусій, можемо послатися на визначення соціології, яке дається в популярному американському підручнику: соціологія — це наукове вивчення суспільства¹. Додамо також, що соціологія вивчає суспільство через діяльність людей (і тим відрізняється, наприклад, від соціальної філософії або філософії історії). Якщо розглядати суспільство як упорядковану діяльність людей, то соціологію буде цікавити, по-перше, який саме цей порядок², а по-друге, чим зумовлена ця діяльність. До останнього варто дати невеликий коментар. Справа в тому, що несоціальні чинники людської поведінки (які безумовно існують), по суті, не входять у поле соціологічного аналізу. Так, наприклад, Е. Дюркгайм, характеризуючи «соціальні факти», які становлять, на його думку, предмет соціології, відзначає, що вони перебувають поза індивідом, мають примусову силу і «їх не слід змішувати з органічними явищами, тому що вони складаються з уявлень і дій, ні з явищами психічними, які існують лише в індивідуальній свідомості й завдяки їй. Вони являють, отже, новий вид, і саме їм і має бути надано назву соціальних»³. Зокрема, це означає, що пояснення поведінки, наприклад, станом афекту або особливостями темпераменту, хоча й може бути слухним, але не є соціологічним. І далі він додає, що соціальним фактом є спосіб (зробити індивіда сприйнятливим до зовнішнього примусу), *загальний для даного соціального простору*⁴, тобто йдеться, по суті, про соціальні норми (як говорив сам Дюркгайм — про колективні уявлення) — саме вони цей самий порядок і виражають. І дійсно, наша поведінка являє собою постійне співвіднесення з нормами, знаємо ми про них чи ні. Тут не йдеться про високу мораль, норма — це лише те, що є прийнятим, і якщо практика переходу вулиці на червоне світло поширена (тобто фактично так прийнято, припустимо), то це й буде нормою, нехай навіть вона суперечить нормі офіційній. Навіть порушення норми може бути виправдано відповідністю іншим нормам⁵. Тобто соціологію цікавить насамперед те надіндивідуальне, яким зумовлений існуючий у суспільстві порядок.

Не є новиною різноманіття соціологічних концепцій і підходів. Соціологічні підходи можна класифікувати, зокрема, на підставі їх орієнтації на використання

певних методів: наприклад, існує так звана кількісна і якісна соціологія, які можна назвати дослідницькими стратегіями. У їх основі лежать різні принципи бачення й вивчення суспільства. Загалом відмінність у принципах цих стратегій полягає в тому, що кількісна соціологія орієнтується скоріше на визначальну роль суспільства в людській поведінці, а якісна — на визначальну роль людської поведінки у функціонуванні суспільства. До останнього належать, як правило, теорії, які заведено об'єднувати під загальною назвою «мікросоціологічні» — такі, у центрі уваги яких перебувають індивіди, їхня поведінка, зумовлена їхнім баченням й інтерпретацією ситуацій — символічний інтеракціонізм (Ч. Кулі, Дж. Г. Мід, П. Блумер), етнометодологія (Г. Гарфінкель), феноменологічна соціологія (А. Шуц), драматургічна соціологія (Е. Гофман) та ін.

Кількісна соціологія вивчає здебільшого масові соціальні явища, будує теорії й формулює гіпотези переважно дедуктивно, орієнтована на причинне пояснення, вимірювання, широко використовує формалізацію соціологічних даних і статистичні методи перевірки гіпотез й обґрунтування отриманих висновків. Якісна соціологія акцентує свою увагу на унікальному досвіді людини, її переживанні певних подій і ситуацій, прагнучи через нього скоріше не *пояснити*, а на основі якомога повнішого описання досліджуваних феноменів *зрозуміти* суспільство. Тут, як правило, використовуються індуктивна логіка, неформалізовані та/або такі, що важко піддаються формалізації, дані — арсенал статистичних методів через це практично не задіяний, принаймні на рівні аналізу даних⁶. Вважається, що якісні методи зорієнтовані на людину, тому представники якісної соціології гордо йменують свій підхід гуманістичним. Відповідно, із цього й випливають як переваги, так і вади обох підходів. Наприклад, методи якісної соціології, з одного боку, досить плідні на етапі уточнення й формулювання гіпотез, але з іншого боку — висновки, засновані винятково на матеріалах, отриманих якісними методами, досить часто зазнають справедливої критики щодо їх об'єктивності й обґрунтованості.

Це пов'язано з низкою обставин. По-перше, з добором випадків для дослідження якісними методами: що спостерігати, які саме об'єкти соціальної реальності можуть вважатися такими, що репрезентують суспільство або його частини з точки зору, що цікавить дослідника. По-друге, з їхньою кількістю: як правило, через багато більші витрати, зокрема, часу, організаційних зусиль і т. ін., ніж у випадку кількісних досліджень, число одиниць спостереження в якісних дослідженнях невелике — принаймні менше кількості, яка дає змогу говорити про статистичну репрезентативність. Тому репрезентативність якісних досліджень дуже часто піддається сумніву й вимагає більш істотних теоретичних обґрунтувань. По-третє, з набагато більш значущою роллю дослідника як на етапі збору інформації, так і — що важливіше — на етапі аналізу даних. Наприклад, автори «обґрунтованої теорії» («Grounded Theory») стверджують, що однією з необхідних умов успішного використання цього методу є дослідницька навичка, названа ними «теоретичною чутливістю». Крім того, доречно згадати думку таких соціологів, як Ч. Р. Міллс, П. Штомпка, З. Бауман та інших про те, що соціологія конститується не стільки корпусом

теорій і методів, скільки своєрідним способом бачення соціальної реальності — так званім «соціологічним мисленням», або «соціологічною уявою»⁷. По-четверте, найчастіше з відсутністю чітко сформульованих і таких, що підлягають перевірці й повторенню, процедур дослідження (за винятком досить загальних і абстрактних вимог того або іншого методу) тощо.

Зазначені обставини, втім, не завжди є непереборними, а традиція якісної соціології має досить солідну історію — можна згадати хоча б роботи представників чиказької соціологічної школи, зокрема відому працю В. Томаса й Ф. Знанецького «Польський селянин у Європі й Америці», побудовану на матеріалах, проаналізованих якісними методами. Проте історія ця далеко не проста: як відомо, протягом практично всього ХХ ст. в соціології панівним був кількісний підхід. Так, у західній соціології багато в чому визначальну роль відігравав структурний функціоналізм, підкріплений досить сильною емпіричною методологією П. Лазарсфельда, а дослідження з використанням якісних методів, як і мікросоціологічні теорії, перебували не на перших ролях. Вітчизняна соціологія, незважаючи на панування марксистського підходу, багато в чому перейняла, і небезуспішно, кількісну дослідницьку стратегію, крім того, для неї особливо актуальною виявилася відома теза про те, що в будь-якій науці рівно стільки науки, скільки в ній математики. І лише останнім часом, завдяки зростанню знання про різноманіття не лише теоретичних, але й дослідницьких підходів, можемо спостерігати в нас своєрідну «моду» на якісні дослідження. У цьому контексті можна розглядати й звернення соціології до методів усної історії (яка нерідко трактується саме як сукупність історичних методів⁸), хоча, як бачимо, використання подібних методів (зокрема, біографічний метод, вільне інтерв'ю, лейтмотивне інтерв'ю і т. ін.) не є чимось зовсім новим для соціології.

Мабуть, найближчим до методів усної історії є метод біографічного інтерв'ю. Незважаючи на те, що в широкому значенні він може містити всілякі прийоми збирання й аналізу матеріалів (від аналізу — наприклад, контент-аналізу — письмових автобіографій до інтерпретації усних свідчень про власне або чуже життя), під біографічним методом у вузькому значенні зазвичай розуміємо збирання й аналіз даних біографічних інтерв'ю — інтерв'ю, у яких респондента просять розповісти історію свого життя від народження до сьогодення. Подальша участь інтерв'юера в процесі інтерв'ю по можливості зводиться до мінімуму й обмежується лише стимулюванням респондента до розповіді. І лише коли розповідь завершена, можуть бути поставлені уточнювальні питання, відповіді на які також не повинні перериватися⁹. Таким чином, матеріалом біографічного інтерв'ю є спонтанна розповідь респондента про своє життя, викладена ним в усній формі біографія. Далі текст інтерв'ю транскрибується й аналізується. Як бачимо, методика проведення біографічного інтерв'ю багато в чому збігається з тією, яка використовується в усно-історичних дослідженнях.

Існує значний досвід роботи з біографічними інтерв'ю в рамках соціології, у багатьох навчальних посібниках розповідається про біографічний метод¹⁰, однак більшість робіт, присвячених йому, основну увагу приділяють питанням процедури

його проведення¹¹, аналіз отриманого матеріалу часто залишається за кадром¹². Така ситуація легко пояснюється тим, що якісні методи, особливо аналізу даних, як уже було сказано, досить багато «віддають на відкуп» дослідникові, суб'єктивна складова в них є досить великою.

Принципи роботи з даними біографічних інтерв'ю часто розділяють на два підходи — класичний та інтерпретативний. У першому випадку біографії виступають як інструмент пізнання певних соціальних явищ, у другому — самі по собі є предметом аналізу (Н. Денцин)¹³. Однак, на наш погляд, такий поділ є трохи штучним, оскільки соціологія так чи інакше покликана вивчати соціальні явища, а не щось інше, і у випадку інтерпретативного підходу біографія також, нехай навіть через власну індивідуальність, розкриває різні прояви соціального (норми, цінності, ідентичності тощо).

Як приклад свого роду перетинів між усною історією й соціологією можна згадати діяльність журналіста й усного історика із Чикаго Стадса Теркеля. У 1930-х рр. він брав участь у проєкті, у рамках якого на Американському Півдні відбувалося збирання інтерв'ю в людей, котрі у свої молоді роки ще застали рабство — до громадянської війни в США. На нього вплинула традиція вже згадуваної чиказької соціологічної школи, і Теркель випустив кілька робіт, виконаних у дусі методології, що передбачає інтерв'ювання й спостереження за повсякденним життям людей для розуміння соціальних проблем¹⁴.

Слід зауважити, що однією з презумпцій досліджень подібного роду є той факт, що не всі рівною мірою мають можливість «свідчити» в історичному або соціологічному сенсі, тобто висловлювати свою думку про що-небудь або своє знання про які-небудь події. Ця проблема добре відома як історикам, так і соціологам. Так, ще А. Лефевр історії держав і правителів протиставив історію повсякденного життя людей, а інші дослідники звертаються до свідчень тих, чия версія тих або інших подій може відрізнятись від офіційної не тому, що суперечить історичній істині, а через неможливість її висловити — тобто до членів соціально непривілейованих груп.

У соціології також існує ця проблема. Річ у тім, що більшість масових опитувань громадської думки явно або неявно припускають рівнозначність різних думок з тих чи інших питань, хоча на практиці виявляється, що такої рівнозначності не існує. Свого часу аналіз подібної ситуації дав можливість відомому французькому соціологові П. Бурдьє дати своїй статті досить яскраву назву «Громадської думки не існує»¹⁵. Соціальні уявлення не рівнозначні — більше значення мають думки тих, хто посідає в суспільстві високостатусні позиції (вони і є «лідерами громадської думки»). Більше того, у суспільстві відбувається боротьба за нав'язування своїх думок, уявлень, бачення соціального простору, що відповідає певним інтересам. Той же П. Бурдьє назвав цю ситуацію «символічною боротьбою» за «владу номінації» — за право легітимного визначення соціального порядку¹⁶. Таким чином, соціально непривілейовані групи виявляються у підпорядкованій позиції, і їхній «голос» важко піддається фіксації в соціологічних дослідженнях. Можна також відзначити факт, який часто фіксується в соціології, коли такі групи дають максимальну порівняно з інши-

ми групами кількість «відсутності відповіді» на запитання¹⁷. Це зумовлено тим, що практики та уявлення розпізнаються й розрізняються на рівні *практичної логіки*¹⁸, на рівні звички, автоматичного й спонтанного реагування. Вираження ж свого розуміння соціального світу й думок щодо нього на вербальному рівні передбачає певну рефлексію, тобто додаткову роботу, яка потрібна й відбувається далеко не завжди, а лише в тих випадках, коли виникає необхідність — позначити, підкреслити відмінність, особливість, своєрідність себе та/або «своєї» групи стосовно інших. Тобто тоді, коли виникає потреба представництва, з метою спеціально заявити про своє існування й свої інтереси¹⁹. Кожен дійсно має практичне чуття щодо соціального світу й того, що відбувається в ньому, але мало хто при цьому замислюється про те, як це своє відчуття виразити. Інакше кажучи, можна бути, припустімо, «селянином» і при цьому не замислюватися про вираження своїх поглядів, оскільки подібна рефлексія є, по суті, особливою практикою. Практикою, яка не належить до тих практик, які «селяни» зазвичай мають виконувати відповідно до своєї соціальної позиції, тобто не властивою їм²⁰. Тому спробувати виразити «голоси» соціально неprivілейованих груп важливо як для історії, так і для соціології²¹.

Дослідження з усної історії подібні до соціологічних ще й у тому, що дозволяють вивчати відмінності між нормативною поведінкою і такою, що реально здійснюється (відбулася). Хоч би які були норми, що регламентують людську поведінку, для вивчення суспільства дослідження самих цих норм замало, оскільки в реальному житті, як ми вже згадували, існують різні варіації їхнього виконання й порушення²². Тут можна знову згадати практичне чуття, пов'язане з імпліцитною нормативністю й соціальним осудом: «Соціальний осуд діє завжди, і це добре відчувають ті, хто його зазнає: селяни на пляжі, що зіштовхнулися з містянами-відпочивальниками, зайнятими винятково доглядом за своїм тілом; «бідні батьки», що відчувають страждання, готуючи офіційну сімейну вечерю «за правилами» (чи можна подавати ковбасу, які овочі вибрати для гарніру?); ветеран, якому належить виступити з промовою на честь свого «улюбленого патрона»; «прості люди», що «позують» для фотографії; «скромне» сімейство, якому треба пройти через всі ритуали у зв'язку із одруженням одного з членів з особою більш високого й почесного походження»²³. Як саме і які саме рішення люди приймають у непростих життєвих ситуаціях — питання цілком соціологічне, яке досить часто зустрічається в дослідженнях з усної історії.

Посилаючись на А. Портеллі, ризикну висловити думку про те, що усна історія набула поширення не лише через необхідність пошуку нових методів встановлення історичних фактів. Дослідники звернули увагу на досить дивну річ: свідчення людей про історичні події (навіть розповіді очевидців) часом відрізняються від уже достовірно встановлених фактів²⁴. У чому причина таких розбіжностей? Відповіді на це питання лежать саме в площині соціології.

Можна сказати, що в соціології існує принцип соціальної зумовленості знання. Його можна пов'язувати з марксистським вченням про ідеологію або із соціологією науки тощо, але суть залишається тією самою. Наприклад, один з напрямків

соціології науки, відштовхуючись від тези Дюркгайма-Мосса про те, що у всіх класифікаціях, створюваних людьми, виражаються відносини між людьми, спрямував свій інтерес на вивчення того, як пов'язані наукові побудови того або іншого вченого з його соціальними інтересами²⁵. Якщо ж під знанням розуміти будь-які уявлення взагалі, то думка про соціальну зумовленість уявлень тим більше безумовно визнається як класиками соціології, так і сучасними дослідниками. Цю саму ідею розвивав, зокрема, учень Е. Дюркгайма М. Хальбвакс. Він стверджував, що індивідуальна пам'ять повністю залежить від пам'яті колективної — індивідуальні образи минулого, особисті спогади й суб'єктивні ремінісценції зумовлені їхнім місцем у концептуальних структурах тієї або іншої соціальної спільноти, вплетені в розуміння минулого, властиве групі²⁶. Це, на його погляд, проявляється й у процесі запам'ятовування подій, і в їх «зберіганні», й у відтворенні. І саме ця ідея виявляється плідною під час пошуку відповідей на питання, пов'язані з усноїсторичними свідченнями.

Соціологічна проблематика в дослідженнях усної історії пов'язана насамперед з тими чинниками, які вказують на соціальну зумовленість пам'яті й спогадів. А це означає, що «соціологічний» акцент робиться не стільки на тому, що розповідає інформант, скільки на тому, як він це робить²⁷. У цьому випадку зміст розповіді як такий виступає скоріше тлом для прояву соціальної детермінації розповіді й життєвого досвіду оповідача. Специфіка ж власне соціологічних досліджень (на відміну від усноїсторичних) полягає в тому, що крізь призму біографій вивчається саме суспільство, а окремі люди й досвід їхнього життя цікавлять соціологію тією мірою, якою вони репрезентують його.

З огляду на сказане щодо соціологічних досліджень, заснованих на якісній методології, можна говорити про те, що навряд чи матеріали усної історії можуть прижитися для якихось широких узагальнень. Скоріше тут може йтися про спроби побудови «теорії випадку» («case study»), про виявлення схем сприйняття, що лежать в основі розповіді інформанта, а також чинників, що спричиняють це сприйняття, — тобто про те, яким чином соціально загальне переломлюється крізь призму індивідуального досвіду й конкретних життєвих ситуацій.

Практика досліджень з усної історії показує, що в центрі уваги дослідників, як правило, виявляються досить травматичні для людської пам'яті події — наприклад, досить великою є кількість досліджень, присвячених подіям, пов'язаним з військовими конфліктами і т. ін. Інтерес істориків до цих подій цілком очевидний — встановлення непростих з огляду вивчення історичних фактів. Однак подібні події є цінними й для соціології, оскільки саме в таких умовах відбувається свого роду випробовування соціальних норм: обставини часто ставлять людей перед необхідністю здійснювати вибір між дотриманням певних норм і виживанням. Як це відбувається? Як приймаються рішення? Як люди інтерпретують свою поведінку? Відповіді на ці й інші питання допомагають прояснити, яким, власне, є суспільство — і те, до якого належать свідчення інформантів, і сучасне, на вимоги якого орієнтована їхня розповідь.

- ¹ Смельзер Н. Социология/Пер. с англ. — М., 1994. — 688 с.
- ² Згадаймо О. Конта, для якого соціологія — наука про ПОРЯДОК та прогрес людських суспільств (хоча сам він, очевидно, віддавав перевагу розмірковуванням про прогрес).
- ³ Дюркгейм Э. Общественное разделение труда. Метод социологии/Пер. с фр. и послесловие Л. Б. Гофмана. — М., 1991. — С. 412.
- ⁴ Дюркгейм Э. Общественное разделение труда. Метод социологии/Пер. с фр. и послесловие Л. Б. Гофмана. — М., 1991. — 572 с.
- ⁵ Бурдьё П. Практический смысл/Пер. с фр.: А. Т. Биксов, К. Д. Вознесенская, С. Н. Зенкин, Н. А. Шматко; Отв. ред. пер. и послесл. Н. А. Шматко. — СПб., 2001. — 562 с.
- ⁶ Семенова В. В. Качественные методы: Введение в гуманистическую социологию. — М., 1998. — С. 37.
- ⁷ Див., напр.: Бауман З. Мыслить социологически. — М., 1996. — 255 с.; Бергер П. Приглашение к социологии//Человек и общество. Хрестоматия/Под ред. С. А. Макеева. — К., 1999. — С. 17–23; Штомпка П. Теоретическая социология и социологическое воображение (доступно на <http://sociologi.narod.ru/lib/Sh1.htm>). Страус А., Корбин Дж. Основы качественного исследования: обоснованная теория, процедуры и техники/Пер. с англ. и послесловие Т. С. Васильевой. — М., 2001. — 256 с.
- ⁸ Грінченко Г. Г. Усна історія — теорія, метод, джерело//Невигадане. Усні історії остарбайтерів/Авт.-упоряд., ред., вступ. ст. Г. Г. Грінченко. — Харків, 2004. — С. 10–32.
- ⁹ Як бачимо, перша, основна частина біографічного інтерв'ю має характер наративного, а друга — лейтмотивного.
- ¹⁰ Див., напр., Астафьева Е. Н., Кошелева О. Е., Мещеркина Е. Ю., Нуркова В. В. Биографическое интервью: учебно-методическое пособие/Под ред. В. Г. Безрогова. — М., 2001. — 88 с.; Профатілова Л. Г. Методическое пособие по курсу «Качественные методы в социологических исследованиях» для студентов. — Х., 2004. — 48 с.
- ¹¹ Встановленню контакту й мотивації інформанта до розповіді, застосуванню технічних засобів, прийомів транскрибування усного тексту в письмовий тощо.
- ¹² Напевне, найвідоміше дослідження, проведене за допомогою цього методу, — «Долі людей. Росія. ХХ століття» — викликало свого часу досить бурхливу дискусію явною неоднозначністю своїх висновків.
- ¹³ Профатілова Л. Г. Біографічний метод: два дослідницькі підходи//Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства: Збірник наукових праць. — Харків, 2003, — С. 158–160.
- ¹⁴ Лоскутова М. В. Введение//Хрестоматия по устной истории/Пер., сост., введение, общ. ред. М. В. Лоскутовой. — СПб., 2003. — С. 9–10.
- ¹⁵ Бурдьё П. Общественное мнение не существует//Бурдьё П. Социология политики: Пер. с фр./Сост., общ. ред. и предисл. Н. А. Шматко. — М., 1993. — С. 159–177.
- ¹⁶ Бурдьё П. Социальное пространство и символическая власть//Начала. Choses dites: Пер. с фр. Шматко Н.А./Pierre Bourdieu. Choses dites. Paris, Minuit, 1987. — М., 1994. — С. 181–207; Бурдьё П. Символический порядок и власть номинации//Бурдьё П. Социология политики/Пер. с фр.; Сост., общ. ред. и предисл. Н. А. Шматко. — М., 1993. — С. 72–79.

¹⁷ Шампань П., Ленуар Р., Мерлье Д., Пенто Л. Начала практической социологии/Пер. с фр. Д. В. Баженова, Е. Д. Вознесенской, Г. А. Чередниченко; Отв. ред. Н. А. Шматко. — М., 1996. — 240 с.

¹⁸ Бурдые П. Практический смысл/Пер. с фр. — СПб., 2001. — 562 с.

¹⁹ Шампань П. Делать мнение: Новая политическая игра/Пер. с фр. под ред. Н. Г. Осиповой/ Faire l'opinion le nouveau jeu politique. — Paris, 1990. — М., 1997. — 317 с.

²⁰ «За практикою слід визнати особливу, нелогічну логіку, щоб не вимагати від неї більше логіки, ніж вона здатна дати, неминуче примушуючи її говорити незв'язності або нав'язуючи їй штучну зв'язність» (Бурдые П. Практический смысл/Пер. с фр. — СПб., 2001. — С. 167).

²¹ До речі, дослідження високостатусних груп також нерідко буває утруднене, але вже із зовсім інших причин — такі групи мають можливість обмежувати іншим доступ до їхнього приватного життя, й чисельність їх доволі невелика, що не дає змоги вивчати цю групу в межах статистичних досліджень.

²² Бурдые П. Практический смысл/Пер. с фр. — СПб., 2001. — 562 с.; Волков В. В. «Следование правилу» как социологическая проблема//Социологический журнал. — 1998. — № 3/4. — С. 157–170.

²³ Шампань П., Ленуар Р., Мерлье Д., Пенто Л. Начала практической социологии/Пер. с фр. — М., 1996. — С. 95–96.

²⁴ Портелли А. Смерть Луиджи Трастулли. Память и событие//Хрестоматия по устной истории/Пер., сост., введение, общ. ред. М. В. Лоскутовой. — СПб., 2003. — С. 202–230.

²⁵ Современная западная социология науки. Критический анализ/Ред. В. Ж. Келле, Е. З. Мирская, А. А. Игнатьев. — М., 1988. — 272 с.

²⁶ Грінченко Г. Г. Усна історія — теорія, метод, джерело//Невигадане. Усні історії остарбайтерів/Авт.-упоряд., ред., вступ. ст. Г. Г. Грінченко. — Харків, 2004. — С. 10–32.

²⁷ Можна говорити, що припущення про якщо не тотожність, то відповідність структури розповіді структурі свідомості лежить в основі всіх подібних досліджень.

Усна історія: практика

Мерседес Віланова (Барселона, Іспанія)

ЧЕТВЕРТИЙ СВІТ:
БАЛТИМОРСЬКІ ОПОВІДІ, 1990*

1. Моя робота в Барселоні

Іспанія протягом 1931–1939 рр. була найважливішим центром анархістського руху в світі. На відміну від Сполучених Штатів Іспанія не мала традиції компромісного вирішення питань через систему демократичних інституцій. Між 1923 та 1930 рр. іспанське суспільство пережило диктатуру Примо де Ривери, але 1931 р. Республіканська Лівиця виграла муніципальні вибори в усіх головних іспанських містах. Король Альфонсо XIII вирушив у вигнання, і парламентська демократична республіка, яку деякі з наших респондентів означили як «дарунок небес», була встановлена. Але за два роки, 1933 р., Правиця знову перемогла на загальних виборах, й Іспанія пережила іншу драматичну зміну уряду. Упродовж цих років політичний істеблїшмент надихався посиленою моральною складовою, коли профспілки лівого крила та політичні партії обох крайніх напрямків — правого та лівого — боролися за свою окрему соціальну візію Іспанії. Правиця стверджувала, що вона хоче врятувати Іспанію від червоних, а Лівиця хотіла негайної революції для припинення надзвичайної експлуатації сільськогосподарських робітників міста. Політичне напруження було надзвичайно високе, коли у лютому 1936 р. всі партії Лівиці приєдналися до Народного Фронту та разом перемогли на останніх виборах у Другій республіці. Чотири місяці по тому Правиця та армія розв'язали громадянську війну.

Конфедерація національної праці (КНП) була анархо-синдикалістською профспілкою, протягом 1930-х — найсильнішою у Каталонії, північно-східному регіоні Іспанії. Традиційно анархісти були в опозиції до держави та політичних партій і тому виступали проти участі у виборах. Кампанія КНП 1931–1936 рр. «Не голосуй» розумілася багатьма істориками та діячами як така, що мала надзвичайно значний

* З дозволу авторки публікується за: *The Forth World: Baltimore Narratives*, 1990. — Istanbul, 2005. — Рр. 12–76. Переклад з англійської Г. Г. Грінченко та І. Є. Ребрової.

«Балтиморські оповіді» є збірником усних історій неписьменних чоловіків та жінок м. Балтимор, що були записані проф. Вілановою 1990 р. та опубліковані двома мовами — англійською та турецькою — видавництвом Стамбульського університету 2005 р. Для перекладу проф. Віланова люб'язно погодилась надати вступну статтю до цього збірника, що була написана за допомогою проф. Лінди Шоупс. (Прим. ред.)

вплив на політичні хитання у Другій республіці — політичній системі Іспанії між 1931 та 1939 рр. Згідно з логікою цієї думки, Правиця була здатна виграти загальні вибори 1933 р., оскільки робітники діяли за анархістською політикою: «Не голосуй». Перемоги поміркованих лівих 1931 р. та на виборах Народного Фронту 1936 р., відповідно, пояснюються як результат відмови робітників слідувати анархістській позиції. Чи була політика анархістів успішною, чи ні, як пояснення змін у іспанському парламенті ця інтерпретація набула майже міфічних розмірів. Як усі міфи, вона продовжувала існувати, оскільки слугувала ідеологічним цілям; вона перебільшувала силу анархістів, при цьому дозволяючи марксистській Лівіці раціонально пояснити низький рівень участі комуністів у виборах 1930-х рр., відзначаючи абсентеїзм значних мас робітників. Уявна сила анархістів також давала виправдання тому, що крайня Правиця ліквідувала демократичні інституції на тій основі, що робітники-анархісти були нездатні зрозуміти функцію політичного консенсусу та парламентського правління. Але це пояснення електоральної поведінки ніколи не було підпорядковане ретельному аналізу справжніх електоральних змін.

Коли я ініціювала моє дослідження на початку сімдесятих, я хотіла виявити, чи дійсно, як заведено вважати, робітники відреагували спонтанно проти франкістського військового перевороту 1936 р. Аналіз членства революційних комітетів у багатьох каталонських селах чітко показує, що у липні 1936 р., коли Франко розпочав громадянську війну, ці члени вже були пов'язані з політичними організаціями чи профспілками. У жодному випадку революційні комітети не формувалися спонтанно у відповідь на громадянську війну. Це переконало мене в тому, що політичні зобов'язання до війни сформували антифранкістське ополчення. Щоб далі визначити силу каталонського військового опору, я вирішила дослідити зв'язок між анархістськими лідерами КНП та значними масами, пов'язаними з КНП, підраховавши ступінь сприйняття народом анархістського гасла «Не голосуй». Моя гіпотеза на той час усе ще базувалася на традиційній історіографії, котра обстоювала як те, що відмова анархо-синдикалістів від голосування покладає на них відповідальність за парламентські зміни, що зрештою привели до франкістського державного перевороту, так і те, що спонтанність, неорганізованість та утопічність тих самих мас призвели до їхньої поразки у громадянській війні¹.

Я і моя команда науковців вели польові дослідження у багатьох каталонських селах, включаючи л'Ескала (l'Eskala) та Сант-Фелью де Гуїксольс (Sant Feliu de Guixols), твердині Лівіці з тривалою анархістською традицією, та Беуда (Beuda), твердині Правіці з тривалою націоналістичною традицією. Ми аналізували електоральні зміни між 1931 та 1936 рр., які, вражаючи значні у Каталонії, є майже повними для більшості виборів. За допомогою статистичного аналізу ми могли ідентифікувати постійних абсентеїстів²; потім ми перейшли до інтерв'ювання тих, хто ще був живий і кого ми змогли знайти, загалом 45 чоловік. Наше дослідження продемонструвало, що переважна більшість тих, хто належав до КНП, не слідували політиці «Не голосуй» і що невелика кількість постійних абсентеїстів, приблизно 2% зареєстрованих виборців, включала дві групи: високополітизованих та маргіналізо-

ваних — включаючи старих, емігрантів, поденних робітників та неписьменних³. Потім я випробувала мою гіпотезу в Барселоні, де я змогла знайти дані тільки щодо трьох останніх виборів періоду Другої республіки: місцевих виборів мерів та членів рад 1934 р.; законодавчих виборів до іспанського парламенту, тобто виборів Народного Фронту в лютому 1936 р.; і Компромисаріос (Compromisarios) у квітні 1936 р., тобто виборів делегатів, котрі, разом із депутатами парламенту, потім мали обрати президента Республіки. Наша дослідницька група вивчала зразки електоральної поведінки за допомогою стратифікованої моделі барселонського електорату. Щодо муніципальних виборів 1934 р. ми виділили 12 електоральних секцій, чи районів, із загальним числом виборців 7034, з котрих 1154 були неписьменними. Щодо двох виборів 1936 р. із загального числа виборців 600 000 ми виділили 24 798 виборців із 41 секції, включаючи 4510 неписьменних.

Простежуючи кожну особу за низкою даних, ми виявили зв'язки між патернами голосування у часі та такими змінними, як гендер, вік, заможність, партійна належність, письменність та становище серед робочої сили. До того ж ми застосували електоральні траєкторії для нашої моделі електорату; це був запис щодо участі чи неучасті кожної особи у трьох виборах, що вивчалися. Наприклад, ми могли визначити, що певна особа голосувала на муніципальних виборах, не брала участі на виборах Народного Фронту та знову голосувала на Компромисаріос (Compromisarios). Для аналізу поведінки анархістів ці виборчі траєкторії були єдиним шляхом виявлення того, ким дійсно були ті, хто не голосував. Потім ми визначили їхній професійний профіль та мотивації голосування чи неголосування за допомогою писемних і усних джерел.

Ключовими чинниками абсентеїстської поведінки як у селах, так і у Барселоні, були вік та гендер. Як і в інших частинах світу, виборці молодше 30 років утримувалися від голосування частіше, ніж виборці зрілого віку. І як і в інших частинах світу, жінки як група мали тенденцію голосувати на 10 % менш активно, ніж чоловіки. Але найважливішим пояснювальним чинником виявилася неписьменність. Неписьменні чоловіки мали тенденцію голосувати рідше, ніж освічені жінки, а неписьменні жінки утримувалися від голосування набагато частіше, ніж неписьменні чоловіки. Майже 50 % неписьменних жінок та понад 30 % неписьменних чоловіків у Барселоні ніколи не голосували — вражаючий показник їхньої політичної маргіальності. Таким чином, ми змогли продемонструвати суспільний поділ, глибший за вік чи гендер.

Наш виборчий аналіз на додачу до неписьменності показав бідність як таку, що сильно корелює з поведінкою на виборах. У Барселоні ми змогли виміряти бідність настільки, наскільки вона могла бути виведена з професійного статусу. Зазначимо, що серед жінок групою, що найбільше утримувалася від голосування, були неписьменні хатні служниці — мабуть, найбільш ізольована та злиденна група робітників у всій Барселоні. Для л'Ескала (населення понад 2500) доступність даних про сплачені податки дозволила мені диференціювати більш чітко бідних неписьменних та бідних письменних серед чоловічого населення. Я не могла зробити цього щодо жінок, оскільки відповідні відомості, які містяться у реєстрах про податки, стосуються тільки

вдві. Як і в інших країнах, бідний чоловік у л'Ескала мав схильність голосувати менше, ніж не бідний. Але ми також виявили, що бідний письменний чоловік голосував значно частіше, ніж бідний неписьменний. У результаті я зробила висновок, що серед неписьменних бідність збільшує ймовірність абсентеїстської поведінки. За допомогою інтерв'ю я також намагалася виявити, чи була неписьменність особистісною характеристикою, чи поширювалася на членів родини. Оскільки неписьменні ймовірніше могли мати неписьменних батьків, більш важливим було виявлення ступеня, до якого політично ангажований чоловік/дружина впливав/ла на поведінку неписьменних у голосуванні, за передбачення, що політична ангажованість та здатність до солідарності з іншими можуть розбити ізоляцію, яку накладає неписьменність.

Як тільки я продемонструвала, що абсентеїстська поведінка рідко стосувалася зв'язків з КНП чи анархістської кампанії «Не голосуй», ми вирішили дослідити абсентеїстів детальніше. Для розуміння того, як розвивалася соціальна революція протягом періоду колективізації між 1936 та 1939 рр., ми ретельно дослідили демографічний зріз та політичну поведінку приблизно 1600 робітників барселонської металургійної фірми⁴. З документів компанії ми змогли визначити політичні переконання (радикальні чи помірковані) робітників (кваліфікованих та некваліфікованих), професійний статус та ступінь політичної активності (лідери, войовничі активісти чи менш войовничі послідовники). Ми виявили інформацію про більшість войовничих робітників у протоколах генеральних асамблей, що велися упродовж періоду колективізації, а також шляхом проведення усноїсторичних інтерв'ю. На жаль, записи компанії не містили даних про неписьменність; через це ми знову звернулися до виборчих джерел.

Поєднуючи дані з документів фірми та виборчих переписів, ми створили список виборців, що включав інформацію про ідеологічну належність та рівень освіченості. Ми також продовжили виборчу інформацію щодо 300 робітників фірми. Ми виявили три головних патерни: тих, хто ніколи не голосував; тих, хто завжди голосував; і тих, хто голосував тільки на виборах Народного Фронту. Потім ми спроектували ці електоральні патерни на схему особистої соціально-політичної поведінки робітників протягом громадянської війни та наступних франкістських репресій. Аналіз цих даних дозволив дійти висновку, що неписьменне населення не зазнало настільки сильних репресій, як письменне, оскільки неписьменні зазвичай не були войовничими. (Тут був, однак, один виняток: з усних джерел ми дізналися, що неписьменні жінки, що мали войовничих батьків, чоловіків чи братів, були розстріляні через такі родинні зв'язки). Читаючи протоколи колективізованої фабрики, ми також виявили, що кожен із трьох головних електоральних патернів відповідав певному рівню політичного лідерства чи войовничості, а також рівню франкістських репресій, які пережила людина після громадянської війни. Соціалістичні та республіканські лідери завжди голосували, і деякі з них, через свої знання та освіченість, посіли важливі посади упродовж війни. Один став управителем фабрики за відсутності власників та постраждав від репресій незначною мірою, оскільки він лише

втрапив свою роботу. Помірковані анархісти, котрі голосували тільки на виборах Народного Фронту, мали значно сумнішу долю: вони були поміщені до концентраційних таборів, тюрем та зазнали тортур. Меншість анархістських лідерів, що були радикалами та ідеологічними абсентеїстами, зазнали катувань та були замордовані під час війни⁵.

Хоча ми провели сто інтерв'ю з колишніми робітниками з барселонської металургійної фабрики, а також із членами їхніх сімей, якщо вони жили в тому ж помешканні на момент інтерв'ю, ми змогли проінтерв'ювати лише дуже малу групу неписьменних (дев'ять жінок та три чоловіка) — єдиних робітників, що ще були живі у середині 1980-х рр., яких ми змогли ідентифікувати як неписьменних. На час інтерв'ю всі вони були поважного віку, між сімдесятьма трьома та вісімдесятьма шістьма роками. Порівняно з інтерв'ю навіть з функціонально письменними робітниками ми мали значні труднощі у встановленні діалогу з цими неписьменними оповідачами, частково через їхній страх говорити про громадянську війну, хоча минуло понад сорок років. Але й частково тому, що вони розуміли наші питання дуже конкретно. Наприклад, коли ми питали: «Що це означає — голосувати?», відповідь була: «Кидати шматок паперу в урну». В результаті ми вирішили слідувати двома шляхами розпитування кожної особи: спочатку ми запитували оповідачів про їхню життєву історію (*life history*), а потім ми ставили специфічніші питання щодо голосування, роботи, профспілок, соціальної революції, екзилу, репресій і війни. Після кількох інтерв'ю ми помітили, що неписьменним почасті важко відповідати на наші специфічні запитання, які ми виділили у формі питальника. Очевидним був більший рівень співпраці у тій частині інтерв'ю, де йшлося про історію життя, коли присутність історика була менш нав'язливою: відповіді були довшими та складнішими, неписьменний оповідач, не полишаючи свій комунікативний універсум, здавався більш здатним передавати свою історію. Ми розуміли, що в інтерв'ю ми стикалися з подвійною прогалиною. Коли історики намагаються спілкуватися з неписьменними, то їм заважають абстрактні концепти, як-от: правосуддя, демократія та соціалізм. А неписьменним заважає їхня тяжкість у розумінні та недовіра під час зіткнення з вербально агресивним істориком, представником писемної культури, не доступної для них⁶.

Це дослідження робітників Барселони протягом соціальної революції та громадянської війни проходило із застосуванням статистики та інших писемних документів, що слугували для прояснення головних питань та вибору головних нараторів. Але тільки за допомогою інтерв'ю ми могли зрозуміти значення освіти та неписьменності у житті робітників упродовж 1930-х рр.

2. Моя робота у Балтиморі

Сягнувши певної точки у моїх дослідженнях іспанських неписьменних, під час перебування у Центрі Вудро Вілсона я вирішила, що було б продуктивним проведення порівняльного дослідження й інтерв'ювання неписьменних чи функціонально

письменних у Сполучених Штатах. Головно я хотіла виявити, чи була письменність значущою соціальною характеристикою у Сполучених Штатах, як це було виявлено мною в Іспанії. Я також хотіла дізнатися, яким є ставлення американців до голосування, політичних партій та профспілок порівняно з робітниками Барселони і як робітники США давали собі раду зі своїм невмінням читати, з почуттям сорому та з непомітністю, яка йшла поруч із соціальною маргінальністю. Я думала, що, можливо, у Сполучених Штатах я знайду ключі до розуміння того, що сталося з неписьменними бідняками Барселони.

Було непросто знайти людей для інтерв'ю. У Вашингтоні, федеральний округ Колумбія, де знаходиться Центр Вудро Вілсона, люди, що могли допомогти мені, боялися, що я можу обходитися з респондентами, ніби з морськими свинками, та постійно відмовляли у моїх проханнях про контакти. Вони реагували, як більшість моїх колег у європейському усноісторичному русі, котрі, як мені здавалося, мали нахил до патерналізму та надпротегування у ставленні до маргіналізованих. На щастя, Анне Грей (Anne Grey), голова Програми зі старіння (Aging Program) та куратор програми письменності дорослих (*adult literacy program*) у Балтиморі, Меріленд (приблизно за 35 миль на північ від Вашингтона, федеральний округ Колумбія), зрозуміла мій проект та запросила до своєї колеги Гвендолін Андерсон (Gwendolin Anderson), афроамериканки, що стала моїм провідником⁷. Ми з нею відвідали різні супові кухні та притулки бездомних, де іноді я натрапляла на певний опір, який я знаходила і у Вашингтоні. Більше того, відповідальні особи у цих місцях не мали чіткого уявлення про те, хто є чи не є неписьменним. Фактично мій запит створив стільки плутанини, що декілька разів вони знайомили мене з розумово відсталими людьми або такими, що мали серйозні психологічні проблеми. Але за терпіння та допомоги Гвендолін Андерсон, а також за сприяння та розуміння кубинських католицьких черниць Освітнього фонду в Балтиморі, я змогла знайти декількох афроамериканців та європейських американців для інтерв'ювання.

Ця книга включає інтерв'ю з сімома чоловіками та сімома жінками; дев'ятеро є афроамериканцями та п'ятеро — європейськими американцями. Одинадцять були неписьменними чи тільки функціонально письменними; двоє мали кілька років навчання у школі, один — повну середню освіту. Більшість почала працювати в дитинстві і пізніше мігрувала до Балтимора з Джорджії, Кароліни чи Вірджинії. Деякі не знали свого походження та розірвали контакт зі своїми сім'ями. Загалом вони думали про себе як про бідних та таких, що належать до того, що ми можемо назвати «четвертим світом», тобто до людей, що живуть у лещатах бідності в умовах розвиненої капіталістичної економіки. Чоловіки говорили більше та палкіше про те, як хотіли навчатися у освітніх закладах; жінки — про перенесене насильство, котре вони викривали у багатьох своїх історіях про наркотики, алкоголь та ізоляцію.

Як і з інтерв'ю в Барселоні, я передусім просила респондентів розповісти мені свою історію життя, при цьому також фокусуючись на значенні голосування, їхній політичній ідеології та релігійних віруваннях і практиках, їхньому рівні освіти. Пи-

тання включали таке: письменність; ви навчилися читати та писати? Як ви почуваетесь щодо невміння читати? Як ви обходилися з тим фактом, що ви не можете читати та писати? Участь у виборах; ви голосували? Що означає голосувати? Як ви голосували, не вміючи читати? Політичний вибір; хто кращий — демократи чи республіканці? Чи є якийсь американський президент, що привів до якихось змін у вашому житті? У чому була відмінність між Малкольмом Іксом та Мартіном Лютером Кінгом? Церква; чи мають церкви бути втягнені в політику? Що має робити священник? Чи має священник повністю погоджуватися з президентом? Ідеологія; ви б хотіли більший чи менший уряд? Хто має опікуватися лікарнями — уряд чи приватні підприємці? Чи має уряд оплачувати аборти для жінок, що не можуть їх собі дозволити? Соціальні зміни; до якого соціального класу ви належите? Які є найбільш ефективні шляхи здійснення соціальних змін?

Я ставила питання, намагаючись встановити хронологію, наприклад, «коли померла ваша мати?» Я запитувала, намагаючись встановити, що люди думають та почувають, на кшталт «що ви думали про рух за громадянські права?» І я намагалася встановити розуміння цими людьми їхнього зв'язку з важливими соціальними та політичними питаннями, як-от: «ви сприяли?»; «ви були втягнені?»; «як ви дізналися про це?»; «з ким ви говорили?»; «про що ви говорили?» Загалом інтерв'ювання у Балтиморі було дуже вдячним досвідом. Іноді оповідачі дякували мені, бо я допомогла їм подумати та висловити те, про що вони в іншому випадку не подумали б і не сказали, або вони дарували мені подарунок у кінці інтерв'ю. Зазвичай з кожним оповідачем я говорила одну або дві години. У мене були певні труднощі з розумінням англійської, якою розмовляють афроамериканці, і в цих випадках я просила Гвендолін Андерсон про допомогу.

3. Що означає бути письменним

Неписьменність характеризувала більшість населення світу до початку ХХ ст., коли у більшості західних країн початкова освіта стала обов'язковою. Сьогодні здатність читати та писати серед значної більшості європейців та американців знижується, очевидно тому, що ми вступаємо у постписемну цивілізацію. Проте небагато досліджень намагаються зрозуміти неписьменність в історичній перспективі. Історіям робітничого руху не вдається звернутися до письменності, незважаючи на те, що Е. П. Томпсон⁸ стверджував 1963 р. у роботі «Створення англійського робітничого класу», що письменність була своєрідним необхідним реквізитом для вступу до профспілки чи політичної партії. У Іспанії навіть настільки кваліфікований історик, як Рональд Фрейзер⁹, ніколи не знав, чи [його] респонденти з Міхаса були письменними, чи ні. У Сполучених Штатах жінки, що інтерв'ювали афроамериканських жінок, говорили мені, що навіть хоча їхні інтерв'ю тривали годинами, вони тільки тоді усвідомили, що респонденти неписьменні, коли ті підписали форму про передачу інтерв'ю хрестиком. Можливо, історики думають, що неписьменність є залишковим чинником, що має тенденцію до зникнення у міру модернізації

суспільств. Можливо, також науковці вважають, що важливими є страждання і бідність, а не їхні наслідки, включно з невмінням читати та писати. Оскільки неписьменність здебільшого не може бути причиною бідності, можна обійти її гіркоту. Інтелектуали та політики також, очевидно, уникають серйозного вирішення проблеми неписьменності, оскільки звернення до її глибинних причин може викликати болючі соціальні зміни. Моя робота у Барселоні навчила мене розуміти неписьменність як центральний елемент ідентичності особи, і я намагалася зрозуміти, як неписьменність переживається індивідумом, так само, як і її соціальні наслідки. У цьому розділі я порівнюю, що я дізналася про життя неписьменних у Балтиморі і що про таких же людей у Барселоні, і запропоную думку про те, як це знання змінює сучасне розуміння неписьменності.

Багато з людей, яких я інтерв'ювала в Балтиморі, жили у халупах або навіть просто неба чи на верандах протягом свого дитинства. Кожен з них почав працювати в ранньому віці, збираючи трави чи бавовну, миючи посуд та начищаючи підлогу. Вони всі говорять, що ця робота не давала їм ходити до школи. Деякі також пояснювали своє невідвідування школи надзвичайно великою відстанню, яку вони мали пройти, щоб дістатися до школи, або ранньою смертю одного чи обох батьків. Деякі говорять, що вони не бажали вчитися. У цьому полягають вражаючі подібності між життями цих американців та життями тих, кого я інтерв'ювала у Барселоні. Тут оповідачі також, коли були дітьми, мали працювати на шахтах, на полях або хатньою прислугою. Дитяча праця була особливо характерна для дівчат, що мали піклуватися про своїх братів та сестер, чи своїх хворих батьків, чи про діда і бабу. В обох країнах оповідачі мали тенденцію до міграції у пошуках роботи у юному віці зі своїх місць народження, зазвичай віддавали перші зароблені гроші батькам чи родичам. Говорячи словами одного з оповідачів: «Гроші, що мій батько отримував (від моєї роботи), він клав до своєї кишені» чи іншого: «Гроші були для мого зведеного брата». В Іспанії люди, яких я інтерв'ювала, жили зі своїми літніми батьками, коли ті були нездатні працювати, та зазвичай мали один шлюб; а якщо вони одружувалися більш як двічі, то це було через удівство. У Балтиморі сім'ї оповідачів мали тенденцію бути менш постійно структурованими та стосунки як між членами родини, так і з начальством, були більш насильницькими, ніж в Іспанії. Оповідачі з Балтимора частіше одружувалися двічі та мали чотирьох дітей. Оскільки оповідачі і з Балтимора, і з Барселони були вихідцями з великих сімей, з багатьма братами та сестрами, у Барселоні респонденти адаптувалися до демографічної моделі Каталонії та мали тільки одного чи двох дітей. Як і в Барселоні, коли я спитала оповідачів з Балтимора, чого навчали вас батьки, відповідь була дуже чітка: «Не красти»; «Тримати свої руки подалі від того, що мені не належить».

Найбільша і найочевидніша відмінність між інтерв'ю у Барселоні та у Балтиморі полягала у тому, що афроамериканці у Балтиморі, яких легко вирізняли за кольором шкіри, думали про себе та діяли як група, безвідносно до свого статусу чи неписьменності. На відміну від них, білі неписьменні у Барселоні, Балтиморі

та багатьох інших частинах світу ніколи не складали наочну або самосвідому групу, оскільки ніщо зовнішнє не відрізняло їх від інших. Відчуття чорними неписьменними колективної ідентичності було зумовлене спільною історією, яка підсилювалась найменуванням афроамериканців. Африка та рабство дали їм географічне та соціальне походження, і всі інтерв'юювані пам'ятали епоху сегрегації. Навіть ті, що були бездомними, були обізнані з тим, хто такий Авраам Лінкольн, Франклін Рузвельт, Джон Кеннеді та Мартін Лютер Кінг. Дійсно, у тих будинках, де я проводила інтерв'ю, я могла побачити гордо вивішений портрет Мартіна Лютера Кінга. Це знання про історичних осіб, вражаюче відсутнє в інтерв'ю з Барселони, було результатом досвіду значних змін, що відбулися протягом життя цих афроамериканців. Вони пройшли через численні правові та позаправові перешкоди щодо участі у виборчій системі та тепер втішаються правом голосувати і вибирати своїх політичних лідерів. У результаті афроамериканці надають великого значення голосуванню та мають схильність вірити в те, що сильний федеральний уряд краще захистить їхні права й права інших, хоча навіть, як у Барселоні, вони не повною мірою розуміють, що таке політична партія чи профспілка. Справді, багато з них були не обізнані з тим фактом, що вони живуть за демократії.

Відчуття афроамериканцями історії та прогресу було позначене їхнім досвідом релігії. Добре відомо, що церква є одночасно як ключем до афро-американського відчуття ідентичності, так і важливим джерелом соціальної та психологічної підтримки. На додаток, однак, чорне християнство пропонує телеологічну візію світу та пропонує спосіб розуміння подій завдяки темпоральній схемі. Я пізніше прийшла до розуміння, як жакливі расові утиски у Сполучених Штатах були, проте, пом'якшені церковною належністю та релігійною вірою та до кінця XX ст. поширили прогресивну візію соціальних змін і сповнену надії спільність пам'яті та досвіду. На шляху до розуміння важливості відчуття історичної зміни, яке церква надавала афроамериканцям, я також прийшла до більш глибокого розуміння того, як неписьменні з Барселони не тільки були маргіналізовані політично та соціально, але також зазнали духовної поразки від церкви, яка боролася проти них. Коли Іспанська Католицька Церква благословила війська Франко та визначила громадянську війну як священну війну проти комуністів, неписьменні у Барселоні, багато з яких походили з сільських районів, де церква була центром соціального життя, були відрізані від питомого джерела своєї особистісної та колективної ідентичності. Досягнення релігійної та політичної єдності стало неможливим після 1939 р., після іспанської громадянської війни, коли помста войовничим робітникам, профспілковим лідерам та республіканським політикам, що зазнали поразки, була нестримною. Значна більшість іспанського народу опинилася у мовчанні відчаю. Страх був настільки сильним серед письменних та неписьменних чоловіків та жінок, що щільна завеса мовчання впала навіть всередині сімей, дедалі менше дітей чуло про акти опору, що виявлялися публічно та спричинили терор проти сімей. Сорок років по тому це мовчання все ще було складно порушити.

Виклики щодо теорії

Інтерв'ю з неписьменними особами може дуже швидко ввести нас до світів, що кидають виклик теоріям про неписьменність. Політичні та соціальні теорії стверджують, що неписьменні є неухажними, нетолерантними та легко коливаються у своїй електоральній поведінці. Ці теорії, таким чином, не можуть врахувати раціональність електорального вибору неписьменних та тенденцію до політичної поміркованості, яку вони поділяють зі значною більшістю тих, хто голосує, як письменних, так і неписьменних.

У Балтиморі важливість права голосування визнавалася усіма респондентами; говорячи словами одного з них: «Це дає тобі відчуття, що ти є частиною чогось, що ти громадянин Сполучених Штатів Америки». Це ставлення дуже відмінне від того, яке я бачила в Іспанії, де в більшості люди не довіряють політикам і відзначають, що вони голосують тільки для того, щоб «втратити менше». У США всі підтримують Демократичну партію та мають схильність демонізувати республіканців, навіть попри те що Республіканська партія як партія Лінкольна є відповідальною за скасування рабства: «Я голосую за демократів, республіканці забирають усі гроші у бідних і віддають багатим». Афроамериканці були впевненіші у своїй відданості демократам: «На мою думку, республіканці переважно впровадили рабство», і коли вони не голосують, то почуваються винними. З іншого боку, білі демонструють більш варіативну поведінку, і деякі з них ніколи не голосували. Відмінності між чоловіками і жінками, між письменними і неписьменними також були значними. Як і в Іспанії, неписьменні жінки у Балтиморі були схильні голосувати рідше, ніж письменні жінки; і виборці з вищим рівнем освіти іноді голосували, іноді — ні, залежно від виборів та кандидата. Профспілки у Балтиморі, як здається, існували виключно для чоловіків, котрі приєднувалися до них, щоб знайти роботу чи отримати гарантію робочого місця. Респонденти ніколи не розмірковували над можливістю стати профспілковим активістом, і коли їх запитували чому, відповідь завжди була та сама: «Тому, що я не мав освіти».

Економічні теорії розвитку, індустріалізації й урбанізації, що зародилися у 1960-х, наголошують, що письменність була умовою модерності. Ці теорії поширювали міф про те, що письменність та абетка необхідні для думання, критики, встановлення демократичних урядів, досягнення політичної стабільності, навіть для впровадження контролю над народжуваністю. Як тільки системи шкіл на Заході поширилися наприкінці XIX — на початку XX ст. та зробили формальну освіту обов'язковою для більшості, ми почали думати, що необхідно бути письменним, щоб бути здатним працювати чи битися на війні. Проте письменність не була потрібна для більшості професій, та, звісно, неписьменне населення працювало багато годин на день і билося у численних війнах протягом століть — цей факт був красномовно засвідчений цими інтерв'ю. Особи, котрих я інтерв'ювала, працювали на виробництві мирної та військової продукції; вони робили на шахтах та залізниці; вони керували вантажівками та оперували підйомними механізмами. Їхня неписьменність не заважала їм працювати майстрами чи контролерами, незважаючи на те, що вони були неквалі-

фікованими робітниками. Як означила це Мінні Джонсон: «Я працювала на фарбувальної лінії. Я їм сказала, що я не можу добре це прочитати, але я можу робити діло». І вони з честю служили у війську: «Звичайно, вони знали, що я не вмію читати, — сказав Луїс Розе, — але вони були відчайдушні для людей, для солдат. У Корей я був водієм вантажівки». Іншими словами, неписьменність сама по собі не є соціальною проблемою.

Щоб голосувати, або працювати, або воювати, не потрібно доступу до широкого спектру інформації, але певна освіченість потрібна для осмислення політичної та соціальної системи та свого місця у ній чи для участі у багатьох видах діяльності на дозвіллі. Проте ми мало свідомі у наших суспільствах, що письменність є «знаряддям інтелекту» і що поширення письма на всіх рівнях з кінця XV ст. уможливило як тяглий інтелектуальний прогрес, так і революцію у медіа, що періодично змушує нас розширювати уявлення про те, що саме конституює письменність. Оскільки ми вступаємо у світ штучних мов, у наступному столітті ці відмінності між письменними та неписьменними особами стануть, очевидно, важливішими. Оскільки письменність зумовлена контекстуально, технологічна революція та наукові відкриття створять світ, який навіть ще складніше буде збагнути та яким ще важче буде керувати без певної освіченості. Проте водночас найбільший попит на ринку праці майбутнього виявиться на «нижчий клас» робітників, що включає озброєних охоронців, працівників фаст-фудів, водіїв вантажівок, санітарів, медсестер та інших відносно некваліфікованих працівників, котрим не треба володіти вміннями письменної людини, більшими за здатність вести машину та читати спортивну періодику.

Деякі дослідження зв'язку між писемним та усним мовленням доводять більшу здатність письменних осіб до незалежного та критичного мислення. Ці теорії стверджують, що знання абетки надає значніші інтелектуальні здібності та здатність ідентифікувати себе з іншими. У нашому дослідженні у Барселоні ми зробили висновок, що неписьменні переживають певну редукцію у своєму сприйнятті світу, що їхнє життя мають тенденцію бути обмеженими їхньою оплачуваною роботою та домогосподарством. Наприклад, ті з респондентів, що були спроможні запам'ятати розмір своєї платні перед, протягом та після іспанської громадянської війни, згадували мало по суті про підприємства, де вони працювали, включаючи те, що трапилося на їхній колективізованій фабриці. В обох країнах вони зазвичай пасивно ставилися до справ поза їхнім сьогочасним світом, чи то до соціальної революції, чи до руху за громадянські права, і їм також бракувало особистої хронологічної пам'яті. Так, вони часто не знали року свого народження, коли та як довго вони були одружені чи коли були народжені їхні діти. Цей брак інформації робить значущу політичну участь складною для них. Порівняно з домінуючим дискурсом, свідчення неписьменних переважно також коротші та обмеженіші у словниковому запасі. Це наводить на думку про більшу складність у розумінні та вираженні деяких концептів, таких, як демократія, соціалізм та капіталізм. Фактично, неписьменні рідко живлять ці терміни, та коли спеціально спитати їх про них, заявляють, що не розуміють їх — умова, що також унеможливорює політичну участь.

Можливо, що мене вразило понад усе, було те, що навіть у дрібних селах, коли я запитувала про інформацію щодо окремих осіб, які виїхали, їхні сусіди не пам'ятали їх. Це було одне з найбільш шокуючих відкриттів, що я зробила протягом інтерв'ювання. Чи не була ця прогалина у пам'яті найбільшою в історії маргіналізації? Неписьменна особа використовувала пам'ять та медіа також інакше, ніж письменна. Їхні особисті спогади не сягали далі пам'яті про їхніх батьків; а не знаючи своїх діда та бабу, вони не могли розповісти нам нічого про них. Подібним чином вони навіть іноді не пам'ятали імена найближчих членів їхніх сімей. Вони забули їх? Вони коли-небудь існували для них? Їхні особисті спогади були редуковані до їхніх сьогоденних життів, наче вони були деревами без коріння, не свідомі щодо свого походження чи оточення. Коли вони не були фізично з кимось, вони були писемно самотні, нездатні до спілкування з самими собою за допомогою ведення щоденника, писання листів чи читання. Чи була ця відсутність спогадів, ця нестача зв'язку з іншими найбільшою бідністю?

У підсумку ці глибокі відмінності між письменними та неписьменними свідчать, що неписьменні становлять частину населення, яку складно побачити іншим. Як я зауважила, антропологи, соціологи, історики та журналісти, котрі говорили з маргіналізованими людьми, зазвичай не були зацікавлені у тому, щоб визначити, чи не є вони неписьменними. Можливо, більш значущим є те, що неписьменні не використовують мовленнєвих кодів, котрі б відрізнялися від тих, що використовуються письменними людьми, і тому їх досить важко вирізнити у випадковому спілкуванні. Неписьменність не є очевидною характеристикою, такою як раса, і не має тенденції вирізняти з групи людей. Неписьменні не формують групи на базі своєї неписьменності; і найбільш активні, обдаровані та мотивовані перестають бути неписьменними, навчаючись читати та писати.

Неписьменність надалі розмивається тим фактом, що неписьменні знають, як приховати свою нездатність читати та писати; вони навчилися, як упоратися із цим у суспільстві, котре передбачає письменність. Як ілюструють ці інтерв'ю, вони можуть отримати посвідчення водія та подорожувати на довгі відстані: «Я добув собі карту та вивчав її близько місяця, чи, може, більше. Я вивчав той маршрут, шлях, яким їхав». Вони можуть відкрити банківський рахунок: «Коли я відкрив рахунок, я не знав, як читати і писати. Я не сказав їм цього. Вони не переймалися цим. Я підписався». Вони можуть робити замовлення в ресторані: «У більшості ресторанів, до яких я ходив, люди приходили і говорили: у нас є те і те». Вони можуть навіть приєднатися до масонів: «Я масон з 1939 року; масони не знали, що я не можу читати і писати, ні». На роботі вони іноді наймають письменного робітника для виконання обов'язків, які вони не здатні виконувати.

Проте навіть хоча вони були здатні досягати так багато, неписьменним також знайомі відчуття сорому та ніяковості, особливо у молодому віці. «Мені було погано... Коли ти не можеш читати чи писати, весь світ схований від тебе». Вони приховують той факт, що не можуть читати та писати, від друзів, співробітників, і навіть від дружини чи чоловіка. «Як ви могли приховати від матері ваших дітей, що ви не

пишете і не читаєте?» — «Коли я не знаю щось, я завжди тримаю це при собі»». Можливо, в результаті соціального тиску щодо приховування своєї неписьменності, багато з них навчилися писати своє ім'я. «Я навчився підписуватися пізніше в житті... Якщо ти знаєш, як підписатися твоїм іменем, у тебе виходить це вдало». Але вони також знали, як сприймати свої обмеження: «Це було німе кіно, о, так. Воно могло показати тобі різні речі; не було нічого подібного до сьогодні. Я не міг читати, але міг бачити картинки. Але текстову частину ти не бачив. Часто хто-небудь, з ким я ходив, міг прочитати її».

Якщо відмінності між письмними та неписьмними є об'єктивними, вони також є суб'єктивними, частково тому, що є багато рівнів освіченості, що варіюються від здатності підписатися своїм іменем до виконання комплексу завдань із синтезу. Оскільки рівень освіченості є необхідним для використання складних сучасних медіазасобів, здатність використовувати їх не ґрунтується на розумінні того, як вони працюють. Таким чином, нам всім необхідна допомога для виконання різних завдань, ми всі у певному розумінні неписьменні. Але домінування письмності як соціальної норми вимагає, щоб кожна особа була письменною, хоча б на початковому рівні, щоб вважатися нормальною. Це культурне упередження має результатом комплекс неповноцінності у неписьменних, який в свою чергу веде їх до спроб приховати свій стан і тому залишає непоміченими у світі.

4. Значення усної історії

Слова та мовчання

Для мене досвід інтерв'ювання неписьменних був вражаючим. У Барселоні, коли я запитувала неписьменних, до якого соціального класу вони належать, вони швидко відповідали: «Ми нормальні. Ми робимо те ж, що й усі». У Балтиморі білі неписьменні відповідали подібним чином, вони також хотіли здаватися «нормальними». Афроамериканці, з іншого боку, зазнавши дегуманізуючих випадів проти людей з темною шкірою, відповідають дуже швидко: «Ми люди, ви не вірите в це?» Коли я поїхала до фавел¹⁰ у Бразилії, я також запитала неписьменних, хто вони є; вони сказали мені: «Ми жебраки», визнаючи умови своїх злиднів. Певна річ, неписьменні люди не розглядають себе як ненормальних, нелюдей, жебраків, дурних чи відсталіх — це позначення, які письменні люди надають їм. Відповіді неписьменних суперечать цим позначенням, перетворюючи їх на дзеркало, яке відбиває наші погляди на них. Це одна з причин, чому інтерв'ювання неписьменних є таким викликом. Потрапивши у їхні відповіді, ми іноді відкриваємо те, що ми несвідомо маємо на думці, але не можемо сформулювати.

На початку моєї роботи як історика я проводила дослідження з науковою суворістю та чесністю, вважаючи, як детектив, що свідчення надасть об'єктивні відповіді на мої запитання. Я думала, що історія передусім є наукою, і я не поспішала. Тривалий час я шукала факти про те, що сталося протягом іспанської громадянської війни, я виснажливо збирала всю можливу документацію; я вивчала економічну,

соціальну та політичну статистику; я консультувалася з літературою та експертами. Тільки потім я вирішила, що готова інтерв'ювати людей, що пережили події, які я досліджувала. На той момент моєю метою було використати інтерв'ю тільки для того, щоб заповнити прогалини у писемних даних, без передбачення, що станеться щось інше, що оповідачі відкриють мені несподівані брами свого буденного знання та змінять майже все, що я вивчала.

Мій досвід інтерв'ю швидко зруйнував схему уявлень, яку я так старанно створила. Те, що я почула, було цілком відмінне від того, що показувала література, і, крім того, це також виглядало правдивішим. Внаслідок цього я почала думати, що те, що було написано про 1930-ті, було сфальшоване та змістіфіковане, і вирішила виявити, як ці події насправді відбувалися. Як і багато інших усних істориків, коли вони вперше стикаються з тими, хто був переважно відсутній у історичних даних, я вважала, що ті маргінали все ж мають голос, але як інтелектуал ще не знала, як прийняти його. Це було досить наївно та оптимістично думати, що люди збираються повідомити мені правду натхненно та акуратно, тільки-но я запитаю. З іншого боку, у міру зростання моєї теоретичної обізнаності я почала ставити питання до кожної історії, що була мені розказана, і почала шукати неказане. Я і моя команда почали усвідомлювати, що ті, хто брав участь у воєнних діях в цілому, і ті, хто погодився на інтерв'ю зокрема, становлять дуже невелику частину населення, і, звісно, вони були схильні вважати, що більш-менш досягли успіху в житті та мають чим поділитися чи можуть мати користь від інтерв'ю. Але ми також хотіли сягнути немілітарної більшості, що перебувала за завісою мовчання. Їхнє мовчання стало саме тим, що ми хотіли ретельно дослідити. Щоб порушити неказане, ми розробляли спеціальні питальники, змінювали наші гіпотези і постійно шукали осіб, що систематично хотіли нас уникнути, оскільки не хотіли бути на виду. Свідомі того, що писемна історія не є їхньою історією, респонденти у Барселоні повторювали знову і знову, що вони хочуть пройти непоміченими, що їхнє життя нецікаві, що їм нічого не треба. Ця потайливість явно була одним з їхніх обмежень, але водночас і однією з переваг, джерелом захисту для них та прозріння для мене.

Це завдання систематичного пошуку неказаних речей і раніше непомічених людей дозволило мені «відкрити» неписьменних осіб. І ця несподівана зустріч була моїм найбільшим професійним викликом, у зіткненні з їхніми точками зору я стала здатна прийняти власні упередження. Зіткнувшись із їхньою невидимістю, я зрозуміла, що наш розум має схильність діяти як вже-написані-книги чи книги-що-пишуться, насильно накладаючи наш інтелектуальний багаж на нове свідчення. Фактично, неписьменні криються, вони роблять себе непомітними, і вони діють відповідно до знання, відмінного від знання письменого світу. Якщо це правда, що народжуються або неписьменними, або письменними, що необхідно кілька поколінь, щоб перейти межу від усного до писемного, що велика частка населення світу жила до недавнього часу між усною та писемною культурою, то, можливо, вона все ще й живе там. І це завдає великої проблеми для високоосвіченого історика, що намагається увійти у світ непомітних більшостей.

Подвійна біографічна історія

Сидячи навпроти моїх респондентів у Балтиморі, я була свідомо того, наскільки важко інтерв'ювати людей, чий досвід дуже відрізняється від мого. Цей процес іноді напружений і завжди незавершений. Слова приходять повільно, з ваганнями, а потім іноді як водоспад; питання мають бути сформульовані спонтанно, відповідно до моменту, і потім переформульовані, коли співбесідник стане впевненішим. Після претензій на знання того, що було правильним, об'єктивним та правдивим щодо минулого, я приходила, щоб вслухатися уважно в просодію, дізнатися про досягнення та зустріти абсурдні твердження в історіях інших людей, надихаючи їх поглянути в глиб себе, щоб розпізнати значення свого життя. За недавні роки я змінила спосіб інтерв'ювання. Я починала подібно до детектива. Згодом я прийняла роль адвоката. Потім, щоб дослідити те, що є менш осяжним, я почала занурюватися у подвійну біографічну рефлексію. Усні джерела змушують нас розглядати минуле з точки зору теперішнього, де через мову можна досягти реальності іншого. Але минуле як спогад коріниться у свідомості, якою можна поділитися або ні. Оскільки діалог не завжди може розбити внутрішні бар'єри, в тому числі бар'єр письменності, він не завжди це й робить. Деякі старі люди, з якими я говорила, знали дуже добре, що вони не просто збираються провести день за розмовою зі мною, але що найпевніше вони знайдуть свою внутрішню сутність; вони відповідали на мої питання глибоко та розповідали мені про труднощі їхніх життів. Інші закінчували діалог, коли виклик поділитися їхнім досвідом ставав непереборним.

Ми дуже ризикуємо, коли інтерв'юємо, і, як у моєму значущому діалозі, інтерв'ювання трансформує наше бачення. Інтерв'ю кидають нам виклик, коли мовчання опирається. Інтерв'ю стають спокусою відчуття, коли каскад слів зачаровує та зростає. Оскільки респонденти також мають власні причини для дозволу на інтерв'ю, інтерв'юери ретельно досліджуються, оглядаються, переконуються та зіставляються. Більше того, ми ніколи не знаємо наперед, якими будуть межі діалогу; ми тільки осягаємо їх, коли зв'язок раптом закінчено через те, що ми торкнулися невимовлюваного. Це сталося у мене з Мері Кіндер, коли я запитала її, чому її син був убитий. Без сумніву, це було неправильне запитання, що містило судження з мого боку. Було б краще спитати її, як її сина було вбито, дозволяючи Мері описати те, що вона знала про цю драматичну подію чи бачила.

Усні історії схожі на підводні ландшафти, які видно крізь окуляри, що збільшують, викривлюють та потім фокусують погляд. Наші питання неспроможні пролити світло на картину життя іншої людини в цілому і можуть фокусуватися лише на небагатьох вибраних точках. Питання інтерв'юера схожі на промінь світла у морі; вони освітлюють мало, але вони можуть окреслити контури того, що має бути досліджене. Якщо питання надто широкі, вони розсіюють світло і ми залишаємося в тіні, у потоці нечіткості відповіді. Як у океані, де наше власне дихання змішується з мовчанням моря, історія життя є подвійною біографією, обміном враженнями, словами, емоціями, що сполучає свідомість інтерв'юера та респондента. Протягом інтерв'ю, подібно до мінливості моря, ми втрачаємо землю і рухаємося далі за іншими силами і з іншими

способами розуміння та мовлення. У міру заглиблення в історію, яку ми чуємо, відбувається подвійний процес. Переконавання, що сформували нашу візію минулого, руйнуються, і ми потім маємо бути відкриті для прийняття іншого способу розуміння, ми маємо переформулювати наші власні бачення. Тож у кінці ми не знаємо, чи ми пишемо або думаємо про власну біографію, чи про біографію іншого.

Думаючи про інтерв'ю для цієї книги, я прийшла до кращого розуміння мого колишнього досвіду у Сполучених Штатах. Моє знайомство з американською культурою почалося 1948 р., коли мої батьки подорожували по США, надсилаючи нам величезні поштові листівки з Нью-Йорка, Великого Каньйону та Каліфорнії. Ці листівки були настільки вражаючими та невідомими в Іспанії, що поштар говорив нам, що відкладав їхню доставку до нас, аби помилуватися ними самому. Мої батьки привезли всі види дивовижних речей, починаючи від пластикових вішалок, які я й досі маю, до абсолютно невідомої жуйки та електроприладів, таких як наш холодильник «Вестінгсхаус». Сполучені Штати входили у нашу підліткову свідомість також через кіно, і таємно ми обмінювалися картинками з голлівудськими зірками, чії фільми запрошували нас до так званої американської мрії. Роки по тому я вирішила прояснити для себе, чим же була ця мрія, і я звернулася по стипендію до жіночого коледжу в Іллінойсі. У моїй вступній анкеті я написала, що я хочу дізнатися, чи Сполучені Штати схожі на те, що я бачила в кіно. Коледж відповів мені, надавши стипендію без подальших питань. Так у сімнадцять років я почала те, що стало моєю подорожжю світом, пригодою, що змінить зрештою плин мого життя, що об'єднає мене назавжди з американською реальністю.

У юності досвід закарбовується особливим чином, оскільки світ впливає на тебе без часової відстані. Навчаючись у вищій школі, я влітку подорожувала Францією, Англією, Італією та Німеччиною з подругами, щоб вивчити мови. Мені завжди подобалось залишити країну, яка все ще переживала темні роки диктатури, щоб відвідати Європу, яка також була сповнена турбот, з усе ще відкритими ранами Другої світової війни. Сполучені Штати, звісно, означали щось зовсім відмінне. Я подалася до американського коледжу до вступу в університет в Іспанії, щоб вивчати те, що мене цікавить, щоб дізнатися щось про країну, змішатися з американськими мріями та стати ще однією з її громадянок. Але скоро я зрозуміла, наскільки це неможливо. У коледжі соціальні групи були чітко визначені, і ми, європейці, негайно утворили тісно об'єднану групу. В той час, як латиноамериканці та я були об'єднані спільною мовою, у мене було мало спільного з північноамериканцями, оскільки вони не хотіли знати нічого з мого світу. Мені знадобилось це, щоб зрозуміти: тільки прийняттям світу, який є дуже далеким від мого, я зможу ініціювати діалог. Певним чином, це відкриття означало для мене припинити підкорювати те, що було чужим, аби так чи інакше почати знову виживати на іншій планеті. Досвід був настільки гірким, що я вирішила повернутися до Іспанії, частково щоб допомогти підпільному рухові проти Франко, але також щоб не розмовляти англійською з моїми дітьми. Поза сумнівом, цей досвід допоміг мені осягнути ціну діалогу та допоміг збільшити

мій інтерес до усних джерел. Це також означало, що під час поїздки до Балтимора понад тридцять років по тому, під час розмов з мешканцями його «четвертого світу» я відчувала продовження досвіду, що почався раніше.

Неписьменність та усна історія

«Відкриття» неписьменності та її сутнісних характеристик має бути фундаментальним фокусом усної історії. Неписьменні відсутні в усій писемній документації, включаючи статистику, і усна історія є єдиним методом інтегрувати їх до загальної писемної історії. Величезні труднощі у відшукуванні та досяганні неписьменних, проблеми спілкування, відмова оповідачів відповідати та їхнє часте мовчання, особливо у суспільствах, що пережили громадянські війни та жорстокі політичні репресії, — все це кидає суттєві виклики істориків. Проте ці труднощі також відкривають можливості для усної історії. Для неписьменних наш науковий світ, наші способи думання, наша лінгвістична структура та наш словниковий запас являють майже непереборну перешкоду, майже неподоланну прірву у спілкуванні. Досвід інтерв'ювання неписьменних, таким чином, дозволяє нам виміряти ступінь відданості історика культурі більшості та його співучасті у владі письма. Наш досвід інтерв'ювання неписьменних дозволяє нам досягнути рівень, до якого «нормальне» «просто» інтерв'ю є по суті конвенціональним, у строгому розумінні слова; грою, зумовленою правилами культури, де очікувана відповідь визначає форму запитання. Складні чи неможливі діалоги вимагають від інтерв'юєра обходити обмеження питальника, входити у відмінний людський ландшафт, багатий та незвичний у власному праві. Дослідження неписьменних, таким чином, робить усну історію справді усною, усністю тих, що не вміють читати та писати і навіть говорять так мало. Ігноруючи їх, ми втрачаємо контрапункт, необхідний для розуміння письменності, і ми відмовляємося дивитися на значну частину минулого. Ми втрачаємо повну пам'ять про те, чим ми були.

¹ Vilar P. Histoire de l'Espagne. — Paris, 1947.

² Абсентеїсти — громадяни, які ухиляються від участі у виборах, за що законодавство деяких держав передбачає певні санкції — від відкритого засудження громадянськістю до адміністративного штрафу чи позбавлення волі. (Прим. ред.)

³ Vilanova M. Atlas Electoral de Catalunya durant la Segona Republica. — Barcelona, 1986.

⁴ Ми вивчали політичну ідентичність багатьох робітників Барселони за характерним документом (відгоді втраченим), знайденим в архівах металургійної фабрики. Цей документ перераховував майно, захоплене в особняках власників фабрики — піаніно, ліжка, меблі, срібло, посуд і т. д., — з метою проведення розпродажу за низькими цінами серед робітників фабрики для збільшення фондів Республіканської Армії. Оскільки документ також перераховував імена робітників, що «придбали» ці речі, список використовувався після війни поліцією, котра, за сприяння власників фабрики, ходила з будинку в будинок, щоб повернути власність. Див. також: *Монжо А.*,

Vega C. Els Treballadors i la Guerra Civil: Historia d'una Industria Catalana Collectivitzada. — Barcelona, 1986.

⁵ Vilanova M. Las Mayorias Invisibles. — Barcelona, 1996.

⁶ Graff H. J. The Legacies of Literacy: Continuities and Contradictions in Western Culture and Society. — Bloomington, 1987.

⁷ В оригіналі вжито слово “chaperone”. (Прим. пер.)

⁸ Едвард Палмер Томпсон (Edward Palmer Thompson, 1924–1993) — англійський історик-соціаліст, більшою мірою відомий своїм дослідженням британського радикального руху кінця XVIII — початку XIX ст., зокрема роботою «Творення англійського робітничого класу» (1963). Ним також були опубліковані широко відомі біографії Вільяма Морріса (1955) та Вільяма Блейка (1993, видана після смерті). Крім наукової діяльності історика, займався професійною журналістикою та есеїстикою, видав роман та збірку поезій. У політичному житті відзначився підтримкою та роботою у лавах Комуністичної партії Великої Британії, яку залишив 1956 р. через радянське вторгнення до Угорщини, після чого відіграв помітну роль у першій Новій Лівійці Британії наприкінці 1950-х, був завзятим ліво-соціалістичним критиком лейбористських урядів 1964–1970 та 1974–1979 рр., протягом 1980-х — провідним представником руху проти поширення ядерної зброї в Європі. (Прим. ред.)

⁹ Рональд Фрейзер (Ronald Fraser, народ. 1930) — історик, викладач історії Іспанії та усної історії в Каліфорнійському університеті в Лос-Анджелесі, США, автор багатьох праць з історії Іспанії загалом та громадянської війни зокрема. Вперше потрапив в Іспанію 1957 р. та деякий час мешкав у тоді ще маленькому та ізольованому гірському селі Міхас. Свої перші наукові розвідки з усної історії присвятив мешканцям та історії саме цього поселення. Перше дослідження «У переховуванні: Життя Мануеля Кортеса» (1970 р.) було усною історією останнього мера-соціаліста Мійхаса Мануеля Кортеса, який повернувся додому після 30 років переслідувань та вигнання, наступне — «Пуебло — гірське село Коста дель Соль» — історією Міхаса за останні 75 років, написаною мовою його мешканців за їхніми усними оповідями. (Прим. ред.)

¹⁰ Фавела (порт. *favela*) — найбільш небезпечні райони міст Бразилії, де відсутня розвинута інфраструктура та є високим рівень злочинності. (Прим. ред.)

Наталія Ханенко-Фрізен (*Саскатун, Канада*)

ПРО УСНІ СВДЧЕННЯ ТА ПРОДУКУВАННЯ ЗНАЧЕНЬ:
УКРАЇНСЬКО-КАНАДСЬКІ ДОСЛІДНИЦЬКІ ПРАКТИКИ

У цій статті на прикладі аналізу співпраці між інформантом та дослідником в контексті конкретного усноїсторичного дослідження української спільноти в західній Канаді розглядається питання впливу дослідницьких дій усних істориків на формування інтерпретацій та значень культурних практик у громадах, де проводяться дослідження. Інтелектуальний доробок усного історика є результатом не лише його особистих зусиль, і навіть не виключно результатом зусиль досліджуваних ним оповідачів, а передусім результатом співпраці дослідника з агентом досліджуваних культурних практик — його інформантом. Унаслідок виявлення свого активного зацікавлення історією та минулим інформанта, дослідники-опитувачі, стимулюючи створення вихідної оповіді, безпосередньо беруть участь у формуванні вихідного нарративу, за яким вони прийшли до інформанта. Відповідно, завдяки впливові, який вони мають на процес інтерв'ю, усні історики мають усвідомлювати свою відповідальність за створені репрезентації минулого та за подальше переосмислення інтерпретацій минулого інформантами. Розуміння такої співробітницької природи інтерв'ювання та своєї причетності до створеної оповіді, на якій будуть базуватися наступні інтерпретації історії, дозволить дослідникові поставитися більш критично до власного аналізу її у майбутньому.

Усвідомлення науковцями свого впливу на відтворення репрезентацій минулого у процесі інтерв'ювання оповідачів є особливо необхідним моментом роботи дослідника в контексті так званих власних історичних *самодосліджень* (досліджень себе та власної історії, а не історії та культури *Іншого*) в етнічних спільнотах північноамериканського континенту. До таких спільнот належить й українська спільнота Канади, яка успішно займається самовивченням, активно спираючись на (а) власну розвинуту наукову інфраструктуру, визнану як канадським урядом, так і світовою науковою громадськістю, (б) не менш розвинену мережу незалежних амбітних дослідників-аматорів та (в) наявність громадських установ, які фінансово підтримують дослідницькі проекти з українсько-канадської тематики.

Як це й відбувалося в багатьох інших етнічних громадах, в українській спільноті Канади таке самовивчення та вихідні репрезентації української культури та історії в Канаді формувалися у контексті (а) постійного протистояння різних ідеологічних течій, поширених у цій громаді, та (б) усвідомлення громадськими активістами необхідності пропагувати у світі позитивний імідж своєї громади, який мав би вигідно вирізнятися на тлі домінантної канадської культури та її етнічно-культурного розмаїття. Відповідно, у своїх дописах та доробках українсько-канадські громадські

та професійні дослідники традиційно наголошували на прогресивному розвитку та успішній адаптації української спільноти до доміантної культури Канади (залежно від регіону — англосаксонського чи французького походження). Перелічувалися особисті здобутки конкретних канадців українського походження, яким рутинно приписувалося суспільне значення, демонструвався економічний успіх громади, наголошувалося на витривалості й демографічній тяглоті української спільноти. Створення саме такої історії, історії *поступу* та *прогресу*, було чи не найголовнішим метаідеологічним проектом українсько-канадської наукової еліти протягом усього ХХ ст. Успішність такого проекту полягала і в тому, що з часом він породив цілу систему культурних уподобань та міфологій, на яких і виховувалося не одне покоління українців Канади. Цікаво, що у цьому процесі міфотворення і продукування нових значень та інтерпретацій історії неабияку роль відіграли й дослідження, в яких з самого початку використовувалися методи, подібні до тих, які становлять основу сучасної дисципліни усної історії.

Усні свідчення та дослідження українсько-канадської спільноти

Дослідники української історії Канади почали збирати усні свідчення першопоселенців починаючи з 20–30-х рр. ХХ ст., в той час як останні активно розбудовували вже не своє особисте, а саме громадське життя у канадських преріях. Такі перші кроки у вивченні своєї історії та збиранні історичних доказів свого прогресу робилися здебільшого істориками-аматорами, які у своїй пошуковій роботі не могли обійтися без збирання усних свідчень очевидців. Ця дослідна робота проводилася задовго до формування українського академічного істеблїшменту та постання українсько-канадського історичного дискурсу.

З одного боку, записування зі слів очевидців їхніх спогадів про переїзд до Канади та перші роки у преріях мали за мету задокументувати реальний досвід першопоселенців. З іншого боку, спроби якомога краще задокументувати початок української ери в Канаді говорили про намагання новоутвореної етнічної спільноти та її літописців довести свої права на канадський захід і свою участь у його розбудові. З огляду на те, що вихідний історичний наратив про українські початки в Канаді мав представити нову етнічну спільноту доміантній культурі, в ньому просто не могло бути місця для негараздів, поразок та невдач. Унаслідок цього, дослідна діяльність раннях істориків української спільноти в Канаді продукувала історичні тексти, в яких рутинно наголошувалися лише певні якості першопоселенців, понад усе — (а) їхня витривалість та наполегливість в адаптації до канадського середовища, попри тяжкі умови поселенського життя, (б) їхні високі моральні якості та (в) їхня висока громадська свідомість. Якби їхні праці розглядалися як складова частина канадської історіографії, очевидно вони б сприймалися як тексти з етнічного маргінесу канадської історіографії. У контексті ж української спільноти Канади, з іншого боку, це була головна історія, відшліфована для громадського вжитку, історія доміантна та

потужна, якої навчали дітей та яка орієнтувалася на Іншого. Вона мала великий вплив на формування багатьох поколінь цієї етнічної групи.

Найбільш очевидним джерелом інформації про те, яким чином відбувалася колонізація українськими поселенцями канадського прикордоння кінця XIX ст., були самі поселенці, їхні особисті спогади та поселенський досвід. Перші просвітяни української спільноти в Канаді добре усвідомлювали необхідність збирання оригінальних спогадів першопоселенців про їхнє життя в преріях, розуміючи їхній безпосередній зв'язок з початком української спільноти в Канаді на метафоричній шкалі історичного поступу. Як приклад можна навести інтелектуальний доробок у цьому напрямку Івана Боберського та Михайла Еванчука, дослідження яких мали суттєвий вплив на формування певного розуміння історії та історичної долі українськими канадцами. Так, намагання Боберського¹ популяризувати історію про імміграцію до Канади двох офіційно визнаних «першопроходців» (сама така назва за ними закріпилася в популярній літературі) посприяли тому, щоб українська спільнота мала задокументованими особисті спогади Василя Еленяка та Івана Пилипова про їхній призд до Канади². Зібрані Боберським усні свідчення цих двох іммігрантів цитувалися в багатьох українських часописах та публікаціях, згодом почали мігрувати з одного видання до іншого, переростаючи у цьому процесі у фундаментальну цитату та первинне джерело з української канадської історії, перетворюючи протагоністів цих спогадів на напівміфічних героїв³. Автор шістнадцяти книжок з канадської україніки, Михайло Еванчук був не менш відомим в українській спільноті громадським істориком⁴. Його внесок в усноісторичні дослідження сягає 1930-х рр., коли він, зацікавившись поселенським досвідом українців, почав проводити серії інтерв'ю з поселенцями-пенсіонерами та записувати їхні спогади про минуле (які тепер зберігаються в архівах університету Манітоби)⁵.

Протягом XX ст. святкування різноманітних ювілеїв та річниць з історії українців Канади не раз спонукало місцевих істориків-аматорів до збирання у своїх громадах спогадів про поселенське минуле. Святкування так званих круглих дат особливо посприяли цьому. Наприклад, святкування 50-ї річниці поселення українців у Канаді 1941 р. (яке почали відрховувати від моменту приїзду дуети Еленяк-Пилипів до Канади 1891 р.) посприяло подальшій наративізації історичного досвіду витривалості та наполегливості й закріпленню міфології про успішність українського поступу на канадському терені. Місцеві українські газети по всій країні, а з ними також і різноманітні громадські організації українців, висвітлювали на сторінках своїх видань життя та успіхи так званих «найкращих» представників перших поселенців, доля яких мала б бути взірцем працьовитості, витривалості та наполегливості.

Відчуття необхідності подавати свою історію у позитивному світлі було характерним для пропам'ятних проєктів місцевого масштабу і після Другої світової війни й особливо в 1970–1980-х рр., коли місцеві історії почали дуже активно продукуватися в Канаді. Місцеві старожили, особливо ті, кого поважали в громаді за особисті та громадські доробки, знову опинилися у центрі уваги. Так, святкування 75-ї річниці заснування провінції Альберта та Саскачеван (обидві відзначалися 1980 р.)

послужило добрим приводом для укладання цілих томів з місцевої історії, які почали продукуватися в сільських громадах канадського заходу. Такі томи передусім базувалися на зібраних місцевими істориками приватних родинних історіях та особистих спогадах окремих громадян про своє громадське минуле.

Місцева історія, як культурна практика, яка є і наслідком модерності та водночас її інтелектуальним проектом, взагалі не могла постати без залучення наративного голосу людини повсякденності, особистих спогадів місцевих жителів, створених усно чи письмово. Наприклад, надрукована 1980 р. книга місцевої історії селища Мандери⁶, що розташоване в центрі так званого блочного поселення українців у східно-центральному районі провінції Альберта та відоме серед українців Канади своїм українським музеєм та Василянським монастирем, подає на своїх сторінках історії 297 родин. Родинні історії в цій книзі становлять окремий розділ, що займає 400 сторінок, тоді як дев'ять інших розділів, присвячених спогадам про різні громадські, конфесійні та інші організації, — разом лише 170 сторінок.

Кожна з цих родинних історій через подібність обставин переїзду окремих селян до Канади у першу імміграційну хвилю безумовно подає й подібні наративи про імміграцію, поселення, перші труднощі, подолання цих труднощів тощо. Водночас, одна за одною вони відтворюють певний погляд на минуле, характерний для багатьох подібних публікацій. Стиль та емоційне забарвлення цих спогадів знову наголошують на високій сумлінності перших поселенців, їхній витривалості, громадській відповідальності та християнських чеснотах. Один за одним зі сторінок подібних публікацій постають маленькі герої великих прерій, які зазнали багато випробовувань, але вийшли з них сильними та високоморальними. Така вибірковість у висвітленні минулого, в якому не залишилося місця герою слабкому, аморальному чи герою-невдачі, притаманна не лише книзі з історії Мандер; з цього огляду вона є скоріше типовим прикладом залучення наративних голосів повсякденної людини до створення місцевих історій.

Місцеві історії як пропам'ятні проекти були створені членами громад, а отже, носіями місцевої культури та агентами її історії. В основу багатьох родинних історій, включених в такі публікації, лягали усні спогади старших членів родин, які до певної міри переросли у родинний фольклор, що знову і знову оповідався під час сімейних зустрічей тощо. До створення місцевих історій рідко залучалися професійні науковці-дослідники. Відповідно, такі громадські проекти не переймалися питаннями репрезентації та пошуку історичної «правди» у потоці людської пам'яті. Нехарактерним для них був і критичний аналіз (а) медіума передачі інформації (а саме, *усності*, або усного способу переоповідування родинних історій у колі родини, до того як певні з них потрапили до друку) та (б) притаманного їй впливу, який медіум мав на форму вихідного наративу та надрукованого тексту. Рідко коли дослідники з царини соціальних наук, підкуті у методології запису та збирання усно поширюваної інформації, брали участь у подібних проектах. Врешті, це і не дивно. Усвідомлення впливу медіума передачі інформації на її вихідний текст та на її «меседж», та й загалом дослідницька чутливість до таких питань, як усність побутування певних культурних

практик у суспільстві, увійшли в обіг у північноамериканських наукових колах лише у 70-х рр. ХХ ст.⁷

Приблизно в той самий час, у 70–80-х рр. ХХ ст., певні форми усноїсторичних досліджень почали активно запроваджуватися у професійних та фахових дослідженнях, чи в суто академічному форматі, чи публіцистичному, чи журналістському. Якщо в минулому усні свідчення (а) збиралися українськими істориками-аматорами з метою довести витривалість своєї етнічної спільноти завдяки високим моральним якостям її засновників і, відповідно, (б) виступали документальною опорою українсько-канадського домінантного історичного метанаративу про достойне походження та високі моральні якості української спільноти в Канаді, то починаючи з 70-х рр. усні свідчення про минуле мали довести не уніфікованість такого історичного досвіду, а його різноманітність та полярність.

Поки усна історія як наукова дисципліна поволі торувала собі шлях до академічного світу, усні свідчення як спосіб доступу до повсякденного минулого українців у канадських преріях ефективно запроваджувалися в роботу критично налаштованих письменників. Книга Мирни Косташ «Усі бабині діти» про повсякденний досвід перших українців у сільській Альберті завдячує своєму великому успіхові, який вона здобула одразу ж після виходу у світ її першого видання, і тому факту, що авторка вплела у свою авторську оповідь голоси та усні свідчення багатьох простих людей з маленьких містечок, з якими вона провела численні інтерв'ю, поки працювала над цією книгою⁸. Книга Косташ — це не книга про високу моральність, суспільну відповідальність, очікувані успіхи та здобутки українців попри що. Це книга, яка вперше відверто висвітлює в канадській історіографії — дарма що вона має публіцистичний характер — весь спектр переживань поселенців, включно з поширенням колись соціальним пияцтвом, домашнім насильством, другорядною роллю жінки в родині та суспільстві, соціальною нерівністю, поширеною упередженістю до освіти тощо.

Хоча Косташ і не є професійним культурним антропологом, від якого очікується і тривале проживання в середовищі дослідження, і повне занурення в місцевий життєвий світ, вона зробила саме це — переїхала до одного з маленьких селищ, оселилася й провела в околиці цілий рік, працюючи над книгою, інтерв'юючи мешканців навколишніх сіл з метою укласти саме з їх оповідей текст своєї книги. Спогади очевидців постали у таких відвертих тонах на сторінках її книги, що українська громадськість Канади просто розділилася на два табори, прочитавши цей твір. Одні щиро вітали появу свіжого голосу в українській канадській літературі, який кардинально відійшов від усталеного канону оспівування та романтизації так званого «піонерського» минулого української канадської спільноти. Інші були налаштовані проти такого прочитання книги, звинувачуючи Косташ у зловмисному негативному зображенні українців в очах канадського суспільства. Поява цієї книги засвідчила певний поворот в усноїсторичних дослідженнях серед українських канадців до більш збалансованої репрезентації минулого та документації усього різнобарв'я його життєвого досвіду.

На сьогодні в Канаді існує декілька організованих ініціатив з усних історичних досліджень, зосереджених на вивченні української культури в Канаді. У контексті українсько-канадського суспільствознавства сучасні усноісторичні дослідження своїм корінням сягають двох академічних теренів. З одного боку, усна історія — як польовий метод дослідження українсько-канадської повсякденної культури — своєю появою завдячує добре розвинутій науковій школі українсько-канадської етнології та фольклористики. З іншого боку, усноісторичні дослідження — як спосіб критичного вивчення маловідомих сторінок української історії — постали в рамках історії як наукової дисципліни.

До визнання усної історії як окремої дисципліни зі своєю усталеною методологією усноісторичний метод, у вільному трактуванні, часто виступав основою досліджень українсько-канадських фольклористів, зацікавлених вивченням традиційних та неінституційних аспектів української культури Канади⁹. Починаючи з 1970-х рр. науковці з Національного канадського музею цивілізації, на чолі з Робертом Климашем, довготрасним куратором Відділу фольклору КМЦ, реалізували численні проекти з дослідження української неінституційної культури Канади¹⁰. За фінансової підтримки української спільноти в Альбертському університеті незабаром постала і навчальна університетська програма з українського фольклору (1989 р.), повністю інкорпорована в освітню систему Канади. Ця програма готує як магістрів, так і докторів наук з українського фольклору, які здобувають свою освіту на підставі польових досліджень на терені українсько-канадської фольклористики, часто із залученням методів розгорнутого опитування на досліджувану тематику¹¹.

Становлення усної історії як окремої наукової дисципліни також завдячує і тривалому процесові «демократизації» соціальних та гуманітарних наук, який відбувається з кінця 60-х рр. ХХ ст. в галузі історії в західному академічному світі й у Канаді зокрема. Унаслідок такої світової тенденції — відходу від досліджень історії цивілізацій, державництва та інституційного розвитку людства до досліджень історії соціальної, повсякденної та різноманітних її процесів на периферії домінантних культур — протягом останніх тридцяти років канадські історики не тільки почали цікавитися соціальною історією меншинних культурних груп, етнічних та аборигенних (індіанських) спільнот (це робилося і раніше), але й активно легітимувати через свою дослідницьку діяльність права таких груп та спільнот на власне бачення своєї ж історії та історії своїх відносин із домінантною канадською культурою та її інституціями. Значною мірою активна дослідна діяльність української спільноти Канади в цьому контексті лише продовжує цю традицію.

Загалом можна говорити про існування певного історичного та географічного розмежування в науковій діяльності української Канади на канадський схід, де дослідження, що ґрунтуються на збиранні усних свідчень, переважно орієнтуються на суто «українську» історичну тематику, та на захід, де дослідники, що використовують метод усної історії, здебільшого зосереджені на вивченні саме канадської сторінки української культури та історії. Так, на сході Канади, у своїх усноісторичних дослідженнях торонтський Українсько-Канадський дослідний та документаційний центр

(Ukrainian Canadian Research and Documentation Centre, UCRDC) найбільше фокусується на маловивчених аспектах недавньої української історії, які сприймаються як такі, що належать до обох історій, загальноукраїнської та власне канадсько-української¹². Така тематика, наприклад, включає в себе голодомори першої половини ХХ ст. та історичний досвід українських емігрантів — переміщених осіб періоду після Другої світової війни. Упродовж ХХ ст. обидві теми залишалися табуованими в радянській історіографії і тому не мали відповідної уваги з боку дослідників, як українських, так і світових. Голодомор 1932–1933 рр. і надалі лишається відкритим до дебатів та світового визнання як геноцид проти українського народу, а сприйняття історії переміщених осіб супроводжувалося нерозумінням складної природи політичних нахилів та уподобань українських переміщених осіб у часи Другої світової війни. Дослідна діяльність торонтського документального центру UCRDC у цих двох напрямках безпосередньо сприяє активному любюванню з боку активістів української світової спільноти визнання Голодомору 1932–1933 рр. як геноциду проти української нації та кращого розуміння історії переміщених осіб світовою громадськістю, історії, яка багатьма сприймається як контроверсійна. Документаційний центр UCRDC також співпрацює зі своїми колегами в Україні, демонструючи таким чином нові можливості на терені міжнародної співпраці з усної історії, які постали зі здобуттям Україною незалежності¹³.

На заході Канади, де українсько-канадська культура переросла за останнє століття у доволі своєрідну гілку української культури, інкорпоровану у західноканадський культурно-історичний контекст, усні свідчення застосовуються в роботі місцевих дослідників насамперед для подальшої документації своєрідності та унікальності західноканадської української культури. Протягом 1970–1980-х рр. українські дослідники західної Канади розпочали фундаментальні проекти з вивчення власної повсякденної історії. Головною метою серії ініціатив українських дослідників було провести систематичне дослідження так званої «народної» культури, або неінституційованої культури «фольк», яка утвердила себе у канадських преріях з переїздом до Канади наприкінці ХІХ ст. значної кількості українських селян. Саме в цьому контексті усні свідчення очевидців-носіїв культури «фолк» виступили як головні джерела інформації з різноманітної тематики, починаючи з українсько-канадської фольклорної прози, зібраної в українських поселеннях канадського заходу¹⁴, українських побутових танців¹⁵, народної медицини¹⁶, побутової музики¹⁷, до питань українського побуту та побутової архітектури, яка зібрана і представлена в інтерпретаційному музеї-скансені¹⁸ просто неба «Українське Село Спадщина», заснованому 1971 р. поблизу Едмонтона¹⁹.

В Альбертському та Саскачеванському університетах віднедавна було проведено нові проекти з усної історії західноканадської української культури. Центр досліджень українського фольклору (Ukrainian Folklore Centre) при Альбертському університеті можна вважати одним з найпотужніших акторів на сьогоднішній сцені українсько-канадських усноїсторичних досліджень. Його недавній оригінальний проект «Маланка-2000», наприклад, зосередився на документуванні місцевих особливостей

такого поширеного в західній Канаді ритуального дійства/вечора, як святкування Маланки. Протягом двох тижнів під керівництвом директора центру професора Андрія Нагачевського та наукового співробітника центру Браєна Черевика дванадцять аспірантів програми з українського фольклору проводили відео- та аудіодокументування святкувань Маланки в 32 українських поселеннях провінції. Дослідники проекту також поверталися до громад із повторними візитами для проведення інтерв'ю з організаторами та учасниками дійств. На підставі проведених досліджень було зібрано унікальний польовий матеріал, який тепер обробляється та зберігається в архіві Центру. І хоча головною метою цього наукового проекту було задокументувати місцеві варіації та особливості у святкуваннях Маланки, проектом також були зібрані усні свідчення про організацію та проведення маланок в українських поселеннях Альберти.

Цим же центром нещодавно було розпочато новий багатоплановий та багатоетапний проект досліджень з усної історії «Місцева культура та культурний плюралізм у канадських преріях», за ініціативою та під керівництвом Андрія Нагачевського. Основним напрямком роботи проекту є документація різних культурно-етнічних ідентичностей Канади в дії та дослідження їхніх форм побутування. Проектом поставлені такі питання: яким чином представники різних культурно-етнічних громад спілкуються між собою, як члени різних етнічних громад у процесі тривалого спілкування між собою набувають канадських ознак у своїй ідентичності мешканців прерій? Який існує взаємозв'язок між культурним походженням та участю у громадському житті? Яким чином ідентичності проявляють себе у місцевих контекстах? Які чинники впливали на формування регіональних особливостей у громадському житті різних культурно-етнічних громад²⁰? На додаток до вивчення суто українських особливостей західноканадської культурної ідентичності проектом передбачені порівняльні дослідження і серед інших культурно-етнічних громад канадського заходу.

Вивчення особливостей української ідентичності західної Канади є також і завданням програми з усної історії ще одного західноканадського дослідного центру, де усній історії приділяється неабияка увага. Йдеться про Центр досліджень української спадщини (Prairie Centre for the Study of Ukrainian Heritage, PCUH), який працює при Саскачеванському університеті з 1999 р. У 2002–2003 рр. Центром та його програмою з усної історії (керівник програми — професор культурної антропології Наталія Ханенко-Фрізен) було розпочато розгорнуте двоступеневе дослідження «Усна історія соціокультурних змін, ідентичності та етнічних відносин серед українців у канадських преріях» під керівництвом дослідників центру, Наталії Ханенко-Фрізен (Шостак) та професора психології Терези Золнер. Дослідники поставили перед собою мету задокументувати (а) історичний та біографічний досвід пересічних українців Саскачевану в контексті культурно-історичних змін другої половини ХХ ст., яких зазнали агропромисловість та фермерство західної Канади та (б) задокументувати ставлення українців до своєї етнічної спільноти та культурно-етнічного розмаїття західної Канади. До проекту було запрошено двох студентів, які разом з його керівниками їздили по провінціях Альберта та Саскачеван для прове-

дення інтерв'ю з представниками українських громад. Проектом було зібрано та попередньо оброблено сто двадцять інтерв'ю. Матеріали цього дослідження зберігатимуться в бібліотеці Коледжу Томаса Мора Саскачеванського університету.

Робота Центру дослідження української спадщини в ділянці усної історії не обмежується лише вищезгаданим проектом дослідження української точки зору на соціокультурні зміни другої половини ХХ ст. в канадських преріях. У 2004 р. у співпраці з департаментами історії та англістики Центр провів міжнародний семінар з питань усності як медіума культури та усноісторичних досліджень. Під час роботи семінару вчені з чотирьох країн дебатували щодо ролі усності як сучасного медіума комунікації в контексті культури писемності, яка вже давно домінує над світовими потоками обміну інформації. У цьому ж контексті було розглянуто роль усноісторичних досліджень. У 2006 р. Центр ініціював та фінансово підтримав проведення першого всеукраїнського методичного семінару з усної історії, який відбувся у Львові на терені та за підтримки Українського католицького університету. В 2007 р., за підтримки Коледжу Томаса Мора, розпочато роботу над багатоетапним проектом усної історії деколективізації в Україні в 1990-х рр.

І все ж таки, незважаючи на те, що значний елемент усноісторичних досліджень був присутній в українсько-канадських громадських та наукових дослідних проєктах «самовивчення» з самих закладів української канадської спільноти, усна історія як окрема наукова дисципліна та вид нової критичної теорії ще мають знайти свій шлях до дослідних починів цієї спільноти. На сьогодні усноісторичні студії українсько-канадських дослідників перебувають у перехідній стадії свого розвитку, від процесу накопичення польового матеріалу та його первинної обробки до подальшої наукової та теоретичної інтерпретації накопиченого знання²¹.

Очевидно, що становлення усноісторичних досліджень в українсько-канадських студіях не можна розглядати поза історичним контекстом та контекстом становлення усної історії в Канаді взагалі. Розвиток та подальше формування загальноканадської усної історії як легітимної наукової дисципліни збігся із започаткуванням у країні розгорнутого політичного процесу адаптації державної політики багатокультурності, яка була офіційно прийнята канадським ліберальним урядом 1971 р. Ранні почини з усноісторичних досліджень канадських істориків відбивають у собі зростаюче зацікавлення домінантною культурою Канади своїми культурними маргінесами²². Згодом молода дисципліна усної історії також скористалася з досліджень усності культури та аборигінальних студій²³. Учені-дослідники різних індіанських народів — представники так званих аборигінальних студій — одні з перших звернули увагу на великий вплив, який і до сьогодні мають усність культури та усні перекази серед індіанських народів на формування їхнього світобачення та бачення власної історії²⁴.

Для українців одним з наслідків упровадження програми багатокультурності та етнічного плюралізму став процес демократизації історичного самодослідження, який уможливив вивчення політичного, ідеологічного, конфесійного та культурного розмаїття в українському історичному досвіді Канади. Потреба у підтримці монолітного міфу про витривалого, сильного та морально підкутого

українця-першопоселенця перестала бути актуальною. Разом із прийняттям політики багатокультурності, яка активно лобіювалася українською політичною елітою Канади, також відпала і потреба доводити домінантному середовищу свої права етнічної меншини на повноцінне членство в канадській нації. Настав час поглянути глибше в самих себе і розпочати новий процес самоаналізу, який би враховував усю різноманітність історичного досвіду українців Канади та надав належну оцінку не лише позитивним сторінкам їх історії. На тлі цього політичного контексту канадського суспільства розвивалися і нові тенденції в західному академічному середовищі соціальних дисциплін, які можна охарактеризувати як поворот до дисциплінарного самоаналізу та критичного переосмислення методологічних засад історичних та культурно-антропологічних досліджень. В українсько-канадських студіях також настав час для критичної переоцінки завдань та методів науково-пошукової роботи, аналізу впливу та значень дослідницьких дій і методології на самий хід та вихідний продукт історичних та етнографічних досліджень.

Чи мають сучасні усноісторичні дослідження серед українців-канадців вплив на поточне формування їхніх уявлень та інтерпретацій українського досвіду Канади? Очевидно, що продуковані науковцями та істориками-аматорами тексти, присвячені історії та культурі українців Канади, суттєво впливають на самоусвідомлення та самоуявлення української спільноти — вони вважаються авторитетними джерелами інформації і часто сприймаються як такі без критичного погляду. Результат роботи дослідника, що збирає усні свідчення в конкретних громадах, де проводяться дослідження, може не менш суттєво вплинути на розуміння цією громадою своєї історії та сприяти появі нових її тлумачень та значень.

Не лише кінцевий результат роботи усного історика може мати такий ефект коригування поточного значення досліджуваного аспекту культури, якого дотримуються самі носії цієї культури, але також і дослідницька робота. Самий процес збирання інформації в усноісторичних дослідженнях має безпосередній вплив на організацію поточних значень, які члени громади приписують досліджуваному аспекту їх культури чи періоду історії. У світлі активного зацікавлення науковцями їхнім життям та їхніми культурними практиками учасники проектів з усної історії — інформанти-оповідачі — мають унікальну нагоду переглянути своє ставлення до минулого, до себе та до суспільних процесів, на тлі яких розгорталася їх життя, і надати своєму минулому нового значення²⁵.

Усна історія як нова академічна практика базується на живому спілкуванні між дослідником — майбутнім тлумачем значень культурного явища, яке він досліджує, та оповідачем — постачальником інформації про досліджуване явище, бачення якого подається ним через власну призму. Не лише конкретні спогади та свідчення оповідача можуть зазнати суттєвих змін під впливом (а) спілкування між дослідником та оповідачем, (б) різного формату та стилю інтерв'ювання, (в) відмінного комунікативного стилю дослідника та його персональних якостей і (г) різниці у соціальних позиціях дослідника й досліджуваного. Під впливом зростаючої уваги науковців до громадської історії²⁶ та завдяки проведенню нових розгорнутих усноісторич-

них досліджень серед конкретних громад змінюватиметься також і публічне, чи популярне, бачення минулого.

Отже, усна історія, завдяки своїй співробітницькій природі та прямому заангажуванню з носіями колективної пам'яті, не лише має потенціал змінити значення, приписувані певному досліджуваному культурному явищу чи історичній події на рівні інтерпретацій, але також і на рівні їх практикування в конкретних громадах, де проводяться дослідження. Іншими словами, з одного боку, усна історія може запропонувати нові значення історії для тих, хто її досліджує, а з іншого — може скоригувати значення культурних традицій для тих, хто їх практикує. Дослідники мають завжди пам'ятати про такі можливі наслідки у своїй роботі. Щоб унаочнити це, дозвольте мені розглянути один випадок з моєї практики польових усноісторичних досліджень, який, на мою думку, чудово ілюструє складний зв'язок між інтерактивною природою усноісторичних досліджень, орієнтованих на документацію місцевих інтерпретацій культури, та поточним продукуванням значень досліджуваної культури її носіями. Нижче йтиметься про один з аспектів роботи у проєкті з документації маланкарства у західноканадській провінції Альберта. Нашим головним завданням буде простежити, як побутуючі розуміння та значення певної культурної традиції (які, власне, і підлягають вивченню) змінюються в процесі спілкування із професійним дослідником, представником офіційної науки.

Досліджуючи маланкарство в українській Альберті: традиція і сучасні інтерпретації

Вечір 13 січня 2001 р. На зимові прерії спустився ще один глибокий морозний вечір, сповнений яскравих зір та хрумкого повітря. Крізь стіни місцевого громадського клубу містечка Ендрю, майже загубленого цієї ночі посеред великих прерій, час від часу назовні пробиваються жваві звуки музики. При кожному відкриванні дверей на двір виповзають запахи часнику, смажених вареників та інших ласощів, які було спеціально приготовлено для цього вечора. Заходять та виходять люди. Вже скоро північ — Маланка досягає свого апогею. У клуб, де шумно, тепло й затишно, де грає жива музика та всі танцюють, за якусь мить до головної зали увірвуться маланкарі у масках і завирують у вишколеному танці, кожний — граючи свою роль відповідно до роками прописаного та перевіреного сценарію. П'ятнадцять масок з українського фольклорного світу по одній уриваються до зали, затягують гостей до всім відомого ритуального дійства, яке може здатися хаотичним, але насправді відбувається під пильним наглядом його головного організатора. Публіка, що прийшла на вечірку, щиро вітає «несподіваних» гостей, готова залучитися до дії та до танцю, водночас намагаючись розпізнати, хто з їхніх знайомих та сусідів цього року ховається за масками. Я також намагаюся не відстати від гостей — і ношуся по залі за ними з фотоапаратом чи відеокамерою, намагаючись піймати добрий ракурс і момент. Гості вже звикли до моєї персони та перестали звертати увагу на дослідницю з університету, яка приїхала до Ендрю задокументувати традиційне для цього

містечка святкування Маланки, відоме в околиці як найкраща Маланка в так званому українському блоці. (З польового щоденника, 14 січня 2001 р.)

Як дослідник я потрапила до Ендрю на святкування щорічної Маланки завдяки своїй приналежності до програми з українського фольклору Альбертського університету, яка й організувала проект з документації 32 новорічних маланок у провінції Альберта. Майже всі аспіранти та співробітники програми залучилися до роботи в цьому проекті, а до числа перших належала і я. В українсько-канадському середовищі слово «Маланка» сьогодні асоціюється з новорічною вечіркою, або, як кажуть українці в Канаді, забавою, під час якої можна і добре попоїсти традиційних українських страв, подивитися культурну програму, підготовлену місцевими мистецькими колективами, і добре потанцювати, а ще — побачити власне «Маланку», яскраве дійство-маскарад, якщо така традиція ще існує у громаді, де відбувається забава. У західній Канаді такі святкування досить поширені, як у маленьких селищах, так і більших містах, де компактно проживають канадці українського походження. На ці святкування приходять як українці, так і загалом канадці включно з представниками інших етнічних груп, як це і було у випадку з Маланкою в Ендрю.

Як правило, громадський клуб, який може належати селищній раді або церковній парафії, винаймається однією з місцевих громадських організацій або церковною громадою, яка організовує щороку святкування Маланки для всієї громади. Комітет жінок, що існує при багатьох «українських» церковних парафіях, або ж так званій кухарський комітет (який теж складається з жінок) громадської організації, що готує свято, зазвичай відповідає за приготування великої української вечері, під час якої подають найбільш традиційні для цієї громади українські страви. Квитки-запрошення на такий вечір продаються заздалегідь у місцевих крамницях, роздаються друзями та знайомими. Вечір починається з вечері за принципом самообслуговування, за годину їжа зникає, за вечерею іде концертна програма, на якій можуть виступати діти зі школи, місцевий танцювальний та співочий гуртки. Також досить часто місцеві старожили — члени церковного хору — виходять на сцену заспівати старих українських шедрівок та релігійних колядок. Затим починаються танці — головна частина вечора, заради якої гості і зібралися (власне забава). Із настанням півночі на забаву приходять маланкарі, якщо традиція маланкарства ще затрималася в громаді, як у випадку з Ендрю. Очевидно, що специфіка святкування залежить від регіонального походження самої традиції. До Ендрю Маланку привезли перші поселенці з Буковини.

Проект «Маланка-2000» мав за мету зібрати якомога більше матеріалу про святкування цієї української традиції на зламі тисячоліть. На вибір такої концепції проекту безумовно вплинуло певне інтелектуальне пожвавлення в західній академічній науці навколо самої дати «Міленіуму», або початку нового тисячоліття, коли безліч наукових проектів зосередилося на огляді здобутків тої чи іншої ділянки наук, установи чи наукової школи. Не менш активними дослідниками власних надбань та поступу на межі тисячоліть були також і громадські заклади та установи. На тлі такого пожвавлення намагання науковців дослідити традицію маланкарства саме

наприкінці 2000 р. (а нове тисячоліття розпочалося якраз з 2001 р.) додало відчуття значущості проекту в очах місцевих жителів. Куди б мене не привів проект, люди із зацікавленням ставилися до університетської ініціативи задокументувати якомога краще їхню традицію святкування Маланки.

На додаток до відеодокументування дослідники збирали також й усні свідчення про українське маланкарство в преріях²⁷. Отже, комбінація методів збирання польового матеріалу, притаманна проектам з культурної антропології та етнології, — безпосередня участь у досліджуваних подіях, інтерв'ювання по закінченні події та збирання відеоматеріалу — склала методичну основу цього проекту. У рамках роботи над цим проектом мені випало провести дослідження в двох громадах, однією з яких було селище Ендрю.

Спілкуючись зі своїми новими знайомими, учасниками дійства та гостями, розпитуючи їх про їхні враження та сприйняття Маланки, я почала задумуватися над організацією поточних значень, приписуваних цьому місцевому ритуалові. Адже Маланка свого часу «належала» іншій культурній традиції, ніж українсько-канадська, поставши як новорічна драма в сільських громадах українських земель. Коментатори українсько-канадської версії цієї драми — чи дослідники-аматори, чи професійні науковці — й далі звично дотримуються певних усталених формул у трактуванні цієї традиції, уявляючи її насамперед глибоко вкоріненою у певний фольклорний пласт української культури, а лише потім сприймаючи цю культурну практику як явище соціальне чи історичне. При слові «Маланка» пересічний канадський українець зазвичай уявляє дослідника-фольклориста в роботі, який цікавиться насамперед традиційною формою та змістом ритуалу, а не історика чи антрополога, який переймається його соціально-історичними значеннями.

Питання організації поточних значень ще більше почало турбувати мене під час моїх тривалих бесід із головним організатором дійства Маланки. Йдеться не про відомі та *усталені* популярні розуміння цієї традиції — як українського ритуалу, яким треба пишатися, зберігати та відроджувати, тому що він є складовою «нашої» культури, — а саме про поточні та не завжди усвідомлені конструювання *нових* значень цієї культурної практики, яка мусила постійно змінюватися в процесі своєї адаптації до нового культурно-історичного середовища після «переїзду» до Канади.

«Значення» — те, що речі означають для нас, — є передовсім культурно-соціальним конструктором. Одні й ті самі речі можуть цілком по-різному нами переживатися і, відповідно, набувати для нас різного значення. Значення також конструюються у процесі спілкування та є залежними від нашої культурної й соціальної приналежності. Якщо йдеться про надання оповідачем значення власному минулому під час розмови із дослідником-опитувачем, то цей процес відбувається згідно з особистими можливостями пам'яті людини, її здатності відтворити деталі й утворити з них оповідь за певною обраною логікою подачі інформації (певним нарративним принципом). У контексті наукового дослідження, що базується на усному опитуванні, значення, що надаються оповідачем різним подіям чи аспектам свого минулого, також залежатиме від здібностей дослідника та його вміння знайти

спільну мову з оповідачем, заохотити оповідача до подальшої оповіді, ставити питання, аналізувати під час розмови отримані на них відповіді і наприкінці подати свою власну інтерпретацію почутого в своїх наукових текстах. У процесі розмови між двома людьми все почуте та висловлене підлягає певній фільтрації обома учасниками діалогу, і кожен це робить відповідно до своїх потреб та можливостей.

Отже, хоча ми як усні історики і проводимо дослідження, головною метою яких є вивчити бачення минулого самими його учасниками (або певної культури її носіями), завдяки своєму постійному зацікавленню у їхніх спогадах та свідченнях, яке ми про-являємо, та частому спілкуванню ми неминуче впливаємо на це бачення минулого, за яким ми насамперед і прийшли як дослідники. Це також правда, що як дослідники — чи певного минулого, чи певної культури — ми часто сприймаємо себе як пошуківців або навіть мисливців за польовим матеріалом, який ми розуміємо як такий, що вже давно сам по собі існує як певна об'єктивна даність. Найчастіше наше спілкування з оповідачами-інформантами під час проведення інтерв'ю сприймається нами у площині термінів «запитуємо — отримуємо». Коли ми говоримо про усноісторичні дослідження, ми кажемо, що ми «збираємо» усні свідчення, ніби ми збираємо дозрілі плоди у саду. Це, вочевидь, знайоме формулювання, фольклористи традиційно про себе кажуть, що вони збирають фольклор. Але чи усні свідчення та індивідуальні рефлексії над своїм власним минулим (чи своєю власною культурою) є такими вже незалежними від комунікативних процесів, від спілкування?

Лише після того, як я провела серію інтерв'ю з Пітером Вірстюком, довгочасним координатором, організатором та хореографом Маланки в Ендрю, і особливо після нескінченних годин розшифровки записаних з ним інтерв'ю, я почала знову сумніватись у цій ілюзорній дисциплінарній впевненості у «збиральницькій» природі усноісторичних досліджень. Сидячи вечорами над касетами, переслуховуючи наші розмови, розшифровуючи роздуми та вислови Пітера, я почала ставити під сумнів загальноприйнятний вимір спілкування з оповідачами («запитуємо — отримуємо»). Наскільки є відповідальним у часи модерної рефлексивності з нашого боку — боку дослідників, які врешті формують точку зору на минуле для широкого вжитку, — не сприймати нашого власного впливу на формулювання значень минулого його учасниками чи значень культурних практик їхніми носіями?

Сучасна соціальна рефлексивність — поняття, введене британським соціологом і філософом Ентоні Гідденсом (1991)²⁸. У його розумінні сучасна рефлексивність залежить від високого рівня «екстерналізації» спеціалізованих знань і пізнішого їх поширення на сферу повсякденного життя. Останнім часом спеціалізовані знання з будь-якої ділянки науки, економіки, бізнесу тощо можуть стати загальнодоступними широкому загалу людей. Коли спеціалізовані знання стають поширеними, вони набувають статусу базових знань — на них покликаються, їх цитують, на них орієнтуються, приймаючи рішення. Зростаюча екстерналізація спеціалізованих знань якісно змінює людське суспільство. Представлені у формі книг або поширені іншим способом такі знання, скажімо, з царини соціальних наук, не тільки описують існуючі соціальні закони та норми, за яким це суспільство живе, але також повсяк-

денно *формують* і *змінюють* ці закони завдяки своєму впливові на людські дії та рішення²⁹.

Чи ми можемо і далі наполягати на тому, що в контексті сучасної рефлексивності наші оповідачі-інформанти формулюють своє власне бачення минулого незалежно від ширших інформаційних потоків та спеціалізованих знань, носіями яких в їхніх очах є і ми, дослідники? Чи ми можемо також наполягати на тому, що в контексті модерної рефлексивності ми лише «збираємо» усні свідчення, які вже наперед сформульовані? Наскільки відповідає дійсності таке уявлення про нашу роботу? Невже носії культурних традицій та учасники минулих подій у своїх оповідях не спираються підсвідомо на ширший ідеологічний дискурс, який домінує на цей час у суспільстві, й на наше зацікавлення в їхніх спогадах? Невже їхнє власне бачення минулого є абсолютною їхнім? Спогади виривають на поверхню людської пам'яті, а їхнє переоповідування набирає нарративної (оповідної) форми під час спілкування. Утворений кінцевий усний текст оповідача має, за Бахтіним, діалогічну природу. Він залежить від усіх учасників діалогу, присутніх чи не присутніх під час бесіди, і не є витвором чи продуктом лише оповідача, незалежно від того, чи ми сприймаємо його/її як одноосібного носія та переказувача знань про минуле, чи ні. В обставинах діалогу ми не лише збираємо польові дані та документуємо існуючі їх значення, ми як дослідники також сприяємо формулюванню значень у діалозі.

У досить багатьох випадках сучасних польових досліджень те, що ми записуємо від інформантів як «емічні» інтерпретації їхньої культури (від англ. *emic* — тобто інтерпретації, створені носіями культури), не є ані емічним, ані «етичним» (від англ. *etic* — тобто інтерпретації, спродуковані поза культурним середовищем). Коли ми звертаємося до наших інформантів з розпитуваннями про їхні культурні практики чи минуле, ми неминуче порушуємо існуючий еквілібріум їхньої рефлексивності. Проектуючи на них наше зацікавлення їхньою точкою зору, ми часто спонукаємо наших інформантів до рефлексій в оновленому форматі, в порівнянні з тим, якими б могли бути ці рефлексії в іншому контексті. Отже, спілкування з дослідником впливає на формулювання емічних інтерпретацій культури. Хоч би як обережно ми формулювали наші питання, намагаючись не нав'язувати інформантові свого бачення його життя, своєї термінології та концепцій, (пере)формулювання емічних інтерпретацій та значень культурних практик чи минулого відбувається в діалозі у відповідь на етичне в них зацікавлення.

Коли ми з Пітером розпочали наш діалог на тему історії святкувань Маланки в Ендрю, ми не тільки намагалися «розкопати» давні та призабуті факти, але й з'ясувати для себе побутуючі значення Маланки для громади Ендрю. Моє підвищене зацікавлення цією традицією, за відтворення якої він відповідав майже п'ятдесят років у громаді, створило для Пітера ще одну можливість переглянути та відшліфувати власне її бачення. Він зайнявся переоцінкою Маланки не стільки заради мене, скільки заради себе самого. Нижче я подаю фрагменти наших інтерв'ю для того, щоб проілюструвати вплив розгорнутого спілкування між інтерв'юєром та інформантом на Пітерове розуміння традиції маланкарства в Ендрю. Пітеру було

приємно довідатися про моє зацікавлення його роллю в місцевих святкуваннях Маланки. Він поставився до наших інтерв'ю надзвичайно серйозно. Ми зустрілися тричі після 13 січня.

У свої шістдесят з лишком (на час наших зустрічей) місцевий старожил та онук українських поселенців, які переїхали до Канади 1906 р., Пітер бере участь у місцевій Маланці з дитячих років. Знаменним є те, що традиція святкування Маланки в цьому західноканадському селищі з населенням 485 осіб (на 2001 р.)³⁰ є історично неперервною. Протягом Пітерового життя ендрівська Маланка трансформувалася — десь у 70-х рр. — з традиційного ритуалу водіння Маланки з хати до хати (як у старому краю, додав Пітер) у сучасний громадський захід, який щорічно організовується у приміщенні місцевого громадського клубу. Інституціоналізація Маланки створила цілком нові умови та можливості щодо того, як і хто міг би взяти участь у самій театралізованій ході (водінні Маланки). Із затвердженням нового формату Маланки в Ендрю Пітерова роль в її проведенні змінилася. З простого маланкаря він перетворився на постійного куратора театралізованої ходи, який відповідав і за зміст, і за костюми, і за якість виконання ритуалу. Найголовнішою зміною, проте, як зазначив Пітер, було те, що він став відповідати за те, що саме Маланка мала означати для громади Ендрю, населення якого переважно становили мешканці українського походження, та для гостей, які представляли цілий спектр канадських етнічностей. Отже, Пітер, згідно з його ж твердженням, став відповідати і за значення ритуалу.

Починаючи з 70-х рр. Маланка перестала «належати» лише українській громаді, як це було в часи водіння Маланки від (української) хати до (української) хати. Вона стала громадською подією у широкому значенні цього слова. Водночас її доступність для не-українців та популярність серед ширших верств населення допомогла їй стати певним маркером місцевої українськості. Активісти української громади у своїх публічних виступах, без яких не обходиться жодна Маланка, люблять наголошувати, що тяглість традиції маланкарства в їхній громаді свідчить про витривалість в Ендрю українського духу (що б це не означало). А роль довічного організатора Маланки в Ендрю зробила Пітера чи не найголовнішим інтерпретатором цієї традиції та майже утримувачем авторських прав на її організацію. Не дивно, що така відповідальність примусила Пітера серйозно поставитися до визначення ролі Маланки в українсько-канадській культурі.

У 2001 р. в Ендрю з'явилися університетські дослідники Маланки, які виявили неабияке зацікавлення в Пітеровій спадщині місцевого маланкарства. Після багатьох років відповідальної організаційної праці наскільки це можливо для Пітера — реформити своє бачення та розуміння Маланки? З року в рік Пітерові доводилося пояснювати запрошеним до участі в дійстві односельцям, що таке Маланка, як і чому її треба грати у тому самому форматі. Кожний рух усіх персонажів дійства — персонажі з року в рік змінювалися — було давно вже описано і задокументовано на папері, і кожного року ці рухи відтворювалися на репетиціях згідно з існуючою документацією. Опис дійства вже давно був набраний на комп'ютері, де він і зберігався, а учасникам видавалися фотокопії оригінального запису. Іншими словами, Пітеро-

ві особисті пам'ять, знання та інтерпретації громадської традиції маланкарства вже давно не побутували у площині так званої «усної народної творчості», а перейшли у площину культури писемно-друкованої, де вони закріпилися на письмі у друкованому слові задля ефективної передачі інформації все новим учасникам Маланки, які мінялися з року в рік. І все ж таки, вже наприкінці нашого з ним спілкування, яке відбувалося протягом місяця, Пітер подав мені дещо видозмінене трактування Маланки, у порівнянні зі своїми ж трактуваннями цієї традиції ще на початку наших інтерв'ю. На яку з цих точок зору тепер мені спиратися як на емічну, вирішувати мені самій.

Оглядаючись назад, я намагаюся з'ясувати для себе, що змусило Пітера почати оновлювати свої тези щодо маланкарства в контексті нашого спілкування. Чи це були мої питання? Чи певний поворот у нашій розмові? Чи зміни були спровоковані насамперед нашим спілкуванням у форматі «дослідник-і-досліджуваний», що за своєю природою завжди характеризується певною різницею потенціалів, якою і живиться комунікація (якщо я можу тут вжити мову фізики)? У своїх питаннях я намагалася не пропонувати Пітерові свого бачення цієї традиції — це було б некоректно щодо самої мети дослідження, а зрозуміти точку зору носія культури на досліджуваний аспект цієї культури. І хоча керманічем наших співбесід виступила я як дослідник, їх теми розвивалися Пітером. Якщо і були різкі повороти в розмові (яких усний історик має уникати), їх здебільшого робив Пітер. Якщо вони і спровокували Пітера розвинути далі його бачення Маланки, мені хочеться вірити, що це не відбулося завдяки моїм усвідомленим комунікативним діям у розмові.

Наші розмови точилися довкола багатьох тем. Представивши завдання проекту, я запросила Пітера поділитися своїми думками про ритуал Маланки та про його власне бачення цієї традиції. Усвідомлюючи всю важливість своєї місії, Пітер намагався пригадати якомога більше деталей. Його свідчення компресувалися в одне оповідне ціле, без подачі хронологічного порядку окремих виступів, злившись в один довгий та заряджений енергією наративний ряд. Вихідна оповідь Пітера була побудована за своїми правилами, нагадуючи своєю композицією, акцентами та розвитком тем інші усно укладені оповіді, в яких значення описуваного часто пояснюються за допомогою історії-байки, а не безпосереднього пояснення. Ці байки були переважно оповідками про найдотепніші та найважливіші моменти з життя маланкарів.

Попросити описати конкретний випадок з життя інформанта (чи конкретний рік проведення Маланки в нашому випадку) на тлі багатьох інших подібних подій є перевіреним методом усної історичної досліджень, націленим на реконструкцію часових вимірів культурного явища чи історичної події, які досліджуються. Відповідно, я попросила Пітера пригадати його першу «Маланку»:

Н.: Чи ви пам'ятаєте вашу першу Маланку?³¹

П.: Аякже!

Н.: Можете тоді описати, як це було?

П.: Я був вбраний Козою.

Н.: Козою?

П.: Козою. Я був вбраний Козою. Я тоді був наймолодший. В той час, якщо я не помиляюся, мені було 14 років зроду. Усім іншим тоді було чи за тридцять, чи за сорок, а були й такі, що їм було і сорок п'ять. І ми тоді ходили від хати до хати. На щастя, то був доволі теплий вечір, тоді не було дуже зимно.

Н.: А які інші персонажі були представлені у тому році?

П.: Я був і Козою, я був і Поліцейським, я був і Маланкою навіть.

Н.: Але у той перший рік?

П.: Перший рік я був Козою.

У своїх спогадах Пітерові нелегко було зосередитися лише на першому році водіння Маланки, навіть якщо я його саме про це і питала. З самого початку інтерв'ю Пітерові хотілося розповісти не про окремі роки водіння Маланки, а про ендрівську Маланку взагалі. Спогади про конкретне у нього стали спогадами про Маланку як ритуал сам-по-собі. У своїх оповідах він користувався або теперішнім часом, або умовним майбутнім часом (*conditional future tense*). Йому також не давалися порівняння водіння Маланок того чи іншого року (я просила порівняти першу «клубну» Маланку з першою Пітеровою Маланкою). Він зіставляв абстраговані часові виміри «тоді» із «тепер», але реконструювати момент переходу від часу «тоді» до часу «тепер» під час інтерв'ю виявилось складним завданням. Такі наративні методи властиві усній оповіді як жанру взагалі, незважаючи на те, якій культурі вона належить.

П.: Ну гаразд, перш за все, ми заходимо, ми не йдемо в хату, спершу ми стояли попід хатою під вікном, під найближчим вікном, найближчим до кухні, там, де ти бачиш якийсь рух. В хаті є рух, є життя. Ну, отже, ти кличеш ззовні: «*Пане господарю, позволите замаланкувати!*» А вони тобі кричать з хати: «*Можна! Можна!*» Вони відсунуть фіранку і помашуть тобі рукою, мовляв, «давай!»

Н.: Ага!

П.: Часом, часом, тебе запросять до хати співати щедрівок або просто співати в хаті [інтонація голосу — лекторська]. Але в дев'ятох випадках з десяти, на початку, в часи, коли я починав, ми співали на вулиці. Тоді було, особливо в мій перший рік, тоді було особливо тепло надворі. Але одного року, я пам'ятаю, я певний, було мінус 30, і ми все рівно ходили тоді. То, може, був мій третій рік.

Н.: Отже, ви ходили від хати до хати, і що ж ви співали?

П.: Ми би співали звичайної Маланчиної пісні. [...] Ми звикли так ходити, ... співати на вулиці. Коли ми співали надворі останні рядки «*Ой, гуна-гуна, тут грошей купу* [пригадує], *ми тут ночуем, де гроші чуєм*». Ну от, коли ми починаємо співати останні слова, Маланка би відкрила двері і вмить би увірвалася до хати, тому що на той час двері будуть вже відкриті. І Маланка би вже геть увірвалася до хати, і ось Маланка вже і мете підлогу, і чистить, і очевидно, якщо в хаті був би порядок, вона би почала робити безпорядки. Якщо в хаті був би безпорядок, вона би не пішла, поки навмисне трохі не прибрала б. Отож, все мусло би бути зроблене навпаки, якщо можна так сказати [Пітер пропонує тут свою трактовку дій Маланки].

Ну, а за тим вже і Дідо би увійшов до хати. Він би увійшов до хати з великою *торбою*, і він був жебраком [Пітер ставить тут особливий наголос]. Він не піде, поки не всуне свою голову

у *панті* [за місцевим українським діалектом — пивниця]. Сьогодні у нас холодильники. А тоді холодильників не було. А в пантах були голубці, такий баняк голубців був би, то він тоді лізе в той баняк з голубцями, і в нього буде якийсь мішок чи щось такого, то він туди насипле голубців, кружку чи що. Може, він набере туди м'яса. Якщо там буде якийсь горщик із зерном, то він візьме той горщик, винесе його нагору до кухні, та й поставить на столі, ніби він накриває на стіл, *приймає гостя*.

А Маланка буде і далі все старатися добре-добре приборати їм хату.

[...]

А по тому вже і Ведмідь піде по хаті все винюхувати, подивитися, чи нема де пляшки з віскі, де-небудь під ліжком чи в *пантах*.

Н.: То Ведмедю треба знайти...

П.: [виправляє опитувача] Винюхати, винюхати. Ви ж знаєте, як ведмідь тишком лізе до смітника [поширений в Канаді стереотип ведмедя, завдяки великій їх кількості в канадських лісах та горах та частій появі у відносно віддалених населених пунктах]? Точно так він буде і по хаті рискати [Пітер перебиває мене, аби пояснити, як саме має Ведмідь пересуватися по хаті, тим часом демонструючи свій усталений погляд на те, як саме Маланка має проходити].

Н.: То що, він відкриватиме консервні запаси?

П.: Атож! Уже як усередині, коли ми [виправляє себе], коли я вже був більш досвідченим... Мені здається, нас тоді було восьмеро, з двома автами. То ми вже їдемо маланкувати [вже не пішки] — дороги вже кращі, трохи кращі, звісно, ще не такі добрі, як сьогодні, але набагато кращі, ніж тоді, коли я починав ходити. Ми поїхали десь трохи на північ від Ендрю, до одної такої старої хати. У них там, щоби тримати в холоді картоплю, консерви та усяке таке, там у них посеред хатини така яма, два фути на два фути, ми то звемо *селер* [від англ. *cellar*]. І старий там тримав вино, він, певно, збирався нас почастувати пізніше, після вже представлення нашого, він би нас пригостив був. Тоді один з... насправді то був батько Сюзі. Він був Ведмедем того року. Отже, господар пішов до пивниці, до *селеру*, тоді вініс той гальон, імперський гальон, не метричний, з вином, виставив його на підлогу десь збоку і вернувся знов у той *селер* знову по щось ще. Але цього разу він заліз у дальній куток. Тим часом, наш Ведмідь, вбраний як ведмідь, підчепив того гальона та й стрибнув знов у пивницю, та й став там попід стіною [в темряві], там світла не було. То така була стара пивниця. А господар там порався теж, зі свічкою. То все, що він мав, аби світити собі там. І поки там Ведмідь ховався, господар видерся нагору, закрив *селер* кришкою, та усе. Закрив кришку, виліз із пивниці, озирнувся на всі боки та й питається: «*А де гальон?*» Ну, а в нас був Поліцейський серед маланкарів. То господар до поліцейського, та й питає його знайти гальон вина. Поліцейський дивиться, дивиться навколо, але ніхто не бачив, як ведмідь знову стрибнув із гальоном назад до *селеру*.

Н.: [Сміється].

П.: Ніхто не бачив Ведмедя. А господар і далі шукає за тим гальоном. Він вже й неврвє через це, але раптом відкривається кришка з *селеру*, а звідти вилазить Ведмідь. Із *селеру* вилазить Ведмідь, лягає на підлогу і тягнеться вниз у *селер*, і витягає звідти гальона та й питає господаря: «А ви, пане господарю, цього гальона шукаєте, може?»

Н.: [Сміється].

П.: Отакі речі робилися тоді. Одного разу ми мали й Корову [серед маланкарів], радше Бичка. Такий був Бичок собі, з рогами, а роги стирчать в різні боки як гілки [?]. Отож, перед тим, як зайти до хати, той хлоп, що був вбраний коровою, пішов до стогу сіна, там був такий стіг сіна, близько до хати, він то знав. Отже, пішов він до того стогу сіна, встромив свою голову туди, та й підняв цілу кипу сіна своїми, своїми рогами. Уся його голова була вкрилася тим сіном, можете собі уявити! Отож іде він до хати, заходить... а виглядає він, з тим сіном на голові... А господиня як то побачить: «Ай-яй-яй, дивіться, що він робить, дивіться на то все сміття, що він до хати заніс» [голос Пітера перейшов на фальцет, імітуючи стурбовану господиню]. А ця корова як затрясе головою, то сіно так і полетіло в усі боки [посміхається].

Н.: [сміється] То був ще інший рік, так?

П.: То був інший рік.

Під час нашого першого інтерв'ю я лише слідувала оповіді Пітера, не перериваючи та не коригуючи лінії його спогадів. Жарти, пригоди та глузування, які траплялися з маланкарями, подібно до описуваних вище, становили основу його оповіді, відштовхуючись від яких я шукала дальших пояснень. На мої додаткові питання Пітер давав доволі коротку відповідь і одразу повертався, здавалося, до своєї оповіді, не змінюючи своїх інтенцій докінчити розпочату історію чи завершити своє пояснення. Було очевидно, що він уже раніше переповідав ці історії, вони мали певну усталену форму, переповідувалися за певною формулою усного оповідання та нібито існували незалежно від курсу нашої розмови. Отже, з методологічної точки зору, на початку нашого спілкування я була лише тримувачем уже сформованого тексту чи серії текстів, які усно проголошувалися вже не раз перед різними слухачами. Пітер пізніше це підтвердив. З цього погляду я таки виконувала знайому нам вже функцію «збирача» усних свідчень та історій, які щедро розсипалися у площині розмови переді мною, як намистинки з нитки на столі. Отже, я була лише реципієнтом уже сформованих думок, ідей, значень тощо.

Протягом нашої розмови Пітерові так і не вдалося точно пригадати конкретні дати подій та рік змін у форматі проведення Маланки, які відбувалися упродовж півстоліття в Ендрю, попри мої, сподіваюся, ненав'язливі спроби це з'ясувати. Хоча він багато років брав участь в організації місцевої Маланки, його особиста пам'ять та спогади про Маланку не потребували розчленування минулого на періоди та етапи. Щоб передати зміст Маланки та її значення для громади, йому не потрібно було пам'ятати окремі роки та дати. У пам'яті Пітера окремі Маланки давно переросли в одну Маланку-ритуал, традицію, яка супроводжувала його життя роками та якою Пітер опікувався в громаді.

З іншого боку, наше спілкування відрізнялося від інших ситуацій, у яких Пітерові доводилося усно переповідати свої спогади про традицію Маланки. У нашій розмові я виступила зацікавленим опитувачем зі статусом стороннього спостері-

гача, а Пітер був вдячним переповідачем минулого та його історій. Ініціатива наших зустрічей та бесіди належала мені, і саме я скеровувала її у певне русло. В інших ситуаціях Пітер міг мати більше контролю над напрямком розмови, але не в нашій. Наш діалог був і розгорнутим, і цільовим, складався він з декількох розмов, до того ж він був частиною великого офіційного дослідження, розпочатого авторитетною науковою інституцією. Це суттєво вплинуло на загальний напрямок рефлексій Пітера та примусило його замислитися над тим, що сьогодні означає Маланка для Ендрю, для нього самого та для української спільноти в Канаді. І як я не намагалася вести себе як пересічний гість у хаті Пітера, він ніколи не забував про розподіл наших ролей та «нерівні позиції», у яких ми перебували стосовно один одного в нашому діалозі (те, що англійською передають виразом *power relations*). Представляючи університетський проект, я неминуче представляла авторитетний академічний дискурс, який на сьогодні відповідає, разом із потужними комунікативними технологіями, за проникнення сучасних принципів рефлексивності у найвіддаленіші кутки соціального простору, яке триває. У відповідь на наші дискусії Пітер знову замислився про значення Маланки, і це сталося наприкінці нашого діалогу, коли за пару тижнів розмова перейшла зі «старої Маланки»³² — яку ввели з (української) хати до (української) хати — до «нової» Маланки, яка переродилася у відкритий для всіх бажаючих громадський захід, що проводиться у клубі та на який купуються квитки.

Разом із Пітером ми обговорювали зміни, які сталися у ритуалі після його «переїзду» до громадського клубу Ендрю:

Н.: Оглядаючись назад, які ж персонажі з'явилися з часом?

П.: Яких було додано до сценарію?

Н.: Так.

П.: Маланка залишилася. З'явився Новий Рік [персонаж]. І Новий Рік, і Старий Рік — цих персонажів було додано. Але вони раніше називали Новий Рік *Чирчиком*. [...] Але потім все змінилося. Молоде покоління коли прийшло — молоде покоління це ті, що молодші за мене, — вони сказали: чого ти хочеш залишити це слово, ніхто не розуміє, що воно значить! І таки багато вже не знало того українського слова в той час. Відповідно, персонаж, чи ім'я персонажа було змінено на «Новий Рік».

Н.: А як його раніше називали [питає, не розчувши правильної вимови в перший раз]?

П.: *Чирчиком* звали, Чирчиком. І він був таким собі молодим хлопцем, вбраним як козак. А тепер, тепер Новий Рік вбирають більше як маленьку дитину. Мусить бути така дитина, щоби виглядала невинною, тендітною, свіжою, має бути вбрана гарно, охайно, в чепчику, як маля. Може, як дівча, то буде вбране в гарненьку спідничку, або щось. Так почали робити, як переїхали до клубу.

Н.: А коли ви переїхали до клубу? Якщо ви пам'ятаєте?

П.: Приблизно ж? Ну, я вам так грубо прикину. Ми переїхали до Ендрю [з ферми неподалік містечка], може, вже як десять років. Ні, це буде вже п'ятнадцять. Так от, я би сказав, якщо на сьогодні, то я би дав вже 25 років. Це коли Старий Рік з'явився, Новий

Рік з'явився, коли й Солдат на Коні з'явився, це вже як ми стали робити [Маланку] в клубі. [Пітер зосередився на згадуванні появи нових персонажів, так і не давши відповіді на моє питання про рік переїзду Маланки до клубу].

Дід і Баба [персонажі] були з самого початку; це так само було і в старому краю [в Україні]. Гуцул та Гуцулка — це також старий край. І коли ті скрипки заграють перші ті маленькі нотки, першу мелодію, ті Гуцул та Гуцулка як підуть у пляс під гуцулку, танець такий, не під коломийку, знаєте? То я вже роками не бачив, щоби хто-небудь танцював гуцулку, роками! Особливо, коли оркестр Садомського перестав грати, вже ніхто, ніхто не знав, як грати гуцулку. Отже, це вже справа минулого [зітхає]. Молодий та Молода [персонажі] — це також було додано, коли переїхали до клубу, але ж знову-таки, це сталося не відразу, то, може, було десь на третій рік, коли вони почали. Ще Український Хлопець та Українська Дівчина — ну, це щось на зразок Козака. Так як Козак, Український Хлопець та Українська Дівчина. [...] Але Циганка — то вже стара справа, хоча її не було кожного року. Були часи, коли в нас не було Циганки, коли ще по фермах [ходили], з тої причини, що Циганка мала бути вбрана у щось подерте та несерйозне, а це означало худу одягу. Взимку це було неможливо. Також був і Жид з початку, звісна справа, був і Поліцейський. Отже, вам це має дати уяву.

На мої запитання, чому відбулися такі зміни у складі персонажів Маланки, Пітер відповів, що збільшення кількості персонажів дозволило залучити більше учасників, і додав при цьому, що зазвичай люди не хотіли грати «негативних» героїв. Також, додав Пітер, йому як організатору Маланки було легше переконувати односельців грати людські персонажі, ніж тварин, таких як ведмідь чи бик. Пітер також пожалівся, що у них у громаді люди вже давно перестали пам'ятати символізм тварин-героїв новорічної драми і що чим далі, тим менше люди розуміють українську мову, якою, за його переконанням, мало б і відбуватися все дійство Маланки.

Переслуховуючи наші записи та переглядаючи списки персонажів Маланок, які Пітер укладав кожного року починаючи з 1997 р., я помітила певну тенденцію у формуванні виконавського складу персонажів. З роками ставало дедалі менше персонажів, які походили зі «старого краю», у цьому випадку з Буковини, та з'являлося більше персонажів, які репрезентували українсько-канадську етнічну культуру, з її особливим наголосом на візуальних символах етнічності, таких як танець, наприклад, чи український костюм. Згідно з українсько-канадським публічним дискурсом щодо майбутнього української культури в Канаді, її тяглість залежатиме від бажання наступного покоління брати участь у цій культурі. Відповідно, вважається, що українсько-канадська молодь мусить активно «відповідати» за тяглість саме візуальних аспектів своєї культури. В ендрівській Маланці з роками з'являлося все більше «молодих» персонажів, які б могли припасти до душі молодим ендрівцям. Так, з'явилися й Український Хлопець з Українською Дівчиною, і Молодий з Молодою. Описи поведінки кожного з персонажів, підготовлені Пітером для роздачі гостям під час дійства, говорять про наявність багатопокілінневої групи персонажів, починаючи з Діда та Баби, «які представляють стару пару», продовжуючи Гуцулом та Гуцулкою, «які представляють пару середнього віку», Молодим та Молодою, «які

лише на порозі шлюбу», та закінчуючи неповнолітніми Українцем та Українкою, «яким ще належить вивчити успіхи Молодого та Молодої, які щойно побралися»³³. Як зазначив Пітер, такий виконавський склад дав можливість захопити більше місцевої молоді до участі в Маланці. З іншого боку, запровадження нових персонажів, що репрезентують поколінневу тяглість, свідчить про певні (під)свідомі намагання української громади Ендрю уявити свою українськість в оточенні домінантного канадського середовища як історично тяглу.

Повідомивши мені про зміни у складі персонажів Маланки, Пітер перейшов до питання сприйняття старої традиції сучасним поколінням. Через жарти та розбишацькі трюки, до яких часто вдавалися маланкарі під час свого новорічного обходу громади, для Пітера важливим було питання зіставлення Маланки з Хеловіном. У нашому другому інтерв'ю він уперше звернувся до цього питання. У той час Пітер обмежився проведенням простого порівняння поведінки маланкарів та поведінки учасників хеловінських обходів, під час яких також відбуваються подекуди жартівливо-розбишацькі акти. Як це відбувалося й перед тим, свою точку зору на це питання Пітер доводив наративно, себто ілюструючи її конкретною історією-цитатою або оповіданням-замальовкою зі свого минулого.

П.: Багато людей вважають, що Маланка — це такий український Хеловін. Це абсолютно помилкова точка зору на це. Тому що, насправді, декілька років тому, тоді до мене підійшли якісь люди та почали питати, що таке Маланка, вони не знали, що таке Маланка. Вони побачили маски та ряджених, та й... «Гей, та це ж український Хеловін!» Це абсолютно неправда, цілковита неправда!

Н.: Ага. І яка ж є різниця між Маланкою та Хеловіном, по-вашому?

П.: Хеловін — це ти йдеш та бешкетуєш на вулиці, о'кей? Під час хеловінської ночі. Навіть злочини кояться. Це, звичайно, неподобство, але це було. Ми жили ще на фермі, нам багато було лиха скоєно, нам, дітям, тому що інші діти врядували нам хеловінську ніч. Але з Маланкою так не робиться. Ви трохи бешкетуете, але не завдаючи ніякої шкоди. Так, як ви й бачили, робиться все навпаки — якщо в хаті брудно, ви прибираєте, якщо в хаті чисто, ви робите невеликі безпорядки. Але не порушуйте нічого в хаті, не зачіпайте. Одного разу, це було дуже й дуже давно, я мушу сказати, ми ще тоді їздили кіньми на саях, один хлопець розійшовся не на жарт. Зайшов до хати, хата була маленька, там топили обогрівачем та дровами. А обогрівач — посередині хати. А він і далі розходився, зачепив ту пічку, вона перекинулася, і з тим вогнем в пічці ми всі вже майже загорілися самі в хаті. На щастя, там не було ані килимів, ані дерев'яної підлоги, ані чого-небудь такого. Отже, це має вам щось сказати, що кожного року, коли я збираю людей, перед тим як вони мають спуститися сходами у залу клубу, головна річ, не порушувати ані порошинки. Вам просто не дозволено порушувати. Ви маєте поводитися чемно, жартуючи, але нікому не шкодячи. Вони можуть і черевика у вас поцюпити, і до танцю вас потягнути, і закрутити вас у тому танці, і підлога може бути слизькою, і ви можете впасти, та це не для Маланки. Вам треба поводитися чемно ти виявляти повагу до гостей.

Н.: Ага, зрозуміло.

Так скінчилося наше друге інтерв'ю. За два тижні, коли я повернулася знову до Ендрю, Пітер представив мені цілком нову версію своїх міркувань щодо Маланки. Цього разу вже не я витягала диктофон з надією записати черговий цікавий спогад Пітера, свій магнітофон витяг Пітер. Він не збирався записувати нашу розмову, я лишень мала прослухати зроблений Пітером запис його власних рефлексій про значення Маланки, які він записав на касету для мене. Пітер також попросив мене приєднати цю касету до решти записів для зберігання в університетському архіві, наполягаючи на тому, що саме цей запис насправді відбиває його розуміння Маланки. На цій касеті він скористався цілком відмінними дискурсивними методами подачі інформації, на касеті не було ані розгорнутих спогадів, ані окремих замальовок з минулого, які так чудово доводили певні тези Пітера щодо Маланки. Його голос лунав впевнено, гучно і поставлено, ніби під час офіційного виступу. На касеті Пітер розповідав, чим Маланка відрізняється від Хеловіну, і цього разу це було нове тлумачення, яке, безсумнівно, було викликане нашими попередніми розмовами і крилося, за Пітером, у релігійному походженні Маланки³⁴.

П.: По-перше, необхідно прояснити упереджене розуміння значень Маланки, яку святкують 13 січня кожного року та Хеловінської ночі, яка припадає на 31 жовтня, кожного року. Обидві події абсолютно різняться у тому, що вони означають. І хоча обидві мають ряджених та маски, їх не можна сприймати чи уважати як подібні чи схожі. Маланка має духовне походження, і всі персонажі мусять, я повторюю, мусять поводитися чемно, з повагою до інших, не завдаючи нікому шкоди, пошкоджень. Маланка базується на гуморі та чистих розвагах. Інший вечір, хеловінський вечір 31 жовтня не має жодного духовного чи релігійного підґрунтя взагалі. Як кожний знає, в ньому задіяно та завжди вистачає вар'ятів, блазнів та глупців, та також навмисної шкоди, яка робилася в минулому. Як відомо, в минулому ставалися прикрі випадки, отож матимемо надію, що цього не повториться. У крайньому випадку, ще можуть відбуватися окремі сутички. Кожний, хто називає Маланку ще одним, українським, Хеловіном, просто розписується у своїй необізнаності та в тому, як мало вони хочуть навчитися про Маланку. Я надіюся, що це прояснить цю різницю раз і назавжди.

Очевидно, що тривала розмова з університетським дослідником спонукала Пітера до подальших роздумів над місцевою традицією. Протягом наших зустрічей Пітер переймався тим, як його рефлексії буде представлено у проекті і що саме потрапить до архіву. І хоча він був втішений увагою до своєї персони та своєї ролі у продовженні української традиції в громаді Ендрю, його дуже непокоїла «якість» власних спостережень. До нашої третьої зустрічі він відчував потребу підготуватися якнайкраще і вирішив записати власну касету, повторивши формат нашого спілкування під час інших зустрічей, щоб «майбутні дослідники знали як правильно тлумачити Маланку» (за словами Пітера). Також є очевидним, що саме наші розмови посприяли тому, що Пітер почав відшліфовувати власне розуміння та бачення маланкарства, яке він спостерігав роками у канадських преріях.

Протягом наших зустрічей поступово змінювався і стиль нарації. Під час першої зустрічі Пітерові інтерпретації Маланки подавалися в оповідному форматі, з усіма ознаками усної композиції, із традиційним для цього формату залученням конкрет-

них історій-бувальщин з минулого, із постійним «зповзанням» у теперішній час та іншими елементами усної нарації. З часом «втручання» дослідника у самий процес нарації спогадів — загальне керування розмовою, постановка питань, стимулювання до дальших рефлексій — привело до поступових змін у стилі обговорення традиції, від уснонаративного формату розмірковувань у контексті інтерв'ю до концептуальних рефлексій наодинці поза інтерв'ю. Цікавим лишається той факт, що Пітер як інформант не змінив формату подачі інформації про Маланку та запропонував дослідникові свої заздалегідь підготовлені міркування про її значення у вигляді аудіосамозапису, тим самим підважуючи самі основи усталених розумінь ролі бінарної опозиції «інформант/дослідник».

Висновки

Як людина, що присвятила Маланці п'ятдесят років свого життя, Пітер пережив усі етапи розвитку цієї традиції — від часів, коли, долаючи відстань у чверть милі та більше між домівками сусідів, ряджені ходили від одної ферми до іншої пішки, до часів, коли Маланка переросла у звичайну світську вечірку-забаву, яку проводять місцеві організації з метою збору коштів на потреби своєї організації. З роками Маланка почала частіше «виходити» за межі власного етнічного середовища, а Пітер почав частіше перейматися питанням втрати первинного значення Маланки для мешканців Ендрю. З іншого боку, лише протягом нашого спілкування, доволі короткого у порівнянні з його тривалою заангажованістю в ритуалі, Пітер запропонував декілька редакцій свого бачення значення Маланки. По-перше, саме у контексті академічного зацікавлення його роллю та досягненнями координатора Пітер відчув потребу відшліфувати та пропагувати своє бачення ритуалу як єдине правильне бачення. Відповідно, від інтерв'ю до інтерв'ю його свідчення що далі, то більше мали рефлексивний характер, та що далі, то більше прикрашалися лекторськими інтонаціями, відходячи від формату усної оповіді. По-друге, академічне зацікавлення підняло його самого у своїх же очах — справа його життя, Маланка, дістала належне визнання серед фахівців, а його роль її організатора було нарешті оцінено належним чином. Це спонукало до переоцінки себе — від сприйняття себе як учасника ритуалу до бачення себе людиною, відповідальною за «справжнє значення» ритуалу. По-третє, переоцінка своїх позицій та ролі в ритуалі відбулася в діалозі, у комунікативному полі розмови, де значення водночас і формуються, і редагуються на місці й залежно від оцінювальних та ідеологічних позицій співрозмовників. У результаті, остання редакція Пітерового бачення Маланки представлена у цілком відмінному форматі, ніж попередні редакції. Пітер на час нашої останньої зустрічі вже переконаний, що Маланка має глибоке релігійне коріння і цим принципово відрізняється від ритуалу із загальноканадського культурного середовища. Маланка в його очах є безумовно вищою від Хеловіна завдяки своєму «благородному» (духовному) походженню. Таке тлумачення було відсутнім у наших перших бесідах.

Аудіозапис Пітера являє собою унікальний випадок з сучасної польової практики — «інтерв'ювання самого себе». Усні свідчення записано чітко поставленим голосом, а кінцевий наратив не має елементів усного мовлення чи композиції завдяки домінуючим традиціям сучасної рефлексивності. Все говорить про те, що Пітер провів багато часу над тим, як найкраще сформулювати своє бачення Маланки. І хоча Пітер наполягав, що зробив цей запис усно, очевидним є й те, що для цього запису було використано і письмові заготовки. Ця остання версія Пітерової інтерпретації Маланки, за його словами, найкраще репрезентує його бачення того, як Маланка має розумітися іншими.

Для мене очевидним є те, що весь процес переоцінки Пітером значення ритуалу є результатом не лише його особистих зусиль, але й наслідком нашого тривалого спілкування. Найпевніше, його власне бачення Маланки не знало б таких трансформацій, якби не моє тривале заангажування та зацікавлення Пітеровою точкою зору на побутування цього ритуалу в Ендрю. А моє зацікавлення його баченням Маланки не було б таким тривалим, якби не феноменальна обізнаність Пітера у цій місцевій традиції. Відповідно, як дослідник, дослідницькою базою для якого є усні свідчення, а не письмові чи архівні документи, я маю пам'ятати, що Пітер ніколи не ретранслював давно існуючі в його свідомості інтерпретації своєї культури, а формулював нові та поновлював старі інтерпретації у контексті нашого спілкування, яке до того ж було позначено достатньо великою різницею в наших життєвих та професійних статусах. Отже, те, що я записувала на свій диктофон, не було насправді «емічною» інтерпретацією культури чи виключно внутрішньою точкою зору носія культури. Проте Пітерове бачення Маланки буде зберігатися в архіві як його власне, і це зрозуміло та справедливо. Майбутні дослідники все ж таки мають пам'ятати про складне походження висловленої Пітером точки зору на значення Маланки у сучасному Ендрю.

Ми почали свій екскурс в українсько-канадську історіографію розмовою про роль усних свідчень у формуванні офіційної міфології українських канадців та їхніх науково-популярних саморепрезентацій. Пізніше, зосередившись на одному з прикладів усної історичної досліджень в українсько-канадських соціальних науках, ми звернулися до питання відповідальності, яку мають усвідомлювати дослідники у процесі «збирання» (чи все ж таки співпродукування?) усних свідчень за кінцеві тексти, які вони записують від своїх інформантів-оповідачів. Природа усної історичної досліджень по своїй суті інтерактивна, і це впливає на значення, які приписуються носіями культури певному культурному феноменові або історичній події, які підлягають вивченню. Розглянутий нами приклад з усної історичної досліджень українців в Канаді ілюструє важливі наслідки, які усної історичні дослідницькі практики українських канадців можуть спричинити для їхньої саморепрезентації й інтерпретації їхньої історії та культури. Звичайно, розглянувши лише один випадок, неможливо наполягати на тому, що у кожному інтерв'ю інформанти переоцінюють на ходу своє бачення минулого чи розуміння культурних практик свого середовища. І все ж таки, необхідно пам'ятати, що кожне спілкування відкрите до такої переоцінки культурного феномену, яким активно цікавиться дослідник.

З одного боку, процес усної історичної дослідження безпосередньо формує розуміння минулого на рівні його інтерпретацій дослідниками, як це відбувалося в українсько-канадському дискурсі. З іншого боку — активне проведення усної історичної дослідження впливає на формування нових інтерпретацій подій минулого самими учасниками цих подій. Іншими словами, академічні усної історичні дослідження впливають на формування емічних інтерпретацій. Робота проекту «Маланка-2000» добре це ілюструє. Так, метою програми з українського фольклору Альбертського університету є популяризація української культури в канадських преріях як шляхом документації усіх її існуючих форм, що склалися в цьому регіоні за останнє століття, так і шляхом документації її місцевих (само)інтерпретацій та значень. Але активне академічне зацікавлення ендірівською Маланкою (як і іншими Маланками в регіоні) безумовно сприяло появі нових інтерпретацій значення Маланки місцевими жителями. Отже, замість збирання давно ustalених місцевих інтерпретацій культурних явищ, які становлять інтерес для дослідників, завдяки своєму активному втручанням у процес рефлексій, дослідники збирали ті інтерпретації, що формувалися у діалозі з ними під час проведення досліджень. Усні історики мають пам'ятати про цю властивість усної історичної методу, застосовуючи його у своїх дослідженнях та подальшому аналізі зібраного матеріалу.

¹ Іван Боберський (1873–1947), вчитель, посланий до Канади 1920 р. урядом Західноукраїнської Народної Республіки в екзилі як посол. Коли уряд перестав існувати, Боберський продовжив своє перебування в Канаді, беручи участь у роботі різних українських організацій як громадський активіст. Виїхав з Канади до Югославії 1932 р.

² Спогади було вперше надруковано в альманасі «Канадійський Фармер» за 1937 р., під заголовком «Як перших двох українців заїхало до Канади» (*Канадійський Фармер*. — Вінніпег, 1937. — С. 122–133).

³ Ще один відомий освітянин, Василь Чумер, включив інтерв'ю з Боберським у власні спогади «Спомини про переживання перших українських переселенців в Канаді», які з часом були перекладені англійською мовою (*Chumer W. Recollections about the Life of the First Ukrainian Settlers in Canada/Translated by Louis T. Laychuk*. — Edmonton, 1981. — Рр. 12–22). Пізніше інтерв'ю передруковувалося різними газетами і, врешті, у трохи скороченому варіанті з'явилося в книзі Гарі Пінюти «Земля болю, земля надії — особисті спогади українських першопоселенців. 1891–1914» (*Piniuta H. Land of Pain, Land of Promise: First person accounts by Ukrainian pioneers, 1891–1914*. — Saskatoon, 1978. — Рр. 27–35).

⁴ Михайло Еванчук (1908–2004) народився та виріс у провінції Манітоба, став відомим активістом, учителем, освітянином та адміністратором, після виходу на пенсію став письменником та істориком української спільноти в Канаді.

⁵ *Ewanchuk M. Audiorecordings*. — University of Manitoba. — Fonds. No. TC 105.

⁶ *Mundare Historical Society (author). Memories of Mundare: A History of Mundare and Districts*. — Edmonton, 1980.

⁷ Незважаючи на те що перший проект з усної історії на північноамериканському континенті було організовано Аланом Невінсом з Колумбійського університету ще 1948 р., усна історія як саме наукова дисципліна постала в Північній Америці лише у 1970-х рр., коли вже було нагромаджено певний досвід із критичного аналізу усної історичних досліджень. Кінець 1970-х також засвідчив проведення першої міжнародної конференції з усної історії в Ессексі, Великобританія (1979), та заснування першого міжнародного журналу з усної історії — “International Journal of Oral History”, який почав видаватися з 1980 р. (див. *Perks R., Thomson A. Introduction//The Oral History Reader/Eds. Robert Perks and Alistair Thomson. — London and New York, 2000. — Pp. 3*). У Канаді перше число національного видання з усної історії, відомого сьогодні під назвою «Форум» («Forum»), почало виходити з 1975 р.

⁸ *Kostash M. All of Baba's Children. — Edmonton, 1977.*

⁹ Традиційна культура українських поселенців, а разом з нею й її канадські новостворені варіації, привертала доволі багато уваги з боку науковців протягом усієї історії українців Канади. На сьогодні професійне вивчення українсько-канадського фольклору є системним і багатоплановим завдяки вже усталеній канадській школі українського фольклору, яка виникла з появою кафедри українського фольклору при Альбертському університеті. У цій статті цитуватимуться лише ті роботи з українсько-канадської фольклористики, які базувалися на усній історії як польовому методі збирання інформації — за мету не ставиться переглянути весь науковий доробок цієї школи.

¹⁰ *Klymasz R. B. An Introduction to Ukrainian-Canadian Immigrant Folksong Cycle//National Museums of Canada Bulletin. — 1970. — No. 234. — Folklore Series. — No. 8; Klymasz R. B. The Ukrainian Winter Folksong Cycle in Canada//National Museums of Canada Bulletin. — No. 236. — Folklore Series. — No. 9; Klymasz R. B. Folk Narrative Among Ukrainian-Canadians in Western Canada//National Museum of Man, Canadian Centre for Folk Culture Studies Paper No. 4. — Mercury Series. — Ottawa, 1973; Klymasz R. B. Ukrainian Folklore in Canada. — New York, 1980; Klymasz R. B. Svieto: Celebrating Ukrainian-Canadian Ritual in East Central Alberta Through the Generations//Historic Sites Service, Alberta Culture & Multiculturalism Occasional Paper No. 21. — Edmonton, 1992.*

¹¹ Інформацію про такі дослідження та бібліографію можна отримати з інтернет-сторінки цієї програми (див. *Ukrainian Folklore Archives collection*, <http://www.museums.ualberta.ca/dig/search/ukrn/>).

¹² Архівна збірка UCRDC була заснована 1988 р., хоча деякі проекти проводилися раніше, наприклад проект «Усна історія Голодомору 1932–1933 року» (інтерв'ю проводилися в 1981–1988 рр.).

¹³ Див. *Kudla Wynnyckyj A. Director of “Living History» laboratory in Lviv details his work//The Ukrainian Weekly. — 1996. — Vol. LXIV. — No. 44. — No. 3, <http://www.ukrweekly.com/Archive/1996/449622.shtml>.*

¹⁴ *Klymasz R. B. Folk Narrative among Ukrainian-Canadians in Western Canada//National Museum of Man, Canadian Centre for Folk Culture Studies Paper No. 4. — Mercury Series. — Ottawa, 1973; Klymasz R. B. Ukrainian Folklore in Canada. — New York, 1980.*

¹⁵ *Nahachewsky A. The Kolomyika: change and diversity in Canadian Ukrainian folk dance. Ph.D. Thesis in 2 vols. — Edmonton, Alberta, 1991; Nahachewsky A. Побутові танці українських канадців. — К., 2001.*

¹⁶ *Hanchuk R. J. The Word and Wax: A Medical Folk Ritual among Ukrainians in Alberta//Canadian Series in Ukrainian ethnology/Huculak chair of Ukrainian culture and ethnography. — Vol. 2. — Edmonton, 1999.*

¹⁷ *Cherwick B. A. Polkas on the prairies: Ukrainian music and the construction of identity. Ph.D. Thesis. — Edmonton, Alberta, 1999.*

¹⁸ Швед. Skansen — музей просто неба. (*Прим. ред.*)

¹⁹ Див. публікації, підготовлені департаментом опіки над історичними пам'ятками альбертського уряду (*Chorniawy C. Commerce in the Country: A Land Use and Structural History of the Luzan Grocery Store//Historic Sites Service, Alberta Culture & Multiculturalism Occasional Paper No. 17. — Edmonton, 1989; Hohol D. The Grekul House: Land Use and Structural History//Historic Sites Service, Alberta Culture & Multiculturalism Occasional Paper No. 14. — Edmonton, 1985; Klymasz R. B. Svieto: Celebrating Ukrainian-Canadian Ritual in East Central Alberta Through the Generations//Historic Sites Service, Alberta Culture & Multiculturalism Occasional Paper No. 21. — Edmonton, 1992; Lesoway M. Out of The Peasant Mold: A Structural History of The M. Hawreliak Home in Shandro, Alberta//Historic Sites Service, Alberta Culture & Multiculturalism Occasional Paper No. 15. — Edmonton, 1989; Makuch A. Hlus' Church: A Narrative History of the Ukrainian Catholic Church at Buczacz, Alberta //Historic Sites Service, Alberta Culture & Multiculturalism Occasional Paper No. 19. — Edmonton, 1989; Maryn S. The Chernochan Machine Shed: A Land Use and Structural History//Historic Sites Service, Alberta Culture & Multiculturalism Occasional Paper No. 12. — Edmonton, 1985; Maryn S. The Chernochan Machine Shed: Ukrainian Farm Practices in East Central Alberta (narrative history)//Historic Sites Service, Alberta Culture & Multiculturalism Occasional Paper No. 13. — Edmonton, 1985; Melnycky P. Shelter, Feed, and Dray: A Structural History Of The Radway Livery Barn//Historic Sites Service, Alberta Culture & Multiculturalism Occasional Paper No. 18. — Edmonton, 1989; Nahachewsky A. Ukrainian Dug-Out Dwellings in East-Central Alberta: A Structure and Land Use Report//Historic Sites Services Occasional Paper No. 11. — March 1985. — Edmonton, 1985.*

²⁰ Додаткову інформацію про проект можна отримати на інтернет-сторінці Центру досліджень українського фольклору (http://www.arts.ualberta.ca/~ukrfolk/Local_Cultureweb/Description2.htm).

²¹ Документаційний центр у Торонто заслуговує на визнання через свої успіхи у цьому напрямку. Проекти з усної історії UCRDC, наприклад, використовувалися для виставок, документальних фільмів та подальших публікацій (<http://www.interlog.com/~ucrdc/>).

²² Цю еволюцію можна простежити за заголовками статей, опублікованих у канадському журналі з усної історії «Forum» (<http://oral-history.ncf.ca/forum.html#Forum>).

²³ Пропонується саме такий переклад англійського терміна «aboriginal», який вдало поєднує два прикметники «первинний» та «аборигенний». В українській мові переклад цього терміна як «аборигенний» має певну дозу поверховості у тлумаченні, якщо не негативності, та позбавляє це слово його значення первинності. Аборигенальні студії — окрема ділянка канадської соціальної науки, яка займається дослідженням індіанських народів у Канаді.

²⁴ Див., наприклад, роботи Джулії Круїкшанк в цьому напрямку: *Cruikshank J. Oral tradition and oral history: reviewing some issues//Canadian Historical Review. — Vol. 75. — No. 3. — 1994. — Pp. 403–418.*

²⁵ Нагачевський нещодавно одним з перших серед українсько-канадських усних істориків звернув увагу на методологічні проблеми в роботі усного історика та на необхідність глибокого розуміння методології та процесу інтерв'ювання, слушно зауваживши, що під час інтерв'ю існує багато факторів, які можуть значно змінити кінцевий усний текст, по який прийшов усний історик. *Nahachewsky A. Local Culture and Diversity on the Prairies: Methodological Challenges in Oral History Project//Paper presented at the international symposium “Orality and Literacy in Contemporary Scholarship”, University of Saskatchewan, October 2004.*

²⁶ Букв. англ. — «community history». (*Прим. ред.*)

²⁷ У 2002 р. з'явилася перша спроба проаналізувати зібраний польовий матеріал. Див.: *Chernevych A. Malanka through the back door: Ukrainian New Year's Eve celebration in East Central Alberta. M. A. Thesis. — Edmonton, Alberta, 2002.*

²⁸ *Giddens A. Modernity and Self-Identity: Self and Society in the Late Modern Age. — Stanford, 1991.*

²⁹ Там само. — С. 14.

³⁰ Згідно з канадським переписом населення 2001 р.

³¹ Усі інтерв'ю проводилися англійською мовою. Українські слова та фрази й українсько-канадські діалектизми, вжиті Пітером під час розмови, передано надалі курсивом. Переклад інтерв'ю мій.

³² Тут я вживаю термінологію Пітера.

³³ Вірстюк, Пітер. Опис дій персонажів Маланки. Анонс, підготовлений для розповсюдження під час Маланки в Ендрю. 13 січня 2001 р.

³⁴ Обидва ритуали — водіння Маланки і Хеловінський обхід — сягають дохристиянських шарів культури і базуються на ритуальній травестії. В ендрівській Маланці, наприклад, можна бачити і дальшу присутність елемента травестії в тому, як Маланка має робити все навпаки щодо реальної ситуації.

Оксана Кузьменко (*Львів, Україна*)

УКРАЇНЬСЬКА СЛОВЕСНІСТЬ ПРО СІЧОВЕ СТРЕЛЦТВО:
ДЕЯКІ АСПЕКТИ ІСТОРИЧНОЇ ДІЙСНОСТІ
ТА ФОЛЬКЛОРНОЇ ЕСТЕТИКИ

На зламі тисячоліть особливого значення набуває поглиблене наукове вивчення української культури ХХ ст., яке ознаменувалося значними суспільно-історичними зрушеннями та катаклізмами. Фольклористичні пошуки та дослідження творів української народної творчості минулого століття, зокрема, фольклору часів Першої світової війни, періоду Голодомору 1932–1933 рр., доби національно-визвольних змагань 1918–1919 рр., 1940–1960-х рр. вже мають певні здобутки¹.

Останні два десятиліття українські народознавці цілеспрямовано займаються вивченням надбань тої усної словесності, яка є своєрідним художнім літописом історичних подій ХХ ст. Зокрема, невдовзі має вийти монографія професора Романа Кирчіва «Двадцять століття в українському фольклорі», де на основі польових матеріалів та не доступних раніше архівних зібрань критично осмислюється народно-поетична творчість, що виникла у передреволюційну та радянську добу. Авторитетний учений цілком слушно наголошує на нагальній потребі об'єктивного змалювання цілісної картини української усної словесності, включно з усіма сферами фольклорної дійсності, які залишалися упродовж десятиліть закритими і недоступними для дослідників. Він же відзначає і необхідність фахового перегляду текстів у збірниках радянського часу, що іменувалися штучно нав'язаною ідеологією «радянський фольклор»².

Предметом нашого дослідження, перші висновки з якого лягли в основу цієї статті, стала усна оповідна традиція українців про життя та діяльність Українських січових стрільців (УСС). Як окремий підрозділ у складі Австро-Угорської армії військово-політичний Легіон УСС активно діяв від початку Першої світової війни протягом 1914–1918 рр.³ Згодом його активні члени склали ядро стрілецьких формувань Української галицької армії (УГА), що обстоювала ідеологію національно-визвольних змагань за незалежність Української держави у період громадянської та польсько-української воєн 1918–1919 рр.

Завдання, які ми ставили перед собою, передбачали пошук давніх записів усних розповідей про події Першої світової війни та фіксацію сучасних автентичних різножанрових фольклорних текстів, які з причини табуованості теми січового стрілецтва у радянський час ніколи не були предметом філологічних студій. Вважаємо, що необхідність уведення згаданого матеріалу в науковий обіг різних гуманітарних наук, з'ясування місця його у духовній культурі сучасних українців повинні дати відповідь

на питання ширшого порядку: наскільки сильно в українського народу збережена «ідея справедливості, людяності і свободи»⁴?

Разом з тим конкретні завдання статті полягали у тому, щоб дати жанрово-тематичну атрибуцію усних народних оповідань про січових стрільців, проаналізувати їх зміст, виявивши при цьому типові сюжетотворчі мотиви, образи, особливості поетики, а головне — продемонструвати потенціал цього фольклорного масиву як важливого прикладного (інформативно-ілюстративного) джерела для вивчення історії українського народу та з'ясування ролі й місця січового стрілецтва в історичному процесі минулого століття. Ми опиралися передусім на давно усталену практику вивчення народних оповідань як цінного матеріалу для дослідження світогляду народу, його історії, мови, звичаїв, що ведеться ще від середини XIX ст.⁵

Піонером у справі систематичного записування фольклору XX ст., зокрема усних оповідань з часів Першої світової війни, можна вважати відомого етнографа Володимира Гнатюка (1871–1926). Його праця під назвою «Війна і народна поезія», що була опублікована у раритетному на сьогодні віденському виданні «Календарика для українських січових стрільців і жовнірів-українців на 1917 р.»⁶, накреслила орієнтири у дослідженні воєнних пісень та оповідань, які виникли під впливом суспільних потрясінь на теренах Галичини. При записуванні оповідань його основним завданням було з'ясування народних поглядів на війну, ставлення до неї. Разом з тим В. Гнатюк сформулював актуальність дослідження подій Першої світової війни під кутом зору народних спогадів та оповідань: «Жаде учений не зможе про се звідки інде довідатися, а знати народню думку про якийсь суспільний прояв у часах загального демократизму»⁷.

У згаданій праці, крім низки пісенних новотворів⁸, В. Гнатюк помістив чотири прозові тексти, назвавши їх «фантастичними оповіданнями». Вони представляють різні жанри (два — перекази із казковими сюжетними колізіями («Сироїди» та «Про генерали Келера»), есхатологічна легенда «Цар Біловус» й анекдот «Наш цар і московський цар»), що мають, безсумнівно, фольклорний стрижень. Звернувши більшу увагу на пісні зі стрілецького середовища, фольклорист не ставив за мету записувати спеціально стрілецьку прозу, оскільки у той час ще не виділяв її з ряду оповідей про Першу світову війну⁹.

Цю прогалину фахово по гарячих слідах заповнив Осип Назарук (1883–1940) — відомий на початку XX ст. громадсько-політичний діяч Галичини, публіцист. Його праця як одного із керівників стрілецького культурно-мистецького об'єднання «Пресова квартира УСС» (посаду обіймав упродовж 1915 р.) увінчалася цінними спогадами, рукописи яких зберігаються у фондах Центрального історичного архіву у Львові¹⁰. Деякі з них були опубліковані у періодиці ще під час війни¹¹. Серед них найпомітнішою є невелика за обсягом книга «Слідами Українських січових стрільців», що десятиліттями зберігалась у спецфондах¹². Цей своєрідний польовий щоденник є одним із рідкісних джерел, що містять воєнні оповідання та спогади, записані від самих січових стрільців, яких, зрозуміла річ, сьогодні віднайти вже неможливо. Конкретна мета цих записів була така: з'ясувати, які думки мають стріль-

ці й українська спільнота про ціль та завдання Українського січового стрілецтва й загалом про українську національну ідею.

Слід зауважити, що методика, яку обрав автор, а саме — докладне протоколювання усних розповідей, відтворення їх у формі розширених цитат — типологічно наближена до процесу запису і складання скриптів фольклорної прози. Дуже важливо також, що тексти були дібрані від різних як за віком, так і за ієрархічним становищем січових стрільців (рядові стрільці, чотарі, десятники, сотники), із ретельним збереженням особливостей діалектного мовлення оповідачів («списане «із уст», просто, щиро і майже наївно, зовсім, як оповідач»¹³) та з фіксацією найнеобхідніших даних про оповідача (рік, місце народження, освіта, соціальне походження тощо). І за змістом, і за критеріями едиційного характеру деякі з оповідань є властиво фольклорними текстами, особливо «З циклу про гуцулів». Тут автор увів записи, які робив від «обдарованих артистичним талантом та даром оповідати» інформаторів (від 16-річного стрільця Онуфрія Маньчука, від чотаря Чорногорського, від стрільця Олекси Шкрібляка, від чотаря Миколи Сасевича та ін.). Ці стрільці, очевидно, не один раз переповідали свої враження товаришам, можливо, й іншим близьким людям, долучившись до фольклоротворчого процесу поширення усних оповідань про війну.

Тематичний розмах оповідань, названих О. Назаруком «вражіннями поодиноких стрільців на полі битви», є дуже широким і охоплює різноманітні сфери воєнного життя. Це передусім автобіографічні спогади про участь у війні, що творять барвисту хронологічну панораму історичних подій. Строгий документалізм згаданих оповідань підкріплений незначною віддаленістю суб'єкта від об'єкта зображення. Стрільці у своїх розповідях намагаються витримати послідовність подій згідно з конкретними життєвими реаліями, поєднують в одну оповідь декілька сюжетів, де головним персонажем залишається сам оповідач. Цікавою за композиційною побудовою і водночас типовою для багатьох спогадів стрільців є розповідь Олекси Саджениці. У ній нанизуються відносно самостійні сюжетні блоки, що розкривають характер героя, його гуманістичні риси, формують типовий образ січового стрільця — кмітливого воїна:

— як Саджениця перед війною ходив по світу на заробітки;

— про початки формування загонів українських добровольців-стрільців та запис Саджениці до лав легіону УСС;

— як Саджениця дарував життя неозброєним москалям, що йшли до криниці;

— як Саджениця бився на горі Маківка;

— як Саджениця погодував голодних сиріт.

Наведемо для прикладу останній спогад. Він відтворює епізод із фронтового життя, що має лапідарну сюжетну лінію, побудовану на діалозі, що задає ритм і формує структуру цілком завершеного тексту. Оповідання вражає емоційним напруженням і силою переданих відчуттів бувалого фронтовика, серце якого не зашкарубло у вирі світової війни.

«В горах коло верха Пікут [гора Пікуй] побачив я якусь хату й увійшов до неї, та й застав там двоє дітей: дівчинку (могла мати літ 10 до 12) і ще меншу дитину, котру вона бавила. Питаю:

- *Де тато?*
- *Пішов з тренем.*
- *Де мама?*
- *Велика куля уввала мамі голову...*
- *Ви самі?*
- *Самі.*

Мені дуже жаль зробилося тих дітей і я лишив їм свій хліб»¹⁴.

Як бачимо, без зайвого пафосу, без підкреслено натуралістичних вкраплень, стрілець по-мистецьки витворив лаконічну міні-драму, стиль художнього психологізму якої нагадує новелістику відомого покутського письменника Василя Стефаника. Як відомо, його твори були глибоко закорінені саме у буденних розповідях з мужицького життя.

Драматичні оповідання січових стрільців, які опублікував О. Назарук, дають чимало цінного матеріалу не тільки для фольклористів, але і для істориків. Зокрема, дістаємо факти про підступне вербування українських селян до польських легіонів, про характер та організацію стрілецьких стеж (розвідувальних груп) на Закарпатті, про перипетії та етапи наступів під час славнозвісного бою за гору Маківка у травні 1915 р. та на горі Кобила, про прихід «москалів» в українські села та грабунок місцевого населення тощо.

Чимало з цих спогадів — це оповідання, які відтворюють найбільш вразливі, пам'ятні моменти фронтового життя: про стрілецьку хоробрість і чудеса винахідливості («Як четар відбив від польських легіоністів 260 гуцульських хлопців», «Як стрілець Звір полонив трьох москалів та впряг їх у машинувий кріс», «Як поранений стрілець відібрав у московського офіцера револьвер»), про втечу «москалів» тощо. Слід наголосити, що, крім змалювання певної події, кожна з таких оповідей дає важливий інформативний матеріал щодо особливостей чи труднощів воєнного побуту. Разом з тим ці тексти виявляють тогочасний естетичний смак стрільців, які об'єктивізували воєнну дійсність через свою оцінку того гарного і неповторного, що було вибрано з потоку гострих особистих вражень. Нерідко ці народні оповідання були побудовані на трагікомічних сюжетах, які лягали в основу творів менших форм, тобто стрілецьких анекдотів, значна частина яких витворилася у середовищі стрілецтва. Важливо зауважити, що питання сучасної збереженості стрілецьких анекдотів як підвиду «фольклору мовленнєвих ситуацій» (Б. Путілов) тісно пов'язане із проблемою реалізації контексту відтворення тексту та необхідності реакції зацікавлених слухачів. Зазначимо також, що ці твори належать передусім до так званих історичних анекдотів (за термінологією В. Гнатюка, Ф. Колесси), бо представляють конкретний історичний період, а отже, перебувають у полі найбільш жорсткої політичної боротьби.

Для прикладу наведемо одне з оповідань стрільця Саджениці¹⁵ дифузного типу (тобто з ознаками переходу з однієї жанрової категорії в іншу, в даному випадку з новелістичного оповідання гумористичного забарвлення в анекдот), в якому сюжетним стрижнем є мотив «стрілець стріляє у москаля, що йде по воду з крісом»:

«Офіцери (було їх 9) вибігли з хати та в селі всюди погасло світло... Москалі зараз почали стріляти й я через пів години сидів на морозі, поки стріли не втихли. Опісля заалармував я своїх і здав перед офіцером рапорт. Тай пішов спочивати. Спочивав не довго: набравши набоїв, вернув знов «до нашої шварми», та й пішов поза неї наперед. Там узяв собі за ціль криницю, до котрої салдати приходили по воду..., [а] коли москаль брав воду без кріса, то виходив цілий...»¹⁶

Сучасні польові записи про січових стрільців, здійснені переважно у селянському середовищі (фіксації 1980–1990-х рр.), вперше були згадані у фольклористичному дослідженні про перекази українців Карпат¹⁷. Опираючись на коментар з цієї праці, а головню проаналізувавши власні фольклорні записи, здійснені на теренах Опілля, Західного Поділля протягом 2006 р., можемо констатувати, що тип оповідань на тему січового стрілецтва суттєво змінився. Тепер здебільшого побутують оповідання, серед яких маємо не стільки меморати, себто спогади учасника чи очевидця, як перекази про подію з минулого. Цим прозовим творам властива більша узагальненість, типізація персонажів, подекуди схематизація сюжету, зведеного до формульних висловлювань. Для прикладу порівняймо два варіанти переказу про кмітливого стрільця:

«Їх було мало. Розказували також, як він [стрілець] бігав з скорострілом: раз в один кут, щоб стріляти, а [в] другий знов перебіг, щоб знов хтось був... Він казав: «Щоб зробити враження, що нас багато».

То він перебігав з тим скорострілом»¹⁸.

Цей текст — зразок епічного стилю відтворення історичної дійсності, де наявний традиційний епічний зачин («їх було мало»), бінарна опозиція (мало — багато), односюжетність, розповідь ведеться від третьої особи. Друге оповідання має інший оповідний стиль. Тут маємо вже декілька сюжетних ліній, закросених на кращій обізнаності інформатора з обставинами однотипної події та особливому «артистичному інстинкті» (І. Франко) самого оповідача:

«<...> Файфура! Старший десятник в УГА. Спочатку був усус¹⁹, а потому вік підійшов — зачислили до галицького войска.

Насамперед, мушу сказати, як їх назвали по вуличному: «Файфури» — то взагалі такі авантурні люди були, де б він не був в компанії: або мене поважає, або не, то я зараз... В УГА ще було два брати. Вони також були «файфури». (І Павліна така сама, такої натури).

То тоті, коли відступали... Галицька Армія, УГА, і пішли сюди — і їх спинили (бо ту був ліс, а в долині на безлісі поляки вже вийшли). Вийшли на голе місце — і тут наші їх спинили. І пізніше зачекали до ночі, до вечора. І ввечір відступили.

А Файфура взяв та й не відступив. Десь патрони він то дістає ше, готові до кулемета разом з лентами. Поставив на ланьох в проміжок той між лісами там, де окіпи свіжі викопали. І три кулемети поставив. Примірно по півкілометра, може, менше там один від одного. І як вже над раном поляки рушили добре — а він: «р-р-р-р!» Прилягли. Він тоді пішов до другого кулемета.

Тільки вони рушили, він звідти: «р-р-р-р!» Всьо. Перехресний вогонь.

(Шо таке перехресний вогонь, то знає дуже добре військовий чоловік, такий, як я, то я знаю: як є два кулемети, то є дуже небезпечне місце).

І стали. А потому, коли він перейшов до третього кулемета, то там шось котрийсь поляк все-таки скумекав. І пішли туди звідти на залісся — а тут ніхто не стріляє. І він так їх тримав гет, гет, гет цілого півдня!

Аж після обіду... ну, вони залягли. Галлери залягли і чекали приказу. Ну, а то пішло в штаб: «Опір сильний. Перехресний вогонь». І що робити?! А франц не піде тут і тут. Тут не лишит, бо франц любить цілий ходити.

І його заслуга є та, що УГА дав можливість ще відступити доволі далеко. Бо УГА на той час ще на гору видиралася»²⁰.

Практика наших польових пошуків показала, що сучасні респонденти стало виступають ретрансляторами чужих яскравих спогадів. Цікаво, що структура таких переказів, як правило, ускладнена особистісними оцінками щодо моралі, історичної справедливості та значення стрілецької ідеї тощо.

Сформувавши першу групу фольклорних текстів, які перебувають в активному репертуарі оповідачів, ми змогли виділити найтипівіші сюжетотворчі мотиви: січові стрільці обороняють гору Маківка; січовий стрілець стає командиром; стрільці мають пригоду на постої у селі; стрілецький хорунжий відбирає в нечесної дівчини у церкві фану²¹; польська влада ініціює зруйнування стрілецької могили; насипання стрілецької могили.

Такі усні оповідання про стрілецьку добу можемо розглядати не тільки з суто філологічного боку, але маємо змогу почерпнути також різнобічний матеріал етнографічного та етнопсихологічного характеру. Цьому сприяють короткі описи, передусім житла, одягу, звичаїв того часу, докладні оцінки людської поведінки у кризових, афектних ситуаціях. Цікавим з цього погляду є спогад отця Павла Когута, уродженця села Конюхи (тепер Козівського р-ну Тернопільської обл.), в якому 29 червня — 1 липня 1917 р. відбувся запеклий бій сотні усусів із частинами російської армії. Як стверджують історичні джерела, «у селі Конюхах, де примістилася стрілецька санітарна поміч під командою лікаря доктора Воевідки та боєвий обоз, настало пекло. Ворог бив запальними стрільнями. Горіли хати і збіжжя на полі. Ревіла покалічена худоба, збожеволілі люди з вереском гинули на пожарищі»²². Розповідь матері, почута респондентом у дитинстві, залишилася назавжди у пам'яті літньої людини, на що вказує формульний зачин («<...> мене дуже вразила розповідь мами, як то їх евакуювали з села»), який не тільки вказує на джерело оповіді, але зберігає гостроту вражень, пронесених через довге життя²³. Ця доволі абстрагована оповідь є своєрідним доповненням до типового портрету спаленого села, що водночас виступає об'єктивованим персонажем («заховане село»):

«<...> І як вони вернулися. Тільки де-не-де був якийсь комин, що було видно — хата мала. А так нічого не було. Всьо було заросло бур'янами. Очевидно, пізніше відбудували ті своє мешкання. І дуже багато вживали того матеріалу, що мало військо під замлею, ті схованки, такі криївки. Казали, немов би ціле село заховане було. І з того матеріалу будували перші хати. Самотужки вони це робили <...>»²⁴.

Намагаючись передати експресію пережитого селянами під час повернення до зруйнованих хат (те, що, як правило, упускається в історичних коментарях), оповідач,

який не був свідком подій, доповнює картину минулого деталями з особистого досвіду: «Взагалі, як у нас хату будували, то всі збігалися»²⁵. Така культурологічного характеру примітка з першого погляду не в'яжеться до хронотопу сюжету, але як кінцівка має глибоке символічне значення — єднання українських селян під час біди.

Більшість із фольклорних творів про стрілецтво становлять оповідання та перекази про польсько-українську війну 1918–1919 рр., у якій брала участь Українська Галицька армія, основу якої становили колишні січові стрільці. Віднедавна почали з'являтися у друці літературні спогади (наприклад, Льонгіна Цегельського²⁶ — колишнього члена Боевої Управи УСС, активного учасника створення ЗУНР, заступника міністра зовнішніх справ УНР; Івана Боберського²⁷ — голови відділу пропаганди у Держсекретаріаті військових справ ЗУНР, згодом представника ЗУНР у Канаді та ін.) про цей відрізок історії. Згадані мемуари тільки частково заповнюють лакуни в історичній біографії українського народу, оскільки постали з-під пера zaangażованих посадових осіб, відомих громадсько-політичних діячів. Мусимо враховувати ту обставину, що вони не перебували серед рядового стрілецтва, тож в оцінках строго дотримувались принципів історичної критики, передусім встановлення вірогідності описаних фактів.

Варто згадати, що серед стрільців УГА було чимало молодих 18–19-річних, навіть юних хлопчаків-новобранців, які добровільно йшли на захист української державності, проголошеної у Львові 1 листопада 1918 р. Цей факт історії зацентовано також і у фольклорних текстах. Промовистою ілюстрацією є коротке оповідання, записане від львів'янки Зварич Теклі Томівни, 1908 р. нар. У ньому інформаторка синтезує власні дитячі спогади в експресивну картину естетичних почуттів. Тут співпереживання як вияв естетичної категорії величного становить ідейний стрижень тексту:

«Як польсько-українська війна зачеласі, то були такі во діти підрутки, мали по шістнайцять-сімнайці літ, і не мало... не було ні врубчача, ні штанів, ні черевиків — босе йшло.

Йдут, идут, йдут босі. Мішочок на плечах: там має горнетко і бритву, і шмату — обтерти ноги. І більше нічого не мали в тім мішочку. І босі, голі, в тканій сорочці зу свого полотна, і штанах зу свого полотна. Так йде.

Йшли.

...Зачели сі бити. Полякам не стало зброї. Ті наші шось трошка злапали тої зброї від них та й йшли за ними. Йшли аж до Бережан. «На ніхому, на ніхому!» (А від Зарваниці до Бережан, я не знаю, буде, може, яких сімдесят кілометрів).

*То були Січові Стрільці».*²⁸

Композиція твору побудована на повторюваних предикатах («війна зачеласі», «йдут, идут, йдут», «зачели сі бити»), що ритмізують текст. Перевага зорових образів (босі, голі) надає твору описової епічності. Важливо, що оповідачка обсервує минуле, вкраплюючи етнографізми (сорочка ткани, штани з домотканого полотна), завдяки яким через приховану художню опозицію (*своє* (варіант «домашнє») — *чуже*) посилюється мистецька сила розповіді.

Серед усних оповідань, які на сьогодні вдалося зібрати, найбільш цінними з погляду відтворення історичної дійсності є сюжети про українців та поляків. Амбівалентність ситуативних колізій дозволяє подивитися на багатовікові контакти сусідніх народів не шаблононо, а у спектрі неоднозначно складних стосунків. Так, у фольклорному масиві побутують перекази і про зраду («як поляк-машиніст відмовився перевезти січових стрільців із Сянок на лінію фронту»²⁹), і про знущання («як поляки годували полонених стрільців картоплею із землею»), і про порятунок («як полька таємно виходила пораненого стрільця»).

Розглянемо докладніше останнє оповідання, яке ми записали з уст Катерини Сенік, 1922 р. нар., мешканки згаданого вже с. Конюхи. Аналіз розшифрованого тексту, який не в змозі передати усе розмаїття голосових, інтонаційних та жестикуляційних особливостей манери оповідачки, свідчить про стабільну форму викладу та сформовану традицію відтворення. Під час бесіди оповідачка у фабулу твору вводила різні аксіоматичні пояснення (наприклад, «*ви знаєте, що січові стрільці боролися з поляками*»), неодноразово виголошувала риторичні звернення до співбесідника-записувача, давала інтонаційно-захоплену оцінку вчинкам героїв переказу. Всі ці доповнення допомогли створити особливу атмосферу широті оповіді, а головню мали забезпечити правдивість того, що, на думку самої оповідачки, викликало б здивування та могло бути неправдоподібним. Цей текст доволі яскраво відображає процес перетворення особистого спогаду (меморату) на повнокровний переказ:

«Я Вам могу сказати, шо я говорила з Антонишиним Андрієм. Вот, по сусідстві був у нас, січовий стрілец. І шо він мені розказував.

*Як його ранили у Львові, піді Львовом. Він був січовий стрілец*³⁰.

(Ту було... був Загребенного Степан — січовий стрілец, Янів Степан — січовий стрілец, Матвій Антонишин — січовий стрілец. Ну, одним словом було тринайцять чоловік, які з нашого села були).

Але от, шо я чула від того Матвія. Він мені особисто розказував. (А ви знаєте, шо січові стрільці боролися з поляками). О. *І його, як ранили піді Львовом. І вже нишпорили, аби знищити до решти*. Розумієте?

(Але не так було, як за большевиків, як за УПА було — забили і завезли у бур'яни і там ізогнив, потому трактор — голови! А так — не було. Забили і — пішло).

І шо тоді робит одна. Його завезли до Львова у лікарню — а в лікарни працює медсестрою полька! Вот він мені то розказує. Він до самої смерті її споминав! Полька! Тупічна полька, слов'янка, працює медсестров. І його привезли.

Ну привозять і по документах: «Хто він такий?» Шо він є січовий стрілец, де там то єси. І вона його забрала під свою опіку, ота же полька, пока в лікарни. Каже: «Як вона мене обходила». А тоді забрала його додому. Бо хтіли його забрати арештувати (бо вже тоді арештували, бо був воєнний час). Розумієте? А вона його забрала додому і під валом його доліковувала. Ота же полька! Видите, яка солідна людина!

І він мені все казав, шо вона до него казала: «Я естем полька. Але я пам'єнтам: ти любіш своє, а я кохам своє».

Патрійотка! Ви розумієте?! «І чужому научайтесь, свого не цурайтесь!» — як казав Шевченко.

І вона його під валом долікувала. Аж поки не зітерся з лиця землі воєнний режим, що вже можна було, значить, вже той во... І вона (він був вже здоровий) його випустила. Він тоді вернувся до дому. Вернувся додому.

Але що. Сам рипс [?] світлий (як його мама казала, що «українець не винен, що українець, а поляк — що поляк»)... їм же ту амнестію — всім. Значить, що їх не арештували. А воєнний режим, як був, то їх би поарештували. Ото він розказував»³¹.

Як бачимо, у короткому сюжеті, побудованому на предикативних образах (тобто таких, де головна ознака персонажа виражена дієсловом), що відображають послідовні процеси у часі (ранили — нищили — завезли — забрала — долікувала), немає яскравих епітетів, поетичний словник достатньо простий. Проте оповідка прозріливо схопила художню квінтесенцію факту із життя стрільця й емоційно передала його як епізод із, можливо, втраченого діалогу між полькою і стрільцем («*Але я пам'ятаю: ти любиш своє, а я кохам своє*»). Ця кульмінаційна частина тексту виявила не тільки гостроту міжнаціональних стосунків того часу, але через ряд художньо-зображальних засобів: повторів, окличних речень, риторичних запитань та крилатої фрази — збагатила естетичне тло оповіді. Своєрідність тексту полягає у виділенні оповідачкою двох домінант із парадигми людських моральних цінностей: милосердя і патріотизму.

Загалом, варто наголосити, що народна оцінка певних подій і явищ в усних оповіданнях про січових стрільців є виразним бажанням осмислити історичну дійсність та поглянути критично у майбутнє. Проте, як справедливо зауважив С. Мишанич, слід пам'ятати, що «оповідач може тільки відтворити загальний дух конкретної події, про багато що він може тільки догадуватися»³². Тому загалом погоджуємося з тим, що народна оповідь завжди є тенденційна і висвітлює події під певним кутом зору.

У переказах про січових стрільців спостерігаємо також прагнення до типізації конкретних випадків, часто зміщення акцентів або сюжету оповіді з одного часового відрізка до іншого, а саме зі стрілецького до повстанського періоду, порівняння аналогічних ситуацій, що реалізуються через стереотипні фрази-висновки на зразок: «сама назва січовий стрілець, то було для нас таке шось велике. Як був усусус, то була людина, яка жертвувала себе для України»³³, чи «А січовий стрілець... він ніколи не був до перезміни... не перевертень»³⁴.

Зробивши короткий огляд польового матеріалу, можемо стверджувати, що усна народна словесність у всій повноті жанрово-тематичних виявів (у стрілецьких піснях, в оповіданнях, переказах про Першу світову війну, про польсько-українську війну) є повноправним джерелом для дослідження світосприймального імперативу українця у минулому столітті. Вона є підставовим етнопсихологічним матеріалом для з'ясування питань «історичної долі й правди» (В. Янів). Разом з тим саме усні народні оповідання про січових стрільців, закорінені у сімейній традиції відтворення, дозволили зберегти неперервність історичної пам'яті у вигляді незамуленого ідеологічними нашаруваннями джерела фольклорної дійсності. На жаль, мусимо констатувати і те, що вони пройшли стадію шліфування та доробки у неприродних для фольклору умовах приховування, замовчування. І те, що ми збираємо сьогодні, — це втрачене багатство, залишки колись масового виду усної народної творчості, що вийшла за рамки часу виникнення і стрілецького середовища побутування.

¹ Кузьменко О. М. Стрілецькі пісні (аспекти фольклоризму, фольклоризації і фольклорності): Автореф. дис. ... канд. філол. наук (Львів. нац. ун-т ім. І. Франка. — Львів, 2000. — 20 с.; *Стрілецькі пісні/Упоряд., запис, вступ. ст., комент. та додат.* О. М. Кузьменко. — Львів, 2005. — 640 с.; *Кирчів Р.* Трагедія голодомору у фольклорному відображенні//Відлуння голодомору-геноциду 1932–1933: *Етнокультурні* наслідки голодомору в Україні. — Львів, 2005. — С.41–64; *Дем'ян Г.* Українські повстанські пісні 1940–2000 років (історико-фольклористичне дослідження). — Львів; Київ, 2003. — 581 с.; *Гарасим Я.* Етноестетика українських повстанських пісень//«Муза і меч»: національний рух у фольклорних та літературних джерелах. Зб. наук. праць. — Львів, 2005. — С. 162–168 тощо.

² *Кирчів Р.* «Радянський фольклор» — реальність чи фікція?...//Народознавчі зошити. — 2004. — № 5–6. — С. 640.

³ Маємо декілька поважних праць з історії, що докладно висвітлюють генезу та хронологію збройної боротьби, ідейно-політичну діяльність легіону УСС, корпусу січових стрільців (праці С. Ріпечького, О. Думіна, Б. Гнатевича, В. Кучабського, Є. Ковчальця та ін.). Серед досліджень нового часу варта уваги монографія М. Лазаровича (див. *Лазарович М.* Легіон Українських січових стрільців: формування, ідея, боротьба. — Тернопіль, 2005).

⁴ Цитату запозичено у проф. Р. Кирчіва, який небезпідставно вважає, що ця ідея є «дійовим етноінтегруючим чинником» у регіональному розмаїтті української нації (див.: *Кирчів Р.* Фольклор у системі новочасної української культури//Записки Наукового товариства імені Шевченка. — Т. ССХІІ: Праці Секції етнографії і фольклористики. — Львів, 2001. — С. 304).

⁵ *Мишанич С.* Біля джерел народної прози//Мишанич С. Фольклористичні та літературознавчі праці. — Донецьк, 2003. — Т. 1. — С. 299.

⁶ *Гнатюк В.* Війна і народна поезія//Календарик для українських січових стрільців і жовнів-українців на 1917 р. — Відень, 1916. — С. 68–84.

⁷ Там само. — С. 84.

⁸ Докладніше див.: *Кузьменко О.* Стрілецькі пісні в архівах і дослідженнях В. Гнатюка//Наукові записки. Серія: Літературознавство: До 130-річчя народження В. Гнатюка. — Тернопіль, 2001. — Вип. X. — С. 187–190.

⁹ Ці оповідання, які дописувачі з фронту надсилали на прохання фольклориста, все ще недостатньо опрацьовані й знаходяться в особистому архіві В. Гнатюка (ф. 28–3) у відділі рукописів ІМФЕ ім. М. Рильського.

¹⁰ ЦДІА. — Ф. 359. (Назарук Осип — гром. діяч). — Оп. 1. — Спр. 369. — Арк 1–179: Інструкції, протоколи засідань, звіти та ін. документи про діяльність УСС, зібрані О. Назаруком; Ф. 359. — Оп. 1. — Спр. 76. — Арк. 1–125: *Опис* подій з 1915 р. Назарука О. («Слідами...»); Ф. 359. — Оп. 1. — Спр. 81. — Арк. 1–177: Хроніка діяльності Комісаріату УСС у Володимир-Волинському від 10 березня 1916 р., описана Назаруком О.; Ф. 359. — Оп.1. — Спр. 83. — Арк. 1–43: Спогади Мартинця Гната про події та діяльність Окружної Команди УСС на Волині у 1915–1917 рр. напис. Назаруком О. і Мартинцем Г.; Ф. 359. — Оп. 1. — Спр. 75. — Арк. 1–9: Зі спогадів Олени Степанівни — хорунжої УСС, запис. Назаруком О.

¹¹ *Назарук О.* Над Золотою Липою//Вістник Спілки Визволення України. — 1915. — Ч. 31–32 (19 вересня). — С. 9.

- ¹² Назарук О. Слідами Українських Січових Стрільців. — Львів, 1916. — 154 с.
- ¹³ Там само. — С. 20.
- ¹⁴ Там само. — С. 30.
- ¹⁵ У цитаті зберігаємо правопис і пунктуацію першодруку того часу.
- ¹⁶ Назарук О. Слідами Українських Січових Стрільців. — С. 20.
- ¹⁷ Сокіл В. Народні легенди та перекази українців Карпат. — К., 1995. — С. 108–109.
- ¹⁸ Зап. О. Кузьменко 11.10.2006 р. у м. Львові від о. Когута Павла, 1925 р. нар. у с. Конюхи Козівського р-ну Тернопільської обл.
- ¹⁹ Усус — абрєвіатура від «український січовий стрілець».
- ²⁰ Зап. О. Кузьменко 12.10.2006 р. у м. Львові від Когута Богдана Йосиповича, 1921 р. нар. у с. Конюхи Козівського р-ну Тернопільської обл., вища осв., пенсіонер, член Спілки письменників.
- ²¹ Від нім. *Fahne* — прапор, стяг, у даному випадку йдеться про церковну хоругву.
- ²² Іванець І. Куропатники та Конюхи//Українські Січові Стрільці 1914–1920. — Львів, 1991. — С. 91. — Репринт. відтворення з вид.: Львів, 1935 р.
- ²³ 22 листопада 2006 р. після відвідин України та рідного села Конюхи подвижник і патріот отець-митрат Павло Когут помер у с. Маквіллер (Франція), де був багатолітнім парохом української греко-католицької церкви. Митрат — священнослужитель, нагороджений митрою (відзнака патріаршого сану) за особливі заслуги.
- ²⁴ Зап. О. Кузьменко 11.10.2006 р. у м. Львові від о. Когута Павла, 1925 р. нар. у с. Конюхи Козівського р-ну Тернопільської обл. (особистий архів О. Кузьменко).
- ²⁵ Там само.
- ²⁶ Цегельський Л. Від легенд до правди. Спомини про події в Україні зв'язані з Першим Листопадом 1918 р./Передм. Я. Дашкевича. — Львів, 2003. — 335 с.
- ²⁷ Боберський І. Щоденник, 1918–1919 рр./Упоряд. Ю. А. Мицик. — К., 2003. — 260 с.
- ²⁸ Зап. О. Харчишин 10.07.1999 р. у м. Львові (р-н Старе Знесіння) від Зварич Теклі Томівни, 1908 р. нар. у с. Кривчиці, тепер част. Львова, б/осв. (особистий архів О. Харчишин).
- ²⁹ *Архів* Інституту народознавства НАНУ. — Ф. 1. — Оп. 2. — Од. зб. 373. — Арк. 6.
- ³⁰ З метою легшого прочитання фольклорного переказу із оповідального потоку подаємо його курсивом.
- ³¹ Зап. О. Кузьменко 17.10.2006 р. в с. Конюхи Козівського р-ну Тернопільської обл. від Сенік Катерини Йосипівни, 1922 р. нар., сер. спец. осв., учасниця фольк. ансамблю, народна поетеса, пенсіонерка (особистий архів О. Кузьменко).
- ³² Мишанич С. Усні народні оповідання. Питання поетики. — К., 1986. — С. 122.
- ³³ Зап. О. Кузьменко 11.10.2006 р. у м. Львові від о. Когута Павла, 1925 р. нар. у с. Конюхи Козівського р-ну Тернопільської обл., вища богослов. освіта (особистий архів О. Кузьменко).
- ³⁴ Зап. О. Кузьменко 17.10.2006 р. у с. Конюхи Козівського р-ну Тернопільської обл. від Сенік Катерини Йосипівни, 1922 р. нар. (особистий архів О. Кузьменко).

Вольга Лабачевська (Мінськ, Білорусь)

РИТУАЛ У ПОВСЯКДЕННІ ВІЙНИ

(ПРО АРХАЙЧНУ РИТУАЛЬНУ ПРАКТИКУ В РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ
ЗА МАТЕРІАЛАМИ ПОЛЬОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ У БІЛОРУСІ)*

Винесені в назву статті слова «ритуал» і «повсякдення» позначають сегменти дійсності, які виключають один одного і є антагоністами. Ритуал як форма і стратегія поведінки принципово іншої, ніж буденне існування людини, завжди є виходом за межі її повсякденного буття. Ритуал існує в іншій реальності, ніж повсякденність.

Словосполучення «повсякдення війни» — конструкт, яким заведено позначати ту сферу життя людей, яка донедавна залишалася поза межами уваги офіційної історії війни. Військове повсякденне життя людей в умовах фронту і тилу, по суті, було екстремальною повсякденністю, іншою стороною війни — події екстраекстремальної, що змінювала устрій, порядок, умови, норми життя людини, що скасовувала звичні інститути соціальної організації.

Війна зазвичай описується істориками як серія епізодів, упорядкованих у часі подій. Офіційна історична наука була сконцентрована на вивченні військових, військово-політичних і військово-економічних аспектів і характеризувалася «подієвим» підходом, в рамках якого висвітлювалися, як правило, хід бойових дій, великі бої і битви, героїка війни. Вивчення ж людської складової на війні належить до тієї області військово-історичної проблематики, яка лише зараз стає предметом вивчення професійних істориків, виокремлюється в особливі розділи історичної науки — історичну антропологію й історію повсякденності. Останніми роками реалізується чимало проектів військово-історичної антропології, наприклад, проект Гендерного центру Європейського гуманітарного інституту «Жінки. Пам'ять. Війна»¹. Автори таких проектів прагнуть виявити «людський вимір» війни, артикулюють свій інтерес до сюжетів, які до цього не входили до поля зору істориків, роблять акцент на дослідженні стратегій виживання людини в побуті й повсякденності війни².

Ця царина дослідницького інтересу вимагає використання нових джерел і методів. Джерелом «усної історії» є наратив — форма вербалізації відомостей, фактів, рефлексій учасниками подій. У різних галузях сучасного гуманітарного знання наратив стає важливим методологічним інструментом пізнання індивідуальних і соціальних практик. Використання методу інтерв'ю під час збирання матеріалу з історії повсякдення дає можливість дослідникові відкрити нові сторінки історії й сучасності. Пам'ять живих людей, артикульована в наративі, записаному дослідником за допомогою технічних засобів і опублікованому, стає одним з фрагментів калейдоскопу історичного знання про повсякдення. З індивідуальних історій, а та-

* Переклад з російської В. Ф. Максименка.

кож їх переживань учасниками, дослідник складає загальну історію у всьому її фізичному, гендерному, віковому, культурному, етнічному і соціальному розмаїтті.

Метод інтерв'ювання вимагає певного рівня підготовки дослідника, його уміння мислити категоріями інформанта і навичок формулювання питань, зрозумілих співбесідникові. Іншими словами, дослідник повинен володіти тим культурним кодом, яким оперує його співрозмовник. Знання системи цінностей і уявлень інформанта стає особливо важливим у ситуації, коли дослідник стикається з представниками іншої культури, які мають іншу нормативно-ціннісну структуру і власну картину світу, способи сприйняття, переживання дійсності й регулювання відносин з нею. На це неодноразово звертали увагу етнологи, вивчаючи традиційні культури³. Проте ця специфіка далеко не завжди враховується під час збирання емпіричного матеріалу в сільській місцевості з тематики досліджень, які виходять за межі традиційної етнографії і стосуються проблем соціології, ідентичності, історії, зокрема й історії Другої світової війни.

Очевидність цього була усвідомлена нами під час роботи в Міжнародній міждисциплінарній гуманітарній школі «Білорусь і її прикордоння: історія, культура, мова» (керівник — проф. Е. Смуква) Центру вивчення традицій античної культури (ОВТА) Варшавського університету. Завершальна сесія, де були представлені результати попередньої обробки і аналізу польових матеріалів, зібраних групами істориків, етнологів і антропологів культури в рамках п'ятирічної програми роботи школи на білорусько-польському, білорусько-російському й білорусько-українському прикордоннях, рельєфно позначила проблеми методології польових досліджень, що проводяться в сільській місцевості, і використання відповідного дослідного інструментарію під час їх проведення. «Лакмусовим папірцем» проблеми став так званий «буденний» ритуал. Про його існування в роки Другої світової війни на східному прикордонні Білорусі групою етнографів був зібраний цікавий і доволі репрезентативний матеріал. Як виявилось, лише на завершальній сесії цей сюжет відкрила для себе група істориків, яка за програмою школи збирала усні свідчення про Другу світову війну. В результаті наші загальні уявлення про повсякдення війни, частиною якої, як виявилось, була і архаїчна ритуальна практика, стали значно ширшими і багатшими.

У цій статті в контексті дослідження історії повсякдення я хочу зупинитися на аналізові фактів звернення в роки Другої світової війни до архаїчного буденного ритуалу, який, здавалося, припинив своє існування на зламі ХІХ–ХХ ст. При цьому я спиратимуся на усні свідчення учасників і очевидців ритуалу, записані в рамках проекту «Білорусь і її прикордоння: історія, культура, мова» Міжнародної гуманітарної школи ОВТА, а також на матеріали власних польових досліджень 1995–2005 рр. у різних районах Білорусі, присвячених традиційному народному текстилю, і тих, що були люб'язно надані моїми колегами по лабораторії традиційного мистецтва Білоруського державного інституту проблем культури — І. Ю. Смирновою і Е. М. Боганевою. Своє завдання я вбачаю в тому, щоб показати, по-перше, що повсякдення війни мало свій ритуальний план, без знання якого наше уявлення про

Другу світову війну не є повним; по-друге, зацентувати увагу на деяких проблемах методології збирання інформації з «усної історії» війни і міждисциплінарного підходу до дослідження історії повсякдення.

* * *

Селянський соціум репрезентує інший тип культури, ніж той, з якого приходить дослідник. Це культура усного типу, культура ритуалу. У Білорусі ще у середині ХХ ст. вона значною мірою була орієнтована на традиційні форми регуляції — ритуал і звичай. Етнографи визначають такий тип культури як «культуру ритуального типу»⁴. У контексті дослідження повсякдення війни дослідникові слід сформулювати таке питання: як представник даного типу культури поводитися у разі виникнення тотальної небезпеки, загрози життю членам його сім'ї, в екстремальних умовах виживання?

Війна в категоріях культури ритуального типу, якою визначається традиційна сільська культура, — це стихійне лихо, криза, порушення рівноваги, в тому числі соціальної, вторгнення у «свій» світ «чужих». Словами відомого етнолога А. К. Байбуріна ситуацію війни можна охарактеризувати як десеміотизацію світу, який позбавляється свого звичного вигляду, в ньому зникають межі між своїм і чужим, коли представники «чужого» світу виявляються серед «своїх» людей⁵. У традиційному соціумі в ситуаціях кризи, спричинених стандартними, періодично повторюваними подіями (посуха, епідемії й епізоотії та інші види загрози життю людей, як-от: стихійні лиха і війна), поведінка людини типізувалася, вона підкорялася нормам, виробленим у суспільстві, як результату стереотипізації колективного досвіду. Як відомо, будь-яке суспільство, піклуючись про свою цілісність, виробляє систему соціальних кодів (програм) поведінки, якими керуються його члени⁶. Для відновлення ж втраченої норми використовувалися інші програми, що відрізнялися від повсякденної поведінки, — в них актуалізувалися ритуальні стратегії подолання кризи.

Однією зі стратегій виживання в повсякденній війні був буденний ритуал. Він передбачає виготовлення від початку до кінця — від прядіння нитки до ткання на верстаті — буденного рушника-«*абыдз'ённіка*», магичні дії з ним (обхід навколо села, обв'язування храму, прохід під ним людей, перехід по ньому худоби, спалювання тощо), розміщення його в сакральному локусі (у церкві, на спеціально поставлених буденних хрестах). Обов'язкова умова — всі операції мають бути виконані протягом ритуального часу — одного дня (від сходу до заходу сонця) або однієї ночі (від заходу до сходу сонця).

Буденному ритуалові присвячена відома стаття Д. К. Зеленіна «“Буденні» рушники і буденні храми (Російські народні звичаї)» (1911 р.)⁷. Спираючись на факти, зафіксовані етнографами ХІХ ст. (А. Е. Богдановичем, П. В. Шейном, А. К. Сержпутовським, М. Федоровським, І. Еремичем, Е. Тишкевичем та ін.), етнограф відзначив, що звичай цей поширений у Білорусі і здобув велику популярність⁸. Семантика буденних рушників і ритуал обв'язування храмів досліджені Н. І. Толстим⁹ і А. К. Байбуріном¹⁰.

Звичай виготовлення буденних тканин зберігався у білорусів до середини ХХ ст.¹¹ Як свідчать матеріали наших польових досліджень, до нього масово вдавалися у Білорусі в роки Другої світової війни. Відзначимо, що Д. К. Зеленін, який написав відому статтю до Першої світової війни, не наводить жодного факту буденного оброку, викликаного війною. У класифікацію причин, які змусили вдатися до цього ритуалу, війна введена дослідниками нашого часу.

Причини оказіональних ритуалів, пов'язаних з епідеміями, епізоотіями й іншими лихами, полягають у тому, що при виникненні цих ситуацій сили «чужого» порушують межу «культури», вдираються в упорядкований світ людини і порушують в ньому звичну рівновагу. Тож основна мета ритуалу — вигнання «чужого» за межі «свого» світу, внесення порядку в безлад, оновлення і посилення межі між «своїм» і «чужим»¹². У критичній ситуації, коли «своєму» світові загрожує смерть, необхідно відтворити те, що було на цьому місці «вперше», відновити «своє», створити перший акт творіння, про що писали М. Еліаде, В. Топоров, А. Байбурін.

Одним із варіантів ритуального оновлення «свого» є створення так званих буденних речей — «новіни», полотна, рушника, буденного храму. Таким чином, буденна річ, ідеально нова і чиста, яка не встигла «постаріти» в процесі виготовлення, ставала втіленням ідеї оновленого життя, такого, яким воно було на початку, до виникнення кризової ситуації. Антинорма характеризує початковий стан цього світу (занепад, криза), а норма — той стан, до якого світ приходиться у результаті здійснення ритуалу. Глибинна семантика буденного ритуалу полягає в можливості регулярного перетворення старого (слабкого, зношеного, безсилового) буття на нове, сповнене потенційних сил і можливостей для благополучного існування колективу¹³.

Нашими інформантами про буденний ритуал стали люди, які брали участь в ньому, коли були ще дітьми, або знали про нього від своїх батьків. У більшості випадків не вдається з'ясувати, коли, у зв'язку з якими конкретними подіями вдавалися до буденного ритуалу. Характерно те, що в пам'яті людей відобразилися не конкретні епізоди воєнного часу, що підштовхнули до ритуалу, а його першопричина — війна.

На Гродненщині в с. Куриловичі Мостовського р-ну ткали буденний рушник у 1941–1942 рр. *«пры немцах, калі убівалі людзей»* (Толкун Н. У., 1934 р. нар.); у с. Голдово Лідського р-ну *«ад вайны, ад немцаў»*. На Гомельщині в с. Лешня Мозирського р-ну: *«Каб б войны не было, да штоб жывья засталіся, абракаліся ўжэ, да»* (Ахраменко Т. Д., 1935 р. нар.); с. Берестовець Кармянського р-ну: *«Ну, у вайну, што б была спасена наша дзярэўня, што б людзі былі спасены і дзярэўня — усё. Так абракалісь, можа ў 1943-м, так вот, ці ў 1944-м, а, можа і ў 1942-м, вот между этих трох»* (Сазонова К. Т., 1928 р. нар.).

Ритуал був єдиною можливістю поведінки окремої людини і всього соціуму в тих ситуаціях, які розцінювалися даним колективом як кризові і тому вимагали спеціальних й обов'язкових для всіх його членів програм поведінки. Ритуал виконувався і повністю реалізував своє призначення лише в екстремальних ситуаціях. Ритуал — єдиною можливістю подолання кризи, яка загрозувала існуванню

не окремого індивідуума, а всього сільського соціуму. Коли колектив стикався з кризовою ситуацією й під загрозою опинялася його єдність і нормальне функціонування, ритуал ставав виявом реакції соціуму на невизначеність і породжені нею страх, тривогу, невпевненість його членів.

Використання в роки війни буденного ритуалу, який мав колективну природу, мав регулятивні, упорядковуючі, психотерапевтичні цілі. Ритуал знімав напруження учасників і сприяв усвідомленню їх солідарності, зміцненню колективних зв'язків, за його допомогою досягалася відчуття співпереживання, єднання, що допомагало полегшити тяжкість втрат і зміцнити надію на позбавлення від нещастя, порятунком близьких. Таким чином, ритуал задовольняв потреби окремого індивіда і всього соціуму. Саме в ритуалі люди повною мірою усвідомлювали свою єдність, вони мали спільні почуття і настрої — те, що було відсутнє у повсякденному житті. У ритуалі також відновлювалися діахронні зв'язки між предками і нащадками, минулим і сучасним. За допомогою ритуалу колектив оновлював і стверджував себе, свою єдність, і таким чином долав кризу максимальною згуртованістю і єдиним для всіх рецептом поведінки¹⁴.

У низці випадків нам вдалося встановити зв'язок ритуалу з конкретними епізодами війни на території Білорусі. У таких випадках факти здійснення архаїчного ритуалу виготовлення буденного рушника в роки Другої світової війни, записані нами, набувають цінності історичних свідчень.

У с. Оброво Івацевичського р-ну Брестської обл. буденний рушник був витканий у вересні 1942 р. Цьому передували дві події: 6 серпня, в день св. Бориса і Гліба, німці убили в селі чотирьох євреїв і двох місцевих мешканців, а 15 вересня були спалені Вигонощі, Бобровичі та інші довколишні села. Над селом Оброво нависла реальна загроза, що німці його також спалять. Інформацію про події, що передували виготовленню буденного рушника, і про самий ритуал у с. Оброво вдалося записати від двох інформантів.

«У нас тогді булі немцы, война була. В нас хотелі спаліці село. Волю спалілі, Выгонашчы спалілі, чы Бобровічы. А в нас обрэжліса і за ноч напралі, основалі і віткали ручныка.<...> Нашэ ж сэло осталося нерушімэ. Хотелі спаліць. Хотелі, але Бог одны, Бог нэ пустыв іх. Побілі, зогналі жыдов. І людэй шэць чоловік. Позганялі в школу да зачынілі жыдов і нашых. Две хаты було жыдов [приблизно десять чоловік, інформант назвала імена убитих]» (Ревенько Е. М., 1923 р. нар.).

Факти знищення євреїв у с. Оброво уточнені в іншій розповіді:

«Мы поехали на поле жыто жаці, да пошов дождж у гэту пору. Батько — за кобылу, запрог да і едем на возе: батько, маты і я. Прыехалі, а ў нас там, де гэта Світоволька жыве, людэй повно-повно. Не знаем, шо то, бо мы едем з поля. Батько, маты поехали, бо помоклі. Я прыбегла додом, перэоделася да назад. А маты полезла на піч грэтыся, змерзла. Прышла, а тамака — людэй! Жыды тые стояць, молодые хлопцы. Коб они зналі, то нывжэ вони не даліся всей сем'і выбіты, стоялі бы! А в нас жыдовка Рохля была... Рохля да одетая, і хусткою обобнята, да ідэ помалу. А тые внуку чы сыны взяли і хутко ідуць. А німецъ пуд сраку ее ногою як дасць! Да і пошла тая Рохля. Старэнька баба, нэ здужала вжэ ходіці. Да

й повзлі за село да побілі. <...> Вжэ воны побілі жыдов. А людэ зосталіся. Ля того жыдов з гэтымі не білі разам, в одну яму. Але одной крові не мешалі разам. Нашойі братыхі батька забілі. Чытыры чоловікі нашых забілі» (Цимбаліст В. Ф., 1925 р. нар.).

Очевидно, буденний рушник у с. Оброво ткали після того, як минула загроза знищення села. Цьому передував оброк — традиційна форма благання-договору з Богом, обіцянки жертви — буденного рушника заради порятунку села, відведення від нього біди.

«Рады булі, шо жывы засталіся, да того оброка вытыкалі. Шо обрэкліся, шо жывы зосталіся. Нашэ сэло тэпэр бульшоє. Тогді нэ було стілько хаты. Кругом немцы обстанавіліся бітэ этых людей. Але дав Бог — не побілі... Наша кобыла втэкла на город. А маты ідэ выганяты, бо капусту з’їсць. А німэц кажэ: “Іды по поле, не бэжы бегом, бо шчэ могуць забіты”. А вона, маты, пошла, да тую кобылу з капусты выгнала да прыгнала додом. Побілі! Побілі Бобровічы, Вігоношча — тые сэла побілі. А до нас прыбіраліся, бо надалі гэта, шо ў нас партізаны стаяць. У нас, Бог даў, партізанув ні разу нэ було. Немцы прыдуть, а партізанув німа» (Цимбаліст В. Ф., 1925 р. нар.).

У Західній Білорусі, яка входила до складу Польщі, зафіксовані факти виготовлення буденної тканини 1939 р., причому інформанти пов’язують ці події саме з війною. У с. Люсино Ганцевіцького р-ну Брестської обл. М. П. Занько (1924 р. нар.), яка сама була учасницею обряду, розповіла, що буденний рушник ткали, «як война ішла», однак при цьому вона конкретизувала, «але доўго шчэ не было войны, не было, да ўжэ прышлі к нам не немцы, да рускіє». Ймовірно, до буденного ритуалу вдалися, коли німці напали на Польщу і почалася Друга світова війна. Ця подія могла відбутися вже при «радах», коли радвлда в приєднаній у вересні 1939 р. Західній Білорусі почала насильницькими методами організовувати колгоспи. Наш інформант уточнив, коли ткали буденний рушник: «Ужэ была зіма, але осенню, шчэ до Коляд, пэрэд святом, пэрэд Рождеством». Саме взимку 1939 р. почалася в Західній Білорусі колективізація, яка розцінювалися селянами як війна, як загроза звичному ладу життя, самому їх існуванню.

У с. Берестовець Кармянського р-ну Гомельської обл. причиною звернення до ритуалу став випадок вбивства в селі партизанами німця:

“Аднаго немца во на гэтай во вуліцы, тут во недалёка да перакростка ўбілі, парцізаны ўбілі і яго машыну, затанілі ў возера, укідали. І яго адсюль убрали. Усе людзі, усе выbralіся, ўсе хто куда. Ну, алі ўсё абышлося: аны не зналі, куды ён паехаў і ўсё. Спакойна было, харашо» (Сазонова К. Т., 1928 р. нар.).

Зібрані нами свідчення говорять про те, що до буденного ритуалу часто зверталися і без конкретної загрози з боку німців. Мотивацією ритуальних дій в даному випадку було бажання, щоб швидше скінчилася війна, повернулися з фронту рідні. Наведемо декілька прикладів із записаних інтерв’ю. Село Стодоличі Лельчицького р-ну Гомельської обл.:

«Было, у войну так рабілі людзі там у Пяшчаницы, што б вайна закончылася, і гэтыя людзі ткалі каля Оўруча ў Пяшчаницы. Да, і ў Стадолічах ткалі. Ну, канечна ж “аброк”. Эта ж праслі на войну. Эта Бога праслі і ткалі, на Божаму рабілі» (Жогло К. І., 1911 р. нар.).

Село Слобода Лельчицького р-ну Гомельської обл.:

«У нас у войну было. У войну збираліся. Такэ абраканне, што б вайна не было. Ну, што б скарэй вайна кончылася, ці што. Во. Ужэ былі немцы. Ужэ немцы былі. У сорах другом гаду. <...> Я знаю, хто так сказаў, што трэба так рабіць. Людзі ж так казалі. Да і рабілі» (Ковб У. П., 1915 р. нар.).

Село Ладейники Новогрудського р-ну Гродненської обл.:

«Гэта проціў вайны. Сказалі, што Бог паможа нам» (Буцкевіч М. Б., 1910 р. нар.); «І за ноч напралі, аснавалі і выткали — гэта за адну ноч, гэта хаця, каб вайна кончылася. І за ноч стаўлялі красты. У тую саму ноч на вёсцы паставілі тры красты. Я то была шчэ малая, но помню, як гэта ткали. У саму вайну. І ткали, каб кончылася вайна. Ну, у кождой дзярэўні (так было — О. Л.)» (Фурс А. Н., 1927 р. нар.).

Жінки села Алексичі Зельвенського р-ну Гродненської обл. сказали про ритуал таке:

«<...> Асцерагалі дзярэўню <...> Каб была цэла вёска. Это было ва врэмя вайны. Абракалісь, штоб усе жылі, штоб нас не разрушылі».

У селі Мислово Слонімскаго р-ну Гродненської обл., як почалася вiйна, буденний ритуал відправляли з метою:

«Каб кончылася вайна, каб не было вайны, каб не ўбівалі гэдак людзей. <...> Абракаліся і прасілі Бога, каб вайна хутчэй кончылася» (Шацько Н. Я., 1924 р. нар.).

У селі Студоровщина Дятлівського р-ну Гродненської обл.:

«Гэта каб Бог асыярог, каб не выпалілі сяла» (Льовкевіч О. І., 1918 р. нар.).

У висловах інформантів простежується глибина колективної пам'яті, яка в критичні моменти здатна актуалізувати ритуальну стратегію вирішення конфлікту — необхідність виготовлення буденного рушника/жертви/оброку. Думка про звернення до ритуалу не належала комусь одному, а народжувалася в надрах колективної пам'яті і колективного досвіду. Буденний ритуал був здатний реалізувати базову модель типу «колектив — природне оточення», що лежить в основі традиційної культури і нормативне функціонування якої, з погляду даного колективу, забезпечує його благополуччя. Тому в успішному проведенні ритуалу був зацікавлений увесь колектив, усі жінки і всі чоловіки. Не випадковою є одна із зафіксованих нами назв буденної тканини — «радавы ручнікі». Вона може свідчити про глибинні зв'язки обрядового атрибуту, який мав функцію оброку, з первинним осередком людського соціуму — родом як об'єднанням кровних родичів. Інформанти так говорять про учасників ритуалу:

«Все людзі збираліся і выткали тых ручнікоў» (Жалезная П. П., 1939 р. нар.), «Позбiраліся тые людзі: і мужчыны, і бабы» (Занько М. П., 1924 р. нар.); «Падгатаўлялі мужчыны красты, а жэнічыны гэта ўсё ткали» (Буцкевіч М. Б., 1910 р. нар.); «Усе крыжы за ноч парабілі мужчыны, а бабы пралі і ткали» (група жінок с. Погири Дятлівського р-ну Гродненської обл.).

Інтенція ритуалу, як правило, не належала комусь персонально:

«Не знаю, почэму, но было сказана, что за дну ноч далжно быць сделанано, я знаю, што за адну ноч было сделана» (Савицька Я. І., 1930 р. нар., с. Біле Сморгонського р-ну Гродненської обл.); «Вот нехта ж прадсказаў ужо, што трэба крыжэ паставіць ужо і за ноч усё зрабіць, і ручнік той павесіць» (група жінок с. Погири Дятлівського р-ну Гродненської обл.).

Підкреслимо стійку для всіх висловів формулу колективної мотивації і характеру прийняття рішення звернутися до ритуалу: *«было сказана», «казалі», «самы людзі так падумалі», «все сабраліся і дагаварыліся».*

Разом із тим, головними ініціаторами ритуалу були жінки — *«жэничыны рашылі».* У колективі, що складається з представників різних поколінь, носіями знання і пам'яті про архаїчні ритуальні практики були жінки старшого віку — старі, і вони були головними ініціаторами й організаторами ритуалу:

«Дажа я бегала, была яшчэ дзяўчонкай, і бегала глядзець. Старыя, ну маладых не было. Такія пажылыя ўсе бабы сабраліся» (Сазонова Е. Т., 1928 р. нар.).

Найважливіша частина ритуалу — колективне виробництво сакральної тканини, виконувалася виключно жінками, що свідчить про те, що ми, ймовірно, маємо справу з «жіночим» варіантом ритуального оновлення і очищення світу¹⁵.

«Усе жэничыны сабралісь в адну хату і саткалі палаценцы, саткалі тры ручніка. Там навесілі, а мы у гэтым канцы. Аднаўрэмна у трох хатах работалі, за адну ноч пралі, ткалі» (група жінок с. Алексичі Зельвенського р-ну Гродненської обл.).

Актуалізація архаїчної стратегії ритуальної поведінки в кризовій ситуації, до якої належить буденний ритуал, у роки війни коригувалася і конкретною соціально-історичною ситуацією, про що важливо пам'ятати, досліджуючи повсякдення війни в Білорусі. Наші матеріали, зібрані в східній частині Білорусі, або в радянській Білорусі, відрізняються від зібраних у Західній Білорусі. У східних районах, де чоловіче населення було в 1941 р. покликане на фронт, ритуал обмежувався актом виготовлення сакральної тканини і виконувався виключно жінками. У Західній Білорусі, що з 1921 до 17 вересня 1939 р. входила до складу Польщі, під німецькою окупацією залишалася як жіноче, так і чоловіче населення. Тому усні розповіді про буденний ритуал, записані в районах Західної Білорусі, містять, як правило, хрестоматійний перелік сакральних актів і вказують на їх гендерну спеціалізацію: виготовлення сакральної тканини жінками і буденних хрестів чоловіками, спільні дії всіх мешканців села в завершальній стадії ритуалу (обхід села, ставлення тканини на хрест) тощо.

Записані розповіді свідчать про те, що в роки війни, яка в системі традиційних уявлень була квінтесенцією небезпеки, вдавалися саме до найархаїчніших форм буденного ритуалу, реалізація яких вимагала від його учасників найбільшої концентрації зусиль. Це стає очевидним при порівняльному аналізі зібраних матеріалів з фактами, зафіксованими етнографами у середині й другій половині XIX ст. Нами встановлено, що в деяких випадках буденний ритуал виготовлення сакральної тканини у війну був «посилений» обрядом обв'язування села, коли нитками оперізували все село, подібно до того, як людина пов'язує собі задля захисту пасок або окреслює навколо себе магічне коло.

«І абкружывалі усю дзярэўню ніткамі, кругамі <...> Абракаліся, каб нашу вёску не зачпалі. І абашлі усю веску клубком нітак, абкружылі, штоб ані [німці] да нас не дalezылі. І там кала краста завязалі. Спецыяльна пралі цэлу ноч тэй клубок — вілі, хто у'е, хто прадзе, хто снуе, хто тчэ. І ніхто нас не разрушыў» (с. Алексичі Зельвенського р-ну Гродненської обл.).

«І засталися такія клубкі. І гэта во мая мама і Вендзялоўская Надзя, яны во крэст паставілі і зачалілі за крэст і абводзілі ўсю дзярэўню. І ва круг дзярэўні тьмі ніткамі абводзілі, каб Гасподзь Бог сыярог сяло. І казалі, што раз такія велькія клубкі, людзей многа астанеца. А сынегу тады было во так во [до пояса]. А старія женичичи ж і без трусой хадзілі тады яшче. І прыйшлі яні ўце мокрия. Усю веську. Криж на адном канци стайць і на іншому канци. Осць з таго канца прывязалі нітачкі дві. І осць яні ідуць і разматываюць вуці на зямлі, і кідаюць, і кідаюць, каб вуці пані заняць. І осць яні занялі ўце пані, прайшлі і зноў та таго месца дайшлі. І яшче ў іх такія клубкі астасіся. І яні іх там і палажылі. І гаварылі, што многа людзей ішче астанеца, німець не выб'е іх усех. І осць відзіце, як астасіся людзь» (с. Бердовичі Слонімскаго р-ну Гродненскай обл.).

Глибинна семантика ритуалу обв'язування пов'язана з семантикою паска, на що указував Н. І. Толстой¹⁶. В обрядах обв'язування села, а також будинку, церкви, могили, разом із ідеєю з'єднання присутні такі значення, як збирання розрізненого в єдине ціле, замикання, відновлення межі між своїм і чужим, здобуття нової сили¹⁷.

Цікавий факт мав місце в роки війни в Крупському р-ні Мінської обл., де розташовані поряд два села — Старі і Нові Дениськовичі, перше з яких було спалене, а друге вціліло. Дізнавшись про каральну операцію в сусідньому селі, розташованому через струмок, жінки села Нові Дениськовичі зібралися разом, виткали ручник — «абыдзённік», занесли його в церкву, а спеціально напруженою ниткою обвели все село «ад канца і да канца», щоб німці його не спалили через партизан. Село Нові Дениськовичі розтягнулося уздовж дороги на 5 км, отже, жінки й дівчата, як розповіла А. Ф. Лепа (1921 р. нар.), що була однією з приблизно двадцяти учасниць ритуалу, направили приблизно 10 км нитки.

Кажучи про буденний ритуал у роки війни, не можна оминати увагою такий феномен повсякдення, як чутка, масові чутки і механізм їх поширення. Вивчення його перебуває в компетенції такої галузі гуманітарного знання, як соціальна психологія, проте для історії повсякдення війни він також становить великий інтерес. Аналіз текстів наративів, які ми маємо, дозволяє говорити про те, що в роки війни інформація про рятівний буденний ритуал в образі звістки, чутки стихійно поширювалася від села до села. Так, Фурс А. М. (1927 р. нар.) з с. Ладейники Новогрудського р-ну Гродненської обл. казала:

«Хадзілі людзі і гаварылі, што нада ткаць. У каждай дзярэўні хадзілі і ткалі».

Підтвердила такий факт також Буцкевіч М. Б. (1910 р. нар.):

«Па дзярэўням пашло. Адны ад адных. А ад каго перша началось, я не ведаю».

Жінки с. Бярдвичі Слонімскаго р-ну Гродненської обл. сказали:

«Ткалі і ў нас, у Бярдвичях і ў Мілавічах».

У с. Мислова Слонімскаго р-ну Гродненської обл. також підтвердили факт, що буденний ритуал виконувався в усіх сусідніх селах:

«Гэта да ранку рабілі. Азярніца сабе, Драпава сабе. Кажнае сяло сабе гэтак рабіла» (Шацько Н. Я., 1924 р. нар.).

Ритуал, виконаний за усіма правилами, на переконання його учасників, дає позитивний результат. У результативності буденного ткання, виготовлення і встанов-

лення хрестів, магічних дій з буденною тканиною і нитками, напруженими за одну ніч, наші інформанти не сумніваються і, розповідаючи про це, обов'язково повідомляють, що ритуал допоміг зберегти їхнє село.

«І вкруг дзярзуні тымі ніткамі абводзілі [ниткою буденного прядіння оперізували село], каб Гасподзь Бог сыярог сяло. І вот відзіце, як асталіся людзі. Ну так выбівалі ж да аснванья. Яны ж маглі ў любое месца карацельныя гэтыя прывясыці <...> І вот як абвялі, у нас тут і парцізанка вялася, і немцы <...> днём ходзяць гэтыя, а ноччу трасуць гэтыя» (с. Бердовічы Слонімскаго р-ну Гродненскай обл.).

У селі Студоровщина Дятлівського р-ну Гродненської обл.:

«А Бог бараніў. Не спалілі [сяло] і людзей не выбілі» (Левкевич О. І., 1918 р. нар.).

Нам відомий лише один виняток із цього «правила» — страшний події в с. Тонеж Лельчицького р-ну Гомельської обл., де під час німецької окупації також, як і в багатьох інших білоруських селах, були виготовлені буденний рушник і хрест.

«У войну, это шчэ ў войну. Пры нямецкай уласці <...>. І яго [хрест] наставілі ўжэ пры нямецкай уласці. Проклята та ўлась была!» (Ковб М. Н., 1931 р. нар.).

Звернення до ритуалу не врятувало село. 6 січня 1943 р. німці зігнали його жителів у церкву і спалили. На місці спаленої церкви над братською могилою мешканців села тепер зведений меморіал.

Факти здійснення буденного ритуалу, записані від сільських інформантів, дають можливість суттєво розширити наші уявлення про історію повсякдення війни. Екстремальна воєнна повсякденність постає перед нами крізь призму архаїчного ритуалу як сфера духовного життя людей, що спирається на колективний досвід, актуалізацію ритуальних стратегій виживання, міфологічної свідомості й стереотипних форм соціальної поведінки, яка соціально регулюється за допомогою приведення в дію механізму відновлення традицій культури й архаїчних практик. Розглянутий нами сюжет історії війни збагачує наше уявлення про історію повсякдення, розширює її межі до суміжної сфери ритуального й ілюструє можливості методу «усної історії» та міждисциплінарних перспектив дослідження повсякденності. Об'єднання підходів споріднених наук, де історія займається свідомими проявами суспільного життя, а етнологія — проявами несвідомого, на чому наполягав К. Леві-Строс¹⁸, дозволяє представити спільний об'єкт — суспільне і духовне життя — в різних ракурсах і досягти, врешті-решт, єдиної мети — краще зрозуміти людину.

¹ Женщины. Память. Война (Проект гендерного центра ЕГУ)//<http://wmw.iatp.by/proekt.htm> (5.09.2005).

² Див. питальник за проектом Гендерного центру ЕГУ «Женщины. Память. Война»//<http://wmw.iatp.by/interviews.htm> (5.09.2005).

³ Леві-Стросс К. История и этнология//Леві-Стросс К. Структурная антропология. — М., 1980. — С. 13–42.

⁴ Байбурин А. К. Ритуал в традиционной культуре: структурно-семантический анализ восточнославянских обрядов. — СПб., 1993. — С. 10.

- ⁵ Там само. — С. 150.
- ⁶ Там само. — С. 5.
- ⁷ *Зеленин Д.* «Обыденные» полотенца и обыденные храмы (Русские народные обычаи)//*Зеленин Д. К. Избранные труды. Статьи по духовной культуре: 1901–1913.* — М., 1994. — С. 193–213.
- ⁸ Там само. — С. 194–199.
- ⁹ *Толстой Н. И.* Оползание и опоясывание храма//*Толстой Н. И. Язык и народная культура: Очерки по славянской мифологии и этнолингвистике.* — М., 1995. — С. 91–112.
- ¹⁰ *Байбурин А. К.* Та сама праця. — С. 149–150.
- ¹¹ *Допатин Г. И.* К вопросу изучения обыденных тканей на Ветковщине//*Ручник у прасторы і часе: Матэрыялы міжнароднай навукова-практычнай канферэнцыі (19–20 лістапада 1998 г., Мінск).* — Мн., 2000. — С. 110–115.
- ¹² *Байбурин А. К.* Та сама праця. — С. 148.
- ¹³ Там само. — С. 19, 150.
- ¹⁴ Там само. — С. 31.
- ¹⁵ Там само. — С. 149.
- ¹⁶ *Толстой Н. И.* Оползание и опоясывание храма... — С. 106–108.
- ¹⁷ *Байбурин А. К.* Та сама праця. — С. 222.
- ¹⁸ *Леви-Стросс К.* История и этнология//*Леви-Стросс К. Структурная антропология.* — М., 1980. — С. 13–42.

Тетяна Пастушенко (Київ, Україна)

СПОСОБИ ВИЖИВАННЯ УКРАЇНСЬКИХ ОСТАРБАЙТЕРІВ У РАЙХУ:
СПОГАДИ ОЧЕВИДЦІВ

Да хіба ж людина може таке пережити! А я ж оце пережив...¹

Цей емоційний вислів колишнього остарбайтера, в'язня концтабору Бухенвальд, можна перефразувати в запитання, котре стало поштовхом для цієї статті: «Як вдалося вижити в умовах, спрямованих на знищення людини?» Проблема виживання людини є досить актуальною темою в наукових дослідженнях і нараховує тисячі теоретичних і практичних напрацювань у галузі медицини, психології, військової справи, соціології², історії³ тощо. Ця проблематика може розглядатися в масштабах виживання людства й окремих націй та народів, конкретного набору правил поведінки людини у складних природних умовах та під час техногенних катастроф, специфіки психологічних процесів адаптації індивіда до кризових ситуацій, подолання життєвих труднощів тощо. У цьому короткому нарисі спробуємо поглянути на способи виживання індивіда як комплекс його дій у межах певної соціальної структури і визначити, таким чином, за Дж. Леві, «межі свободи вибору індивіда, завдяки тріщинам і суперечностям у нормативних системах, яким він підпорядковується»⁴. Іншими словами, ми намагатимемося визначити, чи були можливості свободи вибору в підневільного робітника, якого за нацистською термінологією ще називали остарбайтером⁵, у системі примусової праці іноземців Третього Райху.

Джерельною базою даного дослідження стали біографічні інтерв'ю та рукописні спогади колишніх остарбайтерів, загалом розповіді 51 особи. Тридцять інтерв'ю були записані для міжнародних проєктів: «Збору документальних свідчень про долі людей, що в роки Другої світової війни залучалися до рабської та примусової праці на території Третього райху»⁶ та «Книги пам'яті колишніх в'язнів концтабору Дахау»⁷. Частково джерельний матеріал, використаний у даному дослідженні, опублікований окремим збірником документів⁸.

Розповіді очевидців були записані як напіввідкриті біографічні інтерв'ю тривалістю від 45 хвилин до 6 годин. Інтерв'ю в рамках міжнародних проєктів записувалися за відомою методикою, розробленою німецькими соціологами Ф. Шутце та Г. Розенталя, яка передбачає три фази в проведенні опитування: першу — відкрити, коли респондент у довільній формі розповідає про своє життя, другу — уточнювальну, та третю — фазу відкритих запитань. Проте не всі інформанти змогли вільно побудувати свою розповідь без скеровуючих запитань. Тому більшість інтерв'ю має форму послідовних «проблемних наративів» у межах заздалегідь заданої тематики. Оскільки завданням роботи є вивчення досвіду примусової праці в нацистській

Німеччині, а не моделей його репрезентації, тому предметом аналізу виступають повідомлені очевидцями окремі факти й ситуації, тобто те, про що говорять респонденти, а не те, як вони про це говорять. За цих обставин наявність в інтерв'ю з очевидцем вільної розповіді не відіграє ключової ролі. У випадку з рукописними спогадами дослідник хоча і є ініціатором створення писемного джерела/спогадів, проте справляє мінімальний вплив на сам процес його творення/написання. Добір сюжетів автори здійснювали самостійно, за власними бажаннями й уподобаннями.

Використання такого типу наративних джерел дозволяє розглянути внутрішній світ людини, її емоційно-духовне життя, стосунки з близькими людьми в родині та поза нею, що в свою чергу дасть можливість показати індивіда не лише як об'єкта контролю з боку соціальних інститутів та владних структур, але також і як активного суб'єкта, дієвця, навіть в умовах тоталітарного обмеження особистої свободи.

Для розуміння контексту подій, про які йтиметься, коротко зупинимося на обставинах перебування остарбайтерів у нацистській Німеччині. У роки Другої світової війни з України до Німеччини було депортовано близько 2,4 млн примусових робітників⁹. Як відомо, правовий статус іноземного робітника в нацистській Німеччині та його становище залежали від національності й «раси», а також від політичних критеріїв — відносин Райху з країною, звідки походив іноземний робітник¹⁰. Згідно з расистськими критеріями, європейські країни поділялися на «германські» країни Північного Заходу та дружні країни Південного Заходу й Півдня. Польща та Радянський Союз мали колоніальний статус й мусили поступово заселятися німцями та «германізуватися», а їхнє населення, як «нація слуг» — використовуватися в німецьких інтересах або значно скоротитися і поступово зникнути. Етнічні українці в нацистській Німеччині підпадали під різні категорії іноземних робітників і, відповідно, умови їхнього життя та праці певним чином відрізнялися. Українці з Галичини, з колишніх земель Австро-Угорської імперії, які до 1939 р. не входили до Радянського Союзу, були у становищі чужинців, до яких німецьке населення ставилося «напівприязно», що своєю чергою передбачало деякі формальні «привілеї» порівняно з польськими та радянськими робітниками: вільно, без охорони пересуватися в межах населеного пункту, не носити розпізнавальних знаків на верхньому одязі, листуватися з рідними без обмежень та без цензури, отримувати допомогу громадських організацій, можливість задоволення духовних потреб, дещо кращі умови проживання та харчування. За ними зберігалася і самоназва «українці», вони мали низку легальних громадських організацій: Український центральний комітет (УЦК), Українська установа довір'я (УУД), які допомагали їм пережити лихоліття перебування на роботах у Третьюму Райху¹¹. Українці з Радянської України, незалежно від того, поїхали вони до Німеччини добровільно чи примусово, підпадали під категорію «росіян», «радянських робітників» або остарбайтерів, як їх згодом стали називати. Оскільки для нашого дослідження ми використовували свідчення мешканців України, які були вивезені з її центральних та східних областей і відповідно підпадали під категорію остарбайтерів, тому надалі з'ясуємо основні риси їхнього правового статусу.

Як відомо, тільки зрив планів «блискавичної війни» восени 1941 р. і необхідність проводити тривалу позиційну війну змусили нацистське керівництво погодитися на використання в промисловості Німеччини робочої сили з РСРП (у тому числі з України). Для цього створювалася спеціальна всеосяжна система, яка мала запобігти поширенню впливу «більшовицької пропаганди» на німців та інших іноземних робітників, забезпечити їхнє покірне використання.

Згідно із законопроектом, підготовленим спеціальним департаментом іноземців Головного управління імперської безпеки — РСГА¹², від 20 лютого 1942 р., остарбайтерів належало строго ізолювати як від німецького населення, так і від решти іноземних робітників і земляків-військовополонених, використовуючи на виробництві винятково робочими групами, а в сільському господарстві — тільки на великих підприємствах. Утримувати «східних робітників» належало в спеціальних таборах під суворою охороною (залишати табір дозволялося лише у виробничих потребах, решту часу мали перебувати в таборі, і лише як винагорода передбачалася можливість прогулянки в межах місцевої поліцейської дільниці). Обов'язковим було постійне носіння на верхньому одязі розпізнавального знаку «Ost». Передбачалося залучення примусових робітників до співпраці як табірних старост, старшин бараків і т.д. Заборонялося задоволення духовних потреб¹³.

Такими ж дискримінаційними були положення трудового та соціального законодавства щодо остарбайтерів. Вони юридично перебували поза німецьким трудовим законодавством. 20 січня 1942 р. був виданий указ «Про податок на остарбайтерів» (*Ostarbeitersteuer*), творці якого виходили з того, що радянський робітник у принципі не може отримувати однакової зарплату з німецьким і заслуговує не більше ніж на 50 марок на місяць, з яких платиться податок на остарбайтерів, а також оплачується харчування та проживання. У разі підвищення продуктивності праці та відповідно основної заробітної плати радянського робітника податок автоматично збільшувався, тож у підсумку робітникові фактично нічого не залишалося, хоч би як він працював¹⁴. Указом міністра праці від 4 березня 1942 р. були врегульовані й питання страхування: підприємець зобов'язувався сплачувати в місцеві чи лікарняні каси по 4 райхсмарки щомісяця за кожного робітника¹⁵. Ті ж робітники, які працювали в сільському господарстві чи хатньою прислугою, часто взагалі нічого не отримували.

Таким чином, умови життя остарбайтерів (обмеження особистої свободи, утримання в бараках за колючим дротом і під охороною, низька заробітна платня), на думку німецьких та вітчизняних дослідників, були наближені до становища рабів (принаймні до кінця 1942 р.)¹⁶. Основною ж вимогою «розпоряджень про остарбайтерів» був постійний контроль та нагляд за «східними робітниками», а також система штрафних санкцій за різні провини — аж до відправки на декілька тижнів до виправно-трудового табору (*Arbeitszuehungs-lager*). Серйозні порушення (втечі, крадіжки, саботаж) каралися направленням до концтабору, а в окремих випадках — смертю (наприклад, за статеві зносини з німкенєю — смертна кара для партнера й концтабір для партнерки). Обов'язок контролювати остарбайтерів покладалася

не лише на поліцію, службу безпеки, але й на рядових членів націонал-соціалістичної партії, з числа яких створювалася «Партійна охоронна служба». До співпраці з охоронними органами з наглядом за оstarбайтерами залучалося все німецьке населення Райху. У згаданому законопроекті РСГА від 20 лютого 1942 р. говорилося, що кожен німецький робітник має виконувати функції нагляду за іноземними робітниками на своєму підприємстві, що «він посідає привілейоване становище, і всупереч своїй спільній роботі, повинен поводитися як начальник та особа, вища за посадою»¹⁷. У численних інструкціях неодноразово наголошувалося на необхідності так організувати виробничий процес, аби унеможливити виникнення почуття солідарності між цими робітниками.

Упродовж війни окремі положення правового статусу «східних робітників» під тиском воєнних, політичних та економічних обставин, скарг і протестів із боку робітників зазнавали змін. Так, уже 9 квітня 1942 р. до законопроекту від 20 лютого 1942 р. були внесені деякі зміни, що послаблювали режим утримування оstarбайтерів: у раціоні збільшувалася норма хліба, дозволялися прогулянки за межами табору в певні години (групами, на чолі з німцем), вихід на роботу окремими групами й навіть індивідуально, скасовувалася заборона на трудову взаємодію з німецьким населенням, що відкривало шлях до використання «східних робітників» у сільському господарстві. Проте суворішими ставали покарання — аж до смертної кари за досить незначні провини¹⁸.

Поштовий зв'язок оstarбайтерів із рідними дозволили з липня 1942 р.¹⁹, а 25 листопада 1942 р. опублікували правила листування²⁰. Кожному робітникові дозволялося писати по два послання щомісяця, винятково на поштових картках, а отримувати листи та посилки з дому можна було без обмежень. Оstarбайтери не могли самостійно купувати поштові картки й надсилати кореспонденцію — це робили коменданти таборів, представники адміністрації підприємства, господарі, в яких працювали робітники. Уся кореспонденція оstarбайтерів перлюструвалася²¹.

Особливо відчутних змін зазнало законодавство щодо «східних робітників» після поразки німецької армії під Сталінградом. Розпорядженням ГБА²² від 13 листопада 1943 р. було дозволено вихід оstarбайтерів за межі табору з дозволу керівництва²³. Але про деякі укази (наприклад, про порядок нарахування премій, надання робітникам із СРСР відпусток тощо) більшість робітників навіть не здогадувалися²⁴. Останні зміни в умовах працевикористання оstarбайтерів відбулися в березні 1944 р., коли в питаннях оплати праці й умовах утримання їх офіційно прирівняли до інших іноземних робітників²⁵.

Традиційно вважається, що шанси на виживання здебільшого залежали від того, куди робітник потрапив працювати: на державне виробництво, де умови праці й побуту були найважчими, чи до сільського господаря, де легше було прохарчуватися. Приблизно третина робітників із СРСР працювала в сільському господарстві; 8,3 % — у видобувній промисловості; 29,2 % — на металургійних підприємствах; 3,7 % — у хімічній промисловості; 3,6 % — на будівництві²⁶. У німецьких родин також масово працювали оstarбайтерки, оскільки служниці з України чи Росії значно дешевше обходилися для родинного бюджету. Звісно, умови життя та праці для робітників від підприємства до підприємства, від землевласника до землевласника

не були однаковими. І, попри однакове правове становище остарбайтерів, ми не можемо говорити про абсолютно однакові обставини їх перебування в Німеччині.

Крім того, про неоднорідність групи остарбайтерів свідчить і соціальний профіль вибірки респондентів. Із-поміж записаних спогадів: 24 розповіді належать жінкам, 21 — чоловікам. Вік опитаних очевидців — 80–82 роки, тобто це особи 1923–1925 р. народження, яким на початку війни було 15–18 років. Семеро респондентів були на початку війни дітьми молодшого шкільного віку. Щодо географії проведених інтерв'ю, то 9 респондентів народилися й проживали в Києві, 18 — у Київській області, були також записані інтерв'ю жителів Житомирської, Полтавської, Черкаської, Чернігівської, Луганської та Дніпропетровської областей. За соціальним походженням переважна більшість респондентів — селяни (18 осіб), 10 — містяни, ще 4 — із сільської інтелігенції. Половина респондентів у ранньому дитячому або в підлітковому віці втратила батька або матір, причому за досить трагічних обставин (Голодомор, сталінські репресії тощо), ще третина втратила найближчих родичів під час війни. За рівнем освіти респонденти розподілилися так: 10 — мали вищу освіту, 12 — середню, решта — початкову.

Більшість опитаних працювали у сфері промислового виробництва — 22 особи (причому четверо у видобувній промисловості), восьмеро — у сфері сільського господарства, двоє були хатніми служницями у німецьких родинах. Четверо колишніх примусових робітників змінювали сфери діяльності. Дванадцять респондентів залучалися до рабської праці у робочих командах концентраційних таборів та виправно-трудова таборів (АЕЛ)²⁷. Особливий випадок становить питання про використання праці дітей. Хоча формально діти до 12 років не могли залучатися до роботи на виробництві, але зі свідчень очевидців відомо, що вони працювали на території трудового табору, на прибиранні вулиць міст, виконували різні доручення на кухні та інші «неважкі» роботи.

Таким чином, можна констатувати, що, незважаючи на уніфіковане правове становище остарбайтерів, ми маємо справу з відмінними ситуаціями та групами в середовищі примусових робітників з України й, відповідно, передбачаємо демонстрацію різних способів виживання в Німеччині. Поряд з тим, сама система примусової праці суворо обмежувала вибір можливостей виживання для окремого остарбайтера.

Із розповідей очевидців, записаних для цього проекту, можна виділити кілька основних проблем, на вирішення яких були переважно спрямовані дії остарбайтера. Можливо, найбільш влучно ці проблеми назвала у своєму листі 1943 р. до подруги Катерина Барабаш, і важко щось додати до її промовистої оцінки:

«...Тут, Галю, нікому нема життя, — ти тільки уяви — *чужина, нужда та неволя* [курсив мій]»²⁸.

Отже, зосередимося на виокремлених проблемах, першою серед яких є відчуття відірваності від батьківщини, передане лаконічним «*чужина*».

У Німеччині остарбайтери повсякчас перебували в умовах тотального обмеження особистої свободи. Більшість робітників були доставлені до Райху в насильницький спосіб, не мали можливості впливати на вибір професії та місце роботи, були позбавлені права задовольняти свої культурні та духовні потреби, ізольовані від

інших іноземних робітників та місцевого населення. Виняткові обставини перебування в Райху вимагали від остарбайтерів пристосування до іншого культурного середовища. Можна простежити два основних способи такої адаптації. Один із них передбачає *самоізоляцію*, локалізацію у своїй національній або родинній групі. Найчастіше подібна модель поведінки спостерігалася в трудових таборах, де формувалися сталі спільноти за ознаками родинного зв'язку (брати, сестри, батьки, діти), за місцем проживання (односельці, земляки). Адаптація залишитися на чужині самотнім, на думку багатьох респондентів, була рівноцінною смерті. У листах остарбайтерів часто зустрічаються такі фрази: «Ми дуже зраділи, що будемо всі разом», або: «Тільки добре, що всі вкупі тут дівчата, єсть з ким горем поділитися»²⁹. Окремі групи за національною ознакою або за своїм статусом іноземних робітників формувалися в селах та містечках Німеччини з усіх іноземців, які працювали в господарствах бауерів. «Збиралися компаніями ми всі, місцеві іноземні робітники: українці, поляки й французи (були військовополонені). Їм надсилали продовольчі посилки і вони часто всіх нас пригощали»³⁰.

Спілкування в межах подібних груп робітників, які разом проводили свій вільний час, підтримували один одного морально й матеріально, було своєрідною компенсацією й протиставленням тискові зовнішніх обставин. З цієї ж метою остарбайтери підтримували активне листування з рідними та друзями в Україні, зі своїми знайомими, які також працювали в Німеччині. Збереження своєї національної ідентичності виявилось у поширенні серед остарбайтерів різних віршів, пісень, приказок, прислів'їв, більшість з яких були створені на основі народної творчості або популярних на той час зразків радянських/німецьких пісень³¹. Варто зазначити, що подібна локалізація здійснювалася як добровільно/інстинктивно, так і вимушено, під тиском зовнішньої обставини — вимоги нацистського керівництва максимально обмежити спілкування остарбайтерів з німецьким населенням та іншими іноземними робітниками.

Самоізоляцію остарбайтери нерідко обирали через почуття протесту проти примусового вивезення в Райх, свого невольницького становища й тяжких умов праці та проживання. Демонстрація нездатності адаптуватися до нових умов, протиставлення своїх звичок (нерідко не найдостойніших), національних традицій, своїх комуністичних переконань нав'язуваним нацистською ідеологією «перевагам німецької культури» ставала також і своєрідним способом опору остарбайтерів.

Протилежний спосіб виживання, який можна назвати *активною адаптацією*, полягав у освоєнні німецького культурного середовища. Він знаходив вияв, у першу чергу, у вивченні німецької мови, перейнятті звичок, правил поведінки, манери одягатися тощо. Знову ж таки, це відбувалося як вимушено, так і добровільно. Скажімо, знання мови потребував виробничий процес на підприємстві, необхідність постійно спілкуватися зі своїми господарями, розуміти, чого вони вимагають, мати можливість пояснити свої потреби тощо. З іншого боку, інформанти повідомляли, що свідомо намагалися скористатися обставинами, цілеспрямовано працювали над вивченням німецької мови, прагнули хоча б зовнішньо виглядати як місцеві жителі й позбутися принизливого тавра меншовартісної людини — остарбайтера.

«Я просила фройляйн Бінк виправляти мене, коли я неправильно вимовляла якесь слово. Вона робила це дуже охоче і дивувалася, що я досить правильно вимовляю дієслова і будую речення, а от із артиклями іноді плутаюсь»³².

Цей рух активного пристосування остарбайтерів не був одностороннім і знайшов підтримку в окремих представників німецького населення. Попри надзусилля нацистського керівництва не допустити виникнення «почуття солідарності» між німцем та «східним робітником», поставити під невсипущий контроль людські почуття було неможливо. Найчастіше подібні стосунки виникали під час спільної роботи.

«Майстерша наша — Анна Сік, була як рідна мати. Вона старалася нам хоч по шматочку на обід дати свого бутерброду. На Різдво 1944 року вона забрала нас, п'ятеро дівчат, пригостить, обідали в неї, дочка її сфотографувала нас усіх. Ці фотографії у мене збереглися до цього часу»³³.

Майже кожен із респондентів згадував про регулярні або принагідні подарунки-бутерброди від німецьких робітників. Для опитаних очевидців ці скибочки хліба важили значно більше, ніж можливість ненадовго втамувати голод. Ця скромна допомога і співчуття, за визнанням колишніх примусових робітників, допомагали пережити труднощі остарбайтерських буднів:

«Вона [сестра господаря] бачила в мені людину, а це для мене було дуже важливо»³⁴.

На вибір способів пристосування до культурного середовища нацистської Німеччини певною мірою впливали й стосунки в середовищі остарбайтерів, між примусовими робітниками та господарями. Скажімо, для одних очевидців відсутність комунікаційного контакту з господарями, інколи психологічна несумісність відчутно погіршували, здавалося б, порівняно кращу ситуацію сільськогосподарського робітника. Натомість, дружні відносини в середовищі примусових робітників у загальному таборі надавали сил витримувати випробування, протистояти обставинам, спонукали боротися за життя. Для інших, навпаки, «у таборах був жах». Морально тяжка атмосфера великих таборів, часто з напівкримінальними правилами співжиття, ще більше посилювала відчуття самотності «східного робітника»:

«Як тяжко-важко мені в світі жити. Немає роду. Нікому туги розігнати, нікому горя розказати, немає до кого прихилитись. Одна-однісінька, як сиротина. А люду скільки, а скільки є поруч. Одна журюсь, одна побиваюсь, як риба об лід. Кому потрібне моє лихо? Хіба б сестра зажурилась та рідненький братик, матінка припала б, про горенько спитала»³⁵.

Певною мірою на домінування того чи іншого способу пристосування до нової обстановки впливали й індивідуальні риси характеру примусового робітника. Зайве наголошувати, що людина з комунікативними здібностями, здібностями до іноземних мов, позитивними рисами характеру, а також інтересом до всього нового мала значно більше шансів успішно освоїтися в іншій, навіть ворожій, країні. Важливо також зазначити, що в чистому вигляді названі способи адаптації зустрічалися в спогадах очевидців не так часто. Можна сказати, що в поведінці остарбайтера були одночасно присутні обидва означені варіанти, але залежно від обставин та здібностей людини переважала та чи інша лінія поведінки.

Другою за вагомістю проблемою була матеріальна скрута або, як писала К. Барабаш, «*нужда*».

Більшість дій наших оповідачів спрямовувалися на вирішення нагальних проблем забезпечення власної життєдіяльності і пов'язувалися насамперед із голодом. Можна виділи декілька типових способів поведінки, які можна охарактеризувати як пасивні, оскільки люди не намагалися змінити ситуацію, а пристосовувалися до обмеженого споживання, винаходили різні «раціональні» способи розподілу існуючого харчового пайка, засоби присмачити малоїстівну «баланду»:

«Прибегаем, выпиваем через край жидкость, в оставшуюся (2 ложки) гущу добавляем соль, съедаем. Тогда весь день хочется пить, и не так ощущается голод»³⁶.

Найбільше історій звучить про хліб, який на багатьох підприємствах видавався один чи два рази на тиждень і який потрібно було самим примусовим робітникам поділити на декілька днів. Переважно тижнева пайка з'їдалася відразу, після її отримання.

«То ми як почнемо щипати його, думаю: чи це його зразу поїсти, чи це його, як його держати?! Щипаеш, щипаеш, з однієї сторони, з другої»³⁷.

Описаний іншою респонденткою раціонально вивіреним способом поділу хліба також не давав бажаного результату:

«В столовой к столу прикреплена хлебрезка, на которой имелся регулятор толщины скибки. Разрезаем каждая свою пайку на 4 скибки «товстих» на обед, 4 скибки «тонесеньких» на завтрак, 4 скибки «тонісісеньких» на ужин. Укладываем их в шкафчик. А потом начинаем всяческие отступления: допустим, сегодня можно съест завтрашнюю «тоненьку», немного погода — «тонісіньку»... и т. д.»³⁸

А про людей, які могли витримати й розподілити хлібний пайок на декілька днів, говорили як про героїв:

«Единственный в нашем бараке был человек, в нашей комнате, вот <...> он мог разделить вот этот кусочек хлеба, разделить на три части. И каждый день он по одному кусочку ел. Ну хватало у него мужества удержаться»³⁹.

До пасивних способів виживання можна також зарахувати пристосування до харчування деякими продуктами, які можна було купувати без продуктових карток на отримані мізерні зарплати і які за нормальних умов навряд чи споживалися так активно: капуста, бруква, буряк, консервовані слимаки, соєвий шоколад та інші замітники їжі.

У більшості випадків пошук додаткового харчування вимагав *активних* дій, а не рідко винахідливості, сміливості, навіть відчайдушною вдачі. Прийнятими з моральної точки зору і найпоширенішими серед остарбайтерів, які працювали в промисловому секторі економіки, здаються підробітки. Це могла бути підсобна робота на табірній кухні, особливо на кухні в таборах інших іноземних робітників — французьких, польських, чеських. Робота за межами табору набула поширення, зрозуміло, з кінця 1943 р., після офіційного дозволу вільного виходу «східних робітників». Переважно робітники самостійно наймалися в господарства німецьких фермерів у свій вихідний день для виконання сільськогосподарських робіт. Вони, як правило, працювали за харчі, а найчастіше за напівголодний обід. Є свідчення, що робітників через адміні-

страцію таборів організовано наймали власники великих господарств для виконання сезонних робіт. Часто подібні роботи розглядалися як винагорода для примусових робітників — бо, як правило, там краще годували або можна було наїстися фруктів чи овочів із урожаю. Наймалися також і до міських жителів для роботи в саду, на городі, прибирання будинків, квартир, виконання різних фахових ремонтних робіт тощо. Підробітки мали як сезонний, випадковий, так і постійний характер, і були серйозною підтримкою для остарбайтерів. Приміром, Станіслав Кригін виробив для себе цілу систему можливостей заробити, залежно від пори року. Восени та взимку він зі своїм товаришем наймався розвантажувати вугілля, картоплю, які заготовляли німецькі господарі, вивозити шлак: «Такса была — два килограмма карточка [на хліб] за трехтонну фуру, вот». Він також підробляв на вокзалі, пропонував піднести багаж здебільшого військовим, що приїхали у відпустку, виготовляв дитячі іграшки:

«Ну приспособивались кто как мог, чтобы жить, щоб заработать себе на это... Я делал себе в свободное время, когда нет аварии, а мастерская ж на подстанции, я делал игрушечные самолетики... Ну... иду с работы. Ну встречаю женщину, идет с ребеночком. Обращаюсь, да, значит: «Женщина, не хотите вы приобрести для своего малыша игрушку». «Какая игрушка?» Да. А я ж на немецком говорю, ребенок тоже слышит, понимает. Разворачиваю [із захватом], а он вечером, кресты светятся, фосфорная краска! Ребенок [емоційно, передає інтонацію дитини]: «Мутти! Мутти! Кауфен, биттэ! Кауфен!» — «Мама, купи пожалуйста». «Вас костен?» — «Шо стоит?» Я там говорю: «Двухкилограммовая карточка, значит, на хлеб». Она отрезает там, на два килограмма карточку на хлеб, дает»⁴⁰.

Важливою передумовою подібних, скажімо, *легальних* способів підробітку було знання німецької мови, комунікативні здібності особи. Вміння налагодити контакти з іншими іноземними робітниками, які мали більше свободи й перебували на кращому становищі в Німеччині, особливо в перші роки працевикористання остарбайтерів, ставали чи не єдиним шансом для жителів таборів поповнити свій раціон. Серед робітників із різних країн у Райху розвинувся своєрідний обмінний ринок, де можна було придбати не лише продукти харчування, але й одяг, алкоголь тощо. Про подібну можливість часто згадують інформанти. В одних випадках вони говорять про це, як про звичну справу, в інших — як про власні особливі якості:

«Дак я ото побіжу, чехи їдуть оце в п'ятницю додому. Ну я заказую, так привозили хлібину кілограм шістнадцять. Так ото хліб! Так я в лагерь як принесу: «І мені, й мені!» Так я кажу: «Я вам всього не віддам, мені ж щось на тиждень повинно бути». Я такий, що ходив, так я найду. І з чехами, і з французами, з бельгійцями»⁴¹.

У цій фразі можна помітити ще одну важливу передумову виживання остарбайтерів — взаємну підтримку й допомогу. Переважно підтримка (у даному випадку обов'язок поділитися роздобутим шматком хліба) обмежувалася колом конкретних осіб: найближчих родичів, односельців, «земляків», друзів. Наприклад, Станіслав Кригін так підсумовує свій успіх продажу саморобної іграшки:

«(Задоволеним голосом) я уже захожу, покупаю двухкилограммовый батон... [Голосно] и уже живу! Вот. И не только я живу, уже и Николай [товариш] живет»⁴².

Показовим завершенням детальної розповіді респондента є не купівля батона, а той факт, що «и Николай живет».

Допомога продуктами харчування могла надійти й від родичів із України. Правила поштового листування дозволяли без обмежень надсилати посилки з продуктами. Важко сказати, наскільки це явище було поширеним, але очевидці про ці пакуночки з дому згадують із великою вдячністю. Найчастіше надсилали домашню випічку, насіння соняшника, різні крупи. Намагалися підтримувати й допомагати один одному й оstarбайтери, які працювали в селянських родинах і мали можливість дістати продукти, вони передавали або пересилали їх своїм знайомим у трудові табори.

Названі способи здібних робітників знайти можливість заробити або скористатися дружніми контактами з іноземцями викликали схвальні відгуки й навіть певну заздрість серед «східних робітників». А от контакти між іноземними робітниками протилежної статі найчастіше спричиняли негативну реакцію й часто засуджувалися. Переважно йдеться про ситуацію, коли оstarбайтерки заводили стосунки з польськими, французькими, італійськими або бельгійськими робітниками. Діапазон таких «інтернаціональних відносин» коливався від приятелювання, дружби, кохання до відвертої проституції. При цьому для оstarбайтерок спілкування з іноземцями-чоловіками здебільшого мало цілком конкретну вигоду — можливість роздобути харчі, дефіцитні речі. Про існування такої моделі поведінки свідчить, наприклад, поширення в середовищі оstarбайтерів декількох варіантів слів на мотив відомої пісні «Синий платочек»:

Синенький грязный платочек
 Сдернул француз с ее плеч
 И торопливо возле крапивы
 Взором просил ее лечь...
 Бежит, дрожит:
 «Хватит неделю прожить,
 А в воскресенье торт и печенье
 Снова сумею добыть...»⁴³

Характерно, що кохання й секс із іноземцями переважно засуджувалося чоловіками-оstarбайтерами. Жінки негативно ставилися до проституції, якщо ж стосунки набували стабільного характеру з одним партнером, та ще й закінчувалися створенням сім'ї, то подібна модель поведінки схвалювалася, а в світлі перспективи залишитися на Заході після війни для багатьох взагалі виглядала досить привабливою й престижною, особливо коли про ці події розмірковують із позиції сьогоденішнього дня.

Жebraкування як спосіб поповнення власного харчового раціону також отримав негативні відгуки і був пов'язаний із приниженням та болісними спогадами для респондентів. Поширилось жebraкування з кінця 1943 р., коли дещо послабився режим утримування оstarбайтерів, а особливо з початком масових бомбардувань німецьких міст авіацією союзників. Тоді тисячі наляканих іноземних робітників,

табори й підприємства яких перетворилися на руїни, а вони самі залишалися непризволяше, розбрідалися по навколишніх селах та містечках, випрошуючи їжу, доки їх не затримувала поліція або вони не знаходили собі інший табір чи господаря.

Як поширений спосіб прохарчуватися часто згадуються крадіжки. Остарбайтери крали на підприємствах, у господарствах бауерів, у магазинах, під час розвантажування вагонів тощо, причому крали як продукти харчування, так і все, що можна було обміняти на хліб. У своїх розповідях респонденти згадують про крадіжки як досить природні, зрозумілі речі, особливо якщо подібні дії були спрямовані проти безособових об'єктів, як-от: табірна кухня, де можна було поцупити пару картоплин, чи підприємство:

«И меня перевели мыть призмы. Нам давали такие метровые штапельные полотенца, белые и голубые, и спирт. Так я мыла, можно сказать, водой [сміється], а спирт мы с Леной обменивали на хлеб. Подружка у меня там была Лена, которая сейчас живет в Крыничках, она, когда была на ночной смене, то этот спирт умудрялась, проносила через проходную»⁴⁴.

Пограбування конкретних осіб викликали у багатьох оstarбайтерів певні моральні застереження. Тому в спогадах часто цьому передує розповідь про «поганих» господарів і завжди факти крадіжок представляються як вимушені дії, як необхідність порятунку від голоду. Ось як про свої ризиковані дії говорить колишня служниця невеликого приватного готелю в Баварії:

«На тумбочці біля ліжка Ольги [хазяйки готелю] — велика коробка із відрізнаними талонами з продуктових карток. Спочатку я уважно вивчила усе у кімнаті, розпорядок роботи Ольги і «Старого», а потім, порадившись з Марією, стала потихеньку тягати талони із цієї коробки. Загребу рукою трохи талонів і сховаю в чулок. Потім віддаю їх Марії. На ці талони Марія іноді купувала пару булочок, трохи ковбаси, пляшку молока, і все це ховала у старих будинках у дворі. Звідти ми забирали їх рано вранці і їли. Їсти хотілося завжди. Ми прекрасно знали, що крадемо і якщо попадемося, то це — конштабір, а якщо не будемо красти, то туберкульоз нам забезпечений. Ці крадіжки нам допомагали вижити у тих страшних умовах»⁴⁵.

Усе ж такі крадіжки були досить ризикованим способом поповнення свого раціону, і в більшості розповідей про подібні випадки говорять як про приклад крайньої нужди, а не потребу розбагатіти. Покарання за дрібне злодійство в різних таборах і в різний час було неоднакове, хоча законодавство для оstarбайтерів передбачало суворі заходи. Трапляються свідчення про страту робітника за дві картоплини, взяті на кухні⁴⁶. В особових справах робітників Берлінського табору Фалькензее містяться записи про штрафи в 10 RM за крадіжку картоплі⁴⁷. Під кінець війни, а особливо в період міжвладдя, коли ще не розпочали роботу окупаційні адміністрації союзників, на території Німеччини було зафіксовано численні організовані групи іноземних робітників, які займалися пограбуванням та розбійництвом.

Кримінальні способи поповнення свого раціону й елементи кримінальної культури в цілому набули значного поширення в середовищі оstarбайтерів (особливо серед мешканців таборів). Вони знайшли свій вияв у поширенні відповідної лексики —

«баланда», «нари», «бараки», так званих «блатних» або «тюремних» пісень, вживанні ненормативної лексики не тільки чоловіками, але й жінками:

«А там були такі дівчата, що ой-йой-йой! І міста... І лялися здорово, страшно. Потому що таке життя у нас було. Особливо там такі міські були, знаєте, дівчата. Із Одеси там... донецькі, все. Такі були босячки, що... І матом крили оце всіх...»⁴⁸

Поширення кримінальних моделей поведінки було зумовлене не лише відповідною обстановкою, в якій перебували примусові робітники, але й значним протестним потенціалом таких дій, що безумовно збільшувало число їх прихильників. До *протестних* способів вирішення проблеми харчування можна зарахувати як колективні, так і індивідуальні акції відмови від споживання запропонованої їжі, виходу на роботу, розповіді про які досить часто зустрічаються в спогадах респондентів та архівних документах, скарги остарбайтерів керівникам табору, підприємства. Ще одним способом протесту проти поганого харчування (здається, найрадикальнішим) стали *втечі* остарбайтерів. Про поширення такої моделі поведінки свідчить хоча б той факт, що з опитаних автором 51 колишнього примусового робітника 22 здійснювали втечі (4 жінки й 18 чоловіків), причому десятеро тікали по декілька разів, декотрі — ще під час депортації в Німеччину та після закінчення війни, уже з радянських фільтраційних таборів. Тільки двоє втікачів не були піймані, а четверо змогли в такий спосіб покращити своє становище. Із числа затриманих — п'ятеро робітників повернулися на своє попереднє місце праці, решта були покарані ув'язненням у конц-таборах та виправно-трудовах таборах. За оцінками німецьких істориків, починаючи з 1943 р. в Німеччині щомісяця втікало близько 45 тис. іноземних робітників, майже 500 тис. щороку, більшу частину їх становили остарбайтери⁴⁹. Під кінець війни проблема втікачів та втеч іноземних робітників у Райху набула таких розмірів, що для її вирішення не вистачало навіть сили поліції. Втечі були найбільш радикальною формою індивідуального протесту остарбайтерів не лише проти поганого харчування. Феномен масових втеч остарбайтерів та особи таких невільників-втікачів можуть стати матеріалом для окремого дослідження. У цій статті лише зазначимо, що подібний зухвалий вчинок був викликом проти загального нестерпного становища примусових робітників — відірваності від рідних, голодування, жорстокого й повсякденного приниження та позбавлення особистої свободи:

«Там те, що голодом морили, а це, що морально морили <...> Молодий хай би хоч посидів чи кудись пішов... А це знаєте, як придавляли... Молодь вся під замком...»⁵⁰

Отже, третій визначальний чинник у становищі остарбайтерів був пов'язаний з особистою «неволею».

Майже всі сфери життєдіяльності остарбайтерів підлягали регламентації, переважно у вигляді заборон та обмежень, про що вже говорилося, тому навіть поїздка радянського робітника на велосипеді чи розмова з німецьким колегою виглядала як зухвалий вчинок, що має бути покараним. Свідоме порушення остарбайтерами цих приписів і правил було досить поширеною поведінкою, яку в багатьох випадках можна кваліфікувати як свідомий *опір* системі примусової праці. Опір примусових робітників набував різних видів порушення трудової дисципліни на ви-

робництві: запізнення, відмова від роботи у вихідний день, халатність, «підозріле сидіння в туалеті й отримання, таким чином, перепочинку»⁵¹, виготовлення бракованої продукції тощо. Серед різних форм протестної поведінки, які зафіксовані в усних розповідях, можна назвати, кваліфікуючи їх мовою німецьких документів, «порушення табірної режиму» — вихід за межі табору без офіційного дозволу, відвідування інших таборів, візити чоловіків до жіночих бараків, повернення до табору після відбою о 21.00, азартні ігри, вживання алкоголю, спілкування та сексуальні стосунки оstarбайтерів з іншими іноземними робітниками⁵² тощо. Певні види опору дуже важко піддаються фіксації на офіційному рівні. Зазвичай буває неможливо визначити — це була навмисна трудова халатність робітника чи відсутність у нього необхідних професійних навичок; свідомо робота вписали чи результат виснаження й голоду; навмисне каліцтво чи нещасний випадок тощо. І тільки під час бесід з очевидцями можна поповнити наші знання про різноманітні «хитрі» способи протесту оstarбайтерів.

У спогадах часто доводиться зустрічати такий спосіб протесту, як виконання оstarбайтерами народних або радянських пісень, їх перетекстовок під час виробничого процесу на полі, на підприємстві або в таборі. Розповіді про такі «наївні» способи демонстрації свого обурення існуючими умовами найяскравіше демонструють трагедію й безвихідь становища українських примусових робітників у нацистській Німеччині:

«А нам видали робочі... казали гольшуги, дерев'яні черевики... От на такій підозві, дерев'яні... То ми ідемо на роботу, сніг липне до дерева... Як почнемо стукати об цей забор просто директора... Проте ніколи і слова не сказав... Як почнемо стукати, сніг оббивати так. Кажемо: «Будемо стукати таким гадам, що нас сюди привезли. Він, «орел», тут живе, а нас не хоче одівати і годувати». І як почнемо у той забор стукати... Дзвенить забор...»⁵³

Трапляються також свідчення, коли примусовому робітникові чи робітниці через бійку доводилося відстоювати свою честь і людську гідність. Зазвичай подібні конфлікти закінчувалися ув'язненням оstarбайтера, але були також випадки вирішення проблеми на користь найманого робітника.

Далеко не всі оstarбайтери обирали *протестну* модель поведінки в умовах примусової праці в Райху. Було багато й таких, котрі вважали за краще *коритися* обставинам, намагалися сумлінно виконувати свою роботу:

«І я старалася, щоб не попастися, щоб не ускладнити собі ситуацію. Робила все, що мені скажуть»⁵⁴.

Подібна поведінкова стратегія (за певних обставин) давала можливість показати оstarбайтерів свої здібності, позитивні риси характеру, заслужити повагу своїх німецьких господарів, майстра чи колеги по роботі. Таким чином відбувалося своєрідне «перевертання» традиційних стосунків між господарем і наймитом, між представником «вищої раси» й «унтерменшем», коли оstarбайтер міг стати близьким другом, робив залежним господаря від своїх послуг і т. д.:

«<...>Було у неї [хазайки] 4 хлопці, самому меншому було 3 роки, старшому — 16 років, був ледар, робити не хотів, як вона з ним не сварилась. Мене хазайка поважала за

мою роботу, бо я робила чисто і бистро. І коли я виїжджала, хазяйка дуже плакала, тужила на весь двір»⁵⁵.

Тобто за умов тоталітарного приниження й обмеження особистої свободи остарбайтер у такий спосіб міг продемонструвати свою моральну перевагу над представниками «панівного» населення й компенсувати власну маргінальність у суспільстві нацистської Німеччини.

У більшості описаних випадків дії остарбайтерів були спрямовані на вирішення якоїсь однієї проблеми — чи то браку одягу, харчування, чи морального приниження, й мало змінювали обстановку перебування робітника загалом. Серед описаних очевидцями способів поведінки варто назвати й такі, котрі давали можливість змінити або умови перебування в Райху, або своє економічне становище, свій правовий статус. Один із таких способів, який засуджувався в середовищі примусових робітників, — це отримання певної посади серед керівництва трудового табору (старшого по бараку, по табору, охоронця, перекладача), що давало певні послаблення і в режимі утримання, й кращі можливості прохарчуватися. Схвально ставилися колишні примусові робітники до можливості освоїти іншу, більш кваліфіковану, професію, перейти з промислового сектору в сільське господарство, з фізично тяжкої праці на легшу і т.д. Найрадикальнішим способом зміни неприйнятної становища остарбайтерів стала можливість повернення на батьківщину, яка передбачала декілька варіантів. Перший, легальний — це імітація хвороби, зумисне каліцтво, вагітність. Але цей спосіб міг діяти тільки до середини 1943 р., доки існувала процедура повернення непрацездатних робітників в Україну. Після відступу німецької армії відправка робітників додому припинилася. Про другий спосіб вже йшлося — це втечі. Переважна більшість опитаних втікачів прагнули таким чином повернутися додому, і це за обставин, що майже ніхто не знав, як це зробити, й не мав продуманого плану дій. І хоча діставалася додому дуже незначна кількість втікачів-остарбайтерів, але були цілком реальні шанси знайти краще місце праці, змінити табір тощо.

Як ще один спосіб виживання можна кваліфікувати поширення серед остарбайтерів різних релігійних ритуалів, есхатологічних настроїв, віри у фатум, долю, сні, ворожіння на картах. У розповідях очевидців перебування в Німеччині великою мірою є результатом дії чогось ірраціонального, не підвладного людській волі. Часто робітники шукали підтримки й порятунку в надприродних силах. Наприклад, під час бомбардувань, замість втечі до бомбосховища, вони залишалися в бараку й молилися. Або п'ятнадцятирічна В. Комендантова вигадувала собі таку казку:

«Там були феї й добрий принц, який нарешті врятує мене від цієї каторги. Так було легше переносити це страшне життя».

Навіть самих остарбайтерів примусові робітники інших національностей наділяли якимись надприродними рисами. Г. Грищенко розповідала, що під час бомбардувань союзницької авіації французькі робітники завжди трималися біля групи її односельців:

«То французи ці і бельгійці: «Рускі щасливі...» Де ми оце постаємо, так вони коло нас стають, бо рускі щасливі. [Сміється]. Йй-богу!»⁵⁶

Підсумовуючи різноманітні способи вирішення остарбайтерами нагальних проблем у Німеччині, кількість яких, зрозуміло, не обмежується названими у цій статті, варто зазначити, що ми маємо справу переважно з демонстрацією трьох основних способів виживання: *пасивного* пристосування до існуючих обставин, *активної адаптації* до культурного середовища німецьких родин, багатонаціональних таборів, підприємств, Райху в цілому, намагання переважно легальним шляхом покращити своє становище або його змінити, та *протестної поведінки*, яка полягала в демонстрації свого небажання ні терпіти такі умови життя й праці, ні пристосовуватися до них, ні залишатися жити в цій країні. Втечі остарбайтерів є одним з характерних прикладів такої поведінки.

На вибір способів виживання впливали обставини, в яких перебував робітник, і риси його характеру, соціальний та культурний контекст формування його особистості. Тому за приблизно однакових ситуацій люди діяли по-різному. Переважно остарбайтери демонстрували традиційні моделі поведінки, дотримання моральних та етичних норм, притаманних тій спільноті або суспільству, звідки походила особа, або вже випробувані власним життєвим досвідом поведінкові стратегії. Наприклад, Н. Федорук⁵⁷ застосовує одну й ту саму модель поведінки, яку можна назвати «зрадова робітниця», і під час перебування в дитячому будинку, і під час мобілізації на сезонні сільськогосподарські роботи в період Голодомору 1932–1933 рр., працюючи в перукарні та аптеці в передвоєнному Києві і в господарстві німецького землевласника після примусового вивезення до Райху. Однакову модель протестної поведінки за подібних обставин застосовували остарбайтери А. Осадчук, І. Фень, І. Клименко, В. Кондратенко, які здійснювали неодноразові втечі в процесі вербувальної кампанії, під час їх перебування в нацистській Німеччині, а також після закінчення війни, вже з радянських фільтраційних таборів або з примусових робіт на відбудові промислових об'єктів СРСР. У багатьох біографічних оповідах очевидців можна помітити прямий зв'язок між обраним способом виживання в Райху та їх індивідуальним досвідом життя в Радянській Україні, нерідко досить трагічним, пов'язаним з Голодомором або наслідками сталінських репресій. Багато респондентів самостійно проводили паралель між труднощами життя в Радянському Союзі та перебуванням у нацистській Німеччині, що майже не потребує дослідницьких інтерпретацій:

«Ну, расстраивались мы по этому поводу только на первых порах. А позже мы приспособились с этим бороться. Пробирались в ее [хозяйки] подвал за картошкой, в ее сарай за углем. Как-то научились влезать в окна при закрытых снаружи ставнях. На то мы и русские. (Помните? “Ну ты же советский человек!”)»⁵⁸

Володимир Назаренко робить узагальнення стосовно власного виживання у нацистському концтаборі Штутгоф та виживанням українців загалом у нацистських концтаборах і під час Голодомору в Україні. Причому, на його думку, після Голодомору 1932–1933 рр. жоден концтабір не страшний:

«Ну оці поляки і другі нації вони вимирали бистріше. Чого? Бо вони не їли усього цього торфу і іншого. А чого? [Голосно] бо у них голоду не було, а у нас на Україні був у [19]33-му голод. І ми ото може привикли, що ми таке їли оце все»⁵⁹.

Описані в нашому дослідженні різні способи виживання оstarбайтерів свідчать про існування великої кількості «тріщин» та «суперечностей» у нацистській системі примусової праці іноземних робітників, які з успіхом використовували примусові робітники з України. Проте жодні дії оstarбайтерів не змінювали їхнього становища та правового статусу в нацистській Німеччині загалом. Протягом війни вони залишалися найбільш безправною та знедоленою соціальною групою в Райху. Тому в даному випадку можна говорити про існування вибору між поганим життям, дуже поганим життям і смертю. Справжні можливості радикально якісно змінити своє життя з'явилися у оstarбайтерів лише після поразки нацистського режиму у війні.

¹ *Интерв'ю* з Головатенком Олександром Дмитровичем // «То була неволя...»: Спогади і листи оstarбайтерів/НАН України; Інститут історії України; Меморіальний комплекс «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років»/В. А. Смолій (голов. ред.), Т. В. Пастушенко (упор.), М. Ю. Шевченко (упор.). — К., 2006. — С. 387.

² *Корель А. В.* Социология адаптаций: этюды апологии. — Новосибирск, 1997; *Бочарова О.* Стратегии выживания в российской глубинке // Мониторинг общественного мнения: Экономические и социальные перемены. — 1999. — № 5 (43) — С. 44–47. *Лернер А.* Негативная адаптация (по материалам качественного исследования) // Мониторинг общественного мнения: Экономические и социальные перемены. — 2000. — № 3 (47). — С. 39–41.

³ *Гринченко Г. Г.* «Ostarбайтеры» Третьего рейха — стратегии выживания // Сторінки воєної історії України: Зб. наук. статей/НАН України. Ін-т історії України. — К., 2003. — Вип. 7. — С. 219–226.

⁴ *Леві Дж.* Про мікроісторію // Нові перспективи історіописання/За ред. П. Берка; Пер. з англ. — К., 2004. — С. 124.

⁵ Ostarбайтер — від нім. *ostarbeiter* (східний робітник) — нацистський термін, що вживався на позначення іноземних робітників не-німців, вивезених з окупованих територій Радянського Союзу, які до 1939 р. входили до складу СРСР, і передбачав їх відмінне від інших іноземців, в тому числі жителів Західної України, соціально-правове становище. У нашому дослідженні термін «ostarбайтер» вживається як синонім виразів: радянські робітники, примусові робітники з України.

⁶ Докладніше див.: http://keui.univer.kharkov.ua/oral_history/project_1.html

⁷ Українською мовою інформацію про проект розміщено на веб-сторінці Секції усної історії Східного інституту українознавства ім. Ковальських: <http://keui.univer.kharkov.ua/project/project-dahau.htm>

⁸ «То була неволя...»: Спогади і листи оstarбайтерів/НАН України; Інститут історії України; Меморіальний комплекс «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років»/В. А. Смолій (голов. ред.), Т. В. Пастушенко (упоряд.), М. Ю. Шевченко (упоряд.). — К., 2006. — 544 с.

⁹ *Безсмертя.* Книга пам'яті України. 1941–1945/Ред. І. О. Герасимов та ін. — К., 2000. — С. 216.

¹⁰ *Europa und der «Reichseinsatz»*: Ausländische Zivilarbeiter, Kriegsgefangene und KZ-Häftlinge in Deutschland 1938–1945/U. Herbert (Hg.). — Essen, 1991. — S. 14.

¹¹ Детальніше див: *Лопан Т.* Вербування і депортація населення України до Німеччини та умови його праці і побуту у неволі (1939–1945 рр.): Дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01/Львівський національний ун-т ім. Івана Франка — Л., 2005. — 235 арк.; *Ії ж.* Порівняльний аналіз становища українців дистрикту Галичина і райхскомісаріату Україна на роботах в Німеччині під час Другої світової війни//Ефективність державного управління: Зб. наук. праць Львів. регіон. ін-ту держ. управління Нац. акад. держ. управління при Президентові України/Ред. А. О. Чемерис. — Вип. 6. — Львів, 2004. — С. 176–181.

¹² РСГА — від нім. абрєвіатури RSHA (нім. *Reichssicherheitshauptamt* — Головне управління імперської безпеки).

¹³ *Herbert U.* Fremdarbeiter: Politik und Praxis des «Ausländer-Einsatzes» in der Kriegswirtschaft des Dritten Reiches. — Bonn, 1999. — S. 181.

¹⁴ *Herbert U.* Op. cit. — S. 199.

¹⁵ *Полян П. М.* Жертвы двух диктатур: Жизнь, труд, унижения и смерть советских военнопленных и остарбайтеров на чужбине и на родине. — 2-е изд., перераб. и доп. — М., 2002. — С. 93.

¹⁶ *Spoerer M.* Zwangsarbeit unter dem Hakenkreuz. Ausländische Zivilarbeiter, Kriegsgefangene und Häftlinge im Deutsche Reich und im besetzten Europa 1939–1945. — Stuttgart; München. — 98 s.

¹⁷ *Herbert U.* Op. cit. — S. 181.

¹⁸ *Herbert U.* Op. cit. — S. 194.

¹⁹ *Центральний державний архів вищих органів влади та управління України* (далі — ЦДАВО України). — Ф. 3676. — Оп. 4. — Спр. 311. — Арк. 131.

²⁰ *Вєрбицький Г. Г.* Почта остарбайтеров Второй мировой войны. Документы и переписка. — Tenaflu, 1996. — С. 23.

²¹ Детальніше про листування «східних робітників» див.: *Пастушенко Т. В.* Листи як джерело вивчення проблеми українських «остарбайтерів» періоду Другої світової війни//Сторінки воєнної історії України. Зб. наук. статей/НАН України Ін. історії України. — К., 2002. — Вип. 6. — С. 70–76; *Лисенко О., Пастушенко Т.* Огляд писемних джерел по проблемі українських «остарбайтерів» періоду Другої світової війни//Спеціальні історичні дисципліни. Питання теорії та методики. — Число 10. — У 2-х ч. — Част. 2. — К., 2002. — С. 6–31; *Пастушенко Т. В.* Про що листувалися між собою українські примусові робітники в Німеччині в роки Другої світової війни//Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей/НАН України Ін. історії України. — К., 2003. — Вип. 7. — С. 227–233.

²² ГБА — від нім. GBA (нім. *Generalbevollmächtigter für den Arbeitseinsatz*) — генеральний уповноважений із використання робочої сили. Цю посаду обіймав Ф. Заукель.

²³ *ЦДАВО України.* — Ф. 3676. — Оп. 4. — Спр. 311. — Арк. 336–343.

²⁴ Там само. — Арк. 343–343 зв.

²⁵ *Полян П. М.* Жертвы двух диктатур... — С. 99.

²⁶ *Herbert U.* Op. cit. — S. 315.

²⁷ АЕЛ (нім. *Arbeitserziehungslager*, AEL) — виправно-трудоий табір для іноземних робітників.

²⁸ Цитата за: *Пастушенко Т.* Будні українських «остарбайтерів»: боротьба за виживання (на матеріалах спогадів колишніх примусових робітників)//Український історичний журнал. — 2005. — № 6. — С. 174.

²⁹ Там само. — С. 173.

³⁰ *Спогади* Касіч Г. В.//«То була неволя...» Спогади і листи остарбайтерів... — С. 154.

³¹ Про народну творчість остарбайтерів див.: *Листи з фашистської каторги: Збірник листів радянських громадян, які були вигнані на каторжні роботи до фашистської Німеччини/За ред. Ф. Шевченка.* — К., 1947. — 158 с. *Фольклор Великої Вітчизняної війни/Ред. акад. Ф. Колесса.* — Львів, 1945. — 64 с. *Ясир: Листи, оповідання і народна творчість у німецькій неволі/Зібрав і впорядкував О. Воропай.* — Лондон, 1966. — 66 с. «*Fliege, mein Briefchen, von Westen nach Osten...*»: Auszüge aus Briefen russischer, ukrainischer und weißrussischer Zwangsarbeiterinnen und Zwangsarbeiter 1942–1944/Bella E. Cistova; Kirill V. Cistov (Hrsg.). — Bern, 1998 (Studien zur Volksliedforschung; Bd. 18). — 456 S.

³² *Спогади* Комендантової В. М.//«То була неволя...» Спогади і листи остарбайтерів... — С. 177.

³³ *Інтерв'ю* з Таран Г. П.//«То була неволя...» Спогади і листи остарбайтерів... — С. 475.

³⁴ *Спогади* Комендантової В. М.//«То була неволя...» Спогади і листи остарбайтерів... — С. 177.

³⁵ *Лист-спогади* Третяк Віри//«То була неволя...» Спогади і листи остарбайтерів... — С.514.

³⁶ *Спогади* Синяєвої О. І.//«То була неволя...» Спогади і листи остарбайтерів... — С. 315.

³⁷ *Інтерв'ю* з Осадчук А. П.//«То була неволя...» Спогади і листи остарбайтерів... — С. 414.

³⁸ *Спогади* Синяєвої О. І.//«То була неволя...» Спогади і листи остарбайтерів... — С. 315.

³⁹ *Інтерв'ю* з Буренком А. І., 1925 р. нар. с. Чернявщина, Павлоградський р-н., Дніпропетровська обл. Запис 25.12.2005, м. Прилуки, Чернігівська обл., інтерв'юер Пастушенко Т. В.//Архів Східного інституту українознавства ім. Ковальських. — International Slave and Forced Laborers Documentation Project. — Транскрипт FL004. — С. 19.

⁴⁰ *Інтерв'ю* з Кригіним С. С., 1927 р. нар., м. Марганець, Дніпропетровська обл. Запис 23.12.2005, м. Київ, інтерв'юер Пастушенко Т. В.//Архів Східного інституту українознавства ім. Ковальських. — International Slave and Forced Laborers Documentation Project. — Транскрипт FL021. — С. 11–12.

⁴¹ *Інтерв'ю* з Сулимою В. К.//«То була неволя...» Спогади і листи остарбайтерів... — С. 462.

⁴² *Інтерв'ю* з Кригіним С. С., 1927 р. нар., м. Марганець, Дніпропетровська обл. Запис 23.12.2005, м. Київ, інтерв'юер Пастушенко Т. В.//Архів Східного інституту українознавства ім. Ковальських. — International Slave and Forced Laborers Documentation Project. — Транскрипт FL021. — С. 12.

⁴³ *Спогади* Каблуки М. І.//OST — тавро неволі/Ред. В. Бондаря. — Кіровоград, 2000. — С. 115.

⁴⁴ *Інтерв'ю* з Буренко Г. К. // «То була неволя...» Спогади і листи остарбайтерів... — С. 367.

⁴⁵ *Спогади* Комендантової В. М. // «То була неволя...» Спогади і листи остарбайтерів... — С. 180.

⁴⁶ *Автобіографічний малюнок* А. Буренка 1943 р. «Страта робітника за крадіжку» // «То була неволя...» Спогади і листи остарбайтерів... — С. 496–497.

⁴⁷ *ЦДАВО України*. — Ф. 3676. — Оп. 4. — Спр. 78. — Арк. 29, 43–45.

⁴⁸ *Інтерв'ю* Осадчук А. П. // «То була неволя...» Спогади і листи остарбайтерів... — С. 423.

⁴⁹ *Herbert U.* Op. cit. — S. 360.

⁵⁰ *Інтерв'ю* з Грищенко Г. Ф., 1923 р. нар., с. Мелені, Чоповицький р-н. (тепер Коростенський), Житомирська обл. Запис 14.08.2005, с. Мелені, Житомирська обл., інтерв'юєр Пастушенко Т. В. // Архів Східного інституту українознавства ім. Ковальських. — International Slave and Forced Laborers Documentation Project. — Транскрипт FL008. — С. 21–22.

⁵¹ *ЦДАВО України*. — Ф. 3676. — Оп. 4. — Спр. 78. — Арк. 4.

⁵² Так в авторському тексті. (*Прим. ред.*)

⁵³ *Інтерв'ю* з Грищенко Г. Ф., 1923 р. нар., с. Мелені, Чоповицький р-н. (тепер Коростенський), Житомирська обл. Запис 14.08.2005, с. Мелені, Житомирська обл., інтерв'юєр Пастушенко Т. В. // Архів Східного інституту українознавства ім. Ковальських. — International Slave and Forced Laborers Documentation Project. — Транскрипт FL008. — С. 20–21.

⁵⁴ *Спогади* Касіч Г. В. // «То була неволя...» Спогади і листи остарбайтерів... — С. 154.

⁵⁵ *Спогади* Кобзистой Г. Ф. // «То була неволя...» Спогади і листи остарбайтерів... — С. 103.

⁵⁶ *Інтерв'ю* з Грищенко Г. Ф., 1923 р. нар., с. Мелені, Чоповицький р-н. (тепер Коростенський), Житомирська обл. Запис 14.08.2005, с. Мелені, Житомирська обл., інтерв'юєр Пастушенко Т. В. // Архів Східного інституту українознавства ім. Ковальських. — International Slave and Forced Laborers Documentation Project. — Транскрипт FL008. — С. 10.

⁵⁷ *Інтерв'ю* з Федорук Н. О. // «То була неволя...» Спогади і листи остарбайтерів... — С. 476–496.

⁵⁸ *Спогади* Синяєвої А. І. // «То була неволя...» Спогади і листи остарбайтерів... — С. 316.

⁵⁹ *Інтерв'ю* з Назаренком В. Н., 1926 р. нар., м. Обухів, Київська обл. Запис 3.05.2006, м. Обухів, інтерв'юєр Пастушенко Т. В. // *Gedächtnisbuch für die Häftlinge des KZ Dachau*/Транскрипт. — С. 7.

Аляксандр Далговський (Мінськ, Білорусь; Мюнхен, Німеччина)

ПРИМУСОВА ПРАЦЯ БІЛОРУСЬКИХ РОБІТНИКІВ
У СИСТЕМІ ВІЙСЬКОВОГО І ЦИВІЛЬНОГО УПРАВЛІННЯ
НА ТЕРИТОРІЇ ОКУПОВАНОЇ БІЛОРУСІ
У 1941—1944 РР.*

У дослідженнях, присвячених використанню примусової праці на території окупованої Білорусі під час Другої світової війни, можна виділити низку проблем. Однією з найважливіших є та, що східно- і західноєвропейські історики, орієнтовані на усталену схему, аналізують лише генеральний комісаріат (далі — ГК) Білорусь. Інші частини країни, які перебували або під військовим управлінням, або входили до складу райхскомісаріату (далі — РК) Україна, ГК Литва або ж належали округу Белосток, пізніше приєднаному до Східної Пруссії, залишаються майже не дослідженими. Проте дані, одержані в результаті аналізу ГК Білорусь, екстраполюються на всю решту білоруських регіонів¹. На сьогодні відсутні також наукові роботи з порівняння двох найбільших структур управління окупованої території Білорусі: військової (тилова область групи армій «Центр») і цивільної (ГК Білорусь), з метою визначення особливостей використання ними примусової праці. Крім цього, в більшості наукових робіт досліджуються виключно остарбайтери і не знаходиться місця для вивчення регіонального використання примусової робочої сили, яка застосовувалася як за цивільного, так і за військового управління. У вирішенні всіх вищезазначених проблем можуть допомогти результати Міжнародного проекту збору документальних свідчень про долі людей, які залучалися до рабської та примусової праці², під час якого було проведено 40 інтерв'ю в різних регіонах Білорусі³.

У дослідженні «Білоруські остарбайтери»⁴ історію примусової праці було проаналізовано хронологічно на основі чотирьох вербувальних програм генерального уповноваженого з використання робочої сили (ГБА) Фріца Заукеля⁵. Ця робота має великий тематичний обсяг і містить значну кількість бібліографічних даних. Однак у цьому історико-аналітичному дослідженні відсутній порівняльний аналіз військових і цивільних структур і типу примусової праці регіонального використання. Автори досліджують виключно мобілізацію, положення білоруських остарбайтерів у Райху і їх репатріацію. Проте це аналітичне дослідження стало важливим кроком для білоруської науки в розумінні ролі примусової праці білоруського населення в Другій світовій війні.

Важливе значення для написання цієї роботи мали чотири німецькі публікації: «Іноземні робітники. Політика і практика застосування іноземців у військовій економіці Третього Райху» Ульріха Герберта⁶; «Будні позаду фронту. Окупація, колабо-

* Переклад з російської В. Ф. Максименка.

рація й опір в Білорусі 1941–1944» Бернгарда Кіарі⁷, в якій досліджується життя мирного населення під німецьким цивільним управлінням на території Білорусі; «Калькульовані смерті» Кристіана Герлаха⁸, в якій автор дав багатоплановий аналіз окупації території Білорусі під час Другої світової війни; а також «“Людський матеріал”: німецькі солдати на Східному фронті» Кристофа Раса⁹, який дослідив примусову працю на дивізійному рівні. Усі ці книги містять важливу інформацію щодо різних аспектів примусової роботи як у Третьюму Райху, так і на окупованій території Білорусі. Першим ученим, що визначив проблему аналізу білоруських регіонів різних форм управління й дослідив застосування примусової робочої сили для регіональних потреб, був Кристіан Герлах.

У 2002 р. у Росії було перевидано книгу Павла Поляна «Жертви двох диктатур»¹⁰. Як і у згаданому вище білоруському дослідженні, Полян проаналізував примусову працю остарбайтерів в німецькому Райху на основі чотирьох програм Заукеля. Хоча автор і розглядає працю радянських військовополонених, примусовій праці на регіональному рівні він не приділяє належної уваги. Книга «Жертви двох диктатур» має також дві важливі частини, в яких автор досліджує репатріацію і проблеми компенсаційних виплат примусовим робітникам, вивезеним під час Другої світової війни до Третьюго Райху.

Необхідно, на наш погляд, на початку цієї роботи дати визначення понять «примусова праця» і «остарбайтер». Нове і ґрунтовне визначення «примусової праці» було сформульоване австрійською історичною комісією: «Про примусову працю може йтися тоді, коли зовнішньоекономічний примус був вирішальним чинником для роботи людини, незалежно від її професії і здібностей, а тільки залежно від її (національного, етнічного, релігійного) походження; про примусову працю можна також говорити у тому випадку, коли були створені дискримінаційні з погляду трудового права умови, за якими одна певна група людей притягувалася до роботи й покарання. Йдеться про людей, потерпілих від націонал-соціалістичної політики, переслідуваних за расистськими та/або політичними причинами і/або тих, хто зазнали різних видів примусу»¹¹. Поняття «остарбайтер» було сформульоване націонал-соціалістичною адміністрацією: «Остарбайтерами є робітники не-німецької національності, яких рекрутували в райхскомісаріаті Україна, генеральному комісаріаті Білорусь, в областях, розташованих східніше за ці комісаріати і колишні держави Латвія й Естонія, та вивезли після окупації вермахтом на роботу до Третьюго Райху, включаючи протекторат Богемія й Моравія»¹². Радянська сторона трактувала це поняття ширше. Вона зараховувала до остарбайтерів людей, вивезених з областей, приєднаних до Радянського Союзу за пактом Ріббентропа-Молотова, біженців-колаборантів з їх сім'ями, що відступили разом із вермахтом, а також [окремих] представників першої російської еміграційної хвилі, спричиненої Жовтневою революцією¹³.

Ми ж сконцентруємо нашу увагу на двох системах управління, які здійснювали політику примусової праці, а саме: військовій (на прикладі тилової зони групи армій «Центр») і цивільній (на прикладі ГК Білорусь), і визначимо як мету дослідження примусової праці регіонального значення і методів вербування німецьким окупаційним

апаратом остарбайтерів у цих системах управління. Перевезення і становище остарбайтерів у Німеччині розглядатися не будуть, оскільки останнім часом було опубліковано низку робіт, у яких детально досліджуються ці проблеми ¹⁴.

На основі аналізу проведених інтерв'ю, а також [інших] першоджерел, зібраних під час проекту, буде дана відповідь на такі питання. Як запроваджувало військове і цивільне управління політику застосування примусової робочої сили? Які методи примусового вербування білоруського населення були характерні для військового, а які — для цивільного управління? Чи можна на основі одержаних відомостей говорити про різні форми примусової праці?

На початку липня 1941 р. в східній частині Білорусі вермахт створив тилу зону групи армій «Центр». До середини 1943 р. ця зона охоплювала 107 550 кв. км, тобто приблизно половину всієї території країни.

Райхскомісаріат Остланд і тилова область групи армій «Центр» станом на 1.5.1942 р. ¹⁵

Командував тиловою зоною до початку липня 1943 р. генерал Макс фон Шенкендорф. Його наступником аж до відступу вермахту восени 1943 р. був генерал Людвіг Кюблер. Фон Шенкендорф, підкоряючись головнокомандувачу групи армій «Центр», управляв тиловою зоною за допомогою охоронних дивізій, спираючись на мережу польових і місцевих комендатур¹⁶.

Управління економікою тилової зони здійснював економічний штаб «Ост» (Wirtschaftsstab Ost)¹⁷ при командуванні вермахту, який створив в армійському тилу господарську інспекцію «Центр» (Wirtschaftsinspektion Mitte). Ця інспекція складалась, у свою чергу, з господарських команд, які мали в 1942 р. в своєму підпорядкуванні від трьох до п'яти бірж праці. У 1943 р. в кожному районі на окупованій території Білорусі був створений також філіал біржі праці. У середньому компетенція біржі праці поширювалася на площу від 6000 до 9000 кв. км. У господарській інспекції «Центр» працювало наприкінці 1941 р. 47 співробітників. До середини 1943 р. їх кількість зросла до 166 осіб¹⁸.

Так, одним із співробітників економічного апарату тилової зони групи армій «Центр» був полковник Гайнц Гайнріх Клозе, уродженець міста Базель. Гайнц Клозе очолював з листопада 1941 до січня 1943 р. господарську команду міста Орші, з січня 1943 р. був керівником господарської команди № 208 у Бобруйську. Паралельно він управляв господарством 9-ї армії. Штаб команди № 208 підпорядковувався командирові 9-ї армії і водночас у вирішенні економічних питань господарської інспекції «Центр», резиденція якої розміщувалася спочатку в Борисові, пізніше в Мінську. Виходячи з цих структурних особливостей економічного устрою окупованих територій, можна говорити про тісну співпрацю військових і економічних структур. Штаб господарської команди № 208 розподіляв накази, які надходили від командування 9-ї армії й інспекції «Центр», восьми господарським командам, що займалися сільським господарством, промисловістю, розподілом трудового персоналу тощо, і контролював їх виконання¹⁹. Створення тилової зони переслідувало такі цілі: забезпечення безперебійного постачання фронту продуктами харчування²⁰; економічну експлуатацію окупованих територій і рекрутування трудових ресурсів для локальних цілей, а з кінця 1941 — початку 1942 р. також для потреб району.

Примусова праця регіонального характеру мала місце в перші місяці війни задовго до наказів з рекрутування остарбайтерів. Улітку 1941 р. все єврейське населення окупованих територій було схоплене і пройшло селекцію, під час якої були дібрані робітники для рабської праці. Їхніх родичів, які були непридатні для трудового використання, було знищено. На території тилової зони групи армій «Центр» відбувалися страшні злочини. Володимир Семенович Свердлов (див. список інформантів) розповідав, що за два дні до початку війни — на той момент йому було 10 років — батьки відправили його на оздоровлення в санаторій Глечика Осиповицького району. Після окупації німецькими військами Білорусі єврейські діти цього санаторію були відібрані та розміщені окремо від решти дітей. З вересня й до початку жовтня вони залучалися до примусових сільськогосподарських робіт

на полях, прилеглих до колишнього оздоровчого табору. Узимку 1941–1942 рр. від холоду, голоду й хвороб померло понад 50 дітей. У квітні 1942 р. залишилося всього 82 єврейські дитини, серед них 15 малюків у віці від 1 до 3 років. Усі вони були вивезені в найближчий ліс і там розстріляні. Дорогою до лісу Володимиру Свердлову вдалося втекти²¹. Переслідування, примусову працю і знищення пройшли також білоруські цигани.

До примусової праці на території окупованої Білорусі притягувалися і радянські військовополонені²². Ті з них, хто був в змозі працювати, мали невеликий шанс залишитися живими. Білоруське цивільне населення також було рекрутоване й притягнуте до примусових робіт частинами вермахту²³.

«Кожна структура вермахту, кожна місцева інстанція набрала, таким чином, собі робітників, <...> кожна частина має своїх слюсарів, електриків, кочегарів, пічників, каменярів і т.д. <...>»²⁴. Цивільне населення, військовополонені розбирали руїни, будували та відновлювали дороги.

Людмила Василівна Ворганова (див. список інформантів) розповідала про те, як у Смоленській області дітей примушували взимку розчищати дороги:

«У нас был староста в деревне и приходил. И говорил, что давай-ка детей, немцы там сказали, что набрать это туда, это туда. В деревне вычищали, а из деревни они вывозили снег, а вот между деревнями, это вот мы все расчищали».

Такий вид роботи був характерний для всіх білоруських регіонів, які перебували як під військовим, так і під цивільним управлінням.

Необхідно підкреслити, що в період з літа 1941 до зими 1942 р. на окупованих територіях панувало безробіття, і навіть примусова робота розглядалася багатьма людьми як шанс на виживання. Ситуація з робочою силою змінилася радикально восени 1942 р. Німецька окупаційна влада заявила про «гострий брак»²⁵ людей, частково спричинений роботою так званих комісій Заукеля²⁶. Ці комісії бажали одержати кращих робітників для відправки до Німеччини, що часто йшло врозріз з інтересами вермахту, який не хотів втрачати «своїх» робітників. На жаль, нами було знайдено мало людей, що примусово працювали в 1941–1942 рр. в тилловій зоні, і/або депортованих із неї до Райху. Більшість опитаних була рекрутована в 1943–1944 рр.

Примусова праця в тилловій зоні під час окупації мала велике значення. Особливо чітко це можна простежити під час відступу німецьких військ у 1943–1944 рр. До кінця 1943 р. застосування примусової робочої сили вперше за єдиною системою було врегульовано для військ групи армій «Центр». Було створено так звані «цивільні трудові загони» («Zivilarbeitsdienstabteilungen»), які використовувалися на будівництві доріг, оборонних споруд, заготівлі лісу, торфорозробках тощо. Метою цієї акції був добір працездатного цивільного населення, розміщення його в таборах і використання для потреб вермахту²⁷.

Володимир Порфирійович Шакутін (див. список інформантів) разом зі своїми друзями був заарештований в жовтні 1943 р. офіцером і двома солдатами вермахту і відправлений до трудового табору в Орехах²⁸. У цьому таборі він працював ночами

на будівництві оборонних споруд. Окрім цього, Володимир Шакутін був задіяний у похоронній команді. Він розказував:

«Я попал в похоронную команду. Привлекали хоронить немцев, очень много битых было. И каждую ночь их привозили, складировали на опушке леса, а в деревне Брухово было кладбище на поле. Наша задача была вырыть яму, и солдат, и нас тоже привлекли таскать».

На початку січня 1944 р. в'язні табору Орехи були вивезені до Вітебська в табір, розташований на території 5-го залізничного полку²⁹.

Володимир Порфірійович:

«А нас с того лагеря бросали под Витебск, там самая укрепленная оборона была, и ночью восстанавливали оборонительное сооружение, проволочное ограждение, затем траншеи, разрушенные артиллерией, дзоты, и рыли новые траншеи в ночное время».

Приблизно за три місяці Володимир Порфірійович разом з іншими робітниками був знову переміщений у інше село, де вони продовжували рити окопи. 22 червня 1944 р. Володимир Шакутіну вдалося втекти. Таким же чином до примусових робіт були притягнуті тисячі цивільних людей. Леонід Юхимович Пранота (див. список інформантів) повідомив, що взимку 1944 р. всі мешканці села Воевичі були депортовані до трудового табору у Бобруйськ, де їх щодня вивозили на будівництво оборонних споруд.

Господарській команді № 208, яка діяла в районі Бобруйська, також підпорядковувалися численні трудові табори. Наприклад, відділ команди № 208, що відповідав за лісництво, мав у своєму розпорядженні чотири табори, в яких працювало близько чотирьох тисяч примусових робітників. Один з таборів розташовувався в Бобруйську, два інших — на північний захід від міста та в Жлобіному. Ув'язнені заготовлювали будівельний матеріал для оборонних споруд. Цивільне населення жило в землянках, обнесених колючим дротом. Охорону здійснював 460-й або 468-й охоронний батальйон, що перебував у розпорядженні господарської команди № 208. Харчування й умови життя в таборах були виключно поганими. Ув'язнені одержували двічі на день суп із хлібом, працюючи по дев'ять годин³⁰.

Створення «цивільних трудових загонів» позначило початок нового періоду у використанні примусової праці на території тилової зони групи армій «Центр», під час якого насильство військових структур стосовно цивільного населення значно зросло. При цьому цікавим є той факт, що така акція зі створення трудових загонів була проведена лише групою армій «Центр»³¹.

За аналогією з критеріями, розробленими Марком Шпюрером для примусових робітників, експлуатованих у Третьому Райху³², можна виділити категорії примусової робочої сили регіонального застосування:

— примусові робітники для локальної праці, які притягувалися військовими структурами на короткочасні, не постійні роботи; їх смертність була нормальною або трохи підвищеною. Вони працювали на розчищенні й будівництві доріг, копали окопи, розбирали завали, збирали врожай тощо;

— примусові робітники для локальної праці, які працювали на військові структури, не мали практично жодної можливості впливати на умови свого життя і роботи; їх смертність була вища за середньостатистичну. Вони були задіяні в трудових виховних таборах, на будівництвах організації Тодт, в «цивільних трудових загонах» на великих промислових об'єктах, таких як підприємства з торфовидобутку, вирубування лісу тощо;

— примусові робітники для локальної праці, які працювали на військові структури, не могли впливати на умови свого життя і роботи; їх смертність була вкрай висока. Це стосується єврейського населення, циганів і радянських військовополонених;

— примусові робітники, які пройшли два або навіть три види вищеназваних робіт.

З кінця 90-х років з'явилася низка досліджень з мобілізації, перевезення й роботи оstarбайтерів у Третьому Райху. Важливим імпульсом для цього стала виплата фондом «Пам'ять. Відповідальність. Майбутнє» компенсацій в'язням націонал-соціалізму³³.

Вербування трудових сил на території тилової зони групи армій «Центр» почалося в грудні 1941 р. і відбувалося паралельно до рекрутування робочої сили в ГК Білорусь. На початку 1942 р. було створено управління генерального уповноваженого з використання робочої сили під керівництвом тюринзького гауляйтера Фріца Заукеля, яке мало на меті ліквідацію кризи на німецькому ринку праці³⁴. З розробкою й реалізацією так званих чотирьох програм Заукеля кількість людей, депортованих на роботи до Третього Райху, значно зросла³⁵. Військові структури тилової зони ще до ухвалення цих програм мали багатий досвід набору примусових робітників для власних потреб. Ними були здійснені численні «пілотні проекти», які мали на меті рекрутувати робітників, ліквідувати безробіття, яке панувало в перші місяці війни, а також розв'язати продовольчі проблеми. У зв'язку з цим не дивним є те, як швидко, часто на свій розсуд, а не як того вимагали в Третьому Райху, розв'язувалися ці завдання. Коли Східне міністерство замовляло сільсько-господарських робітників, економічна команда міста Вітебська посилала міське населення з таким супроводом: «Перший транспорт з російськими робітниками був відправлений цього місяця до Райху. Незабаром прослідують нові. Вивезення великої кількості непотрібних ідців щотижня і передача їх для корисної трудової діяльності сприятливо позначиться на проблемі продовольчого забезпечення цивільного населення»³⁶. Багатьох із депортованого цивільного населення зараховували до добровольців, хоча часто ця «добра воля» була викликана голодом і безробіттям. Виїзд на роботу до Райху розглядався мирними громадянами як один з небагатьох шансів на виживання.

Ще влітку 1942 р. економічний штаб «Ост» дійшов висновку, що мобілізація трудових сил в тилі зони групи армій «Центр» можлива лише із застосуванням насильства³⁷. На початку листопада 1942 р. райхсфюрер СС Гайнріх Гімлер видав наказ про відправку людей, схоплених у ході каральних операцій, на роботу до Німеччини. Це розпорядження відкрило нові можливості для мобілізації робітників

на примусові роботи. Незабаром саме каральні операції проводилися головним чином з метою набору робочої сили.

Полковник Клозе, перебуваючи в радянському полоні, повідомив на допиті 10.03.1949 р., що розпорядження про проведення каральних операцій проти партизан надходили від командира тилу 9-ї армії генерала Бернхарда. У цих операціях брали участь охоронні дивізії спільно зі співробітниками господарської команди № 208. Загалом за період з листопада до грудня 1943 р. і з березня до травня 1944 р. в районі Бобруйська було проведено шість операцій, в ході яких було схоплено і відправлено на роботи до Райху понад 1000 цивільних осіб³⁸.

Багато нових «ідей та ініціатив» було розроблено і запропоновано групою армій «Центр». Наприклад, господарська інспекція «Центр» на початку березня 1942 р. почала, незважаючи на заборону з Берліна, рекрутувати для робіт у Німеччині дітей молодше 15 років³⁹. А в додатку 4 до особливої директиви головнокомандувача групи армій «Центр» щодо доставки остарбайтерів до Райху від 9.07.1943 р. можна знайти такий запис: «Головнокомандувач домагатиметься скасування ухвали, за якою вагітні жінки звільняються від роботи в Райху, з метою уникнути надалі їх ухилення від робіт»⁴⁰.

Під час проекту були опитані люди, що пройшли два з вищеназваних типи примусової праці, працюючи спочатку в тилівій зоні, а пізніше — остарбайтерами в Райху. Так, Микола Адамович Туров (див. список інформантів), заарештований 5.01.1944 р., з січня до лютого 1944 р. працював у Жовтневому районі Гомельської області. Він розповідав:

«<...> Спочатку вони повезли где-то сюди в Октябрьський район, тут уже стояла, тут где-то лінія фронту була, это уже в 44-ом году было, вот что, туда повезли нас, но окопы мы не копали, вот что, а дороги вроде они мостили, там же болота такие, так валили лес, настили вроде стлали, это было».

Пізніше Микола Туров був вивезений до табору у місті Бобруйськ, з якого він був направлений на роботи до Реклінгхаузена:

«Завезли нас в Западную Германию, Рурский бассейн, Вестфалия или как там называется, там шахты были, вот что, ну, и завезли нас в шахту, вот. В лагерь тоже, значит, посадили, нас было в лагере было, ну, там уже были и старые, которые раньше, которых привезли, особенно много было с Украины этих шахтеров, понимаете, ну а я какой шахтер, я пугу знал и плуг добра, что научился трохи, всё».

Жорстокість військового управління окупованих територій не знала меж. У березні 1944 р. 9-ю армією групи армій «Центр» було депортовано близько 50 000 цивільних, так званих «непотрібних їдців», у табори смерті. Під час цієї операції були відібрані тисячі людей для робіт як на потреби вермахту, так і для трудового використання в Райху. Їхні родичі, люди похилого віку, жінки з дітьми і хворі на тиф були відправлені до табірної комплексу біля Озаричів, розташованого поблизу лінії фронту. Незабаром після відступу німецьких військ табір був звільнений радянськими військами⁴¹.

Свідченням того, що при селекції мирного населення нехтувалися родинні зв'язки, може служити доля сім'ї Матрьони Кирилівни Кошевенко (див. список

інформантів). 22 січня 1944 р. в ході каральної операції був знищений табір в лісі, де жила Матрьона Кошевенко зі своєю сім'єю. Її батько був розстріляний як партизан, сестра депортована до Райху, а Матрьона Кирилівна відправлена до дитячого табору в Скоборівці. У цей же час її тітка працювала примусово на потреби вермахту в Кошевичах. Попри те, що ці події трапилися в ГК Білорусь, слід відзначити, що на той час в ході відступу німецьких військ відбувалося злиття цивільних структур із військовими, при цьому військові відігравали визначальну роль в управлінні окупованими територіями.

Проаналізувавши методи рекрутування цивільного населення в тилівій зоні на основі інтерв'ю, бачимо відмінність між 1943 і 1944 рр., а саме: якщо 1943 р. домінували акції, які проводилися місцевою поліцією, а також каральні операції, то 1944 р. (у східних областях Білорусі наприкінці 1943) значно більша кількість примусової робочої сили рекрутувалася під час відступу вермахту⁴².

Узагальнюючи все вищесказане, можна говорити про існування на території тилової групи армій «Центр» трьох типів «трудових ресурсів»: єврейська рабська сила, трудова сила для регіонального застосування, робітники, призначені для відправки в Третій Райх, тобто майбутні остарбайтери. Примусові робітники регіонального застосування виконували для військових структур найважливішу роботу, що було наслідком локального егоїзму, на основі якого виникла конкуренція між вермахтом і комісіями Заукеля. Безперечним є те, що інтенсифікація набору трудових сил була визначена і реалізована під керівництвом генерального уповноваженого з використання робочої сили Фріца Заукеля. При цьому керівництво вермахту повністю підтримувало ці плани. Більше того, воно самостійно розробило і запропонувало численні заходи з рекрутування і депортації білоруських громадян, що також сприяло швидкому зростанню кількості примусових робітників⁴³.

У часи окупації, яка супроводжувалася економічною експлуатацією захоплених територій, проявився типовий для Третього Райху хаос установ, уповноважених і конкуруючих цивільних і військових відомств. Формування цивільного управління на зайнятих територіях Радянського Союзу почалося зі значним запізненням, спричиненим прагненням вермахту створити на окупованих територіях тільки військове управління. Гітлер, однак, вирішив по-іншому. 17 липня 1941 р. він призначив Альфреда Розенберга райхсміністром захоплених східних областей. Так зване Східне міністерство почало впроваджувати цивільне управління з того, що поділило окуповані території Радянського Союзу на райхскомісаріати. Спочатку передбачалося створення чотирьох райхскомісаріатів. Насправді було створено лише райхскомісаріат Остланд і райхскомісаріат Україна. Територія Білорусі підлягала цивільному управлінню та була поділена між двома комісаріатами. Велика її частина була передана РК Остланд, яким керував Гайнріх Лозе, невелика смужка на півдні приєднана до РК Україна. Райхскомісаріати ділилися на генеральні комісаріати, а ці, в свою чергу, — на районні комісаріати⁴⁴. Найбільша частина території Білорусі входила до складу ГК Білорусь, яким ке-

рував Вільгельм Кубе. Після його загібелі в результаті партызанскай операцыі у вересні 1943 р. яго змянів Курт фон Готтберг, што очолюваў до гэтага СС і поліцыю на акупаваных тэрыторыях, зайнятых групой арміі «Цэнтр». ГК Білорусь уключав такі раённі камісарыты: Барановічы, Борысів, Глібоке, Ганцевічы, Ліда, Новогрудок, Слонім, Вілейка і адрэма раён Мінска. На пачатку 1944 р. ГК Білорусь было перададзена Кобрынскіі, Пінскіі і Брэстскіі раёны, што перабывалі до гэтага у складзе РК Украіна⁴⁵.

Улітку 1941 р. былі уведзены першыі распарадкавання, што рэгулявалі застосування прымусавой рабочай сілы на акупаваных тэрыторыях, а самае «трудовайі прымус» для еврейскага насельнення і «трудовайі абв'язок» для рэшты нацыянальнасцей. Ці новавведзеныі супроводжваліся заходамі залякування аж до страты, якіі повинныі былі, сваёю чаргоу, спрыяты швідкайі мобілізацыіі трудовайі сілы⁴⁶. У ГК Білорусь еврейскае насельнення было падданае, як і в тылавойі зоніі групы армііі «Цэнтр», селекцыіі, рабскайі працыі і знішчэнню.

Міхайло Гершенавіч Гордон (дыв. спісок інфармантв) распавідаў у сваёму інтэрв'ю про те, як в серпні 1941 р. в місті Мяделі было створене гето. Чоловікі, серед яких був його батько і дядько, ходили щодня на будівництво дороги. В один з таких днів після завершення робіт чоловіки-евреї були відокремлені від інших примусових робітнікв з Познані та розстріляні. Батькові Міхайла Гершенавіча вдалося сховатися серед польскіх робітнікв і таким чыном уникнуці розстрілу. Прыблізна чотыры тыжні він ховаўся в лісі, потім жыв у родычів у Долгіново. У вересні він повернуўся додому, до сваёй сім'і. З вересня 1941 р. Міхайло Гордон працаваў зі сваім батьком за распарадкаваннямі юденрату (Judenrat — «еврейска рада» — орган самоврадывання в гето) в сільскіму господарстві. Вони орали землю, збіралы та сортувалы картоплю. Маты Міхайла Гершенавіча прыбірала будівлю жандармеріі. Далі він павідомыв:

«Ну и мы в один день, 20 сентября, ночью, ушли к партизанам в лес. Жили в лесу. А тех, кто остался — больные, старые, те, кто не могли уйти, — их через день вывели здесь, около Мяделя, 1,5 километра здесь, около озера, и расстреляли. Там 60 человек, а трудоспособных там человек 40, там сапожники были, портные, там печники, там ремесленники, их еще оставили в гетто, с тем, чтобы они выполняли определённые работы по обслуживанию вот немецкой жандармерии. <...> но нас постигла тоже неудача, мы месяц жили здесь на болоте, в лесу, а потом, значит, партизаны переправляли группы евреев через линию фронта, кто мог так это двигаться, более способны были переходы делать, потому что двигались только ночью и пешком. Вот, значит, одну группу отправили раньше в сентябре, а нас собрали тоже человек свыше 50, наверное, в том числе и наша семья: я, отец, мать и брат меньший, ему было 8 лет. Тоже нас партизаны вели на восток, чтоб нас переправить через линию фронта, мы дошли здесь до реки Виляя, в районе деревни Каменно — это Вилейского района, там мы ночью через реку переправились и остановились. Стало уже расцветать, значит, мы остановились в лесу, чтобы пересидеть день, а ночью двинуться дальше. Ну и в деревни там нашёлся солтыс — предатель, он сообщил немцам в Долгиново, ну и те собрались на

трёх машинах, там немцы, полицейские окружили этот лес, где мы сидели, ну и стали там уничтожать, ну вот там погибли мои родители и брат, а мне удалось вырваться».

У перші місяці війни для територій, що пізніше перейшли під цивільне управління, була типовою праця локального характеру. Цивільне населення розчищало завали, відновлювало дороги, збирало врожай. Табір поблизу Дроздів у Мінській області був побудований уже наприкінці червня 1941 р. У ньому містилися військовополонені й цивільні у віці від 15 до 60 років, загалом близько 30 000 чоловік. З кінця липня частина військовополонених спільно з цивільними працювали над будівництвом і відновленням доріг. Інші були переведені в шталаг № 352 (Stammlager — стаціонарний табір для військовополонених)⁴⁷. Масштаби цієї роботи навряд чи можна оцінити. В ході проекту ми знайшли й опитали лише декількох осіб, що працювали в 1941–1942 рр. примусово.

Зі створенням ГК Білорусь почався новий період використання примусової праці цивільним управлінням, для якого із самого початку було важливо організувати цілеспрямований і планомірний розподіл трудових сил. З цією метою була створена мережа бірж праці, формування якої було повністю завершено до початку 1942 р. Так, на території, що перебувала під цивільним управлінням, біржі праці працювали в таких великих містах, як Мінськ, Слонім, Барановичі і т. д.⁴⁸ Невдовзі після створення бірж праці з'явилися нові трудові табори. За приклад може правити табір в селі Колдичево, Барановичівського району, побудований у березні 1942 р. Ув'язнені цього табору працювали на торфорозробках⁴⁹.

Важливою особливістю бірж праці як в ГК Білорусь, так і в тиловій зоні групи армій «Центр» було те, що вони не мали виконавчих органів, які підпорядковувалися районним управам під керівництвом бургомістрів. Замовлення на робочу силу надходили з бірж праці, бургомістри ж, своєю чергою, за допомогою білоруської поліції⁵⁰ набирали і доставляли цивільних людей в табори⁵¹. При цьому поліцією часто застосовувалося насильство над рекрутованими, що підтверджується багатьма інтерв'ю проекту збору документальних свідчень про долі людей, які залучалися до рабської та примусової праці. Усе вищесказане дає можливість стверджувати, що білоруський персонал відігравав значну роль у селекції, доправленні й охороні своїх же співгромадян для використання їх як для регіональних робіт, так і для відправки до Третього Райху.

Робітників ГК Білорусь, як і тилової області групи армій «Центр», можна поділити на чотири ідентичні групи⁵².

Особливість ГК Білорусь полягала в залученні цивільним управлінням для вирішення проблем набору трудових сил з метою їх подальшої відправки в Третій Райх місцевих колаборантів — Білоруської народної самопомоги (БНС)⁵³. Іван Єрмаченко, що очолював БНС, висунув вимогу, згідно з якою кожен район мав до 28 листопада 1942 р. надати список як мінімум зі 120 потенційних робітників. Заздалегідь регіональне відділення БНС розіслало їм два види бланків-повісток, одна з яких мала на меті відправку робітників до Німеччини. Незабаром після цього окружні управи БНС були зобов'язані надати біржам праці вже по 1000 чоловік для направ-

лення на роботу в Райх⁵⁴. Процес рекрутування здійснювався за безпосередньої участю співробітників БНС спільно з жандармерією⁵⁵. У березні 1943 р. на ім'я Івана Єрмаченка почали надходити звіти від районних керівників, які свідчили про невиконання поставленого завдання і провал акції⁵⁶.

Як і у випадку з оstarбайтерами, що рекрутувалися в тилівій зоні, більшість опитаних під час проекту людей була вивезена з ГК Білорусь на роботи до Німеччини в 1943–1944 рр. Усіх оstarбайтерів можна поділити на чотири групи:

- ті, що працювали в сільському господарстві⁵⁷;
- ті, що працювали в промисловості⁵⁸;
- ті, що працювали в концентраційних і подібних таборах;
- ті, які пройшли два або навіть три види вищеназваних робіт.

Аналіз інтерв'ю, проведених з людьми, що були рекрутовані в ГК Білорусь, свідчить про те, що в 1943 — на початку 1944 р. більшість опитаних була схоплена під час поліцейських облав або ж каральних операцій⁵⁹, які часто проводилися за тісної взаємодії цивільних і військових структур. Для завершального періоду окупації також був характерним набір трудових сил в ході тотальної евакуації. Звичайно ж, це були не єдині методи в арсеналі цивільного управління. Окупаційний режим мобілізував цілі вікові групи, прочісував промислові райони, відправляв ув'язнених на роботи до Райху або ж застосовував один з найпростіших, але надійних методів примусової мобілізації — штампування паспортів. Приклади ефективності цього методу можна знайти в звіті за 20.06–23.06.1943 р. з рекрутування робочої сили в Мстичах: «<...> Щоб досягти потрібних показників, я застосував кращий на даний момент метод, а саме штампування паспортів. У результаті цього бути перевірено <...> 2221 чоловік, 307 з них були відправлені на роботи до Райху»⁶⁰.

Софія Броніславівна Турчинська (див. список інформантів) розказувала про молодь, яка була зобов'язана в травні 1943 р. з'явитися до районного центру для проставляння штампів у паспортах. Вона була серед тих, хто прийшов до Городища, була там одразу ж заарештована та доставлена до збірного табору поблизу залізничного вокзалу міста Барановичі з метою подальшої відправки на примусові роботи до Німеччини. Софія Турчинська:

«И тогда как они нас забирали? Подходишь к столу — полицаи немецкие и немцы, приходишь к столу, и тебе сразу за плечы и в помещение. Документы забирают, паспорт и все. Всех они в одно время так сделали. И Новая Мышь, и Сталавичы, и Городище — в одно время. Загоняли нас в помещение, потом оттуда везли в Барановичи в тюрьму».

Проект ГК Білорусь розвалився влітку 1944 р. Спроба цивільного управління балансувати між інтересами військових і комісії Заукеля, і при цьому враховувати власні потреби в робочій силі, призвела до тяжких політичних і військових наслідків. Про це яскраво свідчить розпорядження райхсміністра окупованих східних територій Альфреда Розенберга від 5 травня 1944 р., направлене райхс-комісарові Остланду Гайнріху Лозе і генеральному комісарові Білорусі Курту фон Готтбергу про неприпустимість примусових методів вербування робочої сили:

«Як я вже неодноразово відзначав у своїх указах, вербування робочої сили на роботи до Німеччини є першочерговим завданням усіх закладів, які займаються цією справою. У минулому, проте, при проведенні цієї роботи іноді [!] застосовувалися методи, що призводили до тяжких політичних наслідків. Унаслідок недостатньої пропагандистської підготовки тисячі із завербованих через страх перед примусовим виселенням тікали або зістрибували на ходу з вагонів і приєднувалися до банд. Бандитська обстановка, завдяки таким методам вербування робітників, значно зросла...»⁶¹ Це розпорядження підкреслює безпорадність і нежиттєздатність цивільного управління ГК Білорусь, оскільки вже улітку 1942 р. добровільне вербування за рідкісними винятками було замінене насильницькими методами мобілізації.

У 1941–1944 рр. на території Білорусі функціонували дві форми управління — військове і цивільне, які використовували три види «трудових ресурсів»: єврейська рабська сила, робоча сила регіонального застосування і остарбайтери. Різниця між регіональними робітниками і остарбайтерами полягала у введеному Марком Шпюрером понятті «близькість до батьківщини», під яким слід розуміти мізерні шанси іноземних робітників у Третьюму Райху через географічну віддаленість від батьківщини, мовний бар'єр тощо вплинути на умови своєї експлуатації⁶². Наприклад, Володимир Порфірійович Шакутін розповідав про те, як родичі з довколишніх сіл приносили йому їжу в табір:

«<...> мы еще здоровые были, потому что в Орехах нам недалеко было, нам приносили продовольствие, подкармливали».

Існував також гібрид двох форм, коли люди, попрацювавши на військовій або ж цивільній структурі, були потім відправлені на роботи до Німеччини.

Створення інстанції генерального уповноваженого з використання робочої сили під керівництвом Фріца Заукеля 1942 р. значно загострило конкуренцію між військовим і цивільним управліннями та вербувальними комісіями Заукеля. Реагуючи на цю нову ситуацію, кожне з управлінь намагалося розв'язати по-своєму проблему браку робочих рук. Військові, керовані стратегічними інтересами, розробляли власні проекти з мобілізації робітників. Цивільні структури вбачали рішення проблеми в допомозі колабораційних організацій, маневруючи при цьому між інтересами військових і комісій Заукеля. І ті, й інші проводили спільні каральні операції з метою набору примусової робочої сили, обмінювалися досвідом. Аналіз інтерв'ю свідчить, що в своєму сприйнятті опитані не роблять різниці між військовим і цивільним управліннями. Цей факт підтверджує припущення, що обидві структури використовували подібні методи рекрутування робітників, а також те, що виконавчі органи — вербувальні комісії, біржі праці, поліція і вермахт — були в обох областях однакові.

Військові з перших місяців окупації мобілізували велику кількість примусової робочої сили як для себе, так і для відправки до Німеччини. У 1942 р. з області господарської інспекції «Центр» було депортовано до Третьюму Райху 114 706, з ГК Білорусь — 32 000, 1943 р. відповідно 91 195 і близько 60 000 остарбайтерів. Найви-

ших показнікві досяглі вйськові в період з січня до літа 1944 р., коли під час тальнай евакуації й мобілізації, спрчнненої відступом вермахту, було відправлено до Німеччнн 137 864 особи. Для порівняння: за цей же період часу з ГК Білорусь було вивезено 24 000 робітнікві. Загалом вйськові мали на своему рахунку 343 765 остарбайтерів, вивезеннх з області господарської інспекції «Центр»⁶³, цивільне управління — 116 082⁶⁴. Кількість людей, задіяних на локальних примусовнх роботах, за оцінками Крнстіана Герлаха, була майже втричі більша⁶⁵.

Примусова праця білоруського населення в роки Другої світової вйни прямо або опосередковано позначалася на долях людей. Цей досвід білорусн розділили з іншнми жнтелями Радянського Союзу. Після звільнення багато хто з ннх був звннуваченнй у зрадї батьківщинн або в колаборації. Більшість пройшла так звані таборн фільтрації, частнна була покликана на службу в армію, частнна депортована в радянські трудові таборн, де вкотре була прнтягнута до примусовнх робіт. Люди, що пережили примусову працю на потреби Третього Райху, приховували це майже все жнття через страх переслідування з боку своєї батьківщинн. Трагізм долї примусового робітнікві в післявоєнннй час може проілюструвати історія жнття Катернн Мнколаївнн Коробцової (днв. спнсок інформантів). Після її повернення на батьківщнну з Бранденбурга, де вона була змушена працювати на сталелнварному заводї, Катернна Мнколаївнна не могла більше працювати, як у довоєнннй час, учителькою в школі. Її донька, Алла Олександрнвна Пісецька (днв. спнсок інформантів), розповідала:

«Так на ней отразилось, она работать не могла, <...> поехала по всем профессорам в Минске, и сказали: «Если вы хотите видеть хоть немножко, то вам нельзя работать, нельзя напрягаться ни умственно, ни физически». <...> Отец мой партийный, конечно, его вызвали в райком партии, сказали: «Твоя жена шпионка немецкая, выбирай или ее, или партбилет». И он, конечно, выбрал партбилет, он нас оставил».

І після розвалу Радянського Союзу, здобуття незалежності Республікою Білорусь долї примусовнх робітнікві і ставлення до ннх після 1945 р. в Радянському Союзї не знайшли місця в офіційній історіографії. Про визнання їх жертвами тривалий час не йшлося зовсім. Тільки з початком виплат компенсацій німецьким фондом «Пам'ять. Відповідальність. Майбутнє» вони були визнані жертвами вйни і зрівняні в правах з ветеранами. Так, багато членів сім'ї і колеги по роботї майже через 50 років уперше дізналися про жахи примусовнх робіт, що їх пережили їхні родичі і друзі під час Другої світової вйни.

Спнсок інформантів:

1. Ворганова Людмила Васнлівнна: нар. 1926 р. у с. Ошитково Смоленської обл.; освіта — вища; вдова; дата запису — 31.03.2006, тривалість — 3 год. 5 хв.
2. Гордон Мнхаїл Гершеноннч: нар. 1929 р. у м. Мядель; освіта — вища; одружений; дата запису — 12.09.2005; тривалість — 3 год. 20 хв.
3. Коробцова Катернна Мнколаївнна: нар. 1915 р. в с. Карбачівка Логойського району; освіта — незавершена вища; розлучена; дата запису — 17.08.2005; тривалість — 3 год. 35 хв.

4. Кошевенко Матрьона Кирилівна: нар. у 1933 р. в с. Кошевичі Гомельської обл.; освіта — вища; заміжня; дата запису — 6.07.2005; тривалість — 3 год. 25 хв.
5. Пісецька Алла Олександрівна: нар. 1937 р. в с. Карбачівка Логойського р-ну; освіта — вища; сімейний стан — удова; дата запису — 17.08.2005; тривалість — 3 год. 35 хв.
6. Пранота Леонід Юхимович: нар. 1937 р. в с. Воевичі Кричевського району; освіта — 5 класів, школа механізаторів; одружений; дата запису — 16.09.2005; тривалість — 2 год.
7. Свердлов Володимир Семенович: нар. 1930 р. у Мінську; освіта — 4 класи вечірньої школи; одружений; дата запису інтерв'ю — 15.09.2005, тривалість — 3 год. 26 хв.
8. Турів Микола Адамович: нар. 1927 р. в с. Залужжя Стародорозького району; освіта — 6 класів; одружений; дата запису — 13.08.2005; тривалість — 3 год.
9. Турчинська Софія Броніславівна: нар. 1927 р. в с. Катмінівка Городищенського р-ну; освіта — 6 класів; розлучена; дата запису — 30.08.2005; тривалість — 3 год. 16 хв.
10. Шакутін Володимир Порфирійович: нар. 1927 р. в с. Велике Бабіно Оршанського р-ну; освіта — вища; одружений; дата запису — 23.03.2006, тривалість — 4 год. 15 хв.

¹ Gerlach Ch. Kalkulierte Morde. — Hamburg, 1999. — S. 13.

² За допомогою у проведенні проекту щиро дякую проф. Паулю Томесу й д-ру Кристофу Расу, а також факультету економічної та соціальної історії Райн-Вестфальського університету (Німеччина).

³ Для написання цієї роботи автором було використано 35 із 40 інтерв'ю, записаних під час проекту. Власне автором, який представляв у проекті факультет економічної та соціальної історії Райн-Вестфальського університету, було проведено 15 інтерв'ю. 20 інтерв'ю було проведено Імке Хансен, яка представляла мінський Міжнародний просвітницький центр, та Оленою Хлопцевою — представницею Центру гендерних досліджень Міжнародного гуманітарного фонду, м. Мінськ.

⁴ *Белорусские остарбайтеры: историко-аналитическое исследование.* — Минск, 2001.

⁵ *Weißbecker M.* «So einen Arbeitseinsatz wie in Deutschland gibt es nicht noch einmal auf der Welt!» Fritz Sauckel — Generalbevollmächtigter für den Arbeitseinsatz, in: *Stiften gehen. NS-Zwangsarbeit und Entschädigungsdebatte/Winkler, Ulrike (Hg.).* — Köln, 2000 — S. 41–66.

⁶ *Herbert U.* Fremdarbeiter. Politik und Praxis des «Ausländer-Einsatzes» in der Kriegswirtschaft des Dritten Reiches. — Bonn, 1999.

⁷ *Chiari B.* Alltag hinter der Front. Besatzung, Kollaboration und Widerstand in Weißrussland 1941–1944. — Düsseldorf, 1998.

⁸ Gerlach Ch. Kalkulierte Morde. — Hamburg, 1999.

⁹ *Rass C.* «Menschenmaterial»: Deutsche Soldaten an der Ostfront. Innenansichten einer Infanteriedivision 1939–1945. — Paderborn, 2003.

¹⁰ Йдеться про найвідоміше російськомовне дослідження з проблеми примусової праці: *Полян П. М.* Жертвы двух диктатур: Жизнь, труд, унижения и смерть советских военнопленных и остарбайтеров на чужбине и на родине. — 2-е изд., перераб. и доп. — М., 2002. (Прим. ред.)

¹¹ Jelínek T. Zwangsarbeit im Nationalsozialismus, in: «Kommt die Arbeit nicht zu Dir...» Verschiedene Formen der Zwangsarbeit in Studien und Dokumenten. — Prag, 2003. — S. 143.

¹² Національний архів Республіки Беларусь (далі — НАРБ). — Ф. 370. — Оп. 1. — Д. 460. — Л. 9–11, в: «Ostarbeiter» — «Остарбайтеры». Принудительный труд белорусского населения в Австрии. — Т. 2. — Грац; Минск, 2003. — С. 75.

¹³ Полян П. Жертвы двух диктатур. — М., 2002. — С. 100.

¹⁴ Див., напр.: Herbert U. Geschichte der Ausländerpolitik in Deutschland: Saisonarbeiter, Zwangsarbeiter, Gastarbeiter, Flüchtlinge. — München, 2001; *Белорусские остарбайтеры: историко-аналитическое исследование.* — Минск, 2001; Spoerer M. Zwangsarbeit unter dem Hakenkreuz. Ausländische Zivilarbeiter, Kriegsgefangene und Häftlinge im Deutschen Reich und im besetzten Europa 1939–1945. — Stuttgart; München, 2001.

¹⁵ НАРБ. — Ф. 393. — Оп. 1. — Д. 1. — Л. 70.

¹⁶ Gerlach Ch. Kalkulierte Morde. — S. 135–136.

¹⁷ Müller N. Die faschistische Okkupationspolitik in den zeitweilig besetzten Gebieten der Sowjetunion (1941–1944). — Berlin, 1991. — S. 621, Taf. 8.

¹⁸ Gerlach Ch. Kalkulierte Morde. — S. 134, 450.

¹⁹ НАРБ. — Ф. 1363. — Оп. 1. — Д. 1279. — Л. 2–9.

²⁰ Müller R.-D. Das Scheitern der wirtschaftlichen «Blitzkriegsstrategie», in: *Das deutsche Reich und der Zweite Weltkrieg.* — B. 4: Der Angriff auf die Sowjetunion. — Stuttgart, 1983. — S. 989–996.

²¹ Усі цитовані у тексті інтерв'ю зберігаються в архіві Інституту історії та біографії Хагенського заочного університету, Німеччина.

²² Müller R.-D. Das Scheitern der wirtschaftlichen «Blitzkriegsstrategie», in: *Das deutsche Reich und der Zweite Weltkrieg.* — B. 4: Der Angriff auf die Sowjetunion. — Stuttgart, 1983. — S. 1015–1022.

²³ Rass C. «Menschenmaterial»: Deutsche Soldaten an der Ostfront. Innenansichten einer Infanteriedivision 1939–1945. — S. 360–378.

²⁴ Gerlach Ch. Kalkulierte Morde. — S. 485.

²⁵ Там само. — S. 456.

²⁶ *Белорусские остарбайтеры: историко-аналитическое исследование.* — С. 36–39.

²⁷ Gerlach Ch. Kalkulierte Morde. — S. 496.

²⁸ Табір знищення цивільного населення у с. Орехи (1943) Оршанського р-ну. У таборі утримувалося 3000 чол. НАРБ. — Ф. 4. — Оп. 29. — Д. 111–114.

²⁹ Стационарний табір для військовополонених та цивільного населення. НАРБ. — Ф. 861. — Оп. 1. — Д. 5. — Л. 12–14, 32, 35, 38, 49–50; Ф. 845. — Оп. 1. — Д. 7. — Л. 69–86; ГАРФ. — Ф. 7021. — Оп. 84. — Д. 3. — Л. 17–18.

³⁰ НАРБ. — Ф. 1363. — Оп. 1. — Д. 1279. — Л. 11–12.

³¹ Gerlach Ch. Kalkulierte Morde. — S. 497.

³² Jelínek T. Zwangsarbeit im Nationalsozialismus, in: «Kommt die Arbeit nicht zu Dir...» Verschiedene Formen der Zwangsarbeit in Studien und Dokumenten. — S. 144.

³³ Saathoff G. Die politischen Auseinandersetzungen über die Entschädigung von NS-Zwangsarbeit im Deutschen Bundestag — politische und rechtliche Aspekte, in: *Entschädigung für NS-Zwangsarbeit. Rechtliche, historische und politische Aspekte.* — Baden-Baden, 1998. — S. 49–64.

- ³⁴ Gerlach Ch. Kalkulierte Morde. — S. 463.
- ³⁵ Белорусские оstarбайтеры: историко-аналитическое исследование. — С. 108.
- ³⁶ Gerlach Ch. Kalkulierte Morde. — S. 459.
- ³⁷ Див.: Кнатько Г. Угон населения Беларуси на принудительные работы (январь 1942 — июнь 1944), в: «Ostarbeiter» — «Ostarбайтеры». Принудительный труд белорусского населения в Австрии. — Том 2. — С. 9.
- ³⁸ НАРБ. — Ф. 1363. — Оп. 1. — Д. 1279. — Л. 11.
- ³⁹ Gerlach Ch. Kalkulierte Morde. — S. 474–475.
- ⁴⁰ НАРБ. — Ф. 4. — Оп. 33а. — Д. 444. — Л. 60–62; Ф. 3500, Оп. 2, Д. 38, Л. 335, 336, також в: «Ostarbeiter» — «Ostarбайтеры». Принудительный труд белорусского населения в Австрии. — Т. 2. — С. 159.
- ⁴¹ Rass C. Ozaritschi 1944 Entscheidungs- und Handlungsebenen eines Kriegsverbrechens, in: *Krieg und Verbrechen/Richter*, Timm C. (Hg.) — München 2006. — S. 197.
- ⁴² Müller R.-D. Es begann am Kuban. Flucht und Deportationsbewegungen in Osteuropa während des Rückzuges der Deutschen Wehrmacht 1943/44, in: *Flucht und Vertreibung. Zwischen Aufrechnungen und Verdrängungen/Robert Streibel* (Hrsg.). — Wien, 1994. — S. 42–76.
- ⁴³ Gerlach Ch. Kalkulierte Morde. — S. 474.
- ⁴⁴ Chiari B. Alltag hinter der Front. Besatzung, Kollaboration und Widerstand in Weißrussland 1941–1944. — S. 51.
- ⁴⁵ Gerlach Ch. Kalkulierte Morde. — S. 157–162.
- ⁴⁶ Там само. — S. 452.
- ⁴⁷ НАРБ. — Ф. 845. — Оп. 1. — Д. 62. — Л. 49–50; Д. 11. — Л. 34–35; ГАРФ. — Ф. 7021. — Оп. 87. — Д. 123. — Ч. 2.
- ⁴⁸ Gerlach Ch. Kalkulierte Morde. — S. 449–450.
- ⁴⁹ НАРБ. — Ф. 861. — Оп. 1. — Д. 1. — Л. 2–4, 9; Ф. 845. — Оп. 1. — Д. 6. — Л. 19, 22, 23, 25, 31; Зональный ГА в г. Барановичи, Ф. 616. — Оп. 1. — Д. 70. — Л. 73; ГАРФ. — Ф. 7021. — Оп. 1. — Д. 102. — Л. 3, 4, 27.
- ⁵⁰ Chiari B. Alltag hinter der Front. Besatzung, Kollaboration und Widerstand in Weißrussland 1941–1944. — S. 160–194.
- ⁵¹ Gerlach Ch. Kalkulierte Morde. — S. 450–451.
- ⁵² Див. попередню класифікацію.
- ⁵³ Chiari B. Alltag hinter der Front. Besatzung, Kollaboration und Widerstand in Weißrussland 1941–1944. — S. 114–123.
- ⁵⁴ Див.: Кнатько Г. Угон населения Беларуси на принудительные работы (январь 1942 — июнь 1944), в: «Ostarbeiter» — «Ostarбайтеры». Принудительный труд белорусского населения в Австрии. — Т. 2. — С. 11–13.
- ⁵⁵ НАРБ. — Ф. 384. — Оп. 2. — Д. 4. — Л. 60–61.
- ⁵⁶ Белорусские оstarбайтеры: историко-аналитическое исследование. — С. 69.
- ⁵⁷ Hornung E., Langthaler E., Schweizer S. Zwangsarbeit in der Landwirtschaft, in: *Das deutsche Reich und der Zweite Weltkrieg. — B. 9: Der deutsche Kriegsgesellschaft 1939 bis 1945.* — Stuttgart, 2005. — S. 577–666.
- ⁵⁸ Rathkolb O. Zwangsarbeit in der Industrie, in: *Das deutsche Reich und der Zweite Weltkrieg. — B. 9: Die deutsche Kriegsgesellschaft 1939 bis 1945.* — S. 667–727.

⁵⁹ *Einsatz im «Reichskommissariat Ostland». Dokumente zum Völkermord im Baltikum und in Weißrussland 1941–1945/Benz, Wolfgang, Kwiet, Konrad, Matthäus, Jürgen (Hrsg.). — S. 236–250.*

⁶⁰ *НАРБ. — Ф. 397. — Оп. 1. — Д. 1. — Л. 1.*

⁶¹ *НАРБ, Микрофильм. — Арх. № 241. — К. 000144. — 000145, в: «Ostarbeiter» — «Остарбайтеры». Принудительный труд белорусского населения в Австрии. — Т. 2. — С. 207.*

⁶² *Jelinek T. Zwangsarbeit im Nationalsozialismus, in: «Kommt die Arbeit nicht zu Dir...» Verschiedene Formen der Zwangsarbeit in Studien und Dokumenten. — S. 143.*

⁶³ Дані про кількість вивезеного населення з оперативної зони групи армій «Центр» за лютий 1942 — серпень 1943 рр. стосуються також окупованої нею територію Білорусі й Росії, тому що лінія фронту наприкінці лютого 1942 р. проходила в районі Великих Лук, Ржева, Орла. У вересні 1943 р. почалося визволення Білорусі. Наприкінці 1943 р. лінія фронту проходила в районі Вітебська, Орші, Могильова, Мозиря.

⁶⁴ *Gerlach Ch. Kalkulierte Morde. — S. 460.*

⁶⁵ Там само. — S. 481–482.

Тетяна Лапан (Львів, Україна)

УСНІ ІСТОРІЇ ГАЛИЧАН-ОСТАРБАЙТЕРІВ:
СПЕЦИФІКА ПРИМУСОВОГО ДОСВІДУ

Пропонована стаття є звітом керівника робочої групи у Західній Україні Міжнародного проекту збору документальних свідчень про долі людей, які залучалися до рабської та примусової праці. Проект проводився впродовж 2005–2006 рр. У рамках цього проекту було зібрано близько 600 інтерв'ю, в Україні двома робочими групами (Львів і Харків) було проведено найбільшу кількість інтерв'ю, порівняно з іншими країнами-учасницями проекту, — 80. Вибір респондентів був здійснений таким чином, щоб проаналізувати життєві історії українців — різних груп жертв нацизму. До однієї групи віднесемо цивільних робітників, примусово вивезених на роботи до III Райху, до іншої — колишніх в'язнів концтаборів.

Проблема українських остарбайтерів є актуальною як для дослідження «білих плям» історії українського народу, так і для сучасності, у зв'язку із загостренням питання компенсаційних виплат з боку уряду Німеччини тим, хто побував на примусових роботах у цій країні під час Другої світової війни і дожив до сьогодення. Увага до цієї проблеми викликана низкою причин. По-перше, це виразна ідеологічна забарвленість наукових розвідок часів СРСР і свідоме уникання деяких аспектів досліджуваної проблеми в радянській історіографії. По-друге, це потреба звернення істориків до таких методів дослідження, як, наприклад, біографічний метод, усна («жива») історія. Адже з кожним днем в Україні стає дедалі менше свідків і учасників подій Другої світової війни.

Спогади остарбайтерів ніколи не були складовою частиною офіційної пам'яті радянського суспільства про війну¹. Радянський режим намагався, щоб навіть політично невинні спогади не залишили в пам'яті громадян небажаних уявлень. Його мета полягала у тому, щоб сформувати таку колективну пам'ять, яка б відповідала потребам режиму. Велика Вітчизняна війна мала стати зворушливим, але безпечно далеким нагадуванням про успіх соціалістичної системи і її «Верховного Вождя». Сама війна мала відійти на задній план, поки підрасте нове покоління, яке про неї мало що знає, а старша генерація усуне з пам'яті негативні воєнні спогади. Тоді вже про «Велику Вітчизняну війну» можна буде «запускати» нову колективну пам'ять, виготовлену за партійними вказівками. Саме цей факт став початком для замовчувань, напівправди або й відвертої брехні, характерної для всієї радянської пам'яті про війну, якій лише після колапсу усіх комуністичних режимів надалася можливість заповнити «білі плями» національних історій на противагу спільній радянській історії².

Упродовж радянської історії пам'ять про примусову працю у нацистській Німеччині не була сумісною з переможною риторикою масового героїзму і патріотизму радянських людей. Праця на території ворога, та ще й на економіку ворога, з точки зору радянського режиму не могла бути виправдана навіть примусовим її характером. Право на існування отримала єдина версія — версія Опору як організованого, масового, так і спонтанного, проте свідомого шкідництва радянських людей, залучених до примусової праці, особливо на промислових підприємствах³. Радянські історики пояснювали примусову працю цивільного населення СРСР як один із численних злочинів нацизму на окупованих територіях.

Страх перед режимом, що сформувався у післявоєнні роки, призвів до «придушення», «свідомого забування» багатьох епізодів при збереженні в пам'яті розпливчастого та загального фону прожитих років. Більшість респондентів пригадують, що не могли вільно розповідати про цей період свого життя у родині, серед друзів, знайомих. Побоювання перед публічним відтворенням власного досвіду спричинило свідоме применшення важливості тих чи інших подій або дистанціювання від них, деяку заплутаність і нелогічність у розповідях респондентів⁴.

У статті використані матеріали авторського опитування в Західній Україні для Міжнародного проекту збору документальних свідчень про рабську та примусову працю. Усього було проведено 40 інтерв'ю: 10 відео і 30 аудіоінтерв'ю. Пошук респондентів для проекту відбувався двома шляхами: написанням листів до колишніх примусових робітників (згідно з базою даних про остарбайтерів обласних архівів) і шляхом «снігової кулі», тобто від респондента до респондента.

Інтерв'ю проводилися українською та російською мовами. За національністю респонденти — українці, росіяни, поляки. За віросповіданням більшість — греко-католики, 1 католик, 5 православних.

Із 40 респондентів: 22 чоловіки, 18 жінок. 20 опитаних — мешканці сіл, 20 — на сьогодні проживають у містах обласного і районного підпорядкування. Більшість респондентів (33 особи) є корінними мешканцями Західної України, 7 респондентів народжені в інших регіонах України, після репатріації оселилися на території Західної України.

Значна частина респондентів одружені, на сьогодні проживають разом із сім'ями дітей. Двоє з опитаних респондентів бездітні. Одна з респонденток (А. Гук)⁵ стала інвалідом, перебуваючи на роботах у Німеччині.

Більшість респондентів здобули лише початкову освіту, 9 респондентів — вищу, 4 — середню базову освіту.

Із 40 опитаних: 20 респондентів працювало у сільському господарстві Райху, 1 респондент працював у шахті, 2 — на середніх підприємствах, 1 — на Райхспошті. 7 осіб перебували у трудових, 9 — у концентраційних таборах.

Після репатріації з 40 опитаних: 10 були заарештовані й відправлені у радянські табори Сибіру та Казахстану, 2 респондентів направлені у трудові батальйони. Найпізніше із-за кордону повернувся О. Гандецький⁶, який після звільнення завербувався на працю на шахти Бельгії, в УРСР повернувся наприкінці 1948 р.

У воєнні і післявоєнні роки 6 опитаних були членами ОУН та УПА, за що були арештовані і покарані радянським режимом.

Більшість колишніх примусових робітників-галичан під час їхньої депортації до Райху були підлітками (в основному 1922–1925 р. н.). Ми також провели інтерв'ю із дітьми, яким на час перебування у Німеччині виповнилося від 8 до 12 років і які також були задіяні для виконання різноманітних робіт. На примусові роботи ця група респондентів була вивезена разом із батьками (зі спогадів Г. Маєвської, М. Ряпич, Ю. і П. Замлинських)⁷.

Історично зумовлені відмінності українських земель у складі УРСР під час Другої світової війни дістали своє закріплення у відповідному адміністративному поділі окупованих територій та у виразній специфіці окупаційної політики німецької влади стосовно їх населення. Це, своєю чергою, істотно вплинуло на формування відмінного становища українського населення як на батьківщині, так і у Третьому Райху.

У 1941 р., захопивши територію радянської України, німецьке військове керівництво знищило її цілісність. Українські землі були розділені на чотири частини. Чернігівщину, Сумщину, Харківщину і Донбас, як прифронтові області, підпорядкували безпосередньо військовому командуванню. Значна частина центральних і східних областей відійшла до райхскомісаріату Україна. Західноукраїнські області — Львівська, Дрогобицька, Станіславська і Тернопільська — на правах окремого дистрикту (округу) під назвою «Галичина» були включені у серпні 1941 р. до складу генерал-губернаторства, яке охоплювало польські землі з центром у Кракові⁸. Генеральна губернія була своєрідним окупаційним адміністративно-територіальним утворенням — як з погляду територіального, так і політичного. Вона включала такі етнічні українські землі, як Лемківщина, частина Посяння, Холмщина і Підляшшя, де з 18 млн місцевого населення 4,5 млн були українцями⁹. У липні 1941 р. декретами Гітлера до Румунії було приєднано Північну Буковину і Бессарабію, а Карпатська Україна ще з 1939 р. залишалась у складі Угорщини.

Проаналізований джерельний та історіографічний матеріал указує на певні особливості окупаційного режиму в різних регіонах України під час воєнних дій і, відповідно, на дещо відмінне становище місцевого населення в адміністративно-територіальних частинах, створених німецькою владою на українських землях. Режим, установлений у генерал-губернаторстві (а, відповідно, і в Галичині), був ліберальніший, ніж на інших окупованих німцями українських територіях. Галичани перебували у складі СРСР найменше — з вересня 1939 р. і до початку німецько-радянської війни (червень 1941 р.). Німецьке керівництво робило ставку на те, що українці Галичини, які натерпілися від комуністичного режиму, добре зустрінуть німецькі війська, що фактично відповідало тогочасним реаліям. Як згадує у своїх мемуарах колишній голова Українського крайового комітету у Львові (згодом Український центральний комітет) К. Паньківський, те, що Галичина була колись частиною Австро-Угорщини, відіграло корисну роль у трактуванні німцями Галичини і галицьких українців¹⁰. Окрім цього, генерал-губернаторство розглядалося не як

окупована територія, а як складова частина великого німецького Райху. Це стало важливими чинниками, які визначили своєрідний статус генерал-губернаторства (включно з Галичиною) серед інших окупованих земель. На сьогодні цю думку підтримує В. Косик, зокрема, він зазначає, «що стосується успішного набору добровольців органами СС “серед рутенів Галичини”, то Гітлер не бачив у цьому жодного доказу можливого співробітництва українців, тому що “Галичина — колишній австрійський край, який нічого не має спільного з Російською Україною”»¹¹. «Історія українців у генерал-губернії, — пише В. Кубійович¹², — різниться від історії інших українських земель з двох поглядів: у цій частині наших земель німецький окупаційний режим був найменш суворий, наші втрати були тут найменші, і тут було найменше воєнне знищення»¹³.

Важливою особливістю вербування і вивезення українців Галичини на роботи до Німеччини було те, що на цих теренах виникла і почала діяти громадська інституція, створена спеціально у справах допомоги депортованим. У дистрикті Галичина німецька влада дала дозвіл на існування допомогових комітетів¹⁴ — єдиної форми організації для всіх національних груп — українців, поляків, євреїв¹⁵. У липні 1940 р. у Кракові було створено Український центральний комітет (УЦК), який очолив В. Кубійович. УЦК як легальна установа проводив так звану «реальну політику», яка полягала у тому, щоб, дотримуючись формальної лояльності до німецької влади, вберегти українське населення від переслідувань, захистити права українців у дистрикті Галичина (ширше — генерал-губернаторстві) від надмірних наборів робітників до Райху, а також по змозі допомагати галичанам у Німеччині. Так, наприкінці 1942 р. при відділі суспільної опіки УЦК було створено спеціальну посаду «референт опіки над робітниками в Райху». Цю посаду обійняв Ю. Герман; йому була підвітна громадська організація «Комісія опіки над робітниками»¹⁶. Під час великих релігійних свят (Різдво, Великдень) УЦК організував збір харчових посилок, святкових привітань і літератури для українських робітників у Третьюму Райху¹⁷. Щоб унормувати життя українських робітників з дистрикту Галичина і генерал-губернаторства в цілому, у Райху «виринала потреба забезпечити українського робітника посвідкою, яка б доводила його українську національність і була респектована владою»¹⁸. УЦК обстоював права українців у справі отримання паспорта українською і німецькою мовами, що надавало нашим робітникам деякі переваги у Німеччині. Про виказки-аусвайси (посвідки-паспорти) пригадали усі респонденти, які походили з території дистрикту Галичина. УЦК не завжди досягала своєї мети, оскільки кількість робітників була дуже великою, а також давалася взнаки несвідомість робітників, що виїжджали, і брутальність німецького керівництва. Але недооцінювати значення цієї організації неможливо. Це була єдина організація на окупованій німцями українській території, яка хоча б частково, але допомагала українцям з генерал-губернаторства (включаючи дистрикт Галичина). Можливості створення подібної організації у райхс-комісаріаті Україна не було взагалі.

Перша фаза використання галицьких українців на роботах у Німеччині хронологічно розпочалася не з 1941 р. (як на решті української території), а з вересня

1939 р. Вербування з генерал-губернаторства здійснювалося з середини 1940 р., перший транспорт з Галичини відбув за різними даними у вересні–жовтні 1941 р.¹⁹ Однак початок мобілізації галицьких українців на роботи у Третій Райх можна пов'язати з тим, що частина галичан, які були мобілізовані до польського війська і скоро стали військовополоненими німецько-польської війни, з часом була переведена до стану цивільних робітників Німеччини. Як зазначалося у «Краківських вістях», «велетенський, небачений досі експеримент використати робітну силу чужинців у Німеччині, почався, можна сміло сказати, з останнім пострілом у німецько-польському збройному конфлікті»²⁰. У війні проти Польщі Німеччина захопила в полон близько 420 тис. польських солдатів і офіцерів²¹. Значну частину полонених українського походження спрямували у сільське господарство, і лише 6 % з них отримала німецька промисловість (буровугільні і гірничорудні підприємства)²². Про службу у польській армії й участь у польсько-німецькій війні у вересні 1939 р., а також про обставини перебування у полоні згадує респондент І. Цюпко. Він, зокрема, розповів:

«А пізніше вже, як сказати, вже став більш дорослим, і вже воякомат, і вже забрали у військо польське. Ну, а тоді мову брали. То мусив здоровий хлопець бути за Польщі. І пізніше прийшло мені повідомлення, що вже йти треба в військо. Мій майстер на мене розлився: «Чого ти не казав, що ти підеш у військо?» А я кажу, що я не знав, що мене візьмуть до війська. Та й взяли до війська. І тут вже треба було їхати, і я поїхав... Моя година... нас було багато тих... то за Польщі дуже мало брали до війська хлопів, бо мусив був бути сто-процентово бути здоровим. То призов, примусове. І приїхав я... Ми, я і то ціла компанія, що ми їхали в Кротошин, під німецькою границею. Розумієте? Ну, військо, то є військо: дисципліна, і так далі. То ви знаєте. Але тоже щось хотілося, щось таке... То ми там поїхали на відпустку, то надавали нам, дали ті чорники [?]. І там самі поляки і німці були в Кротошині, там німців дуже багато було. Вони їх поналіплювали і все. І вже більше потім... що... Війна, розумієте. А я якраз службовий, нічого не зробиш. Війна перша була... Забирали вони Залозанських від Чехословакії, так. А пізніше, ну, ми мали вже йти додому, звільнятися. Війна з німцями. То ми так собі з українцями... що ти зробиш?... Бо не знали за німців, хто німці є. Що ти зробиш... І пішов на ту війну. Всі пішли. І то саме місце було таке, Кротошин, то коло границі німецької. Ну, що там постріляли трошка та й повтікали. Так, втікав. І думав лишитися. У мене було трохи наших молодих хлопців. А то війна, то фронтом-фронтом аж до Варшави, пішком. Де треба було, там постріляли, але знаю, що я хотів втікнути... там стояла така, конец, з берести такою. І мені сказали, що під їхати і треба там розкинути гранати. А я під їхав трохи, а потім вискочив і гранати не розкидав, бо там вже німці були. Що я зроблю, їдьте ви собі, думаю. І не розкинув тих гранат, так на возі вони лишилися, а я впав й лежав як неживий. Ну, і на тім кінець. Пізніше.. А у Варшаві я попав вже в полон»²³.

Іншою категорією галицького населення, яка потрапила до Райху на початку війни у становище, подібне до становища іноземних робітників, були утікачі з Галичини і Волині, які перебиралися спершу до генерал-губернаторства, а згодом переїжджали до нацистської Німеччини. З першими поїздами «добровольців» на

працю — це були українці, здебільшого втікачі із західноукраїнських земель, — почалася справжня, як її називає німецька преса, «промислова мандрівка народів»²⁴.

На початку кампанії виїзд робітників із Галичини був переважно добровільним. Ще однією обставиною, яка суттєво вплинула на перебіг подій, пов'язаних із вивезеннями до Німеччини цивільного населення Західної України, було те, що для населення (особливо найбільш бідного) Східної Галичини трудова міграція залишалася наприкінці XIX — на початку XX ст. чи не єдиною можливістю заробити гроші, здобути фах, побувати в інших країнах, у тому числі й у Німеччині. Зокрема, у 20-х рр. XX ст. українці мали свої робітничі осередки у деяких німецьких містах²⁵. Після окупації Східної Галичини 1941 р. багато галичан також забажали добровільно виїхати на роботу до Німеччини; отже, вони розглядали цю можливість як традиційну для них спробу покращення свого становища через трудову міграцію. Але, на жаль, вони не усвідомили, що слід розрізняти трудову міграцію у мирні часи й у період світової війни; остання дуже швидко призводила до перетворення сезонних добровільних робітників на невільників. Навіть під час воєнних подій кількість бажаючих добровільно виїхати на роботу до Німеччини була значною. У зв'язку з цим наприкінці 1941 — на початку 1942 р. у газеті «Львівські вісті» опублікували перестороги, щоб галичани самотужки не виїздили до Райху на роботу. «В останніх днях задержано на якийсь час транспорти робітників зі Львова до Німеччини. Трапляється, що деякі з них на власну руку виїжджають до Кракова в тому переконанні, що звідти легше дістатися на місце праці. Тому УКК у Львові повідомляє, що поки що у Кракові такі транспорти теж здержані (правдоподібно до 10 або 15 січня 1942 р.), і ті що прибувають до Кракова, не можуть мати там ніякої опіки і можливості прожитку. Хто бажає виїхати на працю до Німеччини, повинен ждати в Галичині до хвилини, коли будуть наладані переїздові табори Уряду Праці. На власну руку не виїжджайте до Кракова»²⁶. До 27 листопада 1941 р. з дистрикту Галичина було направлено на роботи до Райху 60 709 осіб, зі Львова — 20 141 осіб, з Дрогобича — 18 462, зі Станіславова — 15 086, з Тернополя — 7020 осіб²⁷. На початку 1942 р. кількість галичан, які бажали виїхати на роботу до Німеччини, перевищила кількість робочих місць. Газета «Львівські вісті» інформувала, що 13 березня 1942 р. з переходового табору у Перемишлі відправили 100 тис. робітників до Райху²⁸.

Нова хвиля вивезень розпочалася з початком мобілізації робочої сили Ф. Заукелем. Після короткого перебування у Львові генеральний уповноважений з набору робочої сили гауляйтер Тюрингії Ф. Заукель 9 червня 1942 р. видав додатковий план мобілізації робочої сили з дистрикту Галичина у кількості ще 100 тис. осіб²⁹. На вимогу Заукеля 24 серпня 1942 р. генерал-губернатор зажадав відправити з генеральної губернії додатково 140 тис. робітників, частина з загальної запланованої кількості мобілізованих припадала на дистрикт Галичина³⁰. Протягом осінньої акції 1942 р., яка тривала з вересня до січня, було мобілізовано 53 860 осіб³¹. Протягом січня 1943 р. до Німеччини мобілізували 9400 робітників, а під час весняної акції цього ж року — 46 тис. осіб. Окрім того, до квітня 1943 р. з дистрикту Галичина на потреби гірничої

промисловості у Німеччині необхідно було доставити ще 30 тис. робітників³². У квітні 1943 р. до Німеччини урочисто відправили 300-тисячного робітника із Галичини³³. У середині червня 1944 р. у Німеччині працювало 325 тис. галичан, крім того, «за даними української комісії в Берліні, ще 120 000 українців перебуває на роботах у Німеччині»³⁴. У запланованій акції Заукеля на 1944 р. із генерал-губернаторства було потрібно депортувати 100 тис. осіб³⁵. Згідно з планом вивезення, кожна округа повинна була щомісяця відправляти до Німеччини близько 7–8 тис. робітників³⁶.

Наступна відмінність у становищі українців у різних окупаційних зонах полягає у характеристичні методів депортації населення. Ця проблема безпосередньо пов'язана з одним зі стереотипів радянської повоєнної історіографії, за яким вивезення українців на роботи до нацистської Німеччини мало виключно «примусовий» характер, а роботи в Третьюму Райху йменувалися виключно «примусовими». На сьогодні важко встановити, якими є критерії цілком добровільного вивозу, а які — суто примусового. Тому, надалі ми намагалися так детально, наскільки це на сьогодні можливо, визначити вживання добровільних чи примусових методів депортації або їх гібридів («добровільно-примусових» методів). Проте визначити одну, для усіх земель України, цифру тих, хто виїхав добровільно, нині надзвичайно складно, оскільки існувала присутня специфіка процесу депортації населення з генерал-губернаторства (включно з дистриктом Галичина), райхскомісаріату Україна та військової зони. Спочатку окупаційній владі вдавалося вербувати і вивозити населення райхскомісаріату Україна і генерал-губернаторства до нацистської Німеччини добровільно. Причини добровільного виїзду українців на роботу були такі, як-от: прагнення здобути добрий фах, освіту, вивчити іноземні мови; цікавість до життя людей за кордоном; бажання позбутися важких умов проживання на окупованих Німеччиною територіях; дієвість німецької пропаганди; голод і безробіття, штучно створені окупаційною владою на території центральної, східної і південної України. Політика добровільного вербування майже від початку зазнала невдачі на всій окупованій українській території, за винятком дистрикту Галичина, який входив до генерал-губернаторства. На це були свої причини, в яких виразно проявлялася специфіка західноукраїнських земель. Перша з причин мала історичний характер і полягала у тому, що найбідніше населення краю ще наприкінці XIX — на початку XX ст. являло собою мобільні трудові ресурси, які в пошуках праці навіть перетинали океан. Тож «експорт» робочих рук Галичина знала здавна, а тому й до роботи в Третьюму Райху галичани поставилися спочатку цілком нормально. Друга причина полягала в тому, що у Галичині заходи з мобілізації робітників мали не такі відверто жорстокі форми, як на інших окупованих українських територіях. Тому до середини 1943 р. (до початку масових облав) у Галичині виїзд був переважно добровільний.

На початку — у другій половині 1943 р. потік добровільно виїжджаючих і так званих «примусових добровольців» вичерпав себе. У випадку невідправлення до Німеччини запланованої кількості осіб в Галичині почали застосовувати різного роду

примусові заходи, але вони не були настільки жорстокими, як на інших окупованих українських землях, і якщо вже застосовувалися, то значно рідше.

Вивезення робітників з Галичини почалося разом з воєнними діями у Європі, тобто у 1939 р. і тривало до 1944 р. (до так званої евакуації німецького війська з території України і вивезення з ним українського населення), про що більш детально пригадали брат і сестра Ю. і П. Замлинські:

«Ввечері 13 квітня [плаче] 1944 р. нам сказали, що нас будуть вивозити, бо тут буде фронт. Що нас таки вивезуть ненадовго. Хто не мав дітей, того вивозили на підводах. Ціле село вивозили. За ним ішов конвой. Нас везли до Золочева. Хто як міг, то утік, то колесо відкрутив. Так, як у нас були малі діти, то після обіду 13 числа нам сказали, що завтра нас будуть везти. Була дуже погана погода. Нас погрузили на німецькі воєнні машини. Зразу на моїх очах, я бачила [плач], забирали нашу худобу. Всього зі стайні виводили, казали, щоб фронт не знищив. Нас завезли до Золочева. В Золочеві скот погнали не знати куди, а нас загрузили у товарні вагони, такі, що скот возять, закрутили колючою проволокою. Так натолкали у вагони, що лише стояли. Якщо хтось хотів, то просто в вагоні в куті. Як тварин нас везли. Завезли нас до Перемишля. Так тримали в тих вагонах нас. Хто просив їсти. Ми знали, що поїдемо, то мама ввечері напекла таких плячків [млинців] з муки, гречки, круп взяла. Так ми мали ще трохи, що їсти. А в Перемишлі тримали так нас дві доби в тих вагонах. Так, хто дуже просився пити, то дали з паровоза якоїсь такої води, що зараз пам'ятаю той запах. Зимно було дуже, май був холодним. Ми мерзли дуже. Нас з Перемишля повезли в Горлиці, то тожже Польща. Там теж ми були три дні. Там робили пересортівку. Сортували нас. Так вийшло, що людей з нашого села було досить з нами. ...Везли нас суток шість до Німеччини. Так везли в тих вагонах. То було дуже тяжко, дуже страшно. Але ми ще мали. Мати навіть муки потрошки в мішочки понабирала. Щоб там принесли трохи кип'ятку і сколотила щось з того. Привезли нас до Ессена, місто сучасне Ессен-Штель. Мати була в положенні [вагітна. — Ред.] шостої дитини. Ну десь сім місяців мама в положенні. В Ессені поселили нас»³⁷.

Нормою під час перевезення стали недостатнє медичне обслуговування, погане харчування, брак води, неможливість справляти природні потреби, брутальне поводження охорони транспорту, погане ставлення з боку помічників Червоного Хреста.

Очевидно, що подібні масові переміщення населення та його вивезення у неволю не могли не викликати відповідної реакції з боку національного підпілля, а також Української Греко-Католицької Церкви. У дистрикті Галичина представники бандерівської гілки ОУН та УПА обороняли населення Західної України від мобілізації робочої сили³⁸. Українська Греко-Католицька Церква, активність якої мала переважно душпастирський характер, також морально підтримувала галичан на роботах у Райху³⁹. Нічого подібного для робітників з райхскомісаріату Україна не було.

Під час аналізу інтерв'ю вдалося простежити, що спогади респондентів суттєво відрізняються залежно від місця їх народження. Більшість галичан народилися

і зростали у часи польської окупації Західної України. Їхні дитячі та юнацькі спогади присвячені розповідям про національно-патріотичне виховання, піднесення національно-визвольного руху й поширення антипольських настроїв та заходів на західноукраїнських землях. Українці ж зі Сходу України, які потрапили на роботу до Райху, були поколінням прорадянськи вихованої молоді. Вони зростали на ціннісних орієнтаціях радянського суспільства. З одного боку, все свідоме минуле життя респондентів (як західноукраїнського, так і східноукраїнського населення) було проведене у Радянському Союзі. З іншого — якщо респонденти, народжені у Східній Україні, і сьогодні не відмовляються від радянських міфів та ідеології, то респонденти, які народилися, зростали і усе своє життя (за винятком примусового вивезення до Райху і, можливо, радянських депортацій) прожили на Західній Україні, дуже болісно реагують на «усе прорадянське» — від радянських ідей до радянських свят включно. Вони називають себе не інакше як українськими патріотами та ідентифікують себе виключно з українською національною ідеєю, українським національно-визвольним рухом. Для підтвердження думки процитуємо декілька уривків зі спогадів галицьких-остарбайтерів.

«Виховання я отримав, навіть можна сказати, в ті, в дитячому будинку краще, ніж вдома, бо там все високо патріотичне, бібліотека прекрасна. Так з самого дитинства школа також така була рідна школа, патріотична. Я так і був вихований з дитинства. Зараз дивуються, виступають: ми такі, бо ми такі виростили, бо нас так навчили! А мене як навчили? І нас так навчили, бо ми тут, в Галичині виростили в пошані в любові до слова, до свого народу, до своїх звичаїв, до своєї культури, до своєї мови, до всього свого. І в нас то всьо, як то кажуть, в крові. Ми то-то любили, ми з тим виростили, і коли прийшов час, коли прийшов час, що треба було на ділі доказати, що ми щось лишилося з того, що нас навчили, в чому ми виростили. Ну, то я тоді пішов, взяв зброю в руки, пішов воювати проти тих ворогів, які ми вважали, що то були вороги»⁴⁰.

З інтерв'ю з Б. Сідельником:

«Всі вони були українці, і тут слова не підбереш, що скажем націоналісти. Вони були патріоти-українці, вони прекрасно знали українські звичаї. В нас була бібліотека українська вдома, книжки, «Історія» Грушевського — це все в нас було. Але ми всі свята національні українські відмічали. Це можна було тільки робити ще при Польщі, бо при радянській владі з того нічо би не вийшло. Вони були патріоти України. Батька між іншим також поляки насилували підписати римо-католицизм. І тоді йому обіцяли роботу з великою пенсією, але аж в районах Вільно, на Вільницьщині, бо там польські магнати потребували агрономію. А він агроном. Тут заробляє копійки, а там би йому платили великі гроші. Но батько відказався від того. Тоже сказав так як дідो, що я не міняю своєї нації, народу, не можу продати свій народ. Це що відноситься до релігії і до патріотизму. Ми ходили на збори в «Просвіту», дивилися вистави українські. Нас до того тягнуло. Святували Великодні свята. Я зі сестрою, ми ходили на Великдень на гаївку під церкву, де вся молодіж збиралася. Ми скакали, кружляли, бігали, співали. Це було наше життя. Ми ждали того дня, коли ми можемо піти на такі свята... Наш український дух, наше українське виховання цілий час мало свій ґрунт. Навіть при польській владі майже в кожному селі була читальня, хата-читальня, або вона назива-

лася «Просвіта». І багато молодіжі було свідомі вже про Україну, про козацтво, про гетьманів, про історію. Тому якщо в наше село приїздив до читальні якийсь український драматичний гурток показувати якусь виставу, то вона вся, по-перше, проходила на українській мові, по-друге, вона була патріотична, та вистава. І ми могли слухати на українській мові. Там не без того було, що самі виступаючі, вони самі нас просвічували, робили з нас свідомих, хоч молодих, а свідомих, і ми набрали знань, черпали ті знання, скажемо з таких театральних колективів, чи то концерти були, чи то театральний якийсь колектив. Я пам'ятаю до сьогоднішнього дня, як була вистава «Вій». Ну а «Вій» — то «Вій», там є всякі духи, показують, то я так перестрашився тими духами, що я два тижні в хаті вночі репетував, плакав, кричав, бо ті духи мене настрашили. Значиться то всьо, що я побачив в читальні, то я переживав в хаті. Дальше. Ми маса мали літератури української. Був такий тижневик «Дзвіночок», то ми з сестрою захоплювалися тим «Дзвіночком». Хто перший буде читати, ми вписували, пронумерували. Мама купувала нам книжечки українські, чи казки, чи співіннаки, чи шось таке. То, ну, батько купував українські газети, та й польські купував, бо мусів знати, що тут, що там. Але з літератури, плюс спілкування з товаришами, то всьо докупи разом давало нам то, що ми кожний раз набиралися своєї свідомості»⁴¹.

Інший епізод зі спогаду А. Гурної:

«Після закінчення школи по рекомендації священника мене віддали у Львів на навчання в семінарію. Це вона готовила, це семінарія була монахинь на вулиці Длугоша. Вони готовили вихователів дитячих садочків, тому що мріяти нам, українцям, про якусь вищу посаду і вищу науку під час Польщі неможливо було. Ну, не сказати ненависть, але таку антипатію мала я до поляків в зв'язку з тим, що батько жив, значить, на тому самому подвір'ю, де жили ще його і сестра, і брат, і батьки в одній половині будинку і в другій половині будинку він, а в другому батьки. Хотіли побудувати свій будинок. І він підійшов до пана Богдановича попросити його, щоб він продав йому землю під будівництво хати. Ну, він, звичайно, відповів йому, що «пан ма дєцко, пан вєзьми мітрікі, занєсе до костьола і втїм час бєньджєми мувіць про шєдаш землі»⁴². Батько прийшов додому і сказав: «Я свою дитиною торгувати не буду. Вона родилась українкою, і українкою вона буде». Це був один такий в мене в серці біль, який залишився на ціле моє життя, що як поляки вміли, значить, ставити себе і свою націю вище всього. Другий такий випадок, коли я взяла, вже вміючи читати, «Кобзар» Шевченка в руки. Прочитала «Катерину», де кажеться [з плачем]: «Кохайтеся, чорнобриві,/та не з москалями,/бо москалі — чужі люде,/роблять лихо з вами./Москаль любить жартуючи,/жартуючи кине;/підє в свою Московщину,/а дівчина гине...» І то було другий такий випадок, коли я відчула, значить, що ми є українці і ми повинні себе поважати, любити і цінити свою націю. І так в мені зародився, можна сказати з дитинства, національний дух [пауза довга]»⁴³.

Спогади, зібрані від примусових робітників з Галичини і власне «остарбайтерів», відрізняються, по-перше, тим, що галичани не трактують (не називають, не самоідентифікують, не зараховують) себе до групи остарбайтерів. У розповіді вони навпаки акцентують те, що «остами» у Райху були тільки ті українці, яких вивезли зі Східної України (а також Росії та Білорусі). Для проекту ми провели інтерв'ю зі «справжніми» остарбайтерами, тобто українцями, яких було депортовано зі східної

та південно-західної території України (спогади М. Михайлова, В. Поплавського, Т. Кремльовської, В. Матерацької, М. Арсеньової)⁴⁴, що згодом дало можливість порівняти їх зі спогадами галичан.

По-друге, важливою відмінністю розповідей галичан також є опис того, як населення Західної України двічі пережило прихід німецьких військ у Галичину. 1 вересня 1939 р. Німеччина здійснила напад на Польщу, що стало початком Другої світової війни на сході Європи. Невдовзі німецькі війська зайняли і значну територію західної Галичини по лінії Сокаль—Львів—Стрий. Згідно з таємною угодою між Ріббентропом і Молотовим, 17 вересня 1939 р. Червона армія окупувала Західну Волинь і Галичину, а новий радянсько-німецький договір у Москві 28 вересня 1939 р. зафіксував кордони між Німеччиною та СРСР уздовж річок Сян і Буг. Тому німецькі війська, які вже захопили частину Галичини, були змушені відступити з цієї території. Вдруге німці окупували Галичину з початком війни між Німеччиною і СРСР. Ось як про цей факт пригадав респондент Б. Сідельник:

«По-перше, було два приходи радянської влади, два приходи німецької влади. Якщо говорити про перший, то буде [19]39-ий рік — [19]40-ий. Поляки втікають, німці по н'ятам йдуть. І німці дійшли до Львова, до Городецької Рогатки. Вони навіть на Привокзальну не дійшли, німецькі війська, а стрималися там, де є зараз завод Львівсьільмаш. Там була церквочка така, то Богданівна називалася, церквочка дерев'яна напроти Сільмагу [завод сільськогосподарської техніки], і вони там стояли своїм табором: коні, вози, машини, мотоцикли і так далі. Вони сюди дійшли, там стали, може, якісь патрулі поїхали звітам до Привокзальної сюди на розвилку. І вони повернули, і вони навіть не ночували ні одної ночі, бо був приказ Гітлера: відступайте, віддавайте то росіянам. І вони, значиться, мали відступити. Но тут на Привокзальній, то там, розумієте, то вже я не бачив, то мені розказали, що поляки, польки-поляки зносили сталь, бронзу кидали на купу на переробку на кулі для польської армії. То там була купа величезна тих, скажем, бронзових мездилів [?] накидано, якісь там машинки кухонні і лезвія, купа лезвій, тих, ну, желетки до голеня, то їх там було, може, на фіру набрати можна. То всьо дуже добра сталь, із того зроблять карабіни і так далі. Які карабіни робити, як німець вже туво всьо вас розігнав, за два тижні і він у Львові, а їм ще в голові карабіни. Но так то... То німці на то подивилися, сфотографували і поїхали назад, розумієте. То був, парадокс був. І німці відступили. Як їхали через Городок на машинах, на мотоциклах, то я їх бачив. Озброєні до зубів, рукави позакочовані. І тії танкетки, і то всьо перло, перло на Львів. Ми то всьо бачили, но ніхто не підходив до машин, бо ніхто не стане, і нема що з ними говорити. Батько то всьо бачив також. Але батько мав можливість поговорити з німцями. Німецьку мову знає. А вони як їхали на Львів, то вони на ринку в Городку останувалися. Там повно машин було, мотоциклів, то всьо і так далі. Батько там підійшов до німців, до якогось офіцера і заговорив по-німецьки. Представився, що «я бувший солдат австрійської армії і так далі, от ви їдете тудя, чого можна очікувати?» Мабуть, так він з ними говорив. Офіцер батькові відповів, що «ми вертаємося назад на стару границю, не на стару, а на границю Сана по Перемишлі. Ми вертаємося, ми тут не будемо зараз, але ми ще сюди повернемо». І тільки всього було розмови батька з німецьким офіцером якимсь. Батько то

весьо вже знав, але через скільки-то, півтора року знова наступ, і німці вже поперли і поперли. Але як тільки німці відїхали з Городка і зі Львова аж за Сан, то тоді почала наступати радянська армія. А вона наступала, ну по-перше, то все в залежності від того, чи танки йшли впереді, чи солдати, піхота топала. Ну, я ж казав, що солдати — то всі були азіати, косоокі, чорні, замурані, в обмотках. Карабіни довгі їх по п'ятах били. Зачухані в тих... Літо було, а вони були одіті в тих шапках з тими шпiцями [загострені догори]. Ну, і наш нарід, то як побачив, яка то біднота лізе, як вони кидаються по skleпам [по магазинах. — Ред.] викуповують все підряд, що то буде, не рахувалися з грішми, а так жменями ті гроші кидали на прилавок. Лапав [крав. — Ред.] то, що заказав, чи то були бюзгалтери, чи то були труси, чи то шо було, чи то сорочки — весьо за пазуху пхали, де тільки міг, і йшов дальше. Командіри тих рот їх виганяли насилу з магазинів, бо розбивається похід, стрій лопає. То таке перше. І потому вони йшли, то мусів співати пісню, і частіше весьо співали пісню «Выходила на берег Катюша». Ми то весьо слухали, як то та банда реве ту пісню, ми не могли зрозуміти, що до чого, от. Якщо співали українську пісню, то було дуже рідко там, наприклад, українська пісня «Копав, копав криниченьку», то ми розуміли, а там ті російські — ми нічо не розуміли, що до чого. Та й люди, котрі слухали то і бачили, то хрестилися, що яка пошесть йде на нашу землю. Ну, а вже частини перейшли, вони познімали польські казарми. Танки вїхали, величезні танки, такі 54 тони, то дуже великі танки, на ринку стояли, і вечером кіно показують, моментально екран, кіноапарат, і показують кіно. Показували кінострічки про працю колгоспників на полях; як комбайни косять, молотять, як дівчата там співають: «Ану-ка девушки, ану, красавицы» [наспіває], во то во. Співають, і люди на то весьо дивилися. Ну, в нас того нема, бо шоби так комбайн косив, — кожний серпом то все робив. То троха інтересувало. Ми діти, то ми дивилися на то якраз з двох боків, з тої сторони, з тої сторони, бо то просвічує. Шмата біла, є біла шмата. І з тої сторони образ, і з тої сторони. То ми там щодня дивилися кінофільми. Тільки стемніє — ми в кіно, вони нас пічкали цілий час кінофільмами і газетами, і газети роздавали безплатно направо-наліво. Всякі газети, які тільки були, в основному все це було на російській мові. Для мене трудно було зрозуміти ті слова. Буква «ы» російська, твердий знак російський. Правопис тоді був цілком інший, то я то весьо шлябізував [тобто засвоїв, навчився того]. А українських газет, що в Києві вийшли, — таких було, то майже не було, а весьо було привезено з Москви, чорт знає звідки. І то роздавали людям жменями ті газети, а я, смаркач, під паху носив до хати, віддавав татови, тато сортував, дивився і шось з того вибирав. Значить, газетами нас закинули, листівками тоже, показували то райське життя. І, ну, в нас ті продукти, які були, скажем, в Городку, вони вже скінчилися. Млини не мали муки, і пекарні не мали з чого хліб пекти, і почалася карточна система. Ну, то вже інша справа, як кормилися ми. Кожний шось в хаті мав, крупу чи шось-то. Ми, навіть, на перших порах мололи на млиночку до кави пшеницю або кукурудзу, крупу робили з того. То тато вечерами сидів, крутив млинок, то я крутив тоже, а мама пляцки вже робила, і такво потрошки виживали. А потому з кожним днем почали підкидувати продукти на Західну Україну з Києва, Харкова і звідтам, то появилася масло, цукерки, оселедці, риба, то весьо. То ся весьо появило. Но зато в Києві масла не можна було дістати [сміється], в Харкові тоже. То, значиться, ті всі

норми продуктиві перескочили аж на Західну Україну, і тут робилася показуха, що “в нас все є, чого вам тільки душа забажає”⁴⁵.

Зі спогадів А. Помірчої:

«Перший раз прийшли, казали, «москалі» [росіяни], так. То вони прийшли перший раз, то вони, як то вам сказати, то-то тоже зачили вони так гей всіх брати під увагу, та котрі студенти де були. Ту вчилисі наші хлопці, як тойво Рибак вчивсі, і ту зо Мишани був такий хлопець Чура, вони сі вчили, студентами були. То їх то так ту в Мальчицях помурдували їх. Так то, я то пам'ятаю, я вже була во. А то в нас в сусіді була сільська рада, вони ту є як попривозили ті хлопців сюда ранені. Того ідного так скинули, то навіть пам'ятаю, що то якийсь був свій, бо каже, бо як скинули того Геніка Чуру зі Мишани, то, каже, він так дуже застогнав, а ми с том своим подружком, що я вам повідала, що вона потім впала з тої машини, ми вилзли на наш стрих [на горище. — Ред.], а на нашім стриху там було віконце, то ми собі вхилили, а то була трета хата, сілірада, від нас дому. І там всі так ті трупи і ті ранені, всьо возили тудя. І ми всьо так на стриху слухали, так. Ми то всьо слухали, ми то дивилисі то, а потім прийшли москалі, вони прийшли до нас до хати і казали, щоби ми сі привезли того Рибакя і скинули там під парканом в сіліраді, і саньми, то було в місяці березні і казали щоби привести когось, чи то не пам'ятаю, не пізнали ми хто то. Ми кажем, привели нас з том колежанком, ми кажем: «Не знаєм, хто то». А колись студенти мали такі штани гранатові, а такі голубенькі, як тепер міліція має. Тепер червоні мають, а то такі голубенькі. То була їх така, такі штани вони мали, такі костюми. А його привезли, скинули, то він був такий дуже, я не знаю, цілий гей в саджі замураний, і всьо тово лице зірване. А ми знали, хто то, але ми казали, що ми їх не знаєм, ми сі не признали. Ми сі до него не признавали, то його так скинули під плотом, так і той. Потім його сестру як везли так. А сестру як везли, то вона так, так пам'ятаю попід село везли саньми, на саньох кіньми, а вона мала таку рожову сукеньку. І так таво сукенька, а вони ше во її в зад встрілили, і так та сукенька її сі волочила. А я кажу, ми сі з том мом подружком дивили через вікно в нас вдома, не в неї, но в нас, бо то так наша хата так гей більше тувю при селі, а її тудя дальше, шось три хаті від нас. І ми так сі подивили на то, кажу та «йой, то Марисю повезли Рибаківу». Так я то пам'ятаю. Так тоже так всіляко було, знаєте, всіляко було»⁴⁶.

Зі спогадів І. Шуль:

«Вертаюся до Львова, щоб продовжувати навчання. Але вже не Академія закордонної торгівлі, а Інститут радянської торгівлі. Інститут радянської торгівлі. Що змінилося? Те, що вже вчитися не треба було так багато, як тоді. Але що було? Була дуже холодна зима перша. Дуже холодна зима. І я привезла собі, але пізніше я не могла їздити, бо то була... За кордону треба було мати пропуск. То я дуже рідко могла до батьків поїхати до Перемишля. Але якось я ще вспіла поїхати і привезти собі перину, яка мені пізніше, як я вже була в Києві на практиці, весь одяг, і перина, всьо мені пропало вже. Мені дуже багато весь час всього пропадає. Дуже холодна була зима. Дуже холодна. Потрібно було вчитися. Беру ту історію КПРС. Так? Розігрілася, розігрілася в перині, прочитала до тої неділі нещасної [«Кривава неділя»? — Ред.] і засипляю [сміх]. Ясно. Спочатку писати на чому не було. На газетах, на якихось шпаргалках писали, не було

паперу, нічого. Ну, ясно. Ні харчування, ні нічого. Що то говорити. Ну та... Не можна чим похвалитися, що було то життя добре. Молода. Розумієте? Ще молода. Вчитись хочу. Закінчити хочу. Щось хочу мати. Та й вчилася, та й вчилася. Навіть після... То закінчила другий курс, так, після третього курсу, навіть як відмінницю, мене возили..., я їздила і в Москву, і в Ленінград, і навіть і там ми були. І то. Як відмінницю навчання. Але вже на четвертому курсі було мені..., стипендію діставала, так. Ну, що купити було, знаєте як то, як купила собі панчохи — то аж там десь в Москві чи де-е-е-е [сміється]»⁴⁷.

По-третє, респонденти наголошують на лояльній чи навіть приязній зустрічі населенням Галичини німецьких військ. Відбувалося це тому, що радянський режим за два роки (з 1939 до 1941 р.) знищив тисячі українських політичних в'язнів; до того ж український національний рух мав надії на відновлення незалежності України як держави. Однак від самого початку німецька політика щодо України мала ознаки окупації й колоніального трактування⁴⁸. Зі спогаду А. Помірчої:

«<...> Як прийшли німецькі — наші сі дуже радували українці. Дуже сі радували. То я так пам'ятаю, то як во церква наші, то на долі так, знаєте, синьо-жовтий флаг всьо так тово. А потім німці казали скинути то, їм сі не подобало. Так пам'ятаю, пам'ятаю, як то прийшли ті німці сюда. Так наші дуже, так гей зачили пісні співати, всьо так гей величатисі, а потім шось німці їм не дозволили то всьо. Тодий зачили, як стали забирати до Німеччини то, тоди люди виділи, що то вони можут зробити, і то таке потім сі то всьо»⁴⁹.

Четвертою дуже чіткою особливістю є опис ставлення мешканців Західної України і українців, які народилися у Східній Україні, до самого факту Другої світової війни. Якщо для «східняків» війна була і залишається Великою Вітчизняною війною і вони до сьогодні святкують перемогу «наших» у війні, то галичани мають цілком інше ставлення до цього історичного факту. Вони не вважають 9 травня — Днем Перемоги, оскільки вважають, що війна для них продовжувалася до повної поразки національного підпілля ОУН-УПА від радянського комуністичного режиму у середині 50-х рр. ХХ ст.

По-п'яте, частина опитаних галичан, як і східняків, після репатріації на батьківщину була заарештована і відправлена у радянські табори Сибіру чи Казахстану. Приводи для цього були різні. Причиною арешту і висилки могло стати перебування респондента у Німеччині (випадок з С. Тупісем, А. Помірчою) або участь респондентів у підпільних національних організаціях (О. Гандецький, В. Собків, П. Говіщак)⁵⁰. Цікавим є той спосіб, у який респонденти, котрим довелося побувати на примусових роботах двох тоталітарних режимів, трактують сьогодні свій досвід. Знаходимо дві абсолютно різні позиції щодо цього. Респондент М. Михайлов (народжений на сході України) переконаний, що радянському режимові треба пробачити, «бо вони свої», на відміну від німецького окупаційного режиму⁵¹. З іншого боку, всі респонденти-галичани свідчать, що для них як радянський, так і нацистський режими були однаково важким випробуванням. У їхніх розповідях відсутній «свій» та «чужий» режими. Вони обидва є чужими для західноукраїнського населен-

ня. Про це йдеться у спогадах А. Гурної, Б. Сідельника, І. Шуль, М. Ряпич, Л. Мухи, П. Говішака, О. Гандецького⁵².

Спільна риса історій колишніх примусових робітників з Галичини і оstarбайтерів полягає у тому, що всі респонденти розповідають про унікальний досвід війни, пережитий на чужій території. З одного боку, респонденти розповідають про це як про взаємовідносини «свій — чужий», що є головною тематичною домінантою записаних інтерв'ю, а з іншого боку, «чуже» для них — це те, що дало їм можливість вижити під час воєнних подій. Майже усі респонденти (переважно чоловіки) відзначили, що невідомо, як склалося б їхнє життя, якби не мобілізація на роботи до Райху⁵³.

Рабська чи примусова праця передусім асоціюється у респондентів з розлученням із батьками, родичами, друзями, з примусовою депортацією, з незвичними побутовими й економічними умовами.

На початку статті ми зазначали, що вибір респондентів був здійснений таким чином, щоб проаналізувати життєві історії українців — різних груп жертв нацизму. До однієї групи належать цивільні робітники, примусово вивезені на роботи до Третього Райху, до іншої — колишні в'язні концтаборів. У першій групі цивільних примусових робітників ми виокремили дві підгрупи, які чітко відрізняються за тематикою розповідей:

- 1) працівники промисловості;
- 2) робітники сільського господарства/рільництва (ця підгрупа є значно більшою серед опитаних галичан — це специфіка використання працівників саме з цієї території).

Оскільки більшість галичан працювала у сільському господарстві Райху, то ми зупинимося більш детально на аналізі саме цієї підгрупи інтерв'ю. Відзначимо, що значна частина респондентів-галичан, яким довелося працювати у господарствах бауерів, — сільського походження. Свої особливості мав процес вивезення робочої сили з галицького села. Нагадаємо, що у селах поширеною була практика розподілу мобілізаційних планів, які здійснювали волосні старшини, сільські старости (війти), представники громадських організацій (УКК), сільські священики. Після призупинення добровільних наборів серед галичан сільські старости (війти), «мужі довір'я» від УКК, місцеві священики «лише їм відомими методами знаходили таких “добровольців”»⁵⁴. До добровільно-примусових акцій набору належало розсилання із сільських рад повісток із призначенням виїзду на роботи. Про те, як отримували повістки із сільрад, розповіли майже усі опитані. Адміністрація сіл включала до списку мобілізованих насамперед сиріт, напівсиріт, неблагонадійний елемент села, багатодітні родини⁵⁵. З початком війни в окупованому селі передусім порушуються міжособистісні зв'язки, з'являються старости/війти, поліцаї, які до війни були добре знайомими членами сільської громади, інколи навіть родичами, а згодом вони — «свої» — складають списки молодих людей, які мають виїхати на роботи до Райху. У місті процесом мобілізації робочої сили займалися «біржі праці», чи «уряди праці» (як

їх називали у Галичині). Отже, після негативних вражень від вербування, перевезення, відбору/продажу робочої сили галичани потрапляли у господарства німецьких бауерів. Робота у господарствах описується як давно знайома для респондентів. З інтересом порівнюють респонденти види сільськогосподарських культур, що вирощуються, методи ведення господарства, організацію в цілому сільськогосподарських робіт. Подив і захоплення у українців викликає німецька сільськогосподарська техніка, дисциплінованість у виконанні різних видів робіт. Друге місце посідає опис житлових умов, деталей побуту, чіткого розпорядку робочого дня, виконання самих робіт, визначених для іноземних робітників німецькими господарями. Галичани, які народилися і виросли у селах, значно легше перенесли перебування на сільськогосподарських роботах у Райху. Це пом'якшило гостроту кризи ідентичності, яку гостріше відчували галичани — промислові робітники.

Спогади галичан, задіяних на промислових підприємствах (невеликих приватних підприємствах, шахтах), цілком відмінні від спогадів сільськогосподарських робітників. Тематично їх об'єднує тільки досвід перевезення до Німеччини, всі інші сюжети їх наративів, через зрозумілі причини, є іншими, а оцінки, які подаються у них, можуть бути абсолютно протилежними. Для галичан, які потрапили на роботу на промислові підприємства, основною проблемою розповіді стала проблема голоду і пошуку засобів до існування. Ця лінія є тематичною домінантою інтерв'ю «промислової групи». Друге місце посідає опис житлових умов, деталей побуту, графіку робочого дня, специфіки роботи, відпочинку. Особливою у цих розповідях є оцінка німецького населення, а саме тих, з ким пліч-о-пліч протягом декількох років довелося працювати на фабриці, заводі. Співчутливе, часом доброзичливе ставлення німецького населення, його допомога, підтримка, а інколи і солідарність у несприйнятті нацизму конструюють образ «чужого» як «свого іншого»⁵⁶. Хоча зазвичай у спогадах відчувається цей контраст, однак галичани сприймають німецьке населення із симпатією. Саме в контексті катастрофічного становища з продуктами харчування колишні примусові робітники пригадують співчутливе до себе ставлення, підтримку і допомогу тих робітників-німців, з яким їм довелося працювати. Зі спогаду А. Чорнобай:

«А мені було добре коло мої старенької. Була старенька. Дуже була добра жінка. Дай їй Боже царство небесне. Вона була так, як моя рідна мама. Вона ся бояла, щоби я не змерзла, чи я їсти не хтіла, аби мені щось зле не було. Вона мене дуже, дуже любила, а я її вважала [догоджала]. Тільки за то мене любили. І так-то...»⁵⁷

З іншого спогаду, респондента С. Головацької:

«Навіть дуже... одна така була, що я вам кажу, не раз я там щось відбираю, а вона мене обійняла: «Май, майне лібе кіндер» — «Моя люба дитино». «Майне лібе кіндер». Помахала головою. «Майне лібе». Так їй шкода було, що той во. Ну, денекутрі [діалектне — деякі] навіть дуже добре ся відносили... Я пам'ятаю, жи німець жовнір, я певно йому ся подобала, жи вибирав білизну, передав через машиніста хліба. Машиніст мене кличе і дає мені хліба, а я кричу [сміється], кажу: «Нащо мені його хліб? Та ми не голодні». А жовнірові сі здавало,

а може йому ся дівчинисько подобало? І передав мені хліб. А він мене кличе: «Ком, ком, ком Софія, [сміється] бутерброде». Так було всяке»⁵⁸.

До другої групи ми зарахували спогади в'язнів концтаборів. У післявоєнному Радянському Союзі до цієї категорії жертв нацизму ставлення було інше, ніж до депортованого на роботи цивільного населення. Хоча шлях українців до Райху був однаковий для цих двох груп — не з власного на те бажання, однак після війни у радянський історичний простір були допущені «відредаговані» згідно з радянською ідеологією спогади в'язнів, тоді як остарбайтери не отримали взагалі права на збереження власної пам'яті про події війни.

Основне місце у розповідях в'язнів німецьких концентраційних таборів відведене описові голоду і пошуку якихось засобів до існування. Якщо у спогадах українських цивільних робітників, які працювали у промисловості, виділяються символи і образи, навколо яких групуються окремі висловлювання, наприклад «суп із брукви», то у спогадах в'язнів концентраційних таборів (далі — КЦ)⁵⁹ це символ голоду, катування працею до смерті. Респонденти зазначають, що не один раз задумувалися над можливістю власної смерті.

Зі спогаду О. Дудки:

«Той комендант, як нас, значить, привезли, каже так: «Май лібе фройден, баюнс гіа іст кайне лебен. Баюнс віконт нур фюрге штербен». То є: «В нас життя немає. До нас приходять тільки умирати». І як то по-німецьку, як воно то: «Вас ест айне вас вольте ніхт бляйбен гіа, ді кенен гейн гетс фо» — «як хтось не хоче тут бути, може собі йти геть». За ним жалувати ніхто не буде [сміючись]. О так. І то. О, і потім каже: «О алзу алес волен бляйбе гіа» — «всі хочуть тут бути»⁶⁰. Так?!»⁶¹

Постійний голод притуплював бажання думати. Голод не лише фізично знищував людину, але й духовно і морально. Напівголдне існування вело до поступового «виродження» людини. У спогадах цієї групи обов'язково трапляється історія про рятівника/рятівників (такого ж в'язня чи групу в'язнів, наприклад, земляків), які допомогли вижити на початку перебування у так званих «карантинних бараках» табору⁶². Зі спогаду Б. Сідельника:

«І так йшли день за днем, день за днем. В тому бараку із-за тої їжі, котра була недостатня, я почав пухнути з голоду, і ноги мої внизу, кісточки, вирівнювалися опухлизою. Десь приблизно понад місяць в той час, в один день (то була неділя) до могого бараку підійшов мужчина [прикурює сигарету], а до бараку, не так до бараку, як до колочого дроту, котрий огорожував барак. Підійшов мужчина, гарно виглядав, і запитав: «Чи є хто з Львівської області?» Я сказав, що «Я є». «А звідки ти?» «А я зі Львова». «О, зі Львова. А де ти живеш у Львові? То-то, то-то». Я розказав, де я живу. Він сказав: «Шо я. А як твоє прізвище?» Відповів. Він каже: «Та я ж твого батька-то знаю, бо твій батько агроном, бо твій батько їздив по селах пропаганду вів, сівозміни сільськогосподарські, і він багато разів в мойому домі ночував. Він інвалід на праву руку. Правда?!» Я кажу: «Правда». «Почекай, почекай. Я шось зроблю. Я тебе звідси витягну, з того карантину». Бо я там вже доходив [помирав. — Ред.]. Він побіг, то була неділя, яких мінут 15–20 прибігли хлопці, чоловік десь, може, 10–12, наші, галичани, кожний шось приніс. Но головне то, шо мені подарували через дроти, пере-

дали миску зупи густої, якісь макарони, якесь м'ясо там було. «На поїж». За огорожу, і почав їсти. Тут до мене, звичайно, підбігли товариші з тюрми, котрі ми разом приїхали. Ну, то треба було з ними поділитися. І ми до тої миски стали кругом шість чоловік, кожний витягнув ложку і по черзі ложку набирав і клав в рот. То ше добре, що шість, бо більше не знало, про то шо мені такий подарунок потрапив. Ми ту миску моментально змолотили, хлопці мене випитали відки [звідки] я, шо я і так дальше. Самі вони представилися. “Я зі Львова”, “я зі Стрия”, “я з Тернополя”, “я з Коломиї”, “я з Івано-Франківська”, то всьо так розказали, а цей основний котрий знав мого батька каже: “Нічого. Я тебе витягну”. Записав мій номер і в понеділок зробив справу, що мене з карантинного бараку витягнули на робочий барак, та ще працювати в кухню, але в підвал, там, де чистять картофлю, капуста, брукву і так дальше»⁶³.

Саме підтримка на початкових етапах перебування у таборі була надзвичайно важливою подією у житті в'язнів. Основне місце у спогадах посідає розповідь про трудову діяльність, табірний режим, ієрархію в'язнів. Виокремимо також розповіді про міжнаціональні відносини між в'язнями. Вагоме місце у наративах посідає опис постійної зміни концентраційних таборів, переведення в'язнів з одного КЦ до іншого, що дає респондентам сьогодні можливість порівняти в'язничні умови у різних таборах. Дуже яскраво і детально описують респонденти день свого визволення. Для них День Перемоги має менш важливе значення, ніж день звільнення з КЦ (пригадують місяць, день, годину звільнення).

Наступною домінантною темою у розповідях респондентів, як в'язнів КЦ, так і цивільних робітників, є тема репатріації. Ця наукова проблема взагалі «випадала» з поля дослідження як за радянського часу, так і сьогодні. На відміну від інших держав, куди добровільно поверталися ті громадяни, кого війна закинула далеко від дому, в СРСР була створена спеціальна система репатріаційних органів для повернення своїх громадян (часто примусового). Ця система була створена для цілковитого контролю радянської влади над перебігом процесу репатріації, складалася з різного роду репатріаційних органів, керувалася у своїй діяльності державними постановами і розпорядженнями, діяла як за кордоном, так і в СРСР⁶⁴. На політику СРСР щодо своїх репатріантів вирішальний вплив мали два чинники: прагнення не допустити нової еміграції, яка б, на думку Сталіна та його прибічників, неминуче стала б знаряддям антирадянської політики в руках певних закордонних кіл, а також безповоротні втрати під час війни і можливість їх часткової компенсації репатріантами⁶⁵. Тому всі особи, які потрапили за межі Радянського Союзу під час війни, мали бути повернені. З цією метою було створено відповідну систему репатріації, структуру якої умовно можна поділити на дві складові: органи зовнішньої репатріації, створені за кордоном, та органи внутрішньої репатріації, що діяли на території СРСР.

Загальний відсоток тих, хто повернувся добровільно чи був примусово повернений до Радянського Союзу, становив приблизно 84 % від загальної кількості усіх виявлених радянських громадян за кордоном після війни і мав би свідчити про успішність репатріаційної політики комуністичного режиму. Порівняємо цей усереднений відсоток з тим, що стосувався України і чотирьох західноукраїнських областей

(Галичини). Частка тих репатріантів, які повернулися на західноукраїнські землі, становила лише 42 % від загальної кількості галичан, які опинилися за кордоном у вирі Другої світової війни⁶⁶.

Перші розчарування чекали на колишніх депортованих відразу після звільнення. На їхні настрої негативно впливало безвідповідальне ставлення до власних обов'язків радянських офіцерів, призначених до органів репатріації. До того ж матеріально-побутове становище в таборах репатріантів було далеко не задовільним. Інколи люди під час дощів змушені були перебувати просто неба, не одержували ані гарячої їжі (й навіть хліба), ані медичної допомоги. Через відсутність транспорту репатріанти змушені були існувати в таких умовах два та більше місяців. Основними причинами затягування часу перебування радянських громадян у збірних таборах за кордоном були їх перевірки органами держбезпеки. На кожного репатріанта було заведено так звану фільтраційну справу, що містила, серед іншого, реєстраційну картку з відбитком вказівного пальця його правої руки. Окрім перевірок, які проходили репатріанти, їх використовували як безоплатну робочу силу. Так, репатріанти працювали як вільнонаймані робітники у радянських військових частинах; використовувалися для роботи при військових лікарнях; для збору врожаю на полях.

Стосовно «переживання» репатріантами свого (добровільного чи примусового повернення) на батьківщину відзначимо, що у багатьох спогадах ми зустріли опис ситуацій, коли респонденти намагалися оминати усі радянські репатріаційні збірні табори і поверталися додому самостійно. Це, звісно, не спростило їм життя після повернення, бо так звану «фільтрацію» вони були змушені пройти у будь-якому разі для отримання радянських документів.

Репатріантів із числа вивезених за кордон на примусові роботи можна поділити на такі групи. Це передусім ті, що були (а) відправлені за місцем проживання (ці люди найменше постраждали від радянської системи); (б) зараховані у робочі батальйони (відбули свого роду 1–2-річне покарання); (в) призвані до радянської армії; (г) використані на роботах при радянських військових частинах і установах; (д) передані органам НКВД.

Вивезення на роботи до нацистської Німеччини і репатріація в СРСР позначилися на усьому подальшому житті цих людей. Страх перед режимом, що сформувався у післявоєнні роки, призвів до «придушення» пам'яті про події Другої світової війни. Для більшості з них їхня повоєнна доля була дуже тяжкою. Відірвані від рідного ґрунту однією тоталітарною державою, після повернення додому вони були експлуатовані, контрольовані й переслідувані іншою, не менш безжальною. Навіть у тих випадках, коли репатріанти щасливо поверталися до мирного життя, вони не позбувалися тавра «неблагонадійних». Очевидно, мешканці Галичини краще за інших громадян Радянського Союзу усвідомлювали це і, здебільшого, опиралися поверненню до країни, де панував радянський режим. Для галичан навіть найгірші випробування у нацистській Німеччині збереглися у пам'яті у менш негативній формі, ніж повернення та проживання в СРСР — країні комуністичного режиму.

За часів Другої світової війни з теренів України (точніше, УРСР) було вивезено/депортовано близько 2,4 млн осіб (у тому числі близько 350 тис. осіб — із західних областей УРСР), які утворили потужне джерело іноземної робочої сили у Третьому Райху⁶⁷. Велику частку цього контингенту склали молоді некваліфіковані робітники, які на перших порах досягали високих норм виробітку навіть у порівнянні з німецькими робітниками. Нелюдська експлуатація робочої сили у неволі призводила до її передчасного виснаження, каліцтв, масових захворювань і травматизму, згодом високої смертності. Українські робітники, які працювали у промисловості, були задіяні переважно на надзвичайно важкій, брудній, небезпечній роботі, ненормованій у часі, без належної охорони праці, із завищеними нормами виробітку і заниженими нормами харчування, із жорстокими покараннями за найменші порушення порядку. Переважно у трудових таборах були жакливі санітарно-гігієнічні умови, постійне відчуття голоду, відсутні належні приміщення тощо. Недарма абсолютна більшість опитаних нами учасників описаних подій одноставно називає ці часи існуванням «у неволі», «у рабстві».

Водночас слід підкреслити, що умови неволі певною мірою відрізнялися для українців із західних областей УРСР та з її східної і південної частини. Що ж до галицьких українців, то вони визначалися терміном «напівприсяжні чужинці» (нарівні з прибалтами), які переважно добровільно зголосилися на працю у Німеччині, або терміном «чужинецькі робітники непольської народності з прилучених східних земель»⁶⁸. Це дало можливість встановити наявність специфічних соціальних статусів українських остарбайтерів і галицьких робітників і детально описати їх.

Цивільне населення райхскомісаріату Україна мало не спочатку зазнало на собі здебільшого насильницьких методів набору і виїзду на працю, і тому на позначення цього процесу стосовно них доцільно вживати термін «депортація». Переважна ж більшість галицьких українців зголошувалася до виїзду на добровільних засадах, тому авторка вживає стосовно них термін «вивезення». До насильницьких методів окупаційна влада у райхскомісаріаті Україна вдалася вже на початку 1942 р., на теренах дистрикту Галичина такі методи почали застосовуватися не раніше середини 1943 р., коли тут розпочалися масові облави.

Українське населення, яке зосереджувалося у райхскомісаріаті Україна та прифронтових смугах, стало основним резервом для промисловості нацистської Німеччини, де умови праці й життя були найтяжчими. Галицькі українці працювали переважно у сільському господарстві або на приватних невеликих підприємствах. Отже, направлення на важчі або порівняно легші роботи у Третьому Райху також є суттєвою відмінністю у становищі українців з різних теренів країни.

Можна виокремити також низку відмінностей у використанні українських робітників після прибуття до Німеччини та розподілу на різні роботи. Вони стосувалися:

- порівняно легших умов праці для галичан, її певної оплати, надання їм одного вільного дня на тиждень, оплати втрати працездатності внаслідок травмування,

можливостей лікування, можливостей підвищення кваліфікації на спеціальних курсах тощо;

- кращих для них, у порівнянні з остарбайтерами, умов побуту (проживання в окремих бараках, можливість мати свою Службу Божу, виходити за межі таборів, одержання карток для придбання продуктів харчування, одягу і т. ін., можливість дістати відпустку, листуватися з родиною, надсилати і одержувати посылки, можливості одруження, народження і виховання дітей тощо).

Галицькі українці вповні скористалися з можливості легалізації своїх громадських організацій і від початку окупації створили на теренах краю цілу їх низку на чолі з УЦК. Завдяки діяльності цих організацій і передовсім УЦК галицькі робітники, яких вивозили до Третього Райху, одержували відповідні документи (аусвайси); ці ж допомогли організації піклуватися про умови їхньої праці у Німеччині та опікувалися їхніми родинами в Галичині. Моральну підтримку вивезеним як у краю, так і у Німеччині, надавала Греко-Католицька Церква. Нічого подібного у «підрадянських» українців не існувало. Треба підкреслити, що громадсько-політичні інституції галичан досить часто надавали допомогу й українським остарбайтерам.

Але всі ці відмінності, досить важливі для реального життя на чужині, все ж не могли суттєво змінити положення невольного робітника. Війна зрівняла долі українців з різних теренів і земель. Потрапивши до Німеччини, і галицькі робітники, і їхні земляки з Наддніпров'я чи Слобожанщини опинялися у неволі й підлягали експлуатації в дуже тяжких, інколи нелюдських умовах. Однаково тяжкими для них були пересильні табори, перевезення, праця у важкій, передовсім гірничорудній промисловості, високий рівень травматизму та каліцтв, самогубств і смертності (особливо у концентраційних таборах), жакливі санітарно-гігієнічні умови тощо. Об'єднані тяжкими умовами праці і побуту, обидві частини українських робітників тягнулися одна до одної, намагалися підтримувати і допомагати, чим могли. Це робили й представники громадських організацій галичан, і окремі особи; як на роботі, так і за місцем проживання.

¹ *Невиздана*. Усні історії остарбайтерів/Авт.-упоряд., ред., вступ. ст. Г. Г. Грінченко. — Харків, 2004. — 236 с.

² *Сербин Р.* «Велика Вітчизняна війна»: советський міт в українських шатах//*Сучасність*. — 2001. — № 6. — С. 63–88.

³ Див., напр.: *Загорулько М. М., Юденков А. Ф.* Крах плану «Ольденбург» (О срыве экономических планов фашистской Германии на временно оккупированной территории СССР). — М., 1980. — 375 с.

⁴ *Невиздана*. Усні історії остарбайтерів... — С. 25.

⁵ Записано 2.09.2005 р. у с. Пуятичі Городецького району Львівської області від А. Гук, 1923 р. нар.

⁶ Записано 9.05.2005 р. у м. Самбір Львівської області від О. Гандецького, 1925 р. нар.

⁷ Записано 18.06.2005 р. у с. Борщовичі Пустомитівського району Львівської області від А. Маєвської, 1930 р. нар. Записано 9.05.2006 р. у м. Самбір Львівської області від М. Ряпич, 1930 р. нар. Записано 25. 09. 2005 р. у м. Львові від Ю. Замлинської, 1936 р. нар., і П. Замлинського, 1933 р. нар.

⁸ *Рекотов П. В.* Органи управління на окупованій території України (1941–1944)//УГЖ. — 1997. — № 3. — С. 100.

⁹ *Енциклопедія Українознавства: Словникова частина/За ред. В. Кубійовича.* — Львів, 1993. — Т. 1. — С. 360; *Антонюк Н. В.* Українське культурне життя в «Генеральній Губернії» (1939–1944 рр.): За матеріалами періодичної преси. — Львів, 1997. — С. 11, 18.

¹⁰ *Паньківський К.* Роки німецької окупації. 1941–1944. — 2-ге вид. — Нью-Йорк; Париж; Сідней; Торонто, 1983. — С. 12–13.

¹¹ *Косик В.* Україна і Німеччина. Париж—Нью-Йорк—Львів, 1993. — С. 346.

¹² Професор В. Кубійович (1900–1985) — визначний український географ, демограф і картограф, вчений-енциклопедист, дійсний член Наукового Товариства ім. Шевченка, громадський діяч. Під час нацистської окупації очолив Український Центральний Комітет — загальногромадську організацію українців у генеральній губернії. Комітет керував благодійними, освітніми, культурними, церковними і частково господарськими справами українського населення цієї губернії, до якої з 1941 р. була включена і Галичина.

¹³ *Кубійович В.* Українці в Генеральній Губернії 1939–1941. Історія Українського центрального комітету. — Чикаго, 1975. — С. 10–11.

¹⁴ Вважаємо за доцільне використовувати архаїчну лексику (історизми) для збереження колориту епохи і для точної ідентифікації реалій, які існували в період Другої світової війни на території окупованої України (див. також: допомогові комітети, Український допомоговий комітет (УДК)).

¹⁵ Скориставшись цим дозволом, українці з генерал-губернаторства всюди переорганізували вже існуючі (але не легалізовані німецькою владою) комітети в округах чи повітах на українські допомогові комітети. З метою координації їх діяльності у липні 1940 р. у Кракові було створено Український центральний комітет (УЦК), який очолив В. Кубійович. Після приєднання Галичини до генерал-губернаторства галицькі українці організували у Львові Український крайовий комітет (далі — УКК), що мав ті самі завдання, що й УЦК у Кракові. Його очолював К. Паньківський. Допомогові комітети були створені під керівництвом окружного (міського) старости, якому вони підлягали адміністративно. У Галичині назва «допомогові комітети» не прижилася, тому тут їх називали «окружні комітети». Допоміжними органами допомогових (чи окружних) комітетів у Галичині були делегатури. Центрами делегатур стали повітові міста з польських часів. Найнижчою ланкою організації були так звані «мужі довір'я». Вони були зв'язковими між допомоговими комітетами або делегатурою та місцевим українським населенням. Відділи УКК створили 16 окружних і 31 повітовий комітет, 46 районних делегатур та 9 делегатур у передмістях Львова. Їм було підпорядковано всі громадські, культурно-освітні та інші організації. На початку 1942 р. УКК був ліквідований, а його функції перебрав на себе УЦК. Натомість у Львові почав працювати діловий осередок УЦК, очолюваний К. Паньківським, який став водночас і заступником провідника УЦК.

¹⁶ *Паньківський К.* Роки німецької окупації. 1941–1944. — 2-ге вид. — Нью-Йорк; Париж; Сідней; Торонто, 1983. — С. 209–210.

¹⁷ *Не забувайте про наших сестер і братів на чужині!//Львівські вісті.* — 1943. — 14–15 січня. — Ч. 7. — С. 3; *Наши обов'язок — держати зв'язок з нашими робітниками у Німеччині//Там само.* — 1943. — 4 березня. — Ч. 47. — С. 1; *Книжки для робітників та полонених збираємо у цьогорічному березні//Там само.* — 1943. — 13 березня. — Ч. 55. — С. 1; *Опіка над українськими робітниками з Генерал-Губернаторства в Райху//Там само.* — 1943. — 23 березня. — Ч. 63. — С. 2; *Писанка для робітників у Німеччині та полонених//Краківські вісті.* Краків. — 1943. — 13 травня. — Ч. 99. — С. 2; *Книжка для робітників у Німеччині.//Там само.* — 1943. — 28 жовтня. — Ч. 241. — С. 3.

¹⁸ *Паньківський К.* Роки німецької окупації. 1941–1944. — 2-ге вид. — Нью-Йорк; Париж; Сідней; Торонто, 1983. — С. 201.

¹⁹ *Паньківський К.* Роки німецької окупації... — С. 206; *Андрухів І. О., Француз А. Й.* Станіславщина: двадцять буремних літ (1939–1959). Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз. — Рівне; Івано-Франківськ, 2001. — С. 84.

²⁰ *Закордонні робітники в Німеччині (Від нашого кореспондента)//Краківські вісті.* — 1943. — 26 вересня — Ч. 214 (952). — С. 3.

²¹ *Семенов І. В.* Использование принудительного труда монополиями фашистской Германии//Некоторые вопросы всеобщей истории. — Челябинск. — Вып. 7. — 1972. — С. 126.

²² Там же. — С. 126.

²³ Записано 24. 06. 2006 р. у м. Львові від І. Цюпки, 1918 р. нар.

²⁴ *Закордонні робітники в Німеччині (Від нашого кореспондента) //Краківські вісті.* — 1943. — 26 вересня — Ч. 214 (952). — С. 3.

²⁵ *Качараба С. П.* Еміграція з Західної України 1919–1939. — Львів, 2003. — С. 360.

²⁶ *Осторога робітникам, що їдуть до Німеччини //Львівські вісті.* — 1941. — 28/29 листопада. — Ч. 122. — С. 3.

²⁷ *Львівщина у Великій Вітчизняній війні (1941–1945 рр.): Збірник документів і матеріалів.* — Львів, 1968. — С. 69.

²⁸ *Великий транспорт робітників до Райху //Львівські вісті.* — 1942. — 17 березня. — Ч. 58 (182). — С. 3.

²⁹ *Львівщина у Великій Вітчизняній війні ...* — С. 95.

³⁰ *Боротьба трудящих Львівщини проти німецько-фашистських загарбників (1941–1944).* Збірник документів і матеріалів/Упорядники Т. Смоляр, А. Ярошенко. — Львів, 1949. — С. 63.

³¹ Там само. — С. 66.

³² *Боротьба трудящих Львівщини ...* — С. 66–67.

³³ *Губернатор д-р Вехтер прощає 300 000-ного робітника з Галичини під час в'їзду до Райху//«Львівські вісті» 1943.* — 15 квітня. — Ч. 83 (503). — С. 2.

³⁴ *Боротьба трудящих Львівщини... — С. 75.*

³⁵ *Львівщина у Великій Вітчизняній війні... — С. 95.*

³⁶ *Андрухів І. О., Француз А. Й.* Станіславщина: двадцять буремних літ... — С. 85.

³⁷ Записано 25.09.2005 р. у м. Львові від Ю. Замлинської, 1936 р. нар., і П. Замлинського, 1933 р. нар.

³⁸ Антонюк Н. В. Українське культурне життя в «Генеральній Губернії» (1939–1944 рр.): За матеріалами періодичної преси. — Львів, 1997. — С. 46; *Безсмертя*. Книга пам'яті України 1941–1945. — К., 2000. — С. 214; Коваль М. В. Україна у Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939–1945 рр.) — К., 1999. — С. 177; Косик В. Третій Райх і українське питання//Вісник. — 1986. — Ч. 2. — С. 87; Паньківський К. Роки німецької окупації. — Нью-Йорк; Торонто, 1965. — С. 209.

³⁹ *Письма-послання* митрополита Андрея Шептицького з часів німецької окупації. Частина 2. — Йорктон, Канада, 1969. — 454 с.; Шептицький А. Письма-послання (1939–1944 р.р.)//До друку підготував І. Стефанюк. — Львів, 1991.

⁴⁰ Записано 8.05.2006 р. у м. Львові від Л. Мухи, 1926 р. нар.

⁴¹ Записано 27.02.2006 р. у м. Львові від Б. Сідельника, 1927 р. нар.

⁴² Польськ. «маєш дитину — візьми метрику, занеси до костюлу, і тоді будемо говорити про продаж землі». (Прим. ред.)

⁴³ Записано 3.03.2006 р. у м. Львові від А. Гурної, 1926 р. нар.

⁴⁴ Записано 5.05.2006 р. у м. Львові від М. Михайлова, 1925 р. нар. Записано 10.04.2006 р. у м. Львові від В. Поплавського, 1922 р. нар. Записано 29.04.2006 р. у м. Львові від Т. Кремльовської, 1925 р. нар. Записано 12.04.2006 р. у с. Вузлове Радехівського району Львівської області від В. Матерацької, 1923 р. нар. Записано 25.05.2006 р. у м. Львові від М. Арсеньової, 1927 р. нар.

⁴⁵ Записано 27.02.2006 р. у м. Львові від Б. Сідельника, 1927 р. нар.

⁴⁶ Записано 16.08.2005 р. у с. Мальчиці Яворівського району Львівської області від А. Помірчої, 1923 р. нар.

⁴⁷ Записано 15.08.; 8. 09.; 21.10.2005 р. у м. Львів від І. Шуль, 1918 р. нар.

⁴⁸ Жуковський А., Судбельний О. Нарис історії України/Ред. Я. Грицак, О. Романів. — Львів, 1991. — С. 116, 120.

⁴⁹ Записано 16.08.2005 р. у с. Мальчиці Яворівського району Львівської області від А. Помірчої, 1923 р. нар.

⁵⁰ Записано 2006 р. у с. Мальчиці Яворівського району Львівської області від С. Тупіся, 1927 р. нар. Записано 9.05.2006 р. у м. Самбір Львівської області від М. Ряпич, 1930 р. нар. Записано 9.05.2006 р. у м. Самбір Львівської області від О. Гандецького, 1925 р. нар. Записано 15.06.2006 р. у с. Лотатники Стрийського району Львівської області від В. Собківа, 1924 р. нар. Записано 5.07.2006 р. у м. Самбір Львівської області від П. Говіщака, 1928 р. нар.

⁵¹ Записано 5. 05.2006 р. у м. Львові від М. Михайлова, 1925 р. нар.

⁵² Записано 27.02.2006 р. у м. Львові від Б. Сідельника, 1927 р. нар. Записано 3.03.2006 р. у м. Львові від А. Гурної, 1926 р. нар. Записано 15.08.2005 р. у м. Львові від І. Шуль, 1918 р. нар. Записано 8.05.2006 р. у м. Львові від Л. Мухи, 1926 р. нар. Записано 5.07.2006 р. у м. Самбір Львівської області від П. Говіщака, 1928 р. нар. Записано 9.05.2006 р. у м. Самбір Львівської області від О. Гандецького, 1925 р. нар.

⁵³ Записано 18–19.03.2006 р. у м. Угнів Сокальського району Львівської області від І. Осміловського, 1927 р. нар. Записано 8.03.2006 р. у м. Львові від В. Гуменного, 1923 р. нар.

⁵⁴ Андрухів І. О., Француз А. Й. Станіславщина: двадцять буремних літ... — С. 85.

⁵⁵ Записано 15.06.2005 р. у с. Борщовичі Пустомитівського району Львівської області від М. Свориня, 1928 р. нар. Записано 2006 р. у с. Писарівна Бережанського району

Тернопільської області від А. Чорнобай, 1925 р. нар. Записано 15.06.2005 р. у с. Борщівичі Пустомитівського району Львівської області від В. Максимця, 1925 р. нар.

⁵⁶ *Несвигадане. Усні історії остарбайтерів...* — С. 28.

⁵⁷ Записано 2006 р. у с. Писарівна Бережанського району Тернопільської області від А. Чорнобай, 1925 р. нар.

⁵⁸ Записано 15.02.2006 р. у с. Суходіл Бібрського району Львівської області від С. Головацької, 1925 р. нар.

⁵⁹ Від німецького загальноуживанного скорочення KZ — Konzentrationslager. (Прим. ред.)

⁶⁰ Перекручені німецькі фрази: «Meine lieben Freunde, bei uns hier ist kein Leben. Bei uns können wir nur früh sterben» («Мої любі друзі, у нас тут життя немає. У нас можна тільки помирати»); «Wer ist eine wer will nicht bleiben hier, der kann gehen fort» («Хто не хоче тут залишатися, той може йти геть»); «Also alle wollen bleiben hier» («Всі хочуть залишатися тут»). (Прим. ред.)

⁶¹ Записано 9.04.2006 р. у м. Львові від О. Дудка, 1926 р. нар.

⁶² Записано 27.02.2006 р. у м. Львові від Б. Сідельника, 1927 р. нар. Записано 9.04.2006 р. у м. Львові від О. Дудка, 1926 р. нар. Записано 19.06. 2006 р. у м. Львові від Р. Согора, 1925 р. нар.

⁶³ Записано 27.02.2006 р. у м. Львові від Б. Сідельника, 1927 р. нар.

⁶⁴ *Лапан Т.* Процес репатріації та система репатріаційних органів в СРСР (з оглядом на Галичину)//Ефективність державного управління: Збірник наукових праць Львівського регіонального інституту державного управління Національної академії державного управління при Президентові України/За заг. ред. А. О. Чермериса. — Львів, 2004. — Вип. 5. — С. 164–171.

⁶⁵ *Холодницький В., Житарюк Н.* Репатріація радянських громадян (1944–1952 рр.) //Питання історії, історіографії, джерелознавства та архівознавства Центральної та Східної Європи: Збірник наукових праць. — Київ; Чернівці, 1997. — Вип. I. — С. 164.

⁶⁶ *Лапан Т.* Процес репатріації та система репатріаційних органів в СРСР... — С. 166.

⁶⁷ Згідно з опрацьованою історіографією проблеми, більшість українських істориків вважають, що 2 млн 400 тис. українців були депортовані на примусові роботи до Третього Райху під час Другої світової війни, що становить 48 % загальної кількості людей, вивезених нацистами з усіх окупованих районів СРСР (*Безсмертя*. Книга пам'яті України 1941–1945. — К., 2000. — 944 с.)

У вже згадуваній книзі І. Андрухова та А. Француза містяться такі цифри щодо вивезених з дистрикту Галичина: усього їх кількість становить 1 млн 250 тис. осіб, у тому числі 300 255 осіб виїхало добровільно.

На думку відомого українського історика, етнографа С. Макарчука, близькими до дійсності, але, звичайно ж, не точними цифрами втрат на терені української частини Галичини за час німецької окупації є близько 260 тис. вивезених до Німеччини (*Макарчук С.* Втрати населення Галичини в роки Другої світової війни (1939–1945) //Вісник Львівського університету. Серія історична. — 2000. — Вип. 35–36. — С. 323).

М. Коваль у своїй праці 1979 р., спираючись на дані збірки «Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941–1945 рр.» (К., 1975), подає такі

підрахунки: зі Львівської (разом з Дрогобицькою) областей було вивезено 170 тис. 400 осіб, Станіславської — 68 тис., Тернопільської — 164 тис., або разом 402 тис. осіб.

Згідно з опрацьованими даними чотирьох обласних архівів вималюється така картина. Кількість вивезених зі Львівської області була найвищою серед областей, які входили до дистрикту Галичина. Серед кількості вивезених з усіх областей УРСР Львівська область посідала третє місце. В історіографію ввійшла цифра 170 400 (Коваль М. В. Борьба населения Украины против фашистского рабства. — К., 1979), вивезених разом зі Львівської та Дрогобицької областей. За даними Державного архіву у Львівській області (далі — ДАЛО) фонду Відділу репатріації — зі Львівської області до Німеччини було депортовано 132 205 осіб, а також вказується цифра 134 900 осіб, мобілізованих на працю до нацистської Німеччини. У доповідній записці Львівського обкому КП(б)У про звірства і руйнування, вчинені німецько-фашистськими загарбниками у Львівській області (*Львівщина* у Великій Вітчизняній війні (1941–1945 рр.). Збірник документів і матеріалів. — Львів, 1968), називається 176 тис. осіб. За підрахунками обласного відділу репатріації, з Дрогобицької області було мобілізовано на працю до Райху 57 017 осіб. За даними фонду Виконкому Дрогобицької обласної Ради депутатів трудящих, Дрогобицька обласна комісія з розслідування злочинів і збитків, завданих німецько-фашистськими окупантами, за час німецької окупації, встановила, що з області було вивезено 55 831 особу. Згідно з даними Державного архіву Тернопільської області, з Тернопільської області, за даними, складеними Відділом репатріації, було вивезено до Німеччини 42 624 особи, а за даними обласної комісії з розслідування злодіянь німецько-фашистських загарбників, з області було вивезено 42 323 особи. У книзі «Радянська Тернопільщина 1939–1958. Документи і матеріали» кількість депортованих тільки з Тернопільської області — 164 046 осіб. Кількість вивезених з Івано-Франківської області (Станіславської області), за підрахунками Відділу репатріації (Державний архів Івано-Франківської області), налічує 81 213 осіб. За даними Станіславської обласної комісії з розслідування злочинів німецько-фашистських окупантів, кількість мобілізованих до Райху відрізняється: 59 613 осіб, 62 258 осіб і 68 361 особа. Як бачимо, відмінності у цифрах є досить великими. Ми дотримуємося думки про те, що з дистрикту Галичина до Третього Райху потрапило понад 350 тис. українців.

⁶⁸ *Паньківський К.* Роки німецької окупації. 1941–1944. — 2-ге вид. — Нью-Йорк; Париж; Сідней; Торонто, 1983. — С. 200; *Кубійович В.* Українці в Генеральній Губернії 1939–1941. Історія Українського Центрального Комітету. — Чикаго, 1975. — С. 191.

Юрій Іріюглу (*Запоріжжя, Україна*)

**ДРУГА СВІТОВА ВІЙНА В УСНИХ ІСТОРІЯХ
БОЛГАР ПІВНІЧНОГО ПРИАЗОВ'Я**

Події Другої світової війни вже багато років залишаються одними з найбільш дискусійних в історичній науці. За радянської доби набір дослідницьких тематик був доволі широкий, але в основному розроблявся військово-політичний аспект, в той же час соціальна та культурологічна проблематика залишалася за межами наукових інтересів. За роки незалежності України відбулися певні методологічні «вливання» із західної історіографічної думки у вітчизняну історичну науку, певною мірою змістилися й дослідницькі орієнтири, все більш охоплюючи соціально-побутові аспекти фронтового життя та стратегії виживання населення під час окупації. Розробка таких тем зумовила появу у джерелознавчому фокусі нових, як за формою, так і за змістом, джерел, а саме — усних історій. Цей вид джерел давно відомий науковому загалу, однак його інформативні можливості занижувалися, і лише зі зміною наукової парадигми усної історичної свідчення посіли належне місце в джерелознавчому пантеоні. Виходячи зі сказаного вище, метою нашого дослідження було визначено демонстрацію інформативних можливостей усних історій у вивченні такого геополітичного явища, як Друга світова війна, соціально-культурного аспекту життя населення на окупованих територіях та розгляду питання конфлікту індивідуальної та офіційної пам'яті.

Сучасне історичне знання в Україні перебуває під сильним впливом світової гуманітаристики, яка поступово відходить від лінійних, стадіальних теорій історичного процесу, що відображалися у глобальних національно-державних метанаративах, до культурологічно орієнтованого знання¹. У цьому контексті для глибшого вивчення та осмислення історії Другої світової війни на території України, розкриття усього розмаїття соціально-побутових та етнокультурних відносин на окупованих територіях вважаємо за необхідне звернення до цих проблем у регіональному масштабі.

Так, на південноукраїнських землях під час Другої світової війни відбулись безліч подій, що втягували в свою орбіту маси людей, незважаючи на їх територіальну чи національну приналежність. Заручниками драматичних ситуацій стали й болгарські громади Північного Приазов'я, що являли собою ще в 40-х рр. ХХ ст. доволі замкнену локальну групу. Переселившись із Бессарабії у 1861–1862 рр., болгарські колоністи принесли з собою і традиційний уклад життя із притаманними йому певними релігійними обрядами та морально-етичними нормами поведінки. В умовах «чужого» для них соціально-культурного оточення болгарські громади замикалися та консервували власні звичаї як прояв самоідентифікації.

Студювання «інформативного поля» болгарського населення було зумовлено насамперед специфікою їхнього світосприйняття, а отже, і трансляванням інформації про події з певним емоційним та соціокультурним наповненням. Збирання усної історичної матеріалі проводилося протягом 2003–2005 рр. у болгарських селах Якимівського та Приазовського районів Запорізької області — Ботево, Гирсівка, Преслав та Якимівка. Для виведення більш об'єктивних висновків було використано два види інтерв'ю — біографічне і тематичне, та складено відповідні питальники, що дозволило отримати різноманітну за змістом та формою інформацію, як фактологічного, так й емоційно-ціннісного характеру.

Упродовж кількох років територія України була окупована військами Німеччини та її сателітів, тому найпоширенішою темою усних оповідань про Другу світову війну є відносини місцевого населення та окупаційної влади. Відсутність активних воєнних дій у Північному Приазов'ї відбилася у пам'яті респондентів у вигляді специфічних образів окупантів. Пропагований радянською ідеологією образ загарбників як німецько-нацистських нелюдей яскраво контрастує із реальними людськими враженнями. Під час інтерв'ювання вимальовувалися два персонажі — підлегли румунські солдати та німецький командир. Через специфіку побудови військової адміністрації всі керівні посади обіймали офіцери вермахту, а гарнізонна та дозорна служба покладалася на війська союзників, в даному випадку — румунські. Обидва персонажі в повсякденному спілкуванні сприймалися болгарським населенням за простою формулою «я його не чіпаю — і він мене не чіпає», що в переважній більшості випадків приводило до мирного спілкування. У спогадах респондентів румунський солдат майже завжди характеризується певною недисциплінованістю, але, в той же час, більшою людяністю на противагу німцям. Найпевніше, це пов'язано із незадовільним матеріальним забезпеченням на фоні вишколеного та обмундированого німецького офіцерства. Можна було почути від респондентів різноманітні описи:

«И как вам румыны показались, как люди? Ничего или плохие?»

—...Ну, немцы были грубее! Грубее немцы были! А румыны, что-то мне показалось, они такие были не злые, ну показалось мне, а там!»²

Під час інтерв'ювання зустрічались і яскравіші розповіді:

«Ну и как-то заезжают, эти румыны, цыгане, такие некультурные! Разбавтанные такие солдаты, такие! [Сміється]. Офицера у них были нормальные! Хорошие люди, а это... ну и ходили смотрели, смотрели, ну и забронировали сразу, тут у вас будет один, показывает, один будет, какой-то начальник! Ну, один так один, нам что, будешь сопротивляться?! Только сказал: «Партизан нету?» Мама сразу не могла осмыслить: «Партизан!?!» Оказывается — на вшей!»

— А обижали они вот ваших?»

— Ну, чтоб сказала, чтоб сильно?! Я б не сказала, что лупили! Только вечеринки вот эти, всякие вечеринки не разрешали собирать! <...> Ну, пошла и я на эту вечеринку! Как заскакивают два офицера, румына, разгоняют!... Хлопцы стали... да, хлопцев отлупили, конечно! Ну, не до полусмерти, а так, раза два-три плетками! А девчат, правда, не тронули!»³

Щодо ставлення румунських окупаційних військ до місцевого населення, то частіше лунали спокійні відгуки:

«<...> Ну они как, шкоду такую, никакую не делали! Но ходили, где курица, где молоко, где что они... Так... А так, ничего они не делали...»⁴

Загалом відносини між болгарським населенням та окупаційними військами ґрунтувалися на нормах християнської моралі та етики. Попри соціально-економічні потрясіння кінця 20 — початку 30-х рр., болгарські громади Північного Приазов'я все ще залишалися анклавами традиційного аграрного суспільства із притаманними йому морально-етичними підвалинами та значною роллю релігії у повсякденному житті. Такі життєві установки передбачали мирне співіснування із навколишнім середовищем та відмову від агресивних дій, тим більше «нова влада» легалізувала відправлення релігійних обрядів та відвідування церкви, що на тлі радянської анти-релігійної кампанії виглядало в очах болгар як крок назустріч і визнання цієї формули спілкування. Саме завдяки цьому спогади респондентів про період окупації не насичені сюжетами звівств та жахів, що охоплювали місця партизанської війни, як ваиняток в них виокремлюються картини безпідставного насильства на побутовому рівні з боку солдатів, але одразу ж респонденти наголошують на покаранні цих солдатів їхнім же командуванням:

«Да-да! Случай такой! Пришла женщина и жалуется старосте, что к ней заходили румыны и хотели изнасиловать... Староста там заявил... ну там жалобу, что вот мародерствами занимаются, вот такими и такими! И всех построили вот так вот и позволили женщине, и она указала... И их давай, значить, шомполом бить, и они сразу снялись»⁵.

Так само болгари засуджують недружні акти і з боку своїх односельців, наприклад крадіжки чи псування майна окупантів. Так, доволі цікава подія сталася у селі Преслав, куди приїхав офіцер комендатури, і на «бенкеті» в нього вкрали ром, який він спеціально привіз, аби пригостити гостей. Цей факт обурих навіть респондента, адже, по-перше, це порушення головних постулатів християнської моралі, а по-друге, пізніше це стало приводом для насильства над невинною людиною:

«Украли у него ром!!! [Сміється]. Сильное дело было! Ах, сволочи наши! Какая совесть, украсть у этого человека ром!!! Ну и он как рассердился, сколько там посидел, раз нет, чем угостить людей, и он рассердился, вышел сердитый, сел на машину и уехал!!! ... А это старосты жена, жена взяла, ну украла! Ну, теперь будет на старости! Утром приезжает, вызывает старосту с сельсовета, приходит, и он как ударит его сапогой!!! И он залился с кровью! А он был молодой такой, слабенький! И добил его, начал, плеткой!!!»⁶

Прикладом толерантного ставлення обох сторін одна до одної можуть слугувати також найемоційніші та трагічні сюжети у пам'яті мешканців села Преслав, такі як розстріл дитячого будинку. Однак, навіть цього разу, населення не ототожнює цю трагедію із окупаційними військами, що були розквартировані безпосередньо в селі, а наголошує на приїзді з міста спеціальних команд:

«А когда приехали немцы, румыны не убивают их, это немцы приезжают с района, с Ногайска или с Бердянска! И там, на краю, на месте, оно так сады было, виноград, фруктовые там...»⁷

Або покладає провину за злочини на німецьке командування загалом:

«<...>И там на берегу у нас <...>там же их расстреляли...

— А кто — немцы или румыны?

— Та ну от эти же самые, ну румыны, немцы... В Ногайске ж был владный какой-то же немец, и он давал указания, и их порастреливали!»⁸

Отже, матеріал, що подають усні історії, свідчить про багатогранність відносин між болгарським населенням Північного Приазов'я та німецько-румунськими військами, але майже завжди вони ґрунтувалися на взаємоповазі та визнанні верховенства християнських норм моралі над ідеологічними розбіжностями.

Ще однією темою, що заслуговує уваги, є сприйняття болгарським населенням такого елемента окупаційного режиму, як інститут поліцаїв. Оскільки практично завжди представники поліцейського апарату були вихідцями з села, в якому вони і представляли окупаційну владу, то коріння цих взаємовідносин треба шукати набагато глибше. Фактично всі респонденти змальовують доволі позитивний образ поліцаїв, констатуючи доброзичливе та гуманне ставлення до населення:

«— Полицаи тоже были местные хлопцы?

— Да!

— Вы их запомнили кого-то? Как они к вам относились, народ не обижали?

— Нет! Даже сосед наш, дядя Ваня Мильчевский, и даже людей убирали от полицейских! Ну он хороший был! Ну никто, чтоб так, жаловались на него! Может, мы дети, не понимали того!»⁹

Це можна пояснити тим, що в 40-х роках болгарське селище все ще являло собою замкнену структуру із тісними родинними зв'язками, тому для поліцаїв іноді думка їхніх родичів-односельців була важливіша, ніж виконання завдання комендатури, що неодноразово виявлялося в інформуванні населення про чергові набори для роботи у Німеччині, хоча час від часу лунали і негативні відгуки, але це стосувалося лише окремих особистостей.

«— Он из местных?

— Местный! <...> Икона там стоит в кабинете! И полицаи... [молвить]. Налог! Отец послал меня платить! <...> Ну, я пошел отдать эти деньги! «Почему так поздно?!» Все! И от давай! И дурил меня, да не только меня, и других тоже! Полицаи были полицаи!»¹⁰

Однак детермінантою формування образу поліцаїв був віковий чинник. Переважно більшість респондентів становлять народжені наприкінці 20 — упродовж 30-х рр., яким на момент окупації виповнилося не більше 10–12 років, а отже, в більшості випадків вони не були особисто свідками діяльності представників «нового порядку», а в основному отримували від старшого покоління інформацію з певним емоційним забарвленням. Відомий французький соціолог та соціальний психолог Морис Хальбвас пов'язував цей процес зі створенням колективної пам'яті. Його модель являла собою нерозривну взаємодію двох мнемонічних потоків у свідомості людини, а саме: особистої пам'яті, інформації, що стосується безпосередньо носія та його життя, та колективної, або історичної пам'яті, яка є значно ширшою і ґрунтується майже виключно на повідомленнях іззовні. Переважно це інформація

щодо подій, що передували життю індивіда, але це можуть бути і сучасні для нього події. Тобто респондент через інформацію про подію транслює точку зору та емоційно-ціннісний настрій тогочасного суспільства¹¹. Оскільки, за усними свідченнями, поліцаями були переважно колишні розкуркулені, то батьки респондентів, що самі постраждали від соціально-економічних експериментів радянської влади, із розумінням ставилися до колабораціоністської діяльності своїх односельців. Така емоційно-ціннісна позиція старшого покоління привела до того, що молодші сприйняли ці життєві установки та емоційне забарвлення і сформували власний образ поліцая, який і транслювали наступним поколінням:

«— А вот полицаи были в селе?

— Конечно, были! <...> Тоже полицаи! Тоже назначались, собрали собрание — назначали полицая, а потом люди эти отвечали! Потом они и ответили! Назначали, вот ты будешь, ты будешь и ты... И все! <...> А попробуй не захоти! Ты ж пойдешь против власти! <...> Они ничего такого не делали! Они только за порядком следили и все!

— Ну, как к людям относились, нормально?

— Та ну! Как обычно! Как обычно! Они ничего не требовали, они ничего людям не это... Как обычно! Но дело в том, что их назначили, и они не имеют право не быть! А потом уже как война кончилась... «Так! Кто был полицаем?!» И давай судить!»¹²

Водночас можна простежити цікаву тенденцію. Як відомо, психічний апарат людини автоматично маркує непересічні ситуації і вони залишаються надовго в пам'яті. Однак, як було з'ясовано, ніяких звірств з боку поліцаїв у болгарських селищах Північного Приазов'я не спостерігалось, тому спогади про них якщо і збереглися у пам'яті людей, то лише у латентному стані:

«— А в селе у вас полицаи были?

— Был кажется один, он умер! Один на село!

— А звали его как?

— Ваня, кажется!

— ...Злой он был?

— ...Ну он, кажется, хороший человек был, я не слышала чтоб плохо делал! Может где что-нибудь делал, но я не слышала!»¹³

Натомість респонденти досить жваво згадують імена, прізвища та навіть родичів «зрадників». Імовірно, це результат конфлікту між особистою та офіційною пам'яттю, під дію якої підпадали інформатори. Оскільки радянська влада активно таврувала «зрадників Батьківщини», то їх мали знати.

Проблему конфронтації індивідуальної та колективної пам'яті можна вирішувати в контексті студювання усних історій болгар, що перебували під час Другої світової війни на примусових роботах в Німеччині та у лавах трудармії. Спогади про ці дві події були об'єднані нами у статті не випадково, оскільки люди, на долю яких випали такі випробування, та їхній «багаж» пам'яті випадали із радянської ідейно-виховної системи, яка змальовувала єдність фронту та тилу, презирство до співпраці з ворогом та порив кожного стати до збройної боротьби із загарбниками. Окупаційна влада не робила особливих винятків для представ-

ників окремих національностей і активно забирала потенційних робітників з болгарських сіл, як і по всій Європі, тому дуже скоро болгар Північного Приазов'я познайомилися з таким феноменом, як «остарбайтерство». Спогади про примусові роботи відзначаються різноманітністю форм та емоційних забарвлень, однак всі вони реалізуються в рамках стримування пам'яті. Процес створення людиною спогадів залежить не лише від індивідуальних особливостей, але й від суспільного впливу, тому механізм пам'яті автоматично згруповує спогади відповідно до колективного бачення світу всім соціумом. Інакше людина протиставиться всьому загалу, котрий сприймає її як таку, що причетна до порушення загальної архітекτονіки світосприйняття¹⁴.

Кожен з респодентів під час розповіді залежно від перебігу та особливостей свого «остарбайтерського» періоду життя намагався «блокувати» ті чи інші спогади. Набір сюжетів, небажаних для активізації в пам'яті, звісно, залежить від соціальних обставин, у яких зростала особа, та подальшої її долі в ролі примусового робітника. Однак характерними практично для всіх усних історій є картини найбільшого емоційного напруження — прощання з батьками та рідними. Як правило, оповідач одразу переходить до опису збірного пункту, оперуючи займенниками «ми», «нас», намагаючись ідентифікувати себе з колективом, аби не залишатися наодинці зі своїми травматичними спогадами; ще одним поширеним сюжетом, що підпадає під обмеження, є опис перевезення остарбайтерів, внаслідок оживлення негативних почуттів воно обмежується лише кількома короткими реченнями, а іноді опускається взагалі:

«— А когда вас забрали в Германию?

— В [19]42-м году, в...шюне, да, это первый месяц.

— Силой забирали?

— Ну как всех. Тут вот, еще те, что были, предупредили что будут два набора еще зимой <...> Мол, спасайте, кто как может! А где спрячешься?! Хотя бы леса какие были! <...>»

«— А вас когда забрали? Тоже шюнь [19]42-го?

— Да, шюнь, [19]42-го. Нас как забирали — список написали, собрали возле сельсовета, погрузили на подводы и повезли. Там потом перед Митчуром на поезд и в Германию...

— А вагоны какие, столыпинки?

— А я не знаю, ну такие...»¹⁵

Більш яскравими є спогади іншого остарбайтера:

«<...> Пошел опять на Преслав, на второй день улица возле кладбища, подвод, наверно, пятьдесят, где они только их набрали, погрузили нас, наверно, человек 200 — наверно, 400 на брочки, и полиция нас сопровождает, значит, до Мелитополя, до станции Старо-Константиновка...

<...> И в такой амбарчик, человек 500, может 600, а может и все 1000, забили, все стояли <...> И вот строились, и от Константиновки, далеко вато до вокзала, приходим, значит, на вокзал. Снова собаки, автоматчики, нас загоняли, там крик сумасшедший. Загоняют, значит, детей и стариков у вагон, и нас, значит, пропустили, показали, какие

вагоны, рабочие, ну телячьи вагоны, и что главное, побрызгали водой пол и посыпали хлоркой, и мы, значит, по этой хлорке!...

— *Вас разделили всех — парней и девушек отдельно?*

— *Нет, всех вместе, стариков и детей!*

— *А как там ели, в туалет?*

— *А так ели!!! В туалет — я не знаю, я не помню, надо ото ей, так десять дней, взяли от продуктов!»¹⁶*

Але головним стримувальним чинником процесу розгортання оповіді про примусові роботи є вплив радянської колективної пам'яті про війну, в якій не було місця слабкостям і, тим більше, праці, хоч і не з власної волі, на ворога. Саме тому інтерв'ювання проходило іноді складно і вимагало постійного коригування запитаннями. Натомість, активніше вели розповідь респонденти, у яких більш вдало склалося життя в Німеччині, і тому спогади про особисті пригоди дещо згладжують загальний негативний фон:

«<...> Есть и были хорошие немцы, были! Вот там, по соседству со мной, он приносит этому русскому хлеб! И он боится слово сказать, значит, кто-то продаст, и его расстреляют с ходу! А этот, эсэсовец, я думаю, ёлки зеленые, матюкаем его!!! [Сміється]. <...> Не давал ничего!!! <...>

И грузили нас на машины, грузили, и через Торгау, где встретились наши и американские войска... И сборочный пункт был, наш уже, по ту сторону Эльбы, и там нас загружали! <...> Ну, там мы были, посмотрели, ну там разные разговоры слышишь, что попадешь ты в свою страну, и там сразу на химию, и прочее! И мы что, 12 человек, с Ростова, с Мариуполя, ну вот мы с Преслава, 12 человек отделились!»¹⁷

Розвиваючи тематику «позаофіційної» індивідуальної пам'яті, не можна оминати такого специфічного для болгарського населення набору сюжетів для усних історій, як ті, що стосуються трудармії. На відміну від остарбайтерів «солдати» трудармії стали жертвами власної державної машини через нав'язливу підозрливість «вождя» щодо окремих національностей.

«Трударміяцями» називають тих, кого було мобілізовано виконувати примусову трудову повинність у складі робочих батальйонів із чітко централізованою армійською структурою за умов проживання на казарменому положенні в огорожених «зонах» з військовим розпорядком, що охоронялися. За допомогою такого утворення, як трудармія, політичне керівництво СРСР забезпечувало промисловість додатковим робочим контингентом та створювало режим особливої ізоляції для потенційної «п'ятої колони»¹⁸.

Певна стриманість респондентів у трансляванні спогадів щодо цього періоду життя має суспільне коріння. Мілітаризація радянського соціуму в 30-ті рр. ХХ ст. досягла свого апогею, мода на однострій та право бути захисником Вітчизни охопила всі прошарки суспільства, а після Другої світової війни величальними одами оспівувався героїзм радянських воїнів, причетність до яких, хоча б опосередковану, намагався довести кожен. Проявами залишків ідеологічного тиску з боку колективної пам'яті та суспільної думки в більшості інтерв'ю є репліки на початку оповіді,

коли респондент, аби зняти з себе можливі обвинувачення, апелював до офіційного, загальнодержавного рішення — «болгар тоді в армію не брали».

«— *Вы войну здесь встретили?*

— *Да! В армию брали, брали!!! Добровольно хотели, многие даже... А те, которые были мобилизованы, в армии служили болгары, им ничего, они принимали участие в этой войне! А такие, как мы — сколько там нам лет было... 18–19 лет, потому что болгары — им доверять нельзя!»¹⁹*

На жаль, у наш час залишилися зовсім мало живих свідків трудових подвигів «солдатів» трудармії, оскільки, здебільшого, на 1943–1945 рр. це були люди вже середнього віку. Що стосується молодших, то одних забрали в Німеччину, інші, хто був до війни кадровим військовим, продовжували служити, — саме тому основна інформація отримується від осіб, що самі свідками не були, але чули від родичів, знайомих тих людей, на чію долю це випало:

«— *А вот во время войны забирали в Гурьев?*

— *После войны!... Как сказать... Ну от в основном в трудармию после войны, ну и во время войны, конечно, болгар брали в трудармию!... Вот дедушка, папа мой, был в Гурьеве... Гурьев, Рыбинск — это в основном были трудовые колонии! Тут много наши поумирало и не вернулось оттуда!*

— *А он не рассказывал, что там было в том Гурьеве?*

— *Ну что хорошего?! На заводах работали! Тяжелая работа была, рабская работа была!... Да много наших не вернулось с трудармии!*

— *А потом не злились акимовские, что вот наши воевали, а ваши в трудармии были?*

— *Были упреки! Но это просто дурость была! Хотя есть и болгары много погибли, именно на фронте... так что...»²⁰*

Так чи інакше, розповіді про трудармію ще лаконічніші, ніж усні історії остарбайтерів, досить часто факт перебування у трудармії замінюється географічною орієнтовкою — «Гур'єв», а опис подій — «працювали», «будували»:

«— *А как наши зашли, вас сразу в трудармию забрали?*

— *Сразу и прибыл в военкомат, и забрали меня строить американский завод!*

— *А как вы там жили?*

— *Ну как! Камыш рубали лопатой и ели!!! А воду нам не давали сырую пить, только кипяченую!...*

— *А почему вас так плохо кормили?*

— *Не знаю!*

— *А умирали люди?*

— *Наверное, там больше чем на фронте погибло людей!!! Одних только власовцев — 25 тысяч! Там были и русские, и татары, и болгары, и немцы, и какие хочешь нации.»²¹*

Емоційними є описи побутового життя у трудармії:

«— *Вы говорите, вы в Гурьеве были?*

— *Да, был! Ну, там тоже так... Все были подряд — и учителя, и грамотные, и неграмотные все кантовали! Копали котлованы, где там камни возили, вот! Что-то делал... Конечно, трудно! Нам ничего не платили! А уже, когда в [19]45-м году кончилась*

война, нам дали по сто грамм, спирт... водки! Хороший обед! И... отправили через три-четыре дня... или где-то так... И давай — в Моршанск, в Москве, у Грузии, кругом... в Моршанск, распределили кругом! А там кто остался, там какие-то...

— Так опять на работы из Гурьева распределили?

— Ну конечно! Не пускают домой! Ну как!? Ведь документов у нас не было! <...> Деньги нам на руки не давали! Уже у Грузии когда мы были, уже когда стали работать, я работал на пилораме! Вот! Тогда уже получал 800–900 рублей на те деньги! Ну, они меняли деньги! Вот! И тогда немножко поджили! Стали... Ну, деньги есть, купишь... А так — то три рубля заплатишь за хлеб, и там рубль, сколько за приварок! Ото баланду! А другой раз — молодежь, не хватает денег — там баночку воды наберешь и хлебушек, ото получи 800 грамм, норма, давали... От! Паек! И ото на раз съедаешь, и аж завтра опять [смється]!

— Это так в Гурьеве кормили?

— Та-а! В Гурьеве кормили баландой!!! Ну, как тебе сказать, капуста... Головки нема, вот это нижнее что остается, в корытце, и пошел! Вот это что дают! Картошка сушеная, капусту вот эту рубают! Потом там, ну... крапива! И ту режут, тоже туда! Насытит... Там, правда, рыба! Ну, она костяная! И, значит, пшено, и варится! И когда тебе дают, ты его кушаешь и... кости, и костей плевать или пшено... все идет.»²²

Загалом, спогади як остарбайтерів, так і трудармійців, відкривають багато нових аспектів історії Другої світової війни, змушуючи дедалі більше уваги приділяти історіям «маленьких» людей, у яких, однак, відбиваються загальнодержавні процеси та соціокультурні трансформації.

Не менш цікавими є добірки спогадів повоєнної відбудови. Через брак чоловічої робочої сили відновлення індустріальних центрів відбувалося силами жінок, головню з сільської місцевості, тому досить багато робочих рук було відправлено у Запоріжжя і з болгарських селищ. Здебільшого це були жінки, що народилися до 1925 р., а звідси і обмежене коло респондентів. Як правило, спогади про ці події насичені окремими подробицями, які мають якнайповніше передати важкість випробування для жінок — це й опис процесу добору робітниць у колгоспі, і важкий шлях до місця призначення, і, основне, наголошення на важких будівельних роботах:

«<...> Высылали нас, с нашу бригаду, с наш колхоз, семь женщин, с той семь женщин, кто самая одетая и обутая...

— А куда высылали?

— В Запорожье, на работу!!! От... таскать камни!

— И вас послали?

— Да! У меня пять детей, мене посылают! Я говорю: «У меня дети маленькие, как их, мол, оставлю?» «У тебе есть свекр и свекруха, от и будут их смотреть, а ты поедешь!» ... Мы ночевали в эти палаты, палаты зеленые, наверно, военные были! На нары спали, твердо, ни постели, ничего! ... Там румыны, там немцы, смотришь, разные люди, они отдельно работали! Носят на носилках камни, они же камень рвут! Там бомбы! Чи шо-то, рвали камни, а нас не пускали! А потом уже в 12, в час, тогда нас уже пускали! И до сколько там работали, кто знает!

— *Так развалины разбирали, или что?*

— *Да-да! Развалины, там все убирали, и там прямо рядом строили! Мы там ходили смотрели, как разбито, как повалено, мамочка моя!!! Страшно! И бомбежка страшно.»²³*

Відкладення у пам'яті людей таких яскравих образів відновлювальних робіт можна пояснити кількома чинниками. По-перше, це був візит представника аграрної традиційної культури у світ індустріального суспільства, картина руйнації якого після нищівних боїв глибоко вразила людину, свідомість якої лише почала звикати до механізованого сільського господарства. По-друге, це дія вікового чинника, оскільки переважно це були жінки середнього віку, то вони дуже добре пам'ятали соціально-економічні перетворення кінця 20 — початку 30-х рр., голод та репресії, через це спогади робіт в індустріальних центрах були для них ще одним яскравим прикладом знущань радянського режиму.

«<...> *На работу меня брали в Запорожье!*

— *Да?*

— *Да!... Ну и неизвестно, на сколько нас берут!... И сестра моя — тоже забрали в Запорожье!... Я ж спекла там хлеб, калач такой, все деньги мне дал: «Если хлеб кончится, то деньги чтоб были у тебя!» А если нет, то спекла одну пышечку, и ни черта у тебе нет!... Ну работали там, значит, рыли землю, надо выполнить норму за 11 дней! А когда туда ехали, такая погода была — снег, страшно!... И следят, чтоб никто там не бежал! Где там бегать, я боюсь и так!... Ну и вот, там проработали, на Днепр камень мы носили!... Где там, наверху, вода идет, страшно!...*

— *А кормили вас?*

— *А! Кормили, там болтушка! Хорошо, что у меня хоть еще деньги были, ну это ж не свободно там все <...>»²⁴*

Саме це покоління у болгарських селах Північного Приазов'я винесло на собі тягар робіт і в трудовій армії, і повоєнної відбудови економічних потужностей.

Підбиваючи підсумки усної історичної студії такої багатогранної та дискусійної теми, як участь цивільного болгарського населення Південної України у Другій світовій війні, варто відзначити важливість регіоналізації наукової проблематики, оскільки саме такий підхід дозволяє простежити соціальні, психологічні та навіть економічні трансформації на мікрорівні. Дослідження усних оповідей болгарського населення Північного Приазов'я демонструє неможливість однозначного судження про події окупації та необхідність перегляду деяких загальноприйнятих тез. Передусім це розвінчання міфу про нелюдське обличчя окупантів, однак, звісно, без реабілітації військових злочинців за їхні зверства, але без розвішування ярликів направо і наліво. Також вимагають перегляду і соціально-побутові зв'язки суспільства і не лише Північного Приазов'я, а всієї Південної України. Що ж стосується болгарських громад, то пам'ять Другої світової війни у вигляді усних історій є яскравою ілюстрацією залишків традиційного аграрного суспільства із притаманним йому набором етичних норм та настанов, збереженням основних рис загальнохристиянського способу життя, а також драматичної ломки свідомості болгар Північного Приазов'я під тиском соціально-економічних та геополітичних потреб.

¹ *Стрекалова Е. Н.* «Устная история» в контексте новой локальной истории // [WWW document]. URL <http://www.eu.spb.ru/reset/files/Strekalova.doc>

² Рукописний відділ при Запорізькому відділенні Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського (РВЗВІУА). — Ф. «Археографічно-етнографічна експедиція до с. Преслав Приморського району Запорізької області, серпень 2004». — Оп. 5. — Спр. 263 «Інтерв'ю із Соломоною В. Г., 1930 р. нар.» (аудіозапис). — Хв. 10–11.

³ Там само. — Оп. 5. — Спр. 270 «Інтерв'ю із Хоменко Т. І., 1926 р. нар.» (аудіозапис). — Ч. 1.2. — Хв. 8–16.

⁴ РВЗВІУА. — Ф. «Археографічно-етнографічна експедиція до смт. Якимівка Якимівського району Запорізької області, серпень 2005». — Оп. 6. — Спр. 64 «Інтерв'ю із Греджевою Н. Є., 1930 р. нар.» (аудіозапис). — Хв. 67–68.

⁵ РВЗВІУА. — Ф. «Археографічно-етнографічна експедиція до с. Преслав Приморського району Запорізької області, серпень 2004». — Оп. 5. — Спр. 256 «Інтерв'ю із Малевим О. Ф., 1922 р. нар. та Гіноюю М. І., 1924 р. нар.» (аудіозапис). — Хв. 18–19.

⁶ Там само. — Оп. 5. — Спр. 264 «Інтерв'ю зі Стояновською Р. О., 1912 р. нар.» (аудіозапис). — Частина 2.1. — Хв. 23–27.

⁷ Там само. — Оп. 5. — Спр. 264 «Інтерв'ю зі Стояновською Р. О., 1912 р. нар.» (аудіозапис). — Частина 3. — Хв. 4–6.

⁸ Там само. — Оп. 5. — Спр. 256 «Інтерв'ю із Малевим О. Ф., 1922 р. нар. та Гіноюю М. І., 1924 р. нар.» (аудіозапис). — Хв. 16–17.

⁹ Там само. — Оп. 5. — Спр. 263 «Інтерв'ю із Соломоною В. Г. 1930 р. нар.» (аудіозапис). — Хв. 11–12 сек. 30.

¹⁰ Там само. — Оп. 5. — Спр. 267 «Інтерв'ю з Фуклевим А. І., 1924 р. нар.» (аудіозапис). — Хв. 26–28.

¹¹ *Хальбвакс М.* Коллективная и историческая память // [WWW document]. URL <http://www/nz-online.ru/index.phtml?aid=30011360>.

¹² РВЗВІУА. — Ф. «Археографічно-етнографічна експедиція до смт Якимівка Якимівського району Запорізької області, серпень 2005». — Оп. 6. — Спр. 64 «Інтерв'ю із Греджевою Н. Є., 1930 р. нар.» (аудіозапис). — Хв. 68–69 хв. 50 сек.

¹³ РВЗВІУА. — Ф. «Археографічно-етнографічна експедиція до с. Преслав Приморського району Запорізької області, серпень 2004». — Оп. 5. — Спр. 263 «Інтерв'ю із Пенчевою Г. Ф., 1919 р. нар.» (аудіозапис). — Хв. 35–36.

¹⁴ *Грінченко Г.* Текстуальний аналіз усної історичної свідчень // Схід/Захід: Історико-культурологічний збірник — Х.; К., 2004. — Вип. 6. — С. 159–160.

¹⁵ РВЗВІУА. — Ф. «Археографічно-етнографічна експедиція до с. Преслав Приморського району Запорізької області, серпень 2004». — Оп. 5. — Спр. 256 «Інтерв'ю із Малевим О. Ф., 1922 р. нар. та Гіноюю М. І., 1924 р. нар.» (аудіозапис). — Хв. 10–13.

¹⁶ Там само. — Спр. 250 «Інтерв'ю з Дорохіним А. А., 1925 р. нар.» (дешифровано). — Арк. 4–5.

¹⁷ Там само. — Оп. 5. — Спр. 267 «Інтерв'ю з Фуклевим А. І., 1924 р. нар.» (аудіозапис). — Ч. 1.1. — Хв. 32–35, частина 1.2. — Хв. 0. сек. 20 — хв. 2.

¹⁸ *Гончаров Г. А.* «Трудовая армия» периода Великой Отечественной войны: российская историография // [WWW document]. URL <http://www.hist.msu.ru/Labs/Ecohist/OB7/goncharov.htm>.

¹⁹ РВЗВІУА. — Ф. «Археографічно-етнографічна експедиція до с. Преслав Приморського району Запорізької області, серпень 2004». — Оп. 5. — Спр. 267 «Інтерв'ю з Фуклевим А. І., 1924 р. нар.» (аудіозапис). — Ч. 1.1. — Хв. 22–23.

²⁰ РВЗВІУА. — Ф. «Археографічно-етнографічна експедиція до смт Якимівка Якимівського району Запорізької області, серпень 2005». — Оп. 6. — Спр. 65 «Інтерв'ю з Іріюглу Л. Г., 1932 р. нар.» (аудіозапис). — Хв. 13–15.

²¹ РВЗВІУА. — Ф. «Археографічно-етнографічна експедиція до с. Ботево Приазовського району Запорізької області, вересень 2002». — Оп. 8. — Спр. 73 «Інтерв'ю із Тодоровим М. П., 1920 р. нар.» (дешифровано). — Арк. 9.

²² РВЗВІУА. — Ф. «Археографічно-етнографічна експедиція до с. Гирсівка Приазовського району Запорізької області, серпень 2005». — Оп. 6. — Спр. 58 «Інтерв'ю з Сівовим І. Г., 1922 р. нар.» (аудіозапис). — Хв. 14–17.

²³ РВЗВІУА. — Ф. «Археографічно-етнографічна експедиція до с. Преслав Приморського району Запорізької області, серпень 2004». — Оп. 5. — Спр. 263 «Інтерв'ю із Стояновською Р. О., 1912 р. нар.» (аудіозапис). — Частина 5. — Хв. 6–8.

²⁴ Там само. — Спр. 263 «Інтерв'ю із Пенчевою Г. Ф., 1919 р. нар.» (аудіозапис). — Хв. 51–55.

Єкатерина Рязьських (Воронеж, Росія)

ПРОБЛЕМА РЕСОЦІАЛІЗАЦІЇ РЕПАТРІАНТІВ
У ВОРОНЕЗЬКИХ ПРОЕКТАХ УСНОЇ ІСТОРІЇ*

Досвід осіб, котрі відбули полон і примусову працю на чужині, а також повернення на Батьківщину, доволі важливий для усвідомлювання історії повоєнного світу. Його слід враховувати у процесі заснування центрів і програм реабілітації, коригування відповідної правової бази. Для цього процесу певне значення, безперечно, мають і матеріали інтерв'ю, проведених в рамках воронезьких проектів усної історії — «Жінки Равенсбрюку» й «Біографічна документація рабської та примусової праці в нацистській Німеччині».

Проблема репатріації інтернованих громадян — одна з найскладніших в історії другої половини ХХ ст. Процес репатріації регулювався міжнародно-правовими документами, такими як Женевські конвенції 1929 й 1949 рр., а реабілітацію колишніх «східних робітників» і радянських військовополонених було здійснено відповідно до законів держави, яка їх приймала. У СРСР ресоціалізацію¹ репатріантів було пушено на самоплив. Ті, хто повертався, самотужки розв'язували посталі перед ними завдання, зокрема поновлення попередніх соціальних зв'язків і налагоджування нових, пошук партнера для створення родини, пошук роботи й пов'язану з цим потребу в освіті. Важливим завданням стало відновлення здоров'я як фізичного, так і психічного.

У 1941–1945 рр. за межами СРСР не з власної волі опинилася величезна кількість радянських громадян. Лише тих, хто повернувся, за офіційними джерелами, було понад 4 млн². Наприкінці 1944 р. перед урядом постала проблема їхньої репатріації. Для виконання цього завдання було створено спеціальне відомство — Управління Вповноваженої Ради Народних Комісарів СРСР (РНК СРСР) у справах репатріації, яке очолив П. І. Голиков³. Намагаючись не допустити масової еміграції колишніх «східних робітників», він дав інтерв'ю газеті «Правда», де офіційно заявив: «Люди, ворожо налаштовані до Радянської держави, намагаються брехнею, провокацією й под. отруїти свідомість наших громадян і примусити їх повірити жадливій брехні, начебто Радянська Вітчизна забула про них, зреклася їх і не вважає їх надалі радянськими громадянами. Ці люди заплутують наших земляків тим, що в разі повернення на Батьківщину вони зазнають репресій. Зайве

* Переклад з російської М. Г. Зубкова.

заперечувати таку нісенітницю <...>⁴ Матеріали інтерв'ю, що були проведені в рамках згаданих раніше Воронезьких проектів усної історії, свідчать про те, що схожі поголоски існували, але не завжди мали успіх. Усі респонденти прагнули повернутися на Батьківщину:

«Я говорю: «Клава, нікуди я не поеду. Отец погиб на фронте, у мамы двое детей. ... Только домой поеду»⁵.

Шлях на батьківщину розтягнувся в багатьох випадках на тривалий термін і супроводжувався трагічними подіями. О. І. Кудінова з гіркотою згадує факт розстрілу своїми військовополонених, котрі поверталися на Батьківщину:

«Нас в тупик загнали. Мужчин — целая гора. Когда их забирали, сказали, что будут проверять документы. А старушки нас молочком угощали, и говорят: «Уходите, [а иначе — *Ред.*] и вас постреляют. Мужики ваши не вернутся. Их ночью закапывают экскаватором. Стреляют всех пленных»... Это уже наши, на нашей территории. А к нам подъехали, три вагона нас было, женщин, эти три вагона прицепили и увели, а солдат всех расстреляли»⁶.

Усі репатріанти мусили після звільнення чи передання їх союзниками до рук радянських військових пройти перевірки. Неповнолітніх зазвичай відпускали додому, деякі дорослі мали змогу піти служити до Радянської армії або лишитися при військових частинах, у складі обслуги; багато хто, пройшовши так звану фільтрацію, потрапляли цього разу вже до радянських таборів. Таким чином, поголоски, перевірки і сам зворотний шлях на батьківщину формували уявлення тих, хто вертався, про ймовірну зустріч удома, усвідомлення, що на допомогу держави розраховувати не випадає. До того ж додавався страх за близьких, про долю яких нічого не було відомо. О. І. Кудінова згадує:

«Боялись. Нас предупредили, как нас встретят. Знали, думали: «Мы не сами собой поехали». Надеялись, хотели узнать, где родители. Меня мать родила — 47 лет ей было, в 18 меня туда проводила, да три года там»⁷.

Процес ресоціалізації репатріантів у Радянському Союзі був тривалим. Це пояснювалося насамперед тим, що держава не надавала їм підтримки на інституційному рівні, хоча керівництво країни й ухвалило низку важливих постанов. Так, на початку 1945 р. розпорядженням РНК СРСР тим репатріантам, хто дуже бідував, було призначено допомогу, під кінець того ж року їм було надано виборчі права. Наступного року колишнім військовополоненим нараховували пенсії, а багатодітним і самотнім матерям-репатріанткам призначили грошові виплати⁸. Однак для розв'язання всіх проблем репатріантів цього було замало.

Відповідно до радянського трудового законодавства колишні військовополонені й «східні робітники» могли претендувати на надання їм упродовж місяця роботи за фахом⁹. Однак їхні сподівання зазвичай не виправдовувалися. Роботу шукали через знайомих, приховуючи своє табірне минуле, згоджуючись практично на все, що пропонувалося, оскільки життєва ситуація не дозволяла гаяти час — репатріанти,

як правило, були годувальниками всієї родини. Вони «піднімали на крило» своїх менших братів і сестер, а іноді й небожів, доглядали за хворими батьками. У цьому разі найважче було жінкам; брак освіти обмежував спектр пошуку роботи, а «тавро» табору унеможливлювало знаходження праці, що відповідала б фізичним можливостям:

«Я стала искать работу... Я в одно место пришла, там сказали: «А документы у тебя есть?» Я показываю. «Нет у нас мест». Я пришла в другое место: «Нет у нас мест». ...Я прихожу туда. Это был управляющий трестом, четвертым трестом. Он посмотрел на меня... Показала ему эту бумажку. Он говорит: «Знаешь что, я тебя возьму на работу, только ты...» Написал мне, не стал говорить, написал мне такую записку: «Где бы ты ни была, чтобы везде молчала... Если когда будет приходиться какая комиссия, то ты всегда уходи». И вот, когда приходит комиссия, то я скорей ухожу и сижу в туалете. Сижу, пока всё проверят, а проверки были очень частые. Когда я устроилась на работу, ко мне все стали относиться... как к дикой»¹⁰.

У подібній ситуації чимало жінок працювали на будівництві, розчищенні руїн, на копальнях:

«Я работала, песок возила, стены разбивала, больше меня нигде не принимали... у меня была тяжелая работа — кувалдой бить»¹¹.

Респонденти, із якими працювала група воронезьких істориків, мали різний рівень освіти. Ті, хто утримував родину й кого не підтримали батьки, лишилися неосвіченими або скінчили лише початкову школу. Декілька осіб спромоглися здобути середньотехнічну чи навіть вищу освіту, стали добрими фахівцями у своїй галузі, серед них — головний інженер і професор. Отже, перебування в Німеччині не виявилось визначальною перепорою для кар'єри, хоча й ускладнювало фахову підготовку. Задовільна ресоціалізація залежала й від особистісних якостей людини. Дехто, не здобувши освіти у вищому або середньотехнічному навчальному закладі, спромігся здобути певний соціальний статус. Так, А. Т. Артюшенко, закінчивши лише школу, став депутатом сільської ради і директором будинку культури.

Зазвичай респондентам упродовж життя дошкуляли тяжкі хронічні захворювання, хоча не всі пов'язують поганий стан здоров'я з перебуванням у Німеччині. Чоловіки швидше змогли відновити фізичні сили, двоє з опитаних 2005 р. ще працювали. Перед жінками постала проблема порушення репродуктивної функції, що спричинило народження мертвих малюків, викиднів або безпліддя. Тяжка фізична праця жінок уже на батьківщині також негативно вплинула на здоров'я. В. В. Українській довелося працювати в копальні під час декретної відпустки:

«<...> Мне дали декретный отпуск. Я ...не в шахте работала, на поверхности работала. На поверхности... какое там — «саботаж»! Около десяти тысяч рабочих, и... «Украинская приехала с этим, с кренделем»... Это не... не дай бог! Не дай бог, что я тогда перенесла!»¹²

Ставлення в суспільстві до тих, хто повернувся з Німеччини, було різним. У селах репатріантів зустрічали прихильно, як правило, допомагали відновлювати втрачене господарство, надавали житло, коли в цьому була потреба. У місті було дещо інакше. Жінки згадували, що часом сусіди, сварячись, називали їх «німецькими підстилками», однак це все-таки були винятки. Сусіди й знайомі ставилися до колишніх в'язнів і «східних робітників» зазвичай із розумінням.

На час визволення нашим респондентам було близько двадцяти років, тобто вони народилися переважно в 1923–1927 рр. Майже всі вони згадували проблеми під час пошуку партнера для створення родини. Лише декотрі були одружені чи заміжні до війни, але ці шлюби рідко зберігалися. У деяких випадках було записано історії про романтичні взаємини між представниками різних національностей¹³ у роки війни або між радянськими військовиками й колишніми «східними робітниками» після їхнього звільнення:

«Влюбляється в мене один с Казахстана Забыла, как. Капитанчик. Рыжий-рыжий... Он говорит: «Люся, поедем, поедем. У нас там такие места красивые. Я послужу еще. В России все разбито... голод, холод, нищета... И не езжай в Россию. Давай пока здесь побудем. Давай поженимся». Я говорю: «Нет. Только домой, никуда»¹⁴.

У всіх респондентів ці взаємини не мали щасливого фіналу. В одному випадку чоловік створив міцну, щасливу родину, повернувшись на Батьківщину, але в інтерв'ю з гіркою згадував своє перше кохання в таборі (світлину цієї жінки-польки він зберігає й досі):

«Я иногда Тае говорю: “Тая, давай напишем в эту вот, как называется... «Жди меня»”. Она: “Как хочешь”. А я думаю, что мне голову себе морочить, мне уже 80, а ей 82. Жива ли она?»¹⁵

Стратегія вибору чоловіка або дружини була різноманітною, часто-густо молодят знайомили родичі та знайомі. Рішення про шлюб приймалося зопалу, після декількох зустрічей, коли молодята не встигали ще й доладу придивитися одне до одного. У більшості випадків родинне життя респондентів не було щасливим, хоча всі вони були у шлюбі, а часто й у другому теж. Однією із причин невдач шлюбних стосунків було прагнення приховати минуле від партнера. Ще під час перевірки репатріантам, які в'їжджали до СРСР, забороняли розповідати своїм близьким про те, що їх депортували до Німеччини. Деколи близькі дізнавалися про долю родичів лише тоді, коли мали місце випадки нерозуміння дітьми досвіду батьків. Часом позиція дітей мержувала з байдужістю:

«Я всё время рассказывала, я не скрывала... А что он понимает? Он и сейчас ничего не понимает. Разве они понимают, что мы пережили? И внуки, расскажи им, что они, слушать станут?»¹⁶

Упродовж тривалого часу колишні «східні робітники» та в'язні були в полі зору радянських органів внутрішніх справ. Прибувши на батьківщину, вони мали раз чи двічі на місяць з'являтися до відповідних установ. Л. Т. Гришаєва згадувала:

«Вызывают меня в МВД. Туда-сюда. И начали у меня спрашивать: “Как ты туда попала? Не может быть, чтоб ты туда так попала. Ты скажи честно. Ты туда поехала по любви?” А мне военный сказал: “Ты всю правду не говори, не будь такой правдивой”. А я взяла и сказала ему: “Если бы вы были моим отцом, вы бы меня с собой взяли, а не оставили со старой матерью и больной сестрой здесь”. Я говорю: “А по любви, какая может быть любовь в 15 лет! О какой любви вы говорите!” Ну, он посмотрел так на меня, вроде того: “Ты бы потише”, но отпустил меня»¹⁷.

Вочевидь, на місцях іноді аж надто рили землю в пошуках зрадників. У результаті 4 серпня 1945 р. Оргбюро ЦК ВКП(б) ухвалило спеціальну постанову «Про організацію політико-просвітницької роботи з репатрійованими радянськими громадянами». Ішлося про повернення громадянських прав репатріантам, зверталася увага партійних працівників на необхідність належного ставлення до цієї категорії радянських громадян¹⁸. Проведені в рамках двох воронезьких проєктів інтерв'ю не дозволяють твердити про те, чи дієвою була ця постанова. Так чи інакше, інформація, пов'язана з відвідинами місцевих відділів внутрішніх справ, усіма респондентами оприлюднювалася неохоче. А. Т. Артюшенко згадував, як його намагалися зробити «стукачем», коли він вступив до партії.

«Когда выборы прошли, нашлись такие люди, что меня побили в моей комнате. Было задание, я считаю. Фонарь мне хороший набили, и я лежу несколько дней, а тут шпионы всё проходят: как, чего я говорю. Приезжает с области кэзгэбэшник — а я был секретарём партийной организации территориальной, больше ста коммунистов. ...А он, тот, кто это сделал, наш шофёр... Может быть он, а, может, не он. Вот, этот кэзгэбэшник: “Ты только скажи — он не только с партии полетит, мы его судить будем». Я говорю: “Да ну, что ты, домашнее дело”... он пригласил меня, и я сказал: “Вы хотите, чтоб я сексотом был? <...>” Он сказал: “Нет. Это называется у нас осведомитель”»¹⁹.

Одна з респонденток розповіла, що була інформатором:

«А потом вызывают меня туда и говорят... “Так, Вы будете на нас работать?”. Я спрашиваю: “Как?”. Ну, в общем: “Доносить”. Вот, я в техникуме учусь, значит, я должна доносить. Я говорю: “Я не могу, нет...” “Вы должны, вы на немцев работали, а на нас не хотите!” Вот, ну, в общем, как агент настоящий была. Мне дали человека. Сначала такая скотина была, невозможная — молодой, хромой, зараза, был. Вот придду: “Давай данные, какие там, давай!” Я говорю: “Нет у меня ничего”. Давай и всё. А потом как-то, ну, уже не могу, я говорю: “Всё, я не буду, и чтобы ты ко мне не ходил”. Не знаю, не знаю, отчаянная была такая... Я на явку ходила, в общем, “на явку” обязательно надо идти... он меня заставил... И вот, он говорит: “Напиши, про эту, вот”! Я говорю: “Я ж не знаю”... Ну, в общем, что говорить, одно я написала, потому что, я ж говорю, ненавидела всё это»²⁰.

Матеріали інтерв'ю, які було проведено в рамках двох воронезьких проєктів усної історії — «Жінки Равенсбрюку» й «Біографічна документація рабської й примусової

праці в нацистській Німеччині», свідчать про те, що всім респондентам випало само-тужки розв'язувати проблему власної ресоціалізації. Процес поновлення соціальних зв'язків і налагоджування нових, утворення родини, пошук роботи й здобуття освіти — усе це ускладнювалося репресивною політикою держави стосовно репатріантів і значним чином залежало від умов, у які потрапляли колишні військовополонені та «східні робітники» на батьківщині, а також від особистісних якостей людини.

¹ Ресоціалізація — «засвоювання нових цінностей, ролей, навичок замість колишніх, недостатньо засвоєних або застарілих» (Див.: *Смелзер Н.* Соціологія/Пер. с англ. — М., 1994. — С. 112).

² *Полян П. М.* Жертвы двух диктатур: жизнь, труд, унижения и смерть советских военнопленных и оstarбайтеров на чужбине и на родине. — 2-е изд., перераб. и доп. — М., 2002. — С. 529.

³ Голиков Филип Іванович — маршал Радянського Союзу, з липня 1940 р. — заступник начальника Генерального штабу, із квітня 1943 р. — начальник головного управління кадрів, з жовтня 1944 р. — уповноважений РНК у справах репатріації.

⁴ Цит. за: *Земсков В. Н.* К вопросу о репатриации советских граждан, 1944–1951 годы//История СССР. — 1990. — № 4. — С. 28.

⁵ Інтерв'ю з В. В. Українською 25 та 26 грудня 2005 р. Див.: *Архів усної історії Воронезького державного педагогічного університету (ВДПУ).* Ф. International Slave- and Forced Labourers Documentation Projekt — International Sklaven- und Zwangsarbeiter Befragungsprojekt. — Оп. 1. — Спр. 7. — Арк. 63.

⁶ Інтерв'ю з О. І. Кудіною 27 та 28 листопада 2005 р. Див.: Там само. — Оп. 1. — Спр. 6. — Арк. 9.

⁷ Там само.

⁸ Детальніше див.: *Полян П. М.* Жертвы двух диктатур... — С. 550–551.

⁹ Там само.

¹⁰ Інтерв'ю з Л. Т. Гришаєвою 20 квітня 2006 р. Див.: *Архів усної історії ВДПУ.* — Ф. International Slave- and Forced Labourers Documentation Projekt — International Sklaven- und Zwangsarbeiter Befragungsprojekt. — Оп. 1. — Спр. 10. — Арк. 14–15.

¹¹ Інтерв'ю з О. І. Кудіною 27 та 28 листопада 2005 р. Див.: Там само. — Оп. 1. — Спр. 6. — Арк. 43.

¹² Інтерв'ю з В. В. Українською 25 та 26 грудня 2005 р. Див.: Там само. — Оп. 1. — Спр. 7. — Арк. 88.

¹³ Показово, що німців серед них не було.

¹⁴ Інтерв'ю з В. В. Українською 25 та 26 грудня 2005 р. Див.: Там само. — Оп. 1. — Спр. 7. — Арк. 53.

¹⁵ Інтерв'ю з А. Т. Артюшенко 4 та 5 листопада 2005 р. Див.: Там само. — Оп. 1. — Спр. 5. — Арк. 51.

¹⁶ Інтерв'ю з М. Д. С. 2 та 3 жовтня 2005 р. Див.: Там само. — Оп. 1. — Спр. 3. — Арк. 75–76.

¹⁷ Інтерв'ю з Л. Т. Гришаєвою 20 квітня 2006 р. Див.: Там само. — Оп. 1. — Спр. 10. — Арк. 15–16.

¹⁸ Детальніше див.: *Земсков В. Н.* К вопросу о репатриации... — С. 39.

¹⁹ Інтерв'ю з А. Т. Артюшенко 4 та 5 листопада 2005 р. Див.: *Архів усної історії ВДПУ.* — Ф. International Slave- and Forced Labourers Documentation Projekt — International Sklaven- und Zwangsarbeiter Befragungsprojekt. — Оп. 1. — Спр. 5. — Арк. 51.

²⁰ Інтерв'ю з М. Д. С. 2 та 3 жовтня 2005 р. Див.: Там само. — Оп. 1. — Спр. 3. — Арк. 33–34.

Галина Виноградська (Львів, Україна)

ДЕПОРТАЦІЇ УКРАЇНЦІВ З ПОЛЬЩИ 1944—1947 РР.:
ПРОБЛЕМИ ПЕРІОДИЗАЦІЇ ТА ОБСТАВИНИ ПЕРЕСЕЛЕННЯ
(ЗА МАТЕРІАЛАМИ УСНИХ ОПОВІДЕЙ ДЕПОРТОВАНИХ)

В українській історичній науці є ще багато дискусійних питань стосовно депортацій українців з етнічних українських земель, що внаслідок договору між Польщею та УРСР від 9 вересня 1944 р.¹ відійшли під юрисдикцію Польщі, зокрема, і питання періодизації. Різні вчені, як українські, так і польські, пропонують своє бачення періодів переселення, беручи за основу якийсь один критерій.

Польські дослідники А. Шесняк і В. Шота², виділяючи три етапи переселення, за визначальний критерій беруть те, чиїми силами виконувалось переселення: переселенські комісії і місцеві адміністрації, Військо Польське, головні представники та головні уповноважені. Українські історики І. Білас³, Г. Щерба⁴, дотримуючись критерію добровільності чи насилля у переселенських акціях, виділяють два етапи депортації. Є. Місило⁵, польський історик українського походження, поєднує два зазначені критерії: виконавців та насилля/ненасилля, і пропонує поділ на чотири етапи.

Професори Ю. Сливка⁶ та В. Бадяк⁷ зі Львова, кожен окремо, у своїх дослідженнях приходять до одного й того самого бачення депортацій на Західній Україні як безперервного насильницького процесу з 1939 р. і до початку 1950-х рр., з дуже умовним поділом на етапи. На їхню думку, незважаючи на виконавців, всі ці процеси були насиллям.

Найбільш усталеною на сьогодні періодизацією депортацій українців у 1940-х рр. є така:

- вересень 1944 — вересень 1945 р.: добровільне переселення (невелика кількість переселених);
- вересень 1945 — вересень 1946: брутальне, насильницьке переселення (масовість);
- квітень — серпень 1947: акція «Вісла», зачистка Закерзоння від українців.

Слід зазначити, що на землях Надсяння, Лемківщини, Холмщини і Підляшся, які разом, власне, і об'єднує назва Закерзоння, депортаційні процеси мали деякі відмінності у часовому та виконавському вимірах. Зокрема, на Лемківщині, з огляду на гористий і важкодоступний ландшафт, депортації тривали найдовше, охоплюючи всі три етапи. Акція «Вісла» стосувалася найбільше населення Лемківщини.

Щодо Надсяння, то основний масив українського населення Перемиського, Ярославського, Любачівського повітів, яке підлягало депортації, було виселено під

час другого — найбрутальнішого періоду (09.1945—09.1946 рр.). Однак насильницькі акції з боку польських шовіністів на Надсянні почалися ще з лютого–березня 1945 р., започаткувавши другий період переселення для мешканців цих районів значно раніше.

Відомості про обставини та умови переселення, записані від очевидців, змістовно доповнюють існуючу базу офіційних документів та матеріалів, з якими працюють історики. Ці свідчення дають можливість зробити уточнення щодо періодизації депортацій, характеру того чи іншого періоду, спираючись на спогади про реальні події, реальних людей.

Впродовж 2003—2006 рр. автором записано усні оповіді про переселення від близько 100 осіб (чоловіків і жінок). Більшість із них були депортовані у 1945—1946 рр. примусово. Однак вдалося знайти і декілька родин тих, хто був добровільним переселенцем, проте їх значно менше.

Проблеми, які спробуємо прояснити, охоплюють такі аспекти переселення:

- 1) ступінь добровільності;
- 2) питання безпеки чи загроженості, ризиків (вдома, в дорозі, на новому місці);
- 3) побутові обставини життєзабезпечення (житло; їжа; майно — одяг, взуття, знаряддя праці, худоба).

В офіційних документах, якими регулювалися різні аспекти проведення переселення, в тому числі характер переселенських процесів та безпосередні організаційні дії місцевих чиновників, чітко і недвозначно вказується, що евакуації підлягають лише ті, хто виявив своє бажання евакуюватися, і що евакуація є добровільною, тому примус не може бути застосований ні прямо, ні опосередковано⁸. Відповідно до підписаної угоди організацію транспортування переселенців брав на себе уряд УРСР: він мав забезпечувати транспортом поляків, що переселялись до Польщі, та українців, що покидали її. Однак фінансові витрати, пов'язані з переїздом евакуйованих від пункту переселення до пункту призначення, і всі витрати, пов'язані з евакуацією, покладалися відповідно на кожну з договірних сторін⁹. Люди повинні були мати змогу забезпечити себе всім необхідним в дорозі, а після прибуття на *обране* (а не *примусово призначене*) нове місце проживання обов'язково мали забезпечуватися житлом, землею, отримати компенсацію відповідно до залишеного вдома майна. Але не так сталося, як гадалося. Вже у жовтні-листопаді 1944 р. на ім'я народного комісара внутрішніх справ СРСР та у місцеві наркомати надходять численні таємні доповідні записки та повідомлення про вкрай незадовільний стан організації переселення, про відверте ігнорування польськими місцевими органами влади виконання своїх обов'язків щодо своєчасного надання необхідних документів та коштів на організацію транспортування українців¹⁰. Отже, саботаж із боку місцевої влади був одним із чинників, який гальмував темпи добровільного етапу переселення. А ще й цілком природне небажання покидати рідну землю, нажите майно і їхати у «совещку» дійсність, про яку вже було відомо багато негативного (репресії, Сибір, голод, колгоспи...) Крім того, наполегливо не рекомендувала переселятися і УПА, у лавах якої перебували сини чи дочки практично з кожної родини.

Усні оповіді членів родин Дорошів, Саєвичів, Загартовських — колишніх мешканців с. Кобильнича Руська, які нині мешкають у с. Підбірці коло Львова, — свідчать, що добровільність полягала у наступному: подавши заяви про згоду на переселення, селяни мали певний термін (у межах місяця), щоб зібрати своє майно, худобу і, отримавши для розміщення свого скарбу та своєї родини товарний вагон, переїхати в обраний для проживання більш-менш вигідний населений пункт (поближче до кордону, тобто — до рідного краю, або в приміській зоні Львова)¹¹. Однак «добровольців» було не так вже й багато. Динаміка зростання чисельності переселених осіб (загальна кількість українців на території Польщі, що підлягала акції переселення, за різними підрахунками, становила від 546,2 тис.¹², 700 тис.¹³ до 1 млн¹⁴ українців) з лютого до березня 1945 р. не зросла зовсім — процес переселення практично зупинився¹⁵.

Це пояснюється тим, що українці ще сподівалися на створення своєї державності на власних теренах; невізід поляків із західного регіону позбавляв евакуйованих можливості отримання 64 тис. будинків, обіцяних радянською владою; переселенцям своєчасно не подавалися вагони, і вони змушені були перебувати на станціях по 7–8 днів, що спричинювало поширення інфекційних захворювань; ті вагони, що подавалися, здебільшого були абсолютно не пристосовані для перевезення людей; з боку польської влади з метою затримки виїзду українців стягувалися податки не тільки за минулі роки, але й вимагалось погашення наперед у всіх їх видах.

Деякі переселені намагалися повертатися додому. Інші — ще не переселені — до останнього моменту не вірили, що таке може статися. ОУН-УПА через листівки-звернення посилено закликала українців не погоджуватися на переселення, до кінця боронити свої законні права на свою територію¹⁶.

Нами зафіксовано розповідь про випадок, коли молода, фізично сильна дівчина, готуючись до переселення, потайки ночами на власних плечах перенесла через кордон велику частину домашнього майна і сховала у лісі (оскільки її село було поруч із кордоном). Почувши чутку, що переселення ніби більше не буде, — знов таким самим чином перенесла все майно назад додому. Минуло небагато часу, — і її сім'ю (як і все село) брутально виселили, давши лише 2 години на збори¹⁷.

Фрагменти інтерв'ю, подані нижче, дають можливість скласти уявлення про обставини та умови процесу переселення. Люди до останнього трималися свого, але і про всяк випадок готувалися, щоб виселення не заскочило зненацька. Як згадує Стефанія Мелешко (1940 р. нар.), с. Ямна Долішня:

«Чутки про виселення вже були, бо чітко пам'ятаю, як мама сушила хліб, і в хаті завжди було пів-мішочка сухарів... Навколо нас росли сосонки, ялинки. Декілька разів, коли була чутка про виселення, ми втікали в ліс. З кіньми, коровами, і брали з собою ці сухарі. В лісі було багато таких, що повтікали. Корови там доїли, і ми їли розмочені сухарі з молоком... Яюсь під вечір приїхало польське військо. В хату зайшло багато солдатів. Носили вечером мене і мого братика — йому було 2 роки — по руках, бавилися нами. Чітко пам'ятаю, як мама плакала і скубала кури, горіла піч. Мама готувала їжу в дорогу. Рано мама сильно

плакала, бо солдати поїли всі кури, нам не залишили нічого, а вони реготали. Не знаю, яка година була, ми збиралися в дорогу. Так як ми мали воза і коней, то батько через ніч зробив накриття на віз, постелив там сіна, взяли перину, подушку, трохи якогось одягу, кілька каструль, і я з братом і бабусюю вміщалися в цій будці, на половині воза. Ззаду лежав сушений хліб, декілька мішечків, напевно із зерном і картоплею. Поляки нам дозволили взяти тільки 1 коня і 1 корову [а в господарстві цієї сім'ї було 2 коней, дві корови і молодняк]. Це було 14 жовтня — Покрова. Ми виїхали на дорогу, а там вже йшли люди з дітьми малими і старенькі з клунками в руках, на плечах, йшла худоба, їхали вози. Люди сильно плакали. Добре запам'ятала, як при дорозі був город і росла ще капуста. Дві жінки сильно голосили і цілували головки капустки. Так ми дійшли (хто доїхав) до Риботич. В Риботичах почалася реєстрація, там всі під голим небом і осіннім дощем пробули аж 2 тижні. Люди чужі і тато мій спали і ховалися від дощу під возом. Доїли корову і їли сушений хліб. На другий день прибуття до Риботич батько подумав, що, може, дадуть йому поле, а він залишив дуже добрий плуг. Батько сідає на коня і їде в село. В селі вже було повно поляків з других сіл (а наше село було повністю українське). На нашому дворі вже стояло 2 вози: один загрошений меблями, другий — зерном... Поляки були з села Грозови. Як батько приїхав на подвір'я, то солдат приклав до нього зброю і з криком до нього «По ту хчеш еще кабане»¹⁸. Батько подумав, що приїхав собі по смерть. Але на крик вискочив їхній командир, що в нас ночував, і скомандував кинути зброю. Сказав батькові: «Ти є тут господар, і за чим ти вернувся, то візьми собі, навіть якщо це вже на возі». І так батько перевіз плуг, яким користувався до кінця свого життя.

Переїхали ми границю, їхали і йшли від села до села, і там, де найшли дах над головою, поселялися сім'я, а решту йшли далі. Ми переїхали Тернопільську, Львівську область і аж оселилися в Дрогобицькій області, в селі Берездівці. Коли приїхали, в Берездівцях вже був сніг. В одній хаті (якщо це не стодола) першу ніч ночувало кілька родин. Ранком пішли шукати житло. Тепер мені страшно: найшли хатинку в повному розумінні без вікон і дверей. Декілька днів закривали діри снопами і дошками, які дали добрі сусіди, бо йшов сніг. А потім з головою сільради відібрали у місцевих жителів, які зняли завчасу рідні двері і вікна, і так перезимували це з однією сім'єю в цій хатинці. А весною знайшли окреме житло.

Зима була холодна і голодна — перша зима після війни. Місцеві люди самі були бідні, але були добрі люди, ділилися чим мали. Переселенці цю зиму жєбрали. Бо треба було прогодувати скот і себе.

Так як в мого батька був кінь і віз, то нам не прийшлося жєбрати. Він заробляв ним харчі, одяг і корм для худоби. Навесні нам виділили землі, і життя пішло своїм чередом. А в 1948–49 рр. колгоспи землю відібрали.

Реєстрація залишеного майна велася по документах, але між людьми йшли чутки, якщо хто залишив багато майна, то тебе вивезуть на Сибір. Тому свідомо дехто не представляв всього майна і реєстрували значно менше. До таких відноситься і мій батько.

Дуже мені шкода своєї бабусі (їй тоді було 56 років), яка померла від простуди в 1945 в грудні, а могла б ще жити, якби були ліки, лікарі і умови до життя. Так часто плачу на її могилі. А друга бабуса і діди залишилися лежати в рідній землі в Ямні Долішній»¹⁹.

Ольга Филипчак (1915 р. нар.), с. Кобильниці Руська:

«Почали виселяти українців з прадідівських земель на Україну, а поляків у Польщу. А щоб то виглядало законно, створена більшовиками українська комісія їздила від села до села записувати на добровільне переселення. Люди не хотіли кидати свою землю. Тоді почала діяти акція: поляки оточували українські села, убивали людей, села палили. А в нас в Кобильниці 15 лютого 1945 р. пізно вечером польські бандити з Великих Очей [село неподалік] під проводом вуйта Вільчинського напали на приходство і на очах мами убили отця Согора, а 27 чи 25 лютого того ж року рано перед восьмою годиною поляки (військо) оточили село зі всіх сторін, витягали сплячих ще молодих муштин, у хаті на очах рідних убивали. Селом пішов жак! По селі чути було стріли, крики і плач. До нас був вліз якийсь польський старшина, поставив маму, Юстину, і мене під стіною і хотів вбити. Але наган йому поламався, і він дуже проклинав. Аж прийшов якийсь жовнір і покликав його. А ми втікли з хати і ховалися поміж дим і стріли... Бродилим в крові по кістках, бо кров змішалася з водою. Наша хата залишилася сплюндрована, а їсти не було що. Були змушені виїздити фірами до «раю»... Приїздили до нас з Великих Очей і рабували, що ще лишилося... так нас кожного дня і поляки-партизани, і москалі обкрадали. Наші берегли нас, головно вночі, й остерігали перед приходом ворогів. Я втікала через вікно, а всі ми виходили на вулицю до наших. І таке життя тяглося три тижні... А потім приїхали фіри, і ми поїхали в незнане життя. Переїхали через село Глиниці, де була кордонна застава, піднісся дерев'яний шлябан, і ми опинились в Краківці, вже в Радянськім Союзі. Підводи завезли нас до села Домажир, скинули у якийсь стодолі, і ми там перебували. Жодна влада нами не цікавилася. Тоді вуйцьо Геньо сам вібрався до Львова, де створено був переселенчий уряд. За кілька днів ми переїхали до села Підбірці. З нами переїхали 30 наших родин. Дістали хлопську польську хату. Мама хоріла. <...> Вуйцьо ходив до Винник, працював у заготконторі. Приносив по декілька бульб в кишені, а ми ходили на штреку збирати вугілля. У Винниках вуйцьо пізнав якогось Юркевича, якого брат був війтом у селі Кривчиці, і запропонував нам переїхати до Кривчиць, близько біля Львова. Ми погодилися. Ми дістали з мамою учительські посади у школі в Кривчицях і щоденно ходили до школи»²⁰.

Це типові розповіді. Перша — жінки віком 65–70 років, яка на час переселення була п'ятирічною дитиною. Саме оповіді таких респондентів становлять основний масив нашого польового матеріалу. Друга на час переселення була вже дорослою. Таких, на жаль, уже дуже мало. Тим ціннішими є оповіді таких респондентів.

На основі цих матеріалів вважаємо за можливе виділити такі поєднання обставин та умов існування переселенців безпосередньо під час здійснення депортаційних акцій переважно сільського населення:

- 1) населення не попереджують про дату виселення; село оточують польські або радянські військові підрозділи, відрізаючи шляхи втечі; воєнізовані групи заходять у кожную садибу; сповіщають про часовий відрізок (здебільшого 2 години) для збирання найнеобхідніших речей; брутально (часто з людськими жертвами у разі опору) виганяють з садиби; конвоюють до залізничної станції;

- 2) через велике скупчення на залізничних станціях тих депортованих, хто не мав власних підвід для продовження переїзду власними силами, а також свідоме затягування видачі документів польською місцевою владою переселенці по декілька тижнів просто неба за осінньо-зимових погодних умов очікують на подальший переїзд, не маючи змоги повернутися додому — села розграбовані, а то й спалені поляками, на тих, хто повертається, в багатьох випадках чекає фізична розправа з боку польських шовіністів. У необладнані товарні вагони вантажать по декілька сімей разом з майном і худобою;
- 3) залізничне транспортування на цей період було заплановане на віддалені східні і південні терени України. Лише небагатьом вдається під час короткочасних зупинок на території УРСР вивантажитися у безпосередній близькості до українсько-польського кордону чи в західних (Львівській, Тернопільській) областях. Переважна більшість транспортується на Схід.
- 4) залежно від рівня матеріального достатку на момент виселення, а саме: від наявності власного транспорту — підвод та тяглової сили, а також конкретних обставин (власної винахідливості, поблажливості конвоїрів) щодо можливості уникнути залізничного транспортування на Схід, частина переселенців Перемищини оселяється близько до кордону — у Мостиському, Яворівському та інших прикордонних районах. При цьому, навіть маючи документи на поселення відповідно до ступеня близькості до великих міст (згідно з інструкціями селян мали переселяти в села, містян — у міста, мешканців приміських зон — у приміські зони і т. д.), багато з надсянців нехтували можливістю пошуку кращих умов проживання (кращих хат, ближче до міста чи в місті тощо), оскільки вважали таке своє становище тимчасовим і сподівалися на повернення додому.

Отже, виділені нами на початку основні поняття, які мали б характеризувати обставини та умови під час переселення: 1) добровільність; 2) безпека (вдома, в дорозі, на новому місці); 3) побутові умови (житло, їжа, одяг, взуття, знаряддя праці, худоба), — залежали виключно від конкретної ситуації, щасливого випадку, власної винахідливості переселенців, оскільки зовнішні обставини (дії влади, польських збройних формувань) не сприяли мирному і комфортному перебігу переселення.

Багато оповідей людей з десятків сіл Надсяння, які потерпали взимку-навесні 1945 р. від нападів польських збройних формувань (Малковичі, Пискоровичі, Березка, Бахів, Павлокома та ін.) дають підстави внести деякі уточнення до періодизації депортацій. А саме: вважати початком другого — насильницького етапу переселення не вересень 1945 р., а лютий — березень 1945 р., оскільки саме в цей час почалися масові напади польських збройних формувань на українські села.

¹ *Угода між урядом УРСР і ПКНВ про евакуацію українського населення з території Польщі і польських громадян з території УРСР. 9 вересня 1944 р.//Депортації. Західні землі кінця 30-х — початку 50-х рр. Документи, матеріали, спогади. У трьох томах/Відп. ред. Ю. Сливка. — Т. I: 1939–1945 рр. — Львів, 1996. — С. 287–293.*

² *Szczensniak A. B., Szota W. Z. Droga do niekęd. Działalność Organizacji Ukraińskich Nacjonalistów i jej likwidacja w Polsce. — Warszawa, 1973. — S. 222–223, 231.*

³ *Білас І. Репресивно-каральна система в Україні. 1917–1953. Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз. У 2 кн. — Київ, 1994.*

⁴ *Щерба Г. Проблеми українсько-польських переселень в 1944–1948 роках у світлі соціологічних досліджень//Депортація українців з Лемківщини, Надсяння, Холмщини, Підляшшя. Матер. наук. конф. «50-річчя депортації». Львів, 22.10.1994 р. — Львів, 1996. — С. 38.*

⁵ *Misiło E. Repatriacja czy deportacja. Przesiedlenie Ukraińców z Polski do USRR 1944–1946. — T. I: Dokumenty 1944–1945. — Warszawa, 1996–1998.*

⁶ *Сливка Ю. Витоки і наслідки національної трагедії//Депортації. Західні землі кінця 30-х — початку 50-х рр. Документи, матеріали, спогади. У трьох томах/Відп. ред. Ю. Сливка. — Т. I: 1939–1945 рр. — Львів, 1996.*

⁷ *Бадяк В. Пам'ятаємо. І не тільки...//Депортація українців з Лемківщини, Надсяння, Холмщини, Підляшшя. Матер. наук. конф. «50-річчя депортації». Львів, 22.10.1994. — Львів, 1996. — С. 3–7; *Історіографія депортації українців із Закарзоння//Депортація українців з Лемківщини, Надсяння, Холмщини, Підляшшя. Матер. наук. конф. «50-річчя депортації». Львів, 22.10.1994. — Львів, 1996. — С. 40–48.**

⁸ *Угода між урядом УРСР і ПКНВ про евакуацію українського населення з території Польщі і польських громадян з території УРСР. 9 вересня 1944 р.//Депортації... — Т. 1. — С. 287.*

⁹ Там само. — С. 289.

¹⁰ *Телеграма НКВС СРСР Наркомату внутрішніх справ УРСР про транспортування спецпереселенців в необладнаних вагонах. 18.11.1944//Депортації... — С. 349; *Інформаційний листок політуправління Першого українського фронту про хід переселення українців з прифронтових повітів. 28.12.1944//Там само. — С. 386; *Дповідна записка радника НКВС СРСР Наркомату СРСР про хід переселення українців з Ряшівського воєводства. 13.11.1945. — С. 641.***

¹¹ *Записано від Дорош Є. М., 1907 р. нар., Загартовської І. І., 1931 р. нар., Саевича П. І., 1922 р. нар., та Саевич Є. М., 1922 р. нар., переселених з с. Кобильниця Руська Любачівського пов. Записала Г. Виноградська 17.11.2002 р. у с. Підбірці Пустомитівського р-ну Львівської обл.*

¹² *Skrzynecki P. Wysziedlenie ludności ukraińskiej z Polski w latach 1944–1946. — Warszawa, 1983. — S. 4.*

¹³ *Служинська З. Рід людський в Україні. — Львів, 1995. — С. 50.*

¹⁴ *Blum I. Udział Wojska Polskiego w walce o utrwalenie władzy ludowej//Wojskowy przegląd historyczny. —1959. — N 1. — S. 3.*

¹⁵ *Сорока Ю. Переселення українців з етнічних земель і польського населення з УРСР (1944–1946 роки)//Етнічна історія народів Європи. Історико-етнологічні дослідження і національна ідея. Зб. наук. праць/Слюсаренко А. та ін. — Київ, 2001. — С. 98.*

¹⁶ *Звернення УПА до українців Закарпаття із закликом чинити опір переселенській акції. Березень 1945//Депортації. — Т. I: 1939–1945 рр. — Львів, 1996. — Док. № 156. — С. 471–473; Серпень 1945.//Там само. — Док. № 199. — С. 588–590; Звернення УПА до українців Холмщини із закликом чинити опір переселенській акції. Травень 1945 //Там само. — Док. № 174. — С. 514–515; Звернення УПА до українців Лемківщини із закликом чинити опір переселенській акції. Вересень 1945//Там само. — Док. № 219. — С. 612–614.*

¹⁷ Записано від Саєвич Є. М. 1922 р. нар., переселеної з с. Кобильниця Руська Любачівського пов. Записала Г. Виноградська 17.11.2002 р. у с. Підбірці Пустомитівського р-ну Львівської обл.

¹⁸ Польськ. «чого ти ще хочеш, свиня?»

¹⁹ Записано від Стефанії Мелешко 1940 р.н. з с.Ямна Долішня Перемиського пов. Записала Г. Виноградська 03.08.2004 р. у м. Львові.

²⁰ Записано Г. Виноградською 30.04.2004 р. у с. Кривчиці під Львовом від Ольги Филипчак, 1915 р. нар., нар. у с. Кобильниця Руська Любачівського пов.

Тетяна Вороніна (*Санкт-Петербург, Росія*)

ГЕРОЇЗМ ПО-БАМІВСЬКИ:
КОНСТРУЮВАННЯ БІОГРАФІЧНИХ НАРАТИВІВ
БУДІВНИКІВ БАЙКАЛО-АМУРСЬКОЇ МАГІСТРАЛІ*

Будівництво Байкало-Амурської магістралі — одна з найяскравіших сторінок радянської історії періоду пізнього соціалізму. Вона може бути привабливою для дослідження не тільки з точки зору реалізації грандіозних геополітичних задумів радянського керівництва з освоєння Сибіру, але й як одна з віх у біографіях багатьох тисяч радянських людей, колишніх будівників БАМу. Власне, саме цей аспект у вивченні минулого було визнано пріоритетним під час реалізації дослідного проекту, котрий розпочала група Європейського університету в Санкт-Петербурзі та Центру незалежних соціологічних досліджень, підтриманого Американською радою наукових товариств (ACLS) у 2006–2007 рр.¹

Метою проекту «Бамівці про БАМ: історія останнього будівництва соціалізму» було вивчення соціальних ефектів, спричинених ініціюванням і розгортанням будівництва БАМу в 70-ті рр. ХХ ст., його впливу на життєві долі будівників. У зв'язку з цим нас цікавили, з одного боку, стратегії офіційної влади у презентації будівництва, рекрутуванні добровольців тощо. З іншого боку, особливу цінність для нас мали усні свідчення колишніх бамівців про своє життя на БАМі, що були записані під час біографічних інтерв'ювань. Ми звернули увагу на те, як вони оцінюють цю частину своїх біографій, конструюючи всю історію власного життя. Яким БАМ залишився у пам'яті саме цих людей? Як він оцінюється ними сьогодні, після багатьох десятиріч, що минули після їхнього повернення з будівництва?

Незважаючи на те, що будівництво БАМу було розпочато в 1930-ті, а завершено у постперебудовний час, суспільна думка досі пов'язує БАМ із періодом пізнього соціалізму, тобто з кінцем 1970 — початком 1980-х рр. БАМ став своєрідним символом того часу. З огляду на це ставлення наших сучасників до БАМу часто залежить від їхнього оцінювання цієї епохи.

Ні для кого не є таємницею, що до останнього часу практично будь-який сюжет радянської історії подавався в контексті героїчного. А втім, ситуація не дуже змінилася і в наш час. Риторика сучасних політиків перенасичена героїчними ідіомами, які засвідчують той факт, що героїзм як елемент сучасної культури має попит у суспільстві. Героїчним у СРСР було все або майже все: війни, будівництва, будні, зусилля, люди. Про негероїчне в історії не говорилося. Причиною цього, на думку

* Переклад з російської Л. О. Удовенко.

С. Б. Адоньєвої, є той факт, що «героїзм забезпечував імператив суспільного служіння», внаслідок чого «самопожертва заради соціального блага ставала не ідеалом, а нормою»².

Використання героїчної інтерпретації в описуванні історичних подій сприяє формуванню патріотизму — обов'язкового елементу будь-якої державної ідеології. За її допомогою можна просто і дохідливо пояснити населенню, за що слід любити власну країну. Однак у деяких випадках національна ідея не пов'язана з героїкою. Наприклад, знищення єврейського населення нацистською Німеччиною не розглядається в Ізраїлі крізь призму героїзму: мільйони загиблих євреїв — не стільки герої, скільки жертви фашизму³. Тому в цій країні 8 або 9 травня не є офіційною святковою датою (що вже святкувати, якщо ціна цієї перемоги така велика?)

Другою, але не менш важливою функцією героїзації подій є ретушування змісту питання про відповідальність. Таким, наприклад, є випадок з блокадою Ленінграда. Неоднозначність цієї події відома не тільки очевидцям, але й тим, хто працює з документами, при цьому її офіційна інтерпретація (втілена у святкових заходах, популярних статтях у пресі, художніх фільмах) і сьогодні залишається незмінною: Ленінград — місто-герой, а не місто-жертва. Назвати всіх героями, віддавши належне живим, — це усуває необхідність перейматися причинами того, що відбулося, відповідати за скоєне перед мертвими. Акцентуючи увагу на жертвах і стражданнях населення, вкрай складно обминути питання про відповідальність (і в зв'язку з цим відповідачем може стати, на мою думку, не тільки фашистське керівництво, але й радянський генералітет, керівництво міста), в той час як розповідь про подвиг, мужність і стійкість сама по собі є дидактичною (повчальною) і не потребує подальшого роз'яснення того, як і чому такі якості знадобилися цивільному населенню міста. Розповідь про жертви у контексті героїчного також присутня і в офіційному наративі, але зазвичай вона використовується як ілюстрація, що підкреслює героїку.

Як відомо, конструювання історії пов'язане із проблемою ідентичності. Будувати свою ідентичність на «позитивних» моментах, пишатися подвигами предків, ясна річ, приємніше, ніж акумулювати в суспільній свідомості «малоприємні» для соціуму події. У зв'язку з цим показово, що музеїв, присвячених, наприклад, історії ГУЛАГу, на території сучасної Росії так мало, а день завершення Другої світової війни в Німеччині не є національним святом, хоча саме тоді вона звільнилася від націонал-соціалізму.

Але не тільки держава та влада зацікавлені в героїзації подій. Це потрібно і самому суспільству, хоча б тій частині, яка в обмін на визнання героїчної інтерпретації отримує свої переваги (хай то престижний статус, пільги або місце у пам'яті нащадків).

Героїзація історії має мало спільного з історичними подіями (це особливо актуально, якщо йдеться про оцінювання «великих» подій, таких, як війна, блокада або будівництво БАМу тощо), це завжди оцінка їх ким-небудь, що ґрунтується на вибіркому ставленні до фактів, сюжетів, деталей. Але саме вона залишає відбиток

у масовій свідомості (через пам'ятки і монументи, твори мистецтва, музеї і т. п.), і саме вона за згодою суспільства і влади претендує на роль того, що є гідним залишитися у пам'яті поколінь.

Різноманітні структури, хай то держава чи громадські об'єднання, надають поняттю героїзму свого значення і застосовують його для власних потреб. Кожна зі структур готова обґрунтувати це розуміння посиланням на минуле. Так, для сучасних російських державників-націоналістів герої — це радянські солдати, що визволяли Європу від фашистів, у той час як для Естонії герої — це солдати, які зі зброєю у руках боронили незалежність своєї держави, в т.ч. — від радянських військ.

У СРСР монополією на героїзацію володіла держава, яка підтримувала це право за допомогою політики й ідеології. Але навіть у тому випадку, коли за підказкою ідеології всі знали, хто такі справжні герої, боротьба за людську пам'ять не припинялась. І щодо такої офіційної пам'яті завжди була пам'ять «альтернативна» — пам'ять тих людей, які були очевидцями і не сприймали спрошеного бачення подій, що маскувалися як героїчні.

У своїй статті я зупинюся на питаннях, пов'язаних із конструюванням героїчного дискурсу про БАМ в радянській літературі 1970–1980-х рр. і в біографічних нарративах сучасних «бамівців», тобто людей, які жили і працювали певний час на БАМі.

Моє звертання до радянської публіцистики зумовлено не прагненням показати, що перекази людей про життя на БАМі дуже відрізняються від пропагандистських описів, а бажанням зрозуміти, чи знайшла відгук офіційна презентація будівництва 1970–1980-х рр. у сучасному розумінні БАМу моїх інформантів. Який зміст вкладають вони сьогодні у поняття БАМу? Чи почуваються героями? Чи користуються вони категоріями, запропонованими радянським дискурсом про БАМ, і якщо так, то який зміст вони у них вкладають?

Для цього я вдамся до порівняльного аналізу двох інтерв'ю, з Дмитром і Сергієм (імена інформантів змінено), що прибули на БАМ у складі одного комсомольсько-молодіжного загону, створеного Ленінградським обкомом комсомолу. Обидва вони приїхали на БАМ 1975 р., де працювали у бригадах будівельників. І Дмитро, і Сергій працювали в одному населеному пункті, тому можна припустити, що їхні перекази мали б відбивати одні й ті самі значущі події, що відбувалися на цій ділянці будівництва магістралі.

Один з інформаторів, Дмитро, перебував на будівництві як комісар загону, другий — Сергій — як звичайний комсомолец, що згодом став помічником бригадира. Дмитро затримався на БАМі до 1981 р., там він одружився, у нього народилася донька. Дмитро був членом партії з 1965 р., брав участь у освоєнні цілини, а після БАМу — у будівництві Ленінградської дамби. Деякий час Дмитро обіймав різноманітні посади у спорткомітетах міста й області. Останні 10 років він працював в одному з банків Санкт-Петербурга.

Сергій поїхав на БАМ після закінчення інституту і декількох років праці у науково-виробничому об'єднанні. З БАМу він повернувся менш ніж за 2 роки.

Потім він продовжив працювати, вже у науково-дослідному інституті. Сергій має вищу технічну освіту. Деякий час він працював в адміністрації Ленінградської області, потім пішов у бізнес. Останні декілька років очолює невелику фірму в Санкт-Петербурзі, яка спеціалізується на оренді офісів. Обидва інтерв'ю було записано мною влітку 2006 р. в Санкт-Петербурзі. Інтерв'ю з Сергієм записувалося протягом двох зустрічей.

* * *

Героїзація праці бамівців — один з обов'язкових атрибутів радянської публіцистики, покликаної висвітлювати будівництво Байкало-Амурської магістралі. Автори книг користувалися різними стратегіями опису «героїчного» на БАМі.

Для багатьох із них будівники, які прибули на БАМ у 1974–1975 рр., асоціювалися з першопрохідцями минулих часів, сміливцями-шукачами та геологами. А втім, таке порівняння з'являлося саме собою, адже перші бамівські загоны обживали дикі, безлюдні простори, а бамівці часто-густо й насправді були першими з людей, хто ступив на певну територію. Саме їм належало стати «корінним населенням» цього практично не заселеного терену, основою виробничих сил регіону. Власне, це була одна з причин початку будівництва. Так, у Постанові ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР про будівництво Байкало-Амурської залізничної магістралі від 8 липня 1974 р., зокрема, говорилося, що здача 1983 р. БАМу мала сприяти розвитку «виробничих сил Східного Сибіру і Далекого Сходу» і «забезпеченню грузоперевезень» у цих районах⁴. Таким чином, створення залізниці визнавалось одним з проєктів освоєння Сибіру, а учасники дійства наділялися якостями героїв-першопрохідців.

Розуміння Сибіру як місця, де за власною волею можуть жити тільки герої, склалося у суспільній свідомості, мабуть, ще за часів підкорення Сибіру, але активно акумулювалося протягом 60-х років ХХ ст. і було пов'язано з т. зв. «романтикою підкорення»⁵. Описи важких кліматичних умов у працях радянських публіцистів подавалися поряд із оповіданнями про ентузіастів, що всупереч стихії вирушали на пошук чи будівництво траси. «Не тільки кожна людина окремо — цілі колективи долали своєрідний психологічний бар'єр «входження» у місцевий клімат, сувору зиму, літню сибірську спеку з хмарами найрізноманітнішого гнусу. Ось чому тут, як ніде, цінуються високі людські якості: мужність, сміливість, майстерність, доброта, вміння вчасно прийти на допомогу товаришу», — писав у книзі журналіст газети «Правда» Ю. Казьмін⁶. Часто тайзі як неприборканій стихії протиставлялися новенькі обладнані селища будівників — символи підкорення, осередки цивілізації. У нарисі того ж автора читаємо: «...на тлі похмурої тайги попереду нас світилися стіни нових будинків. Складені зі свіжого бруса і дерев'яних щитів, вони ще мали запах хвої та виблискували на сонці бурштиновими сльозами смоли»⁷.

Характерно, що таку рису, як «спадковість поколінь», називали однією з основних у переліку інших гідних наслідування характеристик радянської людини: «БАМ —

головне будівництво Ленінського комсомолу. Тут у нашої молоді особливо яскраво проявляються чудові риси радянської людини: спадковість поколінь, безмежна відданість партії, Батьківщині, самовідданість і героїзм у праці»⁸.

Тому не дивно, що у публіцистичній літературі бамівці фігурували як продовжувачі «славетних справ батьків і дідів». Героїзм покоління 70-х, таким чином, ніби успадковувався від будівників Новокузнецька і Дніпрогесу, учасників Великої Вітчизняної війни. Саме з ними любили порівнювати бамівців публіцисти. «Сьогодні назва БАМ викликає спогади вогненних років: Магнітка, Дніпрогес, Турксиб, Комсомольськ-на-Амурі. Вабить до себе велика справа»⁹. Або в тому ж дусі: «Немає жодних сумнівів у тому, що будівники БАМу продовжують літопис трудовершень радянського народу, розпочатий у роки перших п'ятирічок спорудженням Турксибу, Дніпрогесу та Магнітки. Вони з честю виконують нове завдання Комуністичної партії і Радянського уряду, здійснення якого має велике економічне і соціально-політичне значення для нашої Батьківщини»¹⁰.

Порівнянню бамівців з героями Другої світової війни відводилось важливе місце у радянському публіцистичному дискурсі про БАМ. Так, один з авторів звертає увагу на лексикон бамівця, що містить багато слів, які зазвичай вживають військовики. «Певна річ, зовсім не випадково у мовленні транспортних будівників побутують військові терміни, а саме: десант, таран, перебазування, наступ, плацдарм... Першопрохідці, як солдати, рушають у невідоме, як у бій, з тією лише різницею, що попереду у них нескорені простори, які необхідно відвойовувати, аби там пролягла залізниця»¹¹. Як ми бачимо, не тільки бамівці запозичують з лексикону військові терміни, але й самі публіцисти описують будівництво у висловах, що, як правило, вживають у розповідях про дії, пов'язані з війною: «Перший рік будівництва БАМу, рік «розвідки боєм», рік розгорнутого наступу на тайгу, рік маршових кидків через сотні кілометрів великих територій Східного Сибіру і Далекого Сходу показав, що транспортні будівники з честю виконали завдання партії й уряду, мужньо переборюють труднощі першопрохідців, показуючи приклади високої організованості та дисципліни. І що характерно — головною силою будівництва століття стала молодь»¹².

Якщо героїзм на війні можна було проілюструвати подією, яка вражала, у якій герой виконував завдання, ризикуючи власним життям, то подібні описи будівництва у мирні 1970-ті, мабуть, були б недоречними. Тоді у чому ж полягав, на думку авторів нарисів і документальних повістей, героїзм бамівців?

Для опису героїзму в умовах миру (евфемізм тих років — «героїчний труд») наводилися приклади з життя бамівських бригад: «Ось тільки декілька прикладів самовідданої праці будівників. Восени 1974 сталева колія наблизилась до перевалу Янкан. Тут треба було прорізати метрову виїмку, а сусідній насип підняти до висоти шести-поверхового будинку. Щоб прискорити справу, будівники виконали «обхідний маневр» — уклали колію від 89 до 103 кілометра на старому полотні та «пропустили» механізми укладання. Так з двох боків почався наступ на важку ділянку. Як наслідок, було виграно приблизно два місяці, зекономлено значні кошти, витрати на обхід

з надлишком повернулися»¹³. У наведеному прикладі героїзм було втілено у прийнятті інженерами раціонального рішення, здатного оптимізувати виробничий процес.

В іншому прикладі йшлося про знання об'єкта в запланований термін. «Кінець минулого року дав ще одне випробування. Грудень був надзвичайно холодним. І раптом затримка на 125-му км: укладальник шляху зупинився перед одним зі значних мостів на трасі. Над скутою кригою річкою стояли самі опори, на які слід було укласти прольоти. Туди терміново було надіслано потужний кран. Роботи продовжувалися всупереч зимовим морозам, навіть уночі. Всіма володіла одна думка — виконати взяті зобов'язання, довести укладку до станції Біленька, що на 132-му кілометрі. До зазначеного терміну залишався лише тиждень. Саме тоді естафету перебрали будівники БМП-567. Головний інженер потяга Г. Мар'яїн уже вкотре перевіряв готовність земляного полотна, поспішав до ланкозбірників, укладників шляху. Нарешті міст було пройдено, рейки спрямовано далі. Своєчасно сталева колія була прокладена до станції Біленька»¹⁴. Робота вночі на морозі, можливо, і мала героїчний вигляд, але не стосовно керівників будівництва, які загалом несли відповідальність і за те, що під час планування не заклали більше часу на зведення мосту і не потурбувалися про здоров'я будівників. Однак саме це публіцист не враховує, визначаючи «головним винуватцем» події морозний грудень.

По-особливому характеризує героїзм на БАМі автор однієї з найцікавіших публіцистичних книг про БАМ «Там, де ходили ізюбри. Сто днів на БАМі» Б. Штейн¹⁵. Ця книга, що побачила світ 1978 р. в Таллінні, дуже відрізнялася від більшості робіт, присвячених будівництву магістралі. Автор, зокрема, на відміну від колег-публіцистів ставить питання: «Як можна було ризикувати життям людей? Які господарські, економічні розрахунки можуть бути варті людського життя? За мирних часів?!»¹⁶ Даючи відповіді на них, герой цієї документальної повісті каже: «У нашій справі героїзм потрібний для того, щоб приховати безгосподарність»¹⁷, а трохи далі: «Цей героїзм — результат власного нехлюйства»¹⁸.

Такий погляд — виняток із правила. У більшості радянських публіцистичних творів бамівці «героїчно» форсували ріки, «героїчно» долали незручності життя у наметах, «героїчно» та вчасно здавали об'єкти.

Героїчними мали бути і помисли бамівців, які приїхали на роботу в Сибір. «Десятки тисяч радянських людей усіляких професій, віку, юнаки і дівчата, висококваліфіковані робітники хочуть поїхати на будівництво БАМу. Але беруть не всіх. Кого ж потребує будівництво століття? На це питання відповідає начальник ГоловБамбуду заступник міністра транспортного будівництва К. В. Мохортов: на будівництві БАМу потрібні не просто робітничі руки. Потрібні люди високої ідейної переконаності, морально і фізично підготовлені до труднощів і негараздів, що їх не обминути у суворих краях... Браку добровольців нема. БАМ буде вся країна, весь радянський народ, усі республіки Країни Рад...»¹⁹

При цьому за людьми «високої ідейної переконаності» визнавалося право мати свої особисті інтереси: «На БАМ ідуть, поспішають сюди старий пошуковець, що

забув про ревматизм: хіба можна спокійно сидіти в кабінеті, коли крізь тайгу будуватимуть другий Транссиб?! Поспішає безвуса молодь — магістраль манить її трудовою романтикою, широкими можливостями для втілення своїх сил, таланту і швидкого професійного зростання. Їдуть організовано, цілими загонами, бригадами і самотужки»²⁰. Як ми бачимо, до «дозволених» мотивів у цьому випадку належить і романтика, і можливість кар'єрного росту. Більше того, нерідко у роботах публіцистів розповідається про переваги приїзду на будівництво. Так, у книзі Калініна наведений перелік можливостей, який наочно виконував роль реклами: на будівництві, писав автор, «можна буде продовжувати навчання й отримати атестат зрілості», можна вивчитися на залізничника і після здання дороги в експлуатацію продовжити працювати, на БАМ будуть приїжджати лектори з товариства «Знання», вчені, артисти, видатні суспільні діячі, «до колективів будівельників будуть спрямовані також концертні бригади за участю відомих майстрів мистецтва», для «всіх працівників, що зайняті на будівництві, встановлено низку пільг», як-от: нормативи на непередбачувані роботи і витрати на будівництво всього комплексу споруд БАМу у розмірі 10 % і 15 %, районний коефіцієнт — 1,7, пільги на отримання банківської позики у розмірі 500 карбованців за умови виплат протягом 3 років, кваліфіковані робітники-бамівці мають право на бронювання свого житла з місць виїзду на БАМ, їм належала доплата за «рухливий характер праці». У підсумку містилася вказівка, що «загальна сума додаткових оплат становить не менш 80 % заробітної плати будівельника»²¹. Усі ці заходи повинні були залучити на будівництво БАМу робітничі кадри.

Варто уваги, що «висока ідейна переконаність» тих, хто їде на БАМ, логічно суперечила ще одному постулатові радянського бамівського дискурсу — БАМ «робить» з молодого будівельника «справжню» людину. Не випадково одне з найвідоміших гасел будівника: «Ми будуємо БАМ. БАМ будує нас». Виходило, що або не всі їхали на БАМ як «ідейні», або «висока ідейна переконаність» завдяки будівництву могла стати ще вищою.

Ідею виховання людини в умовах БАМу відбито було у поширеній, часто використовуваній публіцистами формулі «бамівського», або «сибірського», характеру. Один з авторів писав про це так: «Сибірські будівництва викували в юнаків і дівчат, що приїхали з центральних районів країни, сибірський характер. Саме слово «сібіряк» стало у нас синонімом мужності, душевної щедрості та невтомної працьовитості»²². Або в іншому місці: «Причетність до всенародного будівництва наклала відбиток на характер людини. Люди здавалися тут зібранішими, енергійнішими, ніж деінде. Можливо, це не відразу можна було помітити, але багато з них уже виявили твердість духу, стійкість, непримиренність до недоліків, що властиво саме сибірякам»²². Сам публіцист, як свідчить текст, наводить різноманітні епітети, що розкривають «сибірський» характер, але у цілому видно, що пов'язує їх він з найкращими якостями радянської людини.

Таким чином, порівняння бамівців з першопрохідцями, героями перших п'ятирічок і Великої Вітчизняної війни, опис «трудових подвигів», «сибірського характеру» повинні

були переконати читачів у престижності статусу бамівця і залучити їх до лав будівників. Героїкою буденності було пронизано публіцистичний дискурс про БАМ. Подивимось, чи інтерпретували так БАМ самі бамівці?

Незважаючи на загальні слова про героїзм і навіть порівняння бамівських героїв з героями минулого, це все не давало приводу самим бамівцям думати про себе як про героїв (не стверджую, але гадаю, що пропаганда навряд чи здавалася переконливою поколінню 1970-х, хоча, мабуть, і впливала на громадську думку), однак непрямі свідчення про те, що БАМ сприймався інформантами в особовому «героїчному» ракурсі, наявні в обох інтерв'ю. Прямих конотацій щодо подвигу в них, звісно, не було. Не сприяла цьому також форма розповідей про БАМ — біографічне інтерв'ю, яке передбачає передусім оповідь про себе і пов'язане з саморепрезентацією. До того ж двозначність «подвигів», описаних публіцистами в літературі, не передбачає проведення аналогії з сюжетами зі своєї біографії. І хоча в інтерв'ю з Дмитром описано випадок, коли він ризикував своїм і чужими життями задля виконання завдання, він розцінював це скоріш як свою провину, невинувдане лихачство, пляму на власній біографії керівника.

Можливо, героїчна інтерпретація будівництва магістралі пов'язувалася також і з комунікативними процесами, що відбувалися між інформантом й інтерв'юєром. Так, побачивши в моїй особі представницю «молодого покоління», інформанти намагались не тільки розповідати про себе на БАМі, але й відтворити те, «як це було насправді». У результаті інтерв'ю частково виконувало функцію уроку історії, що вимагало від інформантів демонстрації загальних знань з теми й оцінок, які вони запозичували з офіційного дискурсу. З огляду на це офіційна інтерпретація історії БАМу часто використовувалася як ланка, що пов'язує перехід від приватних тем до загальних і навпаки. Так, Дмитро у своєму інтерв'ю, перш ніж розповідати про причини, що спонукали його приїхати на БАМ, згадує промову Брежнєва в Казахстані влітку 1974 р., що офіційно знаменувала будівництво залізниці:

«Интервьюер (далее — И.): А как вы узнали о БАМе и как все-таки вот решились? Вроде бы об этом тогда еще, я думаю, информации...»

Респондент (далее — Р.): Нет, ну так информация простая была. Когда у меня вопрос стоит: если должны были деньги быть на [неразборчиво], большие деньги, а они ушли, деньги, на этот Вьетнам, а строительством занимается... Ну и я сразу. А тут этот Брежнев, когда выступил в Алма-Ате на этот, на каком-то, я не помню, ну, короче, в Казахстане, что вот, мол, «будет всесоюзная стройка», я думаю, что я один. И я был свободный человек. Тем более, что у меня опыт есть организационной работы и так далее, все. И у меня как раз, мои руки и мои ноги там пригодятся. Ну, поехал в ЦК, в ЦК там сказали — нет, ленинградский будет обком тоже организовывать отдельно. Вот. То есть ленинградская будет отдельно, вот Бурятский участок, там отдельно будет туда формироваться и отправляться. В обком пришел, они там, значит, ну, друзья мои отговаривали. Очень сильно отговаривали. Мол, что тебе не это самое. Нет, я говорю, мне это... мне надо вот туда ехать. Вот, очевидно, судьба встретит человека, да еще и детей нарожают, и прочее и тому подобное. Вот это, наверно, и есть какая-то эта тяга и стремление или еще что-то. Вот. Что двигает человека. Но все равно мне-то

было как раз создавать, строить. Вот это самое главное, тема, мысль, которая была... заставляла меня ехать куда-нибудь, что-нибудь делать».

З уривка видно, що Дмитро розкриває цілий спектр причин, які змусили його залишити посаду в спорткомітеті Ленобласти та поїхати на БАМ. Це і прагнення професійного зростання, і статус людини, що розірвала шлюб і сподівається створити нову сім'ю, і те, на чому він особливо акцентує увагу, — «бажання створювати, будувати». Такий перелік зазначених причин відповідає мотивам поїздки, які описувалися у літературі. Матеріальні інтереси, як можна побачити, зовсім не фігурують у розповіді інформанта.

Більш того, Дмитро наочно протиставляє тих будівників, які їхали на БАМ «заради ідеї», тим, хто прибув на будівництво, сподіваючись заробити гроші:

«Ну как-то там была такая э... обстановка сама по себе, поезд, который пришел, 572, поезд, который приехал, значит, якуты, короче... с Тюмени, вот. И, значит, там были настроены зарабатывать только деньги, а каким образом, а что, как — это не их дело.

И.: А там тоже был типа комсомольско-молодежный отряд?

Р.: Там только были... которых взяли, собрали...

И.: По переводу?

Р.: Из Тюмени переехали, поезд приехал, кто там желал, значит, им там порой квартиры, там деньги, все. Так делали мы им дома».

Ця ж думка з'являється, коли респондент протиставляє свій підрозділ, що працював на будівництві житла, тим бригадам, які отримували більше, тому що працювали на трасі. Інформант тим самим підкреслює, що члени його загону не їхали на БАМ за «довгим карбованцем» і тому були більшими героями, ніж ті, хто задовольняв свої меркантильні інтереси.

«И.: То есть трудно было только в начале, а потом уже снабжение было?»

Р.: Было трудно, и потом было, но оно трудности там другого характера. Если там финансовые стороны были, то в какой-то степени тогда и работу, например, старались взять эти, которые были не постоянно, они брали денежную работу, а нам давали... втро-ростепенную и более дешевую».

Дух публіцистичних статей міститься і в розповіді Дмитра про труднощі першого етапу будівництва, коли загін жив у наметах. Будівники в його розповіді — стійкі, витривалі люди, що наче персонажі книжок мужньо зносили спеку, мороз і затримки в постачанні, спричинені нельотною погодою. Але на відміну від публіцистики, провину за тяжкі умови життя і роботи у перші місяці життя на БАМі покладено не тільки на природу, а й на місцевих керівників, з якими в респондента був конфлікт (про це він не раз згадує в інтерв'ю).

Примітно, що в інтерв'ю Дмитро часто звертається до теми опису загону, яким він керував. Крім уже перерахованих позитивних якостей, бамівці, на його думку, не зловживали алкоголем, у загоні практично не було конфліктів, вони займалися художньою самодіяльністю і спортом. Таким чином, герої-бамівці у Дмитра — це члени його загону, які їхали на БАМ не через меркантильні інтереси, а за ідею. Вони мужньо зносили труднощі перших місяців всього перебування у Сибіру і багато працювали.

Розповідь Дмитра про БАМ, певна річ, не обмежується наведеними порівняннями й епізодами. Крім того, нейтральних оцінок подій у його оповіді значно більше, ніж «героїчних». Спробуємо відповісти на запитання про причини, що змусили Дмитра героїзувати трудовий колектив, яким він керував. У мене склалося враження, що тема бамівського героїзму у Дмитра тісно пов'язана насамперед із професійною самопрезентацією, оскільки, висвітлюючи у найкращому вигляді колектив бамівців, він демонстрував і власні заслуги. Саме він відповідав за політико-виховну роботу серед лєнінградських будівельників. Тому епізоди про «негероїчну поведінку» його підлеглих не найкращим чином характеризували б його здібності як організатора. Таким чином, у цьому випадку інформант удався до відомих формулювань офіційного дискурсу з метою самопрезентації.

Другий інформант, Сергій, під час інтерв'ю розглядав себе як очевидця будівництва БАМу і як експерта. Його розповідь насичена відступами й екскурсами у радянську історію. При цьому він демонструє певну критичність щодо періоду соціалізму, вважаючи економіку того часу нерентабельною, а методи керівництва мало ефективними тощо.

Хоча його розуміння «бамівського героїзму» відрізняється від героїзму публіцистів, цій темі знайшлося місце і в його розповіді. Подивимося, в якому контексті він його згадує. На відміну від публіцистів, Сергій не бачить нічого ганебного у тому, що багато (або деякі) з будівельників приїхали на БАМ через меркантильні інтереси. Так, розмірковуючи з цього приводу, він каже:

«У нас же очень много было ребят с хорошими руками, с хорошей головой, и большинство из них хотели просто иметь возможность себя проявить, деньги заработать, и уйти оттуда, где они живут, из этой... тоски».

Більш того, Сергій не приховував, що матеріальний стимул відіграв роль і в його приїзді на БАМ:

«...И соблазнил меня товарищ <...> романтикой БАМа. Я вообще человек был активный, по комсомольской работе, спортивной, и имел некоторый опыт работы, жизни в трудных условиях, а именно охота, рыбалка на севере — это закаливает человека. Вот. Захотелось там поработать, тем более сулили неплохие заработки относительно тех, которые мы имели инженерами. И поехал я туда».

Як ми бачимо, бажання заробити грошей і в першому, і в другому випадку присутні поряд з іншими мотивами приїзду на БАМ. Меркантильні інтереси тих, хто приїхав, не є для інформанта злочином, проте він їх не ідеалізує. Інформант каже про них у нейтральних тонах. Однак під час інтерв'ю Сергій розкриває своє ставлення до тих, хто їхав на БАМ за «довгим карбованцем». І воно, як і у випадку з Дмитром, негативне. А саме:

«И.: А в какой момент появились замки?»

Р.: Это на второй год, может, начали замки ставить. Потому что там появились люди не те, которые пришли до дороги, там появилась дорога, то есть «проходняк» там появился, чужие.

И.: А кто были чужими?»

Р.: Кто приезжал, кто приезжал на время, кто приезжал рвануть «капусту» и отв-литель. У нас тоже приехали заработать денег и уехать, у нас много народа там осталось, многие уехали. Значит, кто за романтикой, кто за рублем. Абсолютно, понимаете?»

Як видно з процитованого уривка, інформант використовує поняття «своїх» і «чужих» для протиставлення тих, хто «приїжджав на певний час» «зірвати капусту», тим, хто, мабуть, приїжджав на БАМ працювати за ідею і надовго. При цьому, вже висловивши це, він розуміє некоректність такого протиставлення і те, що воно суперечить висловленій раніш думці про те, що у матеріальних вимогах нічого ганебного нема. Таким же малопереконливим видається протиставлення тих будівників, які приїхали на певний час, тим, хто працював на БАМі постійно. Нагадаємо, що сам інформант перебував на будівництві менше двох років, що може бути розцінено як перебування протягом короткого часу. Ставлення до заробітків на БАМі постає ще раз у контексті розповіді про будзагони.

«Р.: Вы в курсе хоть, из кого состояли отряды, которые в 75-м...»

И.: Ну я знаю, что это были комсомольско-молодежные отряды, были отряды студентов.

Р.: Это просто названия. Из кого? Никаких там студентов не было. Студенты приезжали там «капусту» заработать. Рвали пупок — два месяца это можно делать, а работать круглый год в таком темпе нельзя. Я сам был в четырех стройотрядах, когда учился в институте, вот и работали мы не так. Все удивлялись, почему там рабочие так не могут. Нельзя так год работать. Да и так, как мы работали, можно работать, пока ты молодой. Пока быстро восстанавливаешься после рабочего дня».

Варто зауважити, що інформант мав сумнів щодо існування романтичного потягу як мотиву приїзду на БАМ у членів студентських загонів. Студенти, на його думку, їхали, щоб заробити грошей. Отже, героїзм бамівців не пов'язаний у Сергія з мотивами приїзду. Вони, як він розмірковує, могли бути різними і були не дуже властиві будівникам.

Справжній героїзм Сергій вбачає у повсякденному житті на БАМі, у важкій одноманітній праці лісорубів. Незважаючи на те, що ця праця оплачувалася вище, ніж у європейській частині країни, заробіток не був головним стимулом праці. Надмірна матеріальна цікавленість суперечила героїчній поведінці. У справжнього героя, навіть того, хто приїхав на БАМ заробити, матеріальний стимул не мав бути домінантою.

«Совесть у нас не позволяла сначала построить себе, мы строили параллельно. Потому что кругом же были же такие же. Они ни чем не хуже нас, понимаете. Когда пока нет деления — “вот это плохое, вот это хорошее”, по-другому люди общаются и совершаются трудовые подвиги. И когда начинается: “а что это мы ему должны”, начинается непонимание твоей роли в обществе. Наша роль была — мы должны были строить дома. Мы их строили. Вот. А если нужно было делать “капусту”, нужно было идти на просеку».

Варто уваги, що, за логікою інформанта, люди, які працювали «на трасі», виходили меншими героями, ніж ті, що працювали на будівництві селища. Це пов'язано, на мій погляд, із суттєвою різницею в оплаті праці. Заробітки «на трасі» значно переважали заробітки людей, що будували житло, а умови життя перших і других були практично однаковими, враховуючи початковий етап освоєння

території майбутнього селища. Чи можна називати працю героїчною, якщо вона добре оплачується? Таким чином, ми спостерігаємо ще одне розуміння героїчного в інтерв'ю Сергія: праця бамівця героїчна тоді, коли її оплата значно менша, ніж затрата праці. І саме в цьому полягає трудовий подвиг.

Героями будівники стають, приїхавши на БАМ. Саме там виковувався той самий «сибірський характер», про який писали радянські публіцисти. З цим погоджується і наш інформант. Робили людей героями, на думку Сергія, природа (екстремальні умови життя) і колектив, у якому людина виявляла свої найкращі якості.

«Там точно такие же люди, как и были в Европе, просто они были поставлены в такие условия, что их плохие черты быстро выявлялись, если они преобладали, общество его выталкивало. Либо они вынуждены были перестраиваться, переделывать себя. Хорошие там, наоборот, проявлялись. Поэтому там совсем дряцно оно быстренько всплыло, я же говорю, что я тоже не безгрешный человек. И ошибок наделал, и народ меня подвостыпал. Мы были примерно в одних годах, там мало кто был постарше. Вот. Сколько было? 23. Там были чуть постарше ребята, помоложе было много. Вот. Так некрасиво говорить «лакмусовая бумажка», но хорошая такая проверка человека на — годится он для жизни в обществе или не годится. Называется — бамовская закалка, на самом деле это практический опыт выживания в полужестримальных условиях. Полу-, это потому что поддержка могла прийти очень быстро. Но рассчитывать надо было только на себя. Потому что лентяев не поддерживало общество. Один раз, ну два — и все, “вали отсюда, ты не годишь-ся, мы за тебя не хотим отвечать”».

Розуміння бамівського героїзму Сергієм, як можна спостерігати, відрізняється від загальноновизнаної у публіцистиці інтерпретації. Він не схиляється до перебільшення героїзму бамівців, допускає меркантильні інтереси, що спричиняли приїзд на будівництво магістралі чи вибір ділянки роботи. Однак його переконання непохитні щодо того, що історія БАМу в цілому — це героїчна сторінка минулого. Найяскравіше це відбиває відповідь на запитання про сучасне ставлення до БАМу:

«И.: Вот сейчас бытует мнение, что вот некоторые, по крайней мере на сайтах я рассматривала в Интернете, есть мнение о том, что БАМ называют ну... там «памятником эпохи застоя», там, «дорогой в никуда» и так далее. Вот вас это задает? Или как вы относитесь вот к таким вот высказываниям?»

Р.: Я дураков по-христиански жалею. Это пропаганда. <...> Это те, которые хают родину. А это кусок истории. Кусок действительно, ну не то, чтобы героической, но очень серьезного, самоотверженного трудолюбия. Не важно, что их обманули, что это зэки делали. <...> А что ты сделал? Что ты построил? Вот когда ты построил, ты поработай на БАМе, я имею в виду до того, как критиковать. Остальных критиков по-христиански жалею. А тех, что с чужого голоса говорит, тех выродками называю. Потому что Мать-Родину обижают, если кто обижают, так это выродки. Понимаете? Это нельзя трогать. Это моя Родина. Вот езжай вот туда и ругай. “Я бросил, я не русский, я теперь гражданин другой страны”. Вот оттуда завкай. А ты здесь живешь, кушаешь, дышишь воздухом, пользуешься нашей экологией, которая все таки получше, чем во многих странах, а еще

и народ поливаеть, который тебя... дал выжить. Я не понимаю, активно не понимаю, только по-христиански жалею».

Ми бачимо, що Сергій болісно сприймає розмови про нерентабельність БАМу, вважаючи їх антипатріотичними. Як аналітик він мав би погодитися з нерентабельністю будівництва, розібратися в причинах того, чому виявилось, що на дорогу було стільки витрачено, але вона й досі не окупилася, проте як учасник, у якого образ БАМу емоційно забарвлений (інформант переконаний у позитивному впливові будівництва на людей), він не здатний сприймати іншу, аніж героїчну, «правду» про БАМ. Крім того, ми бачимо, що Сергій розуміє критику БАМу як щось значно більше, ніж критику одного проекту, він вбачає у ній закиди на адресу «Матері-Батьківщини». Це свідчить про те, що для Сергія БАМ уже став не тільки особистою згадкою, частиною його біографії (до того ж далеко не найважливішою) і навіть не технічним проектом, що його реалізували за часів соціалізму, а символом усенародного почину, «історією його Батьківщини», право на яку є тільки у патріотів.

Можливо, що саме таке розуміння (я — патріот, і тому у мене є право розповідати про БАМ правду) дозволило включити у розповідь про своє життя на БАМі сюжети, які дуже контрастують із бездоганим образом будівництва магістралі: зокрема, він згадає пияцтво і проституцію, конфлікти, що їх вирішували бійки і застосування зброї, неможливість використання своїх знань на практиці тощо. Але все це врешті-решт має сприйматися як другорядні риси, що уточнюють героїчний образ БАМу, головною ж є «самовіддана праця».

Отже, розповідь про героїчне у Сергія підпорядкована іншим інтересам, ніж у Дмитра. Дмитро замовчує багато випадків у побуті, їхні подробиці, намагається за рахунок цього створити у співбесідника такий образ події, який не лише сумнівів щодо його власних професійних успіхів. У цьому розумінні героїчна інтерпретація БАМу дає йому можливість розповісти про свій успіх. Для Сергія героїзація БАМу — загальна оцінка історичної події, що відповідає його патріотичним переконанням, і, як це не парадоксально, дозволяє йому самому розповідати про БАМ з багатьма «негероїчними подробицями», що контрастують з офіційними презентаціями.

¹ У проєкті брали участь В. В. Календарова, О. А. Ткач, Є. А. Богданова, Т. Ю. Вороніна.

² *Адоньева С. Б. Ритуальные площадки//Категории настоящего времени: Антропологические очерки. — СПб., 2001. — С. 141.*

³ Саме термін «фашизм» та похідні від нього вживаються авторкою. (*Прим. ред.*)

⁴ *Постановление ЦК КПСС и Совета Министров СССР от 8 июля 1974 г. № 561 «О строительстве Байкало-Амурской железнодорожной магистрали».*

⁵ *Вайль П., Генис А. Мир советского человека. — М., 1998. — С. 80–83.*

- ⁶ Казьмин Ю. Себе и потомкам. Репортажи о строительстве БАМа. — М., 1975. — С. 45.
- ⁷ Там само. — С. 47.
- ⁸ *Приветственное письмо* Генерального секретаря ЦК КПСС товарища Л. И. Брежневa строителям, монтажникам, проектировщикам, эксплуатационникам, партийным, комсомольским и профсоюзным организациям, всем участникам строительства Байкало-Амурской железнодорожной магистрали//Идут поезда в Якутию. Летопись великой стройки. — Якутск, 1977. — С. 3.
- ⁹ Казьмин Ю. Себе и потомкам... — С. 45.
- ¹⁰ Калинин В. К. Байкало-Амурская магистраль. — М., 1975. — С. 62.
- ¹¹ Лосев П. С. Утро БАМа. — Иркутск, 1975. — С. 34.
- ¹² Казьмин Ю. Себе и потомкам... — С. 80.
- ¹³ Калинин С. Байкало-Амурская магистраль... — С. 57.
- ¹⁴ Там само. — С. 57.
- ¹⁵ Штейн Б. Там, где ходили изюбры. Сто дней на БАМе. — Таллинн, 1978. — 77 с.
- ¹⁶ Там само. — С. 13.
- ¹⁷ Там само. — С. 14.
- ¹⁸ Там само. — С. 15.
- ¹⁹ Казьмин Ю. Себе и потомкам... — С.33.
- ²⁰ Там само. — С. 45.
- ²¹ Калинин В. К. Байкало-Амурская магистраль... — С. 65.
- ²² Казьмин Ю. Себе и потомкам... — С. 48.
- ²² Там само. — С. 83.

Світлана Гуркіна (Львів, Україна)

ДВІ ДОЛІ: ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКЕ ДУХОВЕНСТВО
І РАДЯНЬСКА ВЛАДА

Проблема взаємин між Українською Греко-Католицькою Церквою, до якої належала більшість українського населення Західної України, і радянської владою, яка вже на кінець 1949 р. констатувала повну ліквідацію цієї Церкви в межах Радянського Союзу¹, за останні 15 років активно досліджувалася і знайшла певне висвітлення в українській історіографії². Більше того, історики вже частково опрацювали і опублікували цінні таємні документи з архівів органів влади, партійних і спецслужб³. Проте до останнього часу дослідники базували свої наукові праці фактично лише на матеріалах радянських державних архівів, представляючи таким чином позиції і бачення розвитку подій лише однієї сторони. У свою чергу, такі дослідники, як Я. Стоцький⁴ та Н. Шліхта⁵, у своїх працях залучили свідчення й іншої сторони та використали частково нові в українській історичній науці джерела — усні інтерв'ю з греко-католицьким духовенством.

Усна історія не завжди підходить для реконструкції фактів і осіб, але має свою сильну сторону, як зазначив Александер фон Плато у доповіді на сіднейській конференції, в інтерпретації історії пережитої, «заломленої» через власний досвід: «Саме завдяки усній історії стає можливим простежити тривалість у часі позицій (ставлення) осіб, їхніх думок та сприйняття, елементів однотайності та їх наслідків чи впливів, які тривають значно довше, ніж політичні чи соціальні обставини, що спричинилися до появи цих позицій»⁶. Іншими словами, саме завдяки усній історії дослідник отримує ключі до розуміння свідомості особи як творця історичної діяльності, її певної поведінки, змін, переорієнтацій тощо. Тому опрацювання і введення в науковий обіг усних інтерв'ю поряд з архівними документами дасть можливість отримати всебічну картину історичного минулого.

У цьому невеликому дослідженні ставимо низку запитань стосовно взаємин між греко-католицьким духовенством, яке мало значний авторитет і вплив серед місцевого українського населення, та радянською владою, а саме: чи позначилася зміна політичної ситуації в Галичині після першого тимчасового (вересень 1939 — червень 1941 р.) і другого (липень 1944 р.) приходу радянської влади на світогляді священників? Як вони сприйняли нову владу та офіційну ліквідацію своєї Церкви через інспіроване радянськими спецслужбами і проголошене на т. зв. «Львівському соборі» 1946 р. возз'єднання з Російською Православною Церквою? Наскільки життя у радянській державі позначилося на їхній долі і на їхньому душпастирстві? Чи вдалося владі перевиховати і зробити греко-католицьких священників радянськими

людьми? У чому проявлялося їхнє пристосування до системи й нового радянського способу життя і якими були вияви опору?

Основними джерелами дослідження є два аудіоінтерв'ю з греко-католицькими священниками, висвяченими у міжвоєнний період, — о. Володимиром Сеньківським⁷ і о. Олександром Буцем-Бодревичем⁸ (посилання в дужках зроблено на роздруковані тексти інтерв'ю). Інтерв'ю проводилися в межах проекту «Образ сили духу: усна історія підпільного життя Української Греко-Католицької Церкви, 1946–1989» і зберігаються в Архіві Інституту Історії Церкви. Інтерв'ю з о. Володимиром було записане у березні 1993 р., на початку проекту, інтерв'юєром Галиною Щербою, яка знала багатьох старших греко-католицьких священників. Інтерв'ю з о. Олександром проводив у вересні 1998 р. студент п'ятого курсу Львівської богословської академії Петро Дідула, який мав філософсько-богословську освіту і попередній досвід праці журналістом.

Для священників, рукоположених до 1945 р., був розроблений структурований біографічно-тематичний запитальник із 7 блоками питань, базованих на хронологічному принципі викладу життєвої історії, із останнім блоком світоглядних філософсько-богословських запитань про причини переслідування УГКЦ, страждань людей за свою віру тощо. Для обох обраних інтерв'ю характерним є те, що інтерв'юєри не дуже користуються запитальником і мало втручаються у розповідь під час запису, а більше слухають, хоча Галина Щерба досить часто вмикає-вимикає диктофон і після паузи продовжує запис словами, відсутніми у роздруці: «Прошу отця продовжувати». Обидва інтерв'ю відбувалися протягом двох днів з понад тижневою перервою, проте оповідачі, незважаючи на поважний вік на час інтерв'ювання (85 і 88 років), практично не повторюються у своїй розповіді, а якщо це і трапляється, то лише для підкреслення чи підсилення раніше сказаного. Тому у цих двох інтерв'ю саме оповідачі вибирають стратегію розповіді, щоб значно молодший за віком інтерв'юєр зрозумів, про що йдеться, і самі розставляють акценти. Ініціатива в розмові також належить оповідачам, які через вибрані конкретні приклади відтворюють реалії свого минулого і через власний пережитий і переосмислений життєвий досвід творять своє бачення історії. Переважно саме оповідач контролює ситуацію під час інтерв'ю. Так, о. Володимир вживає фрази: «Тепер буду говорити про себе як священника», «Я думаю, що вже час кінчати. Я вже багато Вам наговорив», і наприкінці підсумовує: «Дякую за увагу» (транскрипт інтерв'ю, с. 6, 27, 28). Крім того, контроль проявляється і в тому, що оповідач завжди може відмовитися відповідати на некоректне запитання чи продовжувати розмову, яка пішла у небажаному для нього напрямку тощо. Так, о. Сеньківський стосовно запитання інтерв'юєра про кількість людей, яких він сповідав, робить їй жартівливе зауваження: «Хочу сказати, Ви таких запитань мені не задавайте, бо є три великих брехні. Знаєте які? То я Вам скажу. Перша велика брехня — то є мисливство, друга — то є статистика, а третя — то є дипломатія. Отже, всі статистики... Я міг би Вам сказати, що сповідав тисячу. Я не можу» (там само, с. 11). Коли інтерв'юєр знову непрямо запитує про деталі підпільного душпастирства о. Воло-

димира, той знову відмовляється називати якісь конкретні цифри, посилаючись на те, що він «не провадив ніякої евіденції»⁹. То не тільки я, то ніхто не провадив евіденції. Так приблизно я не можу сказати. Я знаю, що поховав 9... Брав участь в похоронах 8-ми священиків» (транскрипт інтерв'ю, с. 17). Проте о. Володимир кілька разів заохочував інтерв'юєра ставити йому уточнювальні запитання.

Наратив о. Володимир будує таким чином, що спершу коротко у хронологічному порядку викладає задалегідь підготовані основні біографічні дані, потім циклічно повертається до детальнішого опису важливих ключових і переломних моментів у своєму житті, у які вплітає зачитування трьох збережених і цінних для нього документів — листів, написаних у 1950-х рр. (один до сестри і два від дружини). Він вводить у свою розповідь про радянський період міжнародний контекст, чим показує, як окремі події у світі вплинули на зміну радянської політики стосовно тих греко-католицьких священиків, які були арештовані, засуджені й почали повертатися до України, — зокрема, називає угорське повстання 1956 р. і холодну війну. Крім того, він майже не згадує про Сталіна, лише про зміни у своєму житті після його смерті 1953 р. Відсутні у його розповіді й імена інших керівників ЦК КПРС. Серед радянських діячів фігурує лише Берія, ім'я якого він двічі вплітає у свій наратив для означення вже відчутних змін політичного курсу ЦК КПРС у гаслах періоду після смерті Сталіна: «Берія — злейший ворог», «Берія — агент міжнародного імперіалізму» (с. 12, 15). Отець Сеньківський говорить про міжнаціональні відносини в різних середовищах і радянський інтернаціоналізм та звертає увагу на ламання певних, часто штучно створених і підтримуваних ідеологічних стереотипів. На прохання інтерв'юєра наприкінці інтерв'ю розповідає про свою нелегальну діяльність як греко-католицького священика. Усвідомлюючи те, що запис його інтерв'ю будуть чути або читати в роздрукованому вигляді інші люди, він звертається до всіх із закликом робити добро. І цей заклик він базує на своєму великому життєвому досвіді. Отець Володимир розповідає дуже яскраво і драматично, використовуючи індивідуальну модель наративу, ілюструє свою історію багатьма діалогами і метафорами, а також описами кумедних випадків. Про те, що триває запис, він не згадує вголос аж до кінця інтерв'ю.

Олександр Буць-Бодревич досить послідовно і детально викладає обставини першого довоєнного періоду свого життя. Він вибудовує свій наратив таким чином, аби показати, що єдине, до чого він мав особливий талант і чого прагнув у житті, — наукової діяльності, він так і не зміг реалізувати і не здобув визнання в цій царині. Під час інтерв'ю о. Олександр свідомий присутності записувального пристрою, інтерв'юєра та ще однієї особи, Романа Хоркавого, тричі вголос висловлює турботу про те, чи триває запис. Уперше — коли згадує про свою приватну розмову з о. Гавриїлом Костельником¹⁰ напередодні Львівського собору 1946 р., під час якої він попередив останнього про неправомірність і неканонічність майбутнього зібрання і його рішень (транскрипт інтерв'ю, с. 14). Удруге, коли підходить до розлогого опису справи всього свого життя — праці «Національна пам'ять України», в якій досліджує етногенез українського народу від найдавніших часів. Утретє пригадує

про запис на аудіокасету, коли Петро Дідула запитує його про те, чи близькі друзі-священники знали про його зацікавлення соціалізмом (транскрипт, с. 21). На цьому оповідач уже не зосереджується: «Та якось не пам'ятаю. Зі священниками я на ту тему не радився ніколи, в свої справи не втаємничував нікого» (там само, с. 27).

Обидва українські священники формувалися як особистості в умовах Другої Речі Посполитої. Українці трактувалися польською державою як національна меншина, яка має не лише певні свободи, але й обмеження, особливо у 1930-ті рр., зокрема стосовно здобуття вищої освіти, посад та можливостей кар'єрного росту в державних установах. Крім того, після недовгого існування власної держави — Західноукраїнської Народної Республіки, та війська — Українських січових стрільців, ідеї українського патріотизму і боротьби за право на власну державність захоплювали у першій половині ХХ ст. багатьох молодих людей, серед них і семінаристів, хоча керівництво семінарії забороняло своїм вихованцям займатися політичною боротьбою, маніфестаціями чи націоналістичними дискусіями. Інформація про більшовиків, радянську дійсність у міжвоєнний період потрапляла до українців Галичини переважно через пресу. Зокрема, про атеїзм більшовиків, брутальне ставлення до православних церков, терор і переслідування вірних писалося в українській католицькій періодиці¹¹. Тому заочне знання про радянську владу і радянський спосіб життя галичани мали. Слід також зазначити, що російську мову знали лише одиниці, натомість після закінчення семінарії випускники вільно володіли, крім державної польської, також класичними мовами і німецькою.

Звернімося тепер до біографічних даних обох греко-католицьких священників до 1945 р., зосередившись спочатку на їхній мрії про майбутню професію і можливість її реалізації в умовах Другої Речі Посполитої, на їхній суспільно-політичній діяльності й досвіді взаємин із радянською владою у 1939–1941 рр. і німецькою — у 1941–1944 рр. та другому приході радянської влади влітку 1944 р.

Спочатку долі обох оповідачів були досить подібними, незважаючи на різне соціальне походження. Володимир Сеньківський народився 14 серпня 1908 р. у м. Тернополі в побожній міщанській сім'ї, був наймолодшим з-поміж п'яти дітей. Початкову освіту через воєнні обставини він здобув приватно. Олександр Буць народився 18 серпня 1910 р. — первісток у багатодітній сім'ї селян-середняків у селі Нагоряни, за 10 кілометрів на південь від Львова. Чотири класи початкової школи він закінчив у с. Малечковичі — то була «польська школа, бо в більшості село було польське». Після здобуття початкової освіти кожен з них продовжив навчання в українській гімназії: Володимир 1927 р. закінчив Державну українську гімназію в Тернополі, а Олександр 1930 р. — Академічну гімназію у Львові. Юнаки були здібні до навчання, і кожен мав свою мрію про подальшу кар'єру: Володимир з гімназійних часів мріяв стати педагогом, а Олександр — ученим, дослідником. Останній особливо підкреслює і підтверджує прикладами те, як він вирізнявся серед інших гімназистів своїм ораторським талантом і вправністю у красному письменстві. Проте вони обидва вступили на вищі студії до Львівської духовної семінарії Св. Духа, на базі якої 1928 р. була організована греко-католицька Львівська богословська акаде-

мія (далі — ЛБА). Отець Володимир не зупиняється на мотивації свого рішення, проте на самому початку інтерв'ю згадує про те, що його сім'я була дуже релігійною, його старший брат Іван вступив до Чину святого Василя Великого, а дві сестри вийшли згодом заміж за майбутніх священників. Натомість о. Олександр наводить аж три причини. По-перше, «в 30-му році батько збанкрутував... Хотів [я] йти на університет, покрутився, — не було куди, не було грошей». По-друге, «українці, які кінчали ті університети, пізніше майже безробітними залишалися, — то все поляки занимали всякі посади. То і відлякувало від університету». І, по-третє, «батько тягнув мене сюди [у семінарію], розумієте, то я вже не противився» (транскрипт інтерв'ю, с. 1–2, 3). Тобто о. Олександр визнає, що його вступ до семінарії був не за покликанням, а радше з послуху батькові та задля гарантій забезпечення роботою після закінчення й отримання священницьких свячень:

«Не дуже мене то [душпастирство] тягнуло, занадто для мене було затісно десь на селі.

Д. П.: Що маєте на увазі тісне?

О. Б.-Б.: Не було такої діяльності. Я привик до якоїсь такої ширшої діяльності, розумієте. Заниматися церковною справою щось не дуже тягнуло <...> мене тягнуло до вищої роботи, — щось досліджувати, щось писати. Ну, не повезло в той спосіб» (там само, с. 2–3).

Насправді ж ЛБА давала добру і різносторонню освіту для семінаристів. Крім філософських і богословських предметів, «там було і мовознавство, там була історія [зокрема, історію України викладав Іван Крип'якевич], там була, вже в новіших часах, соціологія, та навіть музейництво викладали...» (там само, с. 3–4). Крім того, після закінчення ЛБА здібні студенти могли продовжувати навчання і навіть отримати у Митрополита Андрея Шептицького грошову допомогу на оплату, як і сталося з Олександром Буцем. Він здобув у Львівському університеті за півтора року ступінь магістра соціології завдяки Шептицькому, який дав йому 300 злотих допомоги. Продовжив здобувати вищу освіту і Володимир Сеньківський, який через рік після закінчення семінарії вже був студентом гуманітарного відділу Львівського університету. Щоправда, через утиски польської влади стосовно українців він змінив дві спеціальності (руська філологія, німецька філологія) і закінчив у 1936 р. відділ педагогіки, а 1938 р. — захистив магістерську роботу й здобув диплом магістра філософії. Мрія працювати педагогом у новоствореному педагогічному ліцеї в Тернополі, незважаючи на достатню кваліфікацію і педагогічний досвід, так і не здійснилася, бо «зі Львова прийшла відповідь, що я не маю права вчити в школі, як політично *podejrzany* [польськ. підозрілий, неблагонадійний]» (с. 2).

Обидва випускники ЛБА наприкінці 1930-х рр. одружилися і подали прохання про священні свячення, які о. Володимир отримав 1939 р., а о. Олександр — на 2 роки раніше. На той час кожен з них мав певний досвід громадської і культурно-просвітницької діяльності. Володимир Сеньківський з 1932 р. очолював гурток «Рідної школи» і разом зі своєю майбутньою дружиною Софією Музикою, випускницею Тернопільської жіночої гімназії «Рідної школи», «уряджували концерти

в честь Шевченка, Лесі Українки, Івана Франка та інших, давали театральні вистави, читали реферати та провадили так званий доріст «Рідної школи». Тобто вчили молодь, яка закінчила початкову школу і не мала змоги продовжувати навчання, українознавства, історії, географії України, природознавства. Видавали також газету, яка називалася «Досвітні вогні» (там само). Про свої політичні переконання чи участь у якихось рухах чи партіях о. Володимир практично нічого не розповідає на початку інтерв'ю, проте повертається до цього питання при детальнішому описі свого життя міжвоєнного періоду. Володимир Сеньківський ще з часів навчання у ЛБА був свідомий ідеї тяглості української державності й вільної боротьби, якою займалися Українські січові стрільці (УСС), тим більше що віце-ректор о. Олександр Малиновський та викладач о. Василь Лаба, колишні усуси, мали великий вплив на молодь, яка їх наслідувала. Інтерес до політики семінариста Володимира проявлявся у конспіративному зберіганні та читанні в невеликому колі друзів у бібліотеці ЛБА нелегальної газети «Сурма»¹², яка видавалася колишніми січовими стрільцями за кордоном і поширювалася серед українців у межах Другої Речі Посполитої. Часом її таємно переховували в ЛБА. Проте о. Володимир спершу наголосив, що о.-ректор Йосиф Сліпий не заохочував ангажування семінаристів у політичну діяльність, бо «отець ректор, пізніший патріарх Йосиф Сліпий, дуже боявся, щоб нам поляки не закрили нашої академії, бо він мав дуже широкі плани перемінити її в український університет. Ми ж тоді не мали високої школи, а його план був, щоб ця академія була основою університету українського» (інтерв'ю з отцем Володимиром, с. 23). Незважаючи на заборону керівництва ЛБА солідаризуватися з українськими політв'язнями, він виступив за передачу частини грошей семінарійної кооперативи на їхню підтримку, через що втратив довіру отця-ректора. Згодом, під час навчання в університеті, його «втягнув» у редакційну колегію студентського журналу «Студентський шлях» Володимир-Михайло Янів, голова українського студентства у Львові, проте християнська мораль і переконання були для нього понад усе: «<...> в 1933 році, коли українські націоналісти відмовилися брати участь у святі «Українська Молодь Христові» з ідеологічних і політичних міркувань, а Янів був тоді членом ОУН, я вийшов з редакційної колегії «Студентського шляху» і перейшов до редакційної колегії журналу для молоді «Українське юнацтво». <...> Тоді також я став третім з черги головою Товариства українських студентів-католиків «Обнова» (товариство це засноване в березні 1930 р. за благословенням нашого великого митрополита, слуги Божого Андрея)» (там само, с. 6). Про комуністів, більшовиків чи радянську владу в описі подій до 1939 р. о. Володимир не згадує взагалі.

О. Олександр, на відміну від о. Володимира, активну суспільно-політичну діяльність провадив ще з часу навчання у гімназії. У старших класах він був пластуном¹³, а два останні роки гімназії — курінним юнацького 82-го куреня ім. Дмитра Вітовського¹⁴. Після закінчення ЛБА 1935 р. він паралельно з навчанням у Львівському університеті працював в організації «Український католицький союз» (УКС) у Львові та його друкованому органі «Мета». Він характеризує УКС у своєму інтерв'ю

як партійну організацію, «щоби всіх об'єднувати в антикомуністичному сенсі». З інтерв'ю випливає, що, як і вступ до семінарії, ця праця була йому нав'язана згорі: «...то мене ректор Сліпий... Ну, Сліпий (то ж знаєте за Сліпого) впхнув, щоб я там працював ще заки буду святитися на священника. То так скоро не святили, кілька років треба було чекати. Отже, я там працював». Праця полягала в тому, що «треба було їздити по провінції, по містах, де були філії Католицького Союзу <...> там діяльності не було великої, треба було то стягати, давати ідеї: як, що говорити, оживляти то, оживляти» (інтерв'ю з отцем Олександром, с. 3). Крім того, Олександр Буць написав у цей період чотири брошури, з яких пам'ятав назви трьох: «Хрест на Україні», «Чотири злочини» і «Червоний упир» (там само). У цих брошурах, відстоюючи цінності католицької соціальної доктрини, він аргументовано заперечував цінності капіталізму, комунізму і більшовизму. Остання брошура, «Червоний упир», як зазначає оповідач, була «спеціально протибольшевицька». Тобто ще до першої зустрічі з радянською владою він заочно знав про неї досить багато, щоб назвати її, згадуючи про той час, «червона зараза» (там само, с. 6). Саме це знання та інстинкт самозбереження змусили його у березні 1939 р. залишити працю в УКС і змінити со-трудництво¹⁵ в с. Зарудці неподалік від Львова на нове в містечку Перегінське Тернопільського повіту, де його майже ніхто не знав і де він перебував до 1944 р.

Напрямки, прояви і ступені заангажування до суспільно-політичної діяльності о. Володимира й о. Олександра у міжвоєнний період мали і багато спільного, і певні відмінності. Проте починаючи з 1939 р. кожен акцентує у своїх наративах різні події. З часів першого тимчасового панування радянської влади у 1939–1941 рр., коли Володимир Сеньківський був нововисвяченим священником, сотрудником (помічником) пароха у с. Дулібах Ходорівського району, він згадав кілька дуже яскравих епізодів, щоб пояснити своє перше знайомство з реаліями нової влади: конфіскація церковного поля і позбавлення безпосередніх засобів до існування, у зв'язку з чим пошук роботи за університетським дипломом педагога, примусові державні позики, військовозобов'язання до Червоної армії. Тобто він разом з іншими галичанами стає свідком зміни звичного для них устрою, ламання усталених речей і нав'язування радянських цінностей. Він розповідає про комічний, на його думку, випадок, коли районний прокурор хотів судити його за те, що він порушив радянську конституцію, бо не висповідав дружину голови Дулібської сільради (інтерв'ю з о. Володимиром, с. 7–8). Він розрізняє тут посилання прокурора на радянські закони, яких той ще не знає добре, і своє посилання на закон — розпорядження церковної влади, яке зобов'язаний виконувати. Промовистим щодо ставлення нової «робітничо-селянської» влади до священників і своерідним попередженням про можливі репресії є інший спогад о. Володимира про публічну перемовку з воєнкомом:

«Я ще хотів згадати такий один випадок, як я був в Дулібах, і як воєннзобов'язаний я мусив піти на воєнкомат. На воєнкоматі було багато моїх парафіян, молодих хлопців, яких брали також в армію тоді. Я не пригадую, який то рік був. Певно, що 1940 рік. І тоді був такий Степанов, воєнком. Він питається мене: “Хто то такий?” Я кажу:

“Священик”. “Священик?” Його як щось вкусило, підскочив: “Священик?” Зачинає на мене кричати, що я ширю заразу. Я кажу: “Яку заразу я ширю?” “<...> Ти даєш людям цілувати хрест, і другі заражуються і вмирають”. Я кажу до нього: “Я таких випадків не знаю, щоб хтось вмирав, що він поцілував хрест. Зрештою, така небезпека існує на кожному кроці. От, як Ви йдете до хати, беретеся за клямку. Також там перед тим люди брали заражені, але якось ніхто не боїться того”. Він тоді коли побачив... Я так мусив сказати перед людьми, що це [*релігія і віра в Бога*] не є ніякий обман і т. д. Він побачив, що я вже не заперечую, збив йому те, що він хотів сказати, що я ширю заразу. Він тоді взяв руку, каже: “Бачиш, як тут є проказа, то ми мусимо її очистити. І Ви є такою проказою, ми також вас мусимо очистити”. Вже проти того я не мав що заперечити. Так вони і робили з нами» (там само, с. 20).

Отець Володимир не розповідає у цьому інтерв’ю про долю свого старшого брата (ігумена Дрогобицького монастиря Чину Святого Василя Великого отця д-ра Якіма (Івана) Сеньківського), замордованого у Дрогобицькій тюрмі в червні 1941 р., хоча згадує про вбивство у лісі дяка й свого катехита і професора о. д-ра Миколи Конрада, якого знав ще з часів навчання у гімназії і ЛБА (с. 6), що поспішали на сповідь до вмираючої людини. Він також зовсім оминає період німецької окупації і переходить до 1944 р., коли перейшов на завідуальство до парафії в сусідньому селі Дев’ятниках.

Молодий сотруди́ник о. Олександр вперше зустрівся з більшовиками, вчення і політику яких засуджував у своїх брошурах, на новому місці — у Перегінську. Розповідаючи про період 1939–1941 рр., він починає свою розповідь з лютого 1940 р., коли під час першого масового вивезення у Сибір з Галичини поляків¹⁶ вивезли і всю його сім’ю (батьків із шістьма братами та сестрами) лише через те, що вони мали власне поле. Крім того, одним із закидів нової влади батькові під час арешту була знайдена в процесі обшуку брошурка старшого сина «Червоний упир» (інтерв’ю з о. Олександром, с. 6). Олександр, стежачи за постановами нової влади, вирішив скористатися легальним шляхом висловлення протесту і пішов на випередження свого можливого арешту — написав лист-звернення до Ради Народних Комісарів УРСР у Київ про неправомірність депортації і про повернення його родини із Сибіру, в якому також зазначав: «І я не думаю займатися антикомуністичною діяльністю, і дайте мені спокій, але пристосуйте до мене ту свою декларацію, що за антикомуністичну діяльність нікого до відповідальності не будете притягати» (с. 8). Після цього його викликали в районний НКВД, де він підписав протокол про те, що дійсно надіслав листа до Києва. Його відпустили, і ніхто його не переслідував, хоча батька повторно заарештували в Сибіру, і він загинув на засланні, а родина повернулася до України лише у 1956 р.

Під час німецької окупації о. Олександр продовжив свою суспільно-політичну діяльність. Говорячи про ці часи, він переходить до колективної моделі організації свого наративу: «щодо німців, то зразу ми ними так захоплювалися, а пізніше ми охололи, ми побачили, що то катюги добрі; ...і ту “Україну”, що у Львові створили¹⁷, ми там на провінції творили “Україну”» (с. 10). Він був певний час заступником

голови Крайової ради, яку називає «міськрадою» (с. 17). На індивідуальну модель наративу він переходить, коли розповідає про власний переклад українською мовою одного з розділів книги Гітлера «Mein Kampf», в якому йшлося про «Ostpolitik», з конкретною метою: «щоби нашим людям відкрилися очі, щоби ті, які дуже німцям вірять, щоби [бачили], що нас чекає». Цей переклад після арешту гестапо навіть урятував його. Цікаво, що о. Олександр, маючи за плечима безпосередній досвід спілкування як із НКВД, так і з гестапо, порівнюючи їхніх працівників, підкреслює наївність гестапівця на противагу кадебісту, адже перший навіть не поцікавився метою перекладу, з чого, на думку оповідача, обов'язково б розпочав допит другий. У 1943 р. о.-сотрудник Буць був заарештований місцевим гестапо разом із парохом о. Петром Патрилом та ще 32-ма українськими патріотами з Перегінська¹⁸. Його звинуватили у тому, що у своїй проповіді на Новий рік він говорив, що німці програють війну. Через 10 днів слідства гестапо відпустило обох священиків, ще через місяць — решту затриманих, крім 7 молодих людей, яких розстріляли, довівши їх приналежність до ОУН (інтерв'ю з о. Олександром, с. 8). У 1944 р. о. Олександр, передчуваючи другий прихід радянської влади й усвідомлюючи, що активна участь у заходах зі встановлення української держави 1941 р. не свідчила на користь його аполітичності, перевівся на нову парохію, бо «...не були би большевики погладили по голівці, то я вже забрався звідтам в гори, в Карпати геть далеко в Сколівський район, геть за Сколем ще кілометрів 25 в горах (село) Хітар, глухомань» (там само, с. 17).

У 1944 р. о. Володимир Сеньківський заступив у с. Дев'ятники параха о. Степана Королюка, котрий як діяльна людина у громадсько-культурному житті злякався ймовірного вивозу у Сибір і зробив спробу емігрувати з родиною на Захід. Від пропозиції приєднатися до емігруючих о. Володимир, не відчуваючи за собою жодної провини перед радянською владою, відмовився: «Думаю: Чого я поїду? Я не маю чого їхати, не маю з чим» (інтерв'ю з о. Володимиром, с. 8). Проте життя у новій парафії виявилось нелегким: «*В Дев'ятниках ми були як на фронті. Там з обох сторін ліс, в лісі завжди партизани були, цілі відділи партизан, а більшовики робили на них облаву. І ми находилися дуже часто в такій ситуації, що нам грозила смерть*» (там само, с. 8–9, тут і далі курсив наш). Незважаючи на небезпеку, о. Володимир нікому не відмовляв у церковних таїнствах. Якщо до нього зверталися українські партизани, то він їх сповідав, вінчав, хрестив і ховав. Крім того, у нього в господарській прибудові була криївка, де містилася підпільна друкарня ОУН (с. 3).

Як бачимо, обидва священики ще зі студентських років були активно заангажовані у суспільно-громадську та культурно-просвітницьку діяльність, яку можна було легко потрактувати як антирадянську. Більше того, о. Олександр мав 4 опубліковані брошури і факт підтримки ним творення самостійної Української держави 1941 р. Проте обидва священики 1944 р. не емігрували і продовжили душпастирство, хоча й змінили своє місцеперебування: о. Володимир переїхав у сусіднє село, де його добре знали, а о. Олександр — у невеличке гірське село в Карпатах,

далеко від цивілізації, де ані його, ані про нього ніхто нічого не знав. Проте радянська влада, в планах якої була ліквідація Української Греко-Католицької Церкви, вже у 1945–1946 рр. поставила їх перед вибором — або «возз'єднатися» і перейти під юрисдикцію РПЦ з тим, щоб надалі залишитися у своїй парафії, або відмовитися від «возз'єднання» і бути нараженим на репресії та, найімовірніше — арешт і заслання у табори суворого режиму. На цьому етапі життєві долі отців Олександра і Володимира вже справді змінюються і суттєво відрізняється ставлення їх і до них радянської влади.

Отець Володимир Сеньківський нічого не згадує у своєму інтерв'ю про події 1945–1946 рр. і про процес «возз'єднання із РПЦ». Проте у православ'я він не перейшов і залишався у с. Дев'ятниках, аж поки був заарештований «23 лютого 1951 року підступно, вночі... Сидів в тюрмі в Дрогобичі <...> Безупинні нічні допити по кілька разів на ніч, побиття доводили мене до нервового розстрою. <...> Тому що я не признався про свої зв'язки з партизанами, мене засудили не военним трибуналом, а звичайним судом. Суд був у Велику суботу. Судили за антибільшовицьку агітацію і пропаганду: проповідь на могилі замордованих в 1941 році і літературу. Засудили на 10 років ув'язнення і 5 років висилки з конфіскацією майна.<...> Судили мене по статті 54.10 і 54.12» (там само).

Слід зазначити, що саме тема ув'язнення, заслання і досвіду перебування у таборах домінує в інтерв'ю з о. Володимиром (там само, с. 2–5, 9–13, 19–20, 21–22). Він перебував у трьох таборах: спершу в т. зв. «режимних» таборах для політв'язнів у с. Межириччі й Ольжерасі Кемеровської області, а згодом — у загальному таборі м. Омська. Він описує, як радянська система часів Сталіна нівелювала особистість в'язня, позбавляла його не лише свободи, але й людського імені, розрізняючи всіх за номерами: «Мій табірний номер — Ж982. Такі номери носили всі в'язні на шапці, на грудях, на плечах і на штанах. Після смерті Сталіна зняли з нас номери і перевезли в загальні лагері в Омську» (с. 4). Отця Володимира було затавровано як «українського націоналіста», а це тягнуло за собою ретельно фабрикований владою стереотип «бандерівця» і «безжалісного вбивці». Він розповів історію про те, як у таборі ламався цей стереотип і перед людьми відкривалася правда не лише про українських політв'язнів, але і про радянську систему, що будувалася і трималася на брехні:

«То була молода дівчина. Вона закінчила технікум будівельний, і її дали на роботу. Але те, що вона почула про нас, що ми злочинці, що ми на 3 метри скачемо, забиваємо людей, ті всі номери і числа, що є на нас, то кількість забитих, то вона відмовилася піти до нас на роботу, як її призначили до [нашого] лагерь політичного — вона відмовилася. Каже: “Краще ви мене забийте, як я маю згинуть від рук тих бандерів страшних”. То не тільки вона... Вони повірили в це! А як з нас зняли номери, ми вже були звичайні, такі як всі лагерники. Вона то розказувала, я сам то чув від неї. Вона каже: “Як я прийшла до вас і побачила, що біля столової є об'ява: «Хто загубив шалик, нехай піде в такий-то барак і там до такого-то чоловіка зголоситься» — то для мене було щось незрозуміле. Як? Щоб хтось віддав шалик? Та красти можна!” Вона ж цілий час була в тих лагерьх зло-

діїв, жуліків, а тут... Як вона познайомилася, [і побачила сама,] які ті люди, каже: “Як вони нас обманювали!”» (с. 12).

Оповідач зазначає також на власному прикладі, що подеколи в’язнів іронічно попереджували про мету їхнього перебування у таборі: «Я собі пригадав, як я ще перший раз попав в лагерь, реєстрували там. Питається мене той, що приймав до лагерь, каже: “Ви — вчитель?” Я кажу: “Ні”. “Учитель?” “Я — священник”. “Всього равно вчитель. І сейчас Ви на перевоспитаніє їдьоте”» (с. 15). Перевищання ж полягало у формуванні слухняної радянської людини. Кілька з неписаних правил системи заради власного виживання о. Сеньківський засвоїв: тримати свої справжні думки при собі; ділитися вмістом посилки з тими, що її видавали, інакше взагалі нічого не отримаєш; не проводити богослужінь у тому бараці, де живеш, та закон в’язня трудових таборів: «Один день кантовки — 12 лет жизни» (с. 4, 11, 12).

Разом з тим, о. Володимир у своєму таборовому наративі ставить акцент не стільки на труднощах і умовах життя та праці, скільки на дружбі, взаємодопомозі між політв’язнями — і не лише українцями, але й людьми інших національностей; розповідає про знайомство і дружбу з істориком Левом Гумільовим, сином Анни Ахматової і Миколи Гумільова; про інших священників, які перебували разом з ним; про таборове релігійне життя і можливості для виконання душпастирських обов’язків. Його історії, пригадані з цього періоду, є свідченням незламності духу, людської гідності і збереження свого священничого покликання служити ближньому навіть у нелюдських обставинах ГУЛАГу. Саме у таборах він зі здивуванням довідався, що не всі росіяни є безбожниками і що навіть таборовий начальник цінує те, що за нього моляться, й повертає о. Володимирі вилучений у нього під час «шмону» Часослов (с. 4–5).

11 травня 1956 р. о. Сеньківський був звільнений з ув’язнення комісією Верховної Ради СРСР зі зняттям судимості й переїхав до своєї сім’ї до Львова. Життя в нових обставинах призвело до того, що радянська система навчила о. Володимира, як він каже, «брехати». Це було пов’язано із отриманням першої роботи у державній установі після повернення із таборів. Греко-католицькі священники, які не «возз’єдналися» із РПЦ і не розкалися, могли бути прийняті лише на непрестижну і низькооплачувану роботу, а діти священників мали проблеми зі вступом до вищих навчальних закладів. Зрештою, це стосувалося і дітей православних священників чи протестантських пасторів. Тому часто у автобіографіях цей факт просто не вказувався.

«Мене на роботу приймала перший раз лікар Єренкова. Вона була білоруска, жінка розумна. Я написав біографію всю, яка була: що сидів, що я — священник, що працював... Вона взяла мою біографію і каже:

— Те, що Ви сиділи, то напишіть, бо де Ви взяли у Львові, звідки приїхали? Напишіть, що Ви впали жертвою такого агента міжнародного імперіалізму Берії, а те, що Ви — священник, то не пишть. Так буде ліпше для Вас і для мене.

— А що писати?

— Ви пишiть, що були вчителем. Ви маєте диплом. То ніхто перевіряти не буде.

Я кажу: «А де я був вчителем?»

— Там, де Ви були священиком, Ви пишiть, що Ви там були учителем. Раз не священик, то вчитель.

Я собі подумав: «Правда, що ж таке». *І таким чином вони навчили мене брехати»* (с. 15).

Урок був засвоєний, і пізніше, коли о. Володимир перейшов працювати в іншу установу (техніком-лаборантом на сейсмічну станцію при Академії Наук) і, навчений попереднім досвідом, у своїй автобіографії вже не вказав жодної зі своїх «темних плям». Коли керівник порадив йому все-таки написати принаймні про судимість, то о. Володимир дав таке пояснення своєму вчинкові: «А то я буду відповідати за це. А для Вас буде ліпше, як я напишу, що не сидів, бо Ви приймаєте *людину радянську*». І добре».

У Львові, вже як «радянська людина», о. Володимир зробив певну світську кар'єру від лаборанта в міськсанепідемстанції до завідувача науково-технічної бібліотеки в науково-дослідному інституті Академії Наук УРСР. У 1975 р. на роботі все-таки довідалися про його судимість, але дали йому можливість допрацювати ще 4 роки до пенсії. Разом з тим, він за весь час свого перебування у Львові паралельно таємно займався «душпастирською працею, ходив по хатах, в себе відправляв, хрестив, вінчав — всі духовні справи, з якими зверталися до мене люди, я виконував» (с. 6). Після виходу на пенсію о. Володимир міг більше часу присвятити душпастирству, але це призвело до того, що він потрапив під нагляд міліції, до нього приходили додому з перевітками і обшуками, 1981 р. його навіть оштрафували за відправу похорону дружини о. Романа Чайковського в Буську «на 50 карбованців, забрали мені цінний ручний хрест і 4 години тримали мене. Про це була окрема стаття в буській районній газеті «Прапор жовтня» від 11 серпня 1981 року. З 1990 року я член комітету для побудови церкви Святих Володимира і Ольги в Південному районі міста Львова, з 1991 року — член [Спілки] політв'язнів України. Реабілітований був у 1991 році» (там само).

Отець Олександр разом із іншими священиками Сколівського деканату, до якого належала парохія с. Хітар, формально приєднався до «Ініціативної групи» і прийняв православну юрисдикцію лише шляхом підписання власноруч складеної заяви про перехід на «православні обряди», але, як він підкреслює, «не в справах віри чи моралі». Оповідач наголошує, що зміст цієї заяви навіть був схвалений українськими партизанами, яких було багато у Карпатах і які неодноразово заходили до нього додому. Позиція ж українського збройного підпілля стосовно переходу греко-католицького духовенства у православ'я була негативно-ультимативною, і від священиків, які перейшли до РПЦ, вимагали, як правило, «відкрито зректися відступництва, в іншому ж разі їм погрожували “екзекутивними заходами”»¹⁹. Оповідач наприкінці таки визнає, що «я до якоїсь міри дав себе зломити, перейшов на то так зване православ'я, але тут же виправдовує себе: «але до Костельника я їхав і перестерігав його перед тим православ'ям. То я вже там Вам говорив» (інтерв'ю з о. Олек-

сандром, с. 33).

Перехід до РПЦ далеко не означав «спокійного життя» для о. Буця-Бодревича. Комітет державної безпеки, маючи в своєму арсеналі його покаяльний лист від 1940 р. та ретельно зібраний компромат про пізніші «гріхи» перед радянською владою, володів вагомими важелями впливу і тиску на нього для постійного контролю і маніпуляцій: «То за мною тягнулося хвостом, все я того боявся, розумієте. <...> То всьо вони, розумієте, знали, всьо то збирали, всьо то збирали наперед і давай мене... Закінчилося тим, що вимагали від мене, щоби очиститися, доносити, бути сексотом їм. В них таке завжди було — очиститися співпрацею з ними» (с. 29). Оповідач розповідає про вербування на початку 1950-х рр. у КДБ м. Станіславава і визнає, що під психологічним тиском він зламався, погодився на співпрацю й відразу ж дістав прізвисько — Іванов, та інформацію про контактну особу. Проте, повернувшись додому, він написав листа-відмову і не був за це покараний (с. 30). Навпаки, йому дали можливість зробити кар'єру в РПЦ, адже він був достатньо заляканим. Після відірваної від світу невеликої парафії у с. Хітар і зміни двох більших карпатських парафій в районі м. Коломия (с. Перерів і с. Великий Ключів) він був переведений на посаду благочинного у районний центр Городенка: «На тій парафії кілька років перебув, а прийшов час, де не міг вже довше того православ'я стерпіти» (с. 16). У 1961 р., у розпал хрущовської антирелігійної кампанії, він офіційно відмовляється від сану і переходить на світську роботу в музей етнографії в м. Львові. В інтерв'ю він називає чотири причини прийняття такого рішення. По-перше, *«треба було кожного року здавати звіт в єпархії про так званих «підпільних священиків», тих ще католицьких. А там в самім селі Городенці жило їх двох: бувший парох і його сотрудник. <...> Я звітував: жадної діяльності вони тут не ведуть, сидять спокійно і всьо. Тим я ту справу залагоджував»*. По-друге, *«всілякі перебудови православні в Церкві. <...> І дійшло на тім тоді до конфлікту. Не лише, що я в себе мусів то робити, я вже мусів їздити по церквах і пильнувати, щоби другі то всьо робили, других пильнувати і доносити пізніше, що той слухає, а той не слухає. Ну, така робота мені була вже не на руку, я на то не надавався, на донощика»*. По-третє, за «відмову робити православні формальні перетворення... мене звільняють з тої парафії і переселяють аж в так званий Старий Косів — велика там парафія, але глухомань». І, по-четверте, ідеологічно-кон'юнктурна причина: *«<...> дістав тоді потьмарення розуму короткочасне — повірив соціалізму»* (с. 16–17). Проте згодом, коли інтерв'юєр повертається до питання про причини повного відходу від священства і переходу на світську роботу, о. Олександр, узагальнюючи раніше сказане, виводить таку причину:

«<...>Бачите. Я був деканом, мені треба було то православ'я робити, я вже негоден то всьо був робити, не годен вже був того всього робити. То одинока причина була. Я вже хотів на цивільній роботі щось робити, щось трохи ширше, ніж лише кадилом махати в церкві, розумієте мене чи не розумієте? Я дуже священичу роботу цінував, і всіх цінував, і так далі, але священиком я не хотів бути, тому що то для мене була завузька ділянка роботи, розумієте, завузька ділянка роботи для мене то була. Мене все інтересували проблеми ширші, наукові проблеми, тому я Вам показую то всьо... А як парох, то що я міг робити?»

Нічого я не міг робити! А то, що мене інтересувало в ширшій аспекті — я не міг тим займатися. А до такої роботи було багато, тисячі були такі, які не мали моїх понять і моїх запотребувань духовних, розумієте, для них вистачало махати кадилом, а для мене того замало було. Розумієте чи ні? І все» (с 26).

Здавалося б, саме радянська влада допоможе зреалізувати давню мрію Олександра Буця-Бодревича про «ширшу діяльність». Проте життя у радянському місті швидко принесло розчарування в соціалізмі, адже від нього вимагали атеїстичної праці, і він написав статтю із поясненням, чому залишає священство і переходить на світську роботу, яку відразу ж 1962 р. опублікували у республіканському журналі «Войовничий атеїст»²⁰. А обіцянка сприяти науковій кар'єрі також не виправдала себе, бо написана ним протягом двох років кандидатська робота «Побут галицького селянства в період капіталізму (1848–1939 рр.)» так і не була допущена до захисту через те, що він «піп і націоналіст». У 1960-х рр. він також мав неприємності на роботі (в музеї етнографії) через знайдену в нього збірку творів дисидентів, зокрема праць Валентина Мороза. У 1968 р. за опубліковану в газеті «Молодь України» статтю «Наукова хронологія Києва»²¹ о. Олександра перевели, як він каже, «з наукової праці на практичну до скансену»²²... щоб їхати і старі хати привозити. Отака моя кар'єра наукова». У 1970 р. у Львові його прийняли назад до єдності з підпільною УГКЦ, хоча до активного душпастирства він так ніколи і не повернувся:

«Д. П.: Як то виглядало?

О. Б.-Б.: Написав спеціальну заяву на ім'я єпископа Стернюка. А він тут прислав свого відпоручника, в мене в хаті відправили Службу Богу, і відповідно я ще декларацію виголосив та й все. Так було, прийняли мене назад до тої Церкви підпільної, але без обов'язку десь правити, лише на своїй роботі залишатися, лише бути вже священником католицьким» (інтерв'ю з о. Олександром, с. 19).

У музеї о. Олександр пропрацював до виходу на пенсію 1983 р., а опісля вже повністю присвятив себе улюбленій справі наукового дослідження. Зокрема, він досить детально розповідає про свою велику неопубліковану наукову працю «Національна пам'ять України»: «де я займаюся етногенезом українського народу, його історії етнічної та його культури від найдавніших часів, тобто від тих часів, коли на Україні люди перейшли до землеробства — 7 тисячоліття до н. е.» (с. 22–28). Однак у своєму інтерв'ю о. Олександр нічого не говорить про те, звідки до його прізвища Буця додалося — Бодревич. Практично відсутня інформація про його сім'ю, і лише раз він побіжно згадує про свою дружину, описуючи скрутні матеріальні обставини після переїзду до Львова 1961 р., коли сім'я почала будуватися, і саме на жінку було покладено пошук коштів для купівлі хліба. Жодного разу оповідач не згадує про Сталіна чи інших радянських керівників союзного рівня. Лише раз говорить про хрущовську відлигу, що дозволила його матері з братами і сестрами повернутися із заслання до України, і не називає прямо події зі свого життя періоду 1958–1962 рр. антирелігійною кампанією М. Хрушова. Він також неохоче розповідає і відповідає на запитання про свою душпастирську діяльність:

«Ну, говорю Вам, що *церковними справами я так не інтересувався, я інтересувався своєю науковою роботою, всеціло я в тім поринав*, а церковні справи, то вже я для других лишив, які такими справами, як я, не занимались і не могли займатися, бо не мали до того основ. В тім справа є. Так що *я в церковних справах скромна людина, може і грішна, але в кожнім разі тим похвалитися не можу нічим*, відколи я перестав бути на парафії» (с. 49).

Отець Володимир Сеньківський, пройшовши сталінські табори і проживши в Радянському Союзі більшу частину свого життя, так і не зламався, не відмовився від душпастирства і не став «радянською людиною», незважаючи на те, що радянська дійсність навчила його виживати, не поступаючись при цьому християнськими цінностями і власними переконаннями. Можна стверджувати, що він навіть зробив світську кар'єру, адже на пенсію він пішов з посади в Академії Наук. Разом з тим інтерв'ю о. Сеньківського засвідчує, що у нього постійно було усвідомлення того, що він і його родина є «іншими». Це проявлялося у вихованні сина й онуків «...мої діти [тобто внуки] справляли свята, діти кожного року сповідалися в великодню сповідь. Я їх вчив катехизму, вони все знали. *Вони вирости в мене такими, як нерадянські люди, бо те, що в школі — то було одне, а в хаті — було друге*»; у ставленні до нього деяких знайомих, які боялися підтримувати з ним будь-які стосунки: «Зрештою, тут хто знав, що я священник, то відвертався від мене, бо я був так як прокажений тоді для тих, що працювали на роботі» (інтерв'ю з отцем Володимиром, с. 16). Проте він жодного разу не висловив невдоволення чи жалю за прожитим життям, яким би нелегким воно не було.

Отець Олександр, незважаючи на його досить стрімкі коливання від критики більшовизму і творення самостійної України в молоді роки до переходу на православ'я, захоплення соціалізмом, угодовства та колаборації з радянською владою аж до залишення священства з публічними заявами, також не став «радянською людиною». Попри постійний страх покарання за «старі гріхи», дух вільнодумства в ньому не був знищений до кінця, і для влади він завжди залишався підозрілим «попом і націоналістом». Всі його жертви і компроміси із власною совістю на шляху до реалізації амбіцій «ширшої діяльності» фактично виявилися марними, і омріяної кар'єри науковця він так і не зробив: «*Я то, розумієте, живуся, і кар'єри я не зробив наукової жадної, жадної кар'єри наукової я не зробив*» (інтерв'ю з о. Олександром, с. 18).

Радянська влада, досягнувши наприкінці 1949 р. офіційної ліквідації Греко-Католицької Церкви в межах СРСР, намагалася зробити греко-католицьке духовенство православним і через «перевиховання» непокірних у сталінських таборах та через контроль і тиск на «возз'єднаних» перетворити їх на слухняних радянських громадян. Багато було таких, хто «ламався», йшов на компроміс із власною совістю, щоб спокійно жити і продовжувати душпастирство. Проте ефект часто був зворотний, і, як бачимо з інтерв'ю з о. Володимиром Сеньківським і о. Олександром Буць-Бодревичем, перехід до РПЦ не гарантував спокою, а Греко-Католицька Церква успішно нелегально продовжувала своє існування у підпіллі і навіть

приймала назад таких грішників, як о. Буць-Бодревич, що розкаялися. Незважаючи на всі зусилля влади і на різні життєві шляхи після 1944 р., ці два священники, долі яких ми розглянули, так і не стали радянськими людьми, хоча система і навчила їх пристосовуватися (настільки, наскільки їм дозволяла їхня совість) і виживати.

¹ Довідна голові Ради в справах Російської Православної Церкви при Раді Міністрів СРСР Г. Карпова членам Політбюро ЦК ВКП(б) з приводу ліквідації унії в УРСР, адресована в копію секретареві ЦК КП(б)У М. Хрущову. 8 жовтня 1949 р. Таємно//Сергійчук В. Нескорена Церква. Подвижництво греко-католиків України в боротьбі за віру і державу. — Київ, 2001. — С. 226–228.

² Одним з перших в Україні механізм насильницької ліквідації унії в Галичині й на Закарпатті, вироблений радянською владою, на основі першоджерел розкрив та проаналізував окремими розділами: Білас І. Репресивно-каральна система в Україні. 1917–1953. Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз. У 2-х кн. — Київ, 1994. — Кн. 1. — С. 291–334; Кн. 2. — С. 587–591, 669–679. Загальний огляд історії УГКЦ, що ґрунтувався на джерелах з партійних та таємних фондів і архівів уповноважених подається в роботі: Пащенко В. Греко-католики в Україні від 40-х рр. ХХ ст. до наших днів. — Полтава, 2002. Одна з найкращих монографій на тему взаємин між УГКЦ і радянською владою: Bohdan R. *Vociurkiw. The Ukrainian Greek Catholic Church and the Soviet State (1939–1950)*. — Edmonton; Toronto, 1996 (український переклад: Боцюрків Б. Українська Греко-Католицька Церква і Радянська держава (1939–1950). — Львів, 2005). Найновіше дослідження про репресивну політику стосовно УГКЦ див.: Сердюк Н. Репресії радянських органів державної безпеки щодо Української Греко-Католицької Церкви в 1944–1949 рр.: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. — Київ, 2006. — 22 с.

³ Серед публікацій архівних документів останніх років див.: Сергійчук В. Нескорена Церква. Подвижництво греко-католиків України в боротьбі за віру і державу. — Київ, 2001; Хресною дорогою. Функціонування і спроби ліквідації Української Греко-Католицької Церкви в умовах СРСР у 1939–1941 та 1944–1946 роках. Збірник документів і матеріалів/Упорядник М. Паславський — Львів, 2006; Ліквідація УГКЦ (1939–1946). Документи радянських органів державної безпеки. — К., 2006. — Т. 1.

⁴ Стоцький Я. Українська Греко-Католицька Церква і релігійне становище Тернопільщини, 1946–1989 рр. — Тернопіль, 2003.

⁵ Shlikhta N. «Greek Catholic» — «Orthodox» — «Soviet»: a Symbiosis or a Conflict of Identities?//Religion, State&Society. — Vol. 32. — No. 3 (September 2004). — Pp. 261–273.

⁶ Alexander von Plato. International Oral History: reflections and the future. Unpublished paper, delivered at the 14th International Oral History Association conference, Sydney, 2006.

⁷ Інтерв'ю з о. Володимиром Сеньківським від 5.03.1993, 13.03.1993, м. Львів. Інтерв'юер: Щерба Г.//Архів Інституту Історії Церкви (далі — АІЦ). — Ф. П-1. — Оп. 1. — Спр. 299. — 29 с. О. Володимир помер у жовтні 2002 р.

⁸ Інтерв'ю з о. Олександром Бодревичем-Буцем від 25.09.1998, 5.10.1998, м. Львів. Інтерв'юєр: Петро Дідула. Присутні під час інтерв'ю: Роман Хоркавий//АІЩ. — Ф. П-1. — Оп. 1. — Спр. 907. — Зб с. О. Олександр помер у жовтні 2004 р.

⁹ Евіденція — від польськ. *ewidencja* — звітність, в т. ч. списки працівників на підприємстві тощо; в даному випадку — документація, списки вірних. (*Прим. ред.*)

¹⁰ Отець Гавриїл Костельник, канонік і парох Преображенської церкви у м. Львові, був головою т. зв. «Централі Ініціативної групи по возз'єднанню Греко-Католицької Церкви з Руською Православною Церквою», створеної 28 травня 1945 р. зусиллями радянських спецслужб згідно із затвердженим Й. Сталіним планом ліквідації УГКЦ. З огляду на арешт у квітні всіх ієрархів УГКЦ, «Централа» була неправомірно визнана радянською владою 18 червня єдиним тимчасовим «церковно-адміністративним органом» УГКЦ і до грудня 1945 р. проводила планомірну підконтрольну КДБ агітаційну діяльність серед греко-католицького духовенства стосовно приєднання до своїх лав. Детальніше про о. Костельника (вбитий 20 вересня 1948 р. у Львові) й діяльність та долю інших членів «Ініціативної групи» див.: *Боцюрків Б.* Українська Греко-Католицька Церква і Радянська держава (1939–1950). — Львів, 2005. — С. 105–164, 180–181.

¹¹ Див., зокрема: *Кравчук А.* Індекс української католицької періодики Галичини. 1871–1942. — Львів, 2000. — С. 457–464 (Православні Церкви та релігія в СРСР).

¹² «Сурма» — підпільний щомісячник, орган Української Військової Організації, що друкувався у 1927–1928 рр. у Берліні та 1928–1934 рр. у Каунасі накладом бл. 10 тис. примірників і нелегально розповсюджувався на західноукраїнських землях. Серед його співпрацівників були Є. Коновалець, О. Сенік, Р. Ярій, Р. Сушко. Див.: *Енциклопедія Українознавства.* — Львів, 2000. — Т. 8. — С. 3104.

¹³ «Пласт» — українська дитячо-юнацько-молодіжна скаутська організація «для всебічного патріотичного самовиховання молоді», що постанала 1911 р. на основі створених Олександром Тисовським, Іваном Чмолою і Петром Франком трьох гуртків молоді Академічної гімназії у Львові та інших українських середніх навчальних закладів на засадах поєднання світового скаутінгу з українськими національними традиціями. «Пласт» був заборонений у Другій Речі Посполитій у вересні 1930 р. — Детальніше див.: *Енциклопедія Українознавства.* — Львів, 1996. — Т. 6. — С. 2101–2106.

¹⁴ «82-й курінь Уладу Українських Пластунів Юнаків (хлопчачий), ім. полк. Дмитра Вітовського, у Львові, закладений 1929 р. Юрієм Сингалевичем, при Бурсі св. Йосафата». Цит за: *Левичківський С.* Український Пластовий Улад в роках 1911–1945 у спогадах автора. (Причини до історії Пласту). — Мюнхен, 1967. — С. 23.

¹⁵ У Галицькій митрополії до 1945 р. греко-католицькі єпархіальні священники обіймали уряд (посади) пароха (настоятель церкви), сотрудника (помічник пароха), завідателя (адміністратор церкви) та катехита (вчитель релігії у школі). Як правило, новоієреї отримували призначення або на сотрудника, або на завідателя.

¹⁶ Перша масова депортація польського населення радянською владою відбулася у лютому 1940 р., тоді у Сибір вислалися родини селян і лісників із Львівського воєводства та міщан зі Львова. Згодом було ще дві депортації польського населення краю (квітень і червень 1940 р.) та переселення до Бессарабії (на злам 1940 і 1941 років). — *Bereza T.* Wstęp//Lwowskie pod okupacją sowiecką (1939–1941). — Rzeszów, 2006. — S. 11–12.

¹⁷ 30 червня 1941 р. — Акт проголошення самостійної Української держави у м. Львові ОУН бандерівського крила і створення українського уряду на чолі з Ярославом Стецьком.

¹⁸ Жанна Ковба цитує зміст телеграми дружини о. Буця до Митрополита Шептицького від 12 серпня 1943 р.: «Декан Патрило і отець Олександр арештовані і вивезені з Перегінська до Станіслава». Див.: *Митрополит Андрей Шептицький. Документи і матеріали 1941–1944/Упорядник Жанна Ковба, наук. ред. Андрій Кравчук.* — Київ, 2003. — С. хіх.

¹⁹ *Боцюрків Б.* Українська Греко-Католицька Церква... — С. 161.

²⁰ *Бодревич-Буць О.* Перестаю служити церкві//Войовничий атеїст. — 1962. — №8. — С. 13–15.

²¹ *Бодревич-Буць О.* Навколо хронології Києва//Молодь України. — 21 березня 1969 р.

²² Скансен — етнографічний музей просто неба. В даному випадку оповідач говорить про Львівський музей народної архітектури і побуту «Шевченківський гай».

Оксана Кісь (Львів, Україна)

РЕЦЕПЦІЯ РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ ТА НЕЗАЛЕЖНОСТІ
В АВТОВІОГРАФІЧНИХ ОПОВІДАХ ЖІНОК УКРАЇНИ
ЗА МАТЕРІАЛАМИ ПРОЕКТУ «УКРАЇНА ХХ СТОЛІТТЯ У ПАМ'ЯТІ ЖІНОК»¹

Політична історія України є складною, сповненою розривів, суперечностей та конфліктів. Століття бездержавності, значні етнокультурні відмінності різних регіонів, неодноразові зміни суспільного устрою протягом ХХ ст., політичні та економічні катаклізми — усе це безсумнівно позначилося на процесі формування дискурсивних практик та життєвих стратегій сучасних мешканців України. Вивчення саме жіночого історичного досвіду, тих історичних обставин і чинників, що вплинули на формування соціальних ідентичностей українських жінок, їхніх політичних поглядів, релігійних переконань, суспільних та соціальних настанов тощо вкрай важливе з огляду на (все ще) ключову роль жінок як агентів соціалізації дітей. Жінки — це половина громадян України, тож вивчення генези їхніх політичних орієнтацій, суспільних ідеалів, цінностей може дати ключ до розуміння чинників жіночої електоральної поведінки, критеріїв політичного вибору, мотивів громадської активності тощо. У подібних дослідженнях винятково цінною є методологія усної історії, яка засвідчила свою релевантність як у гендерних студіях², так і у вивченні посттоталітарних суспільств³.

Саме таку спрямованість має міжнародний суспільно-науковий проект «Жіноча пам'ять: вивчення життя та ідентичностей жінок при соціалізмі», започаткований 1996 р. у Празі дослідницями з центральноєвропейських країн (Чехії, Словаччини, Польщі, Сербії, Чорногорії, Хорватії та колишньої НДР)⁴. Його першорядним завданням є документування досвіду жінок часів соціалізму шляхом запису та подальшого порівняльного аналізу жіночих автобіографій. Метою є вивчення повсякденного життя, поглядів, соціальних ідентичностей та життєвих стратегій різних поколінь жінок під час та після соціалізму в країнах колишнього соцтабору. Для реалізації проекту було обрано єдиний метод (автобіографічний), розроблено та узгоджено спільну техніку запису інтерв'ю, що робить матеріали, отримані в різних країнах, придатними для глибших крос-культурних студій.

Долучення України до цього проекту восени 2002 р. відкрило унікальні перспективи використання ефективної методики та практичного досвіду учених цих країн для розвитку нової для нас ділянки *усної жіночої історії*. Дослідження «Україна ХХ століття у пам'яті жінок» передбачало запис та аналіз тридцяти автобіографій жінок старшого віку (народжених у 1920–1930-х рр.), що нині мешкають на Заході, Сході та Півдні України (а саме — у Львові, Харкові та Сімферополі)⁵. Відкриті партнерські умови участі у міжнародному проекті дали можливість обрати

відповідні пріоритети щодо проблемно-тематичного фокусу та способу аналізу біографічних матеріалів, тобто визначити суто український пізнавальний інтерес. Вузловими темами подальшого аналізу жіночих автобіографій є: питання формування, взаємозв'язків і трансформацій національної, регіональної, етнічної ідентичностей жінок у контексті міжетнічних відносин; вплив радянських владних структур на формування жіночої долі (проблеми масових політичних репресій, національно-визвольних змагань, дисидентства, свободи слова і віросповідання тощо); обставини і наслідки вимушеної міграції населення (депортації, «чужинці», еміграція та репатріація, тимчасова трудова міграція — заробітчанство в СРСР і за кордоном); жіночі стратегії виживання та переживання наслідків історичної травми (насамперед, у часи війни — на окупованих територіях, в евакуації, на примусових роботах у Німеччині, на фронті); жіноче бачення і (пере)оцінка різних політичних систем (радянської та демократичної) на тлі здобуття Україною державної незалежності.

Спробуймо простежити, якого індивідуального смислу набула доба соціалізму у свідомості жінок залежно від їхньої етнічності та місця проживання, які, відповідно, зумовили і їхній індивідуальний історичний досвід. Аналізуючи біографічний наратив, особливу увагу звертатимемо на спосіб формулювання думок та особливості побудови і представлення аргументів, добір слів та прикладів для ілюстрації, а головне — на контекст, у якому актуалізується та чи інша тема, асоціативні ланцюги, що поєднують її з іншими темами, розкриваючи властиві дискурси та ідентичності. Цікаво також порівняти спонтанні рефлексії жінок про радянську владу під час безперервної автобіографічної оповіді та у фазі внутрішніх запитань, з одного боку, зі змістом та характером тих оцінкових суджень, які висловлюють ті самі оповідачки у відповідь на прямі фокусовані запитання *«Яке значення в вашому житті мала радянська влада?»*, та *«Яке значення у Вашому житті мала незалежність України?»* у фінальній фазі інтерв'ю — з іншого боку. Подібне зіставлення може показати, якою мірою офіційний політичний дискурс (насаджуваний потужною радянською пропагандою) співвідноситься з індивідуальним біографічним досвідом жінок з точки зору взаємин із владою та інших повсякденних практик (насамперед, соціальних відносин — із родичами, сусідами, колегами по праці та ін.). Така сама процедура доцільна й для виявлення ролі індивідуального життєвого досвіду й офіційної ідеології у формуванні ставлення жінок до радянської влади та української державної незалежності, а також низки інших питань, що набули політичного забарвлення (етнічні відносини, питання мови тощо).

Соціалізм і радянська влада

Попри те, що всі ці жінки усвідомлюють небездоганність радянської влади, існує відчутна відмінність у їхніх міркуваннях та особистому сприйнятті її вад і переваг. Предмет та глибина критики тієї влади виразно корелює з місцем про-

живання й етнічність респондентки. Як свідчать матеріали біографічних інтерв'ю, старші жінки усіх трьох регіонів усвідомлюють та визнають позитивний вплив радянської влади, а саме — тогочасної соціальної політики на їхні індивідуальні долі. Це стосується насамперед доступності певних соціальних благ, як-от: можливості здобути добру безкоштовну освіту, отримати роботу за фахом та повну зайнятість (особливо у порівнянні з високим рівнем безробіття сьогодні), користуватись безкоштовними медичними послугами та отримати безкоштовне житло. Загалом, вони визнають, що своєю вертикальною соціальною мобільністю вони значною мірою завдячують саме системі соціалізму, хоча й не усвідомлюють гендерно-емансипаційні її аспекти.

Радянський період у житті Михайлини⁶ (українки зі Львова) розпочався після Другої світової війни, коли згідно з міжурядовим договором між УРСР та Польщею⁷ її родину примусово переселили з території Польщі на західноукраїнські землі. У своїх тогочасних поневіряннях Михайлина не звинувачує радянську владу, адже труднощі переїзду і облаштування на новому місці не витримували порівняння із жорстокістю з боку поляків напередодні депортації.

Її спогади про перші повоєнні відносини із радянською владою пов'язані із досвідом страху та тиску: одразу після переселення — загроза примусового набору на роботу у Росію (UL4-05: 132–140)⁸, далі — примусовий вступ до комсомолу та колгоспу, яких вдалося уникнути тільки завдяки щасливому випадку (UL4-05: 172–200; 578–585), виснажлива праця на державних полях «за трудові» (UL4-05: 557–578), примусова здача збіжжя на «контингент» і позбавлення землі через загальну примусову колективізацію (UL4-05: 535–546), які врешті змусили її сім'ю перебраться жити до Львова. Примітно, що спогади Михайлини про період, який передував її переїздові до міста, мають вигляд розповіді, віддзеркалюючи конкретні події з її життя, вони практично не містять оцінкових суджень (навіть її аргументи щодо небажання вступати до комсомолу та колгоспу стосуються насамперед страху за своє життя та турботи про власне здоров'я, а не ідеологічних міркувань).

«Ну а ми — колгосп. Мама хвора, а я сама що буду робити в колгоспі? Я не дам раду! Я також не могла: ноги боліли, бо по стерні якщо цей... І тоді всіх зганяють в МТС (машинно-тракторна станція), і всіх-всіх з села, всіх зганяють: хто запишеться — того відпускають. Ну, та як мама вже стара і хвора, мене загнали. Ночували ніч, день... Я кажу: «Я не можу підписати! Запишись в колгосп — значить з села вже не виїдем!» <...>. Мене, як я робила в Н, мене цілий день тримали в райкомі комсомолу, щоб записатися в комсомол! Я кажу так: «Як я запишуся в комсомол (6 кілометрів додому) — мене по дорозі вб'ють, що мама буде робити?!» Тоді комсомольців вбивали. Ну хто вбивав? — москалі вбивали! Що то ніби... підіслані, що ніби то бандерівці вбивають» (UL4-05: 172–183).

Після переїзду до Львова у неї виникають інші проблеми, які, вочевидь, не були актуальними у селі. Це насамперед обмеження використання рідної мови у професійній сфері та заборона задоволення релігійних потреб під час роботи

виховательскою дитячого садка і, відповідно, страх переслідувань за їх порушення (UL4-05: 240–249; 355–360; 430–441). Саме в контексті цього досвіду розповідь Михайлини набуває характеру узагальнень (розповідь переходить у площину колективного досвіду/пам'яті — спостерігається переважне вживання займенників першої особи множини — *ми, нас, наші* тощо), формулювання стають більш політизованими, у них з'являється оцінка системи загалом. Характерно, що, висловлюючи критику обмеження громадянських прав і свобод у радянські часи, Михайлина, проте, визнає переваги її соціальної (насамперед, житлової) політики:

«Так що, порівняно з життям, як за радянських [часів], а тепер — дуже змінилося, дуже змінилося! Тому, що вільне слово. Чи до церкви, чи щось сказати, чи заспівати, чи щось... <...>. Бо знаєте, за радянських часів як було... Хоча й також: і хату дістали, хоча скільки то здоров'я коштувало, пока ту хату дістали. Але дістала. Але то, що не було тої вільності, щоб людина могла вільно дихати. Сидиш — не знаєш, чи завтра не придуть по тебе, не заберуть тебе. То всьо було в тих 60 роках після війни, то дуже, то дуже тяжко було жити: і голодовка, і все...» (UL4-05: 525–532).

Отже, оцінюючи значення радянської влади у особистому житті, у відповідь на пряме фокусоване запитання Михайлина намагається бути об'єктивною, називаючи як переваги, так і вади того ладу:

«Значення то, що я поступила, що вечірнє вчилася, і вечірню школу закінчила, і вечірню поступила. То тільки добре. А остальнє — той колгосп, то намучилися, що тягали в колгосп — то мінус був <...>. Ну і то, що малі зарплати були <...>. І що слова ніякого, вільного слова не мала, і не могли до церкви ходити, нічого. Тим погано було. А то, що легше було, то легше хати можна було, [ми] ще дістали хату <...>. Що вчилися, що не платили, що легше було поступити <...>, дочка і я поступила <...> і вчилася. І школу вечірню вчилася. І дочка поступила. <...>. Тим легше. А остальним, то це нічого доброго не було. Бо не мала вільного слова! Не мала права нічого сказати, бо боялася, що як щось скажеш, то тоді можуть прийти забрати і посадити. І говорю, до церкви: я привикла скоріше все до церкви ходити і все, а тут не мала права! Дітей не мала права [хрестити в церкві]...» (UL4-05: 1435–1448).

Надія, інша українка з Заходу, у відповідь на те саме запитання висловлює своє бачення практично тими самими словами:

«То, що я кінчила педучилище, а життя було дуже важким фактично. Те, що я здобула освіту без грошей, бо тоді ніхто не брав такого хабаря, як зараз. [За] навчання не треба було платити, давали ще ту мізерну стипендію 140 рублів <...> А життя було дуже важке. І не було що з'їсти, і не було що одягнутися. Одне те, що я освіту здобула... А що більше — більше нічо. Ну, працювала. <...>. Ну, що основне, то що я здобула освіту і стала вчительком, що мрія моя дитяча здійснилася. А життя було важким. І по чергах ми стояли. І за продуктами, і грошей не вистарчало, і одягу не було. Всяко проходилося. Ну що далі. То що освіту здобула я, а так більше нічо.

<...> Що то говорити. Ми не мали права ніде ні голосу, ні нічого. <...>. Яке було право? Ніяке. І мама боялася. Ні свят ми не справляли. Ще пам'ятаю, в педучилище як ходила, на першому

курсі ми ходили завжди в церкву. А потім прийшла педагогічка така NN <...> Вона як побачила нас в церкві, то після того сказала: «Я ще раз вас побачу!... Ви що за вчителі, що ходите до церкви?! Вам не бачити педучилища і професії вчителя». <...> Бо так: того не можна, того не можна, там не сядь, там не скажи. Всього було заборонено, бо попав би за ґрати. А ще особливо до 53 року, то то вже навіть нема що говорити. Поки Сталін жив, то то було!... Щось протів сказав — і вже в НКГБ був. Вже ламали пальці, вже печінки відбивали і всьо на світі...» (UL2-04: 1179–1240).

У спогадах цієї жінки тема радянської влади виникає вперше як розповідь про зустріч радянських військ, що увійшли до її рідного містечка наприкінці війни, коли тут було вперше встановлено радянську владу (UL2-04: 66–71). Тоді ж нормальне життя її родини було фактично зруйноване: батька заарештували і за судили на 10 років за те, що під час окупації працював бухгалтером на пошті, а мати-вчителька — дружина «ворога народу» — залишилася з трьома дітьми і без дозволу на вчительську працю. Чи не кожна наступна згадка про радянську владу пов'язана із певним негативним досвідом у житті Надії: це і дитячі спогади про надзвичайні труднощі повоєнного виживання (UL2-04: 134–138), і примусовий вступ до комсомолу (UL2-04: 201–206), і страх переслідування за необачне слово критики на адресу тієї ж влади (UL2-04: 253–256), численні випадки принижень на національному ґрунті тощо. Водночас слід зауважити, що хоча у фазі біографічного наративу звертання Надії до теми радянської влади мають радше характер оповіді про конкретний особистий досвід, вони, як правило, містять також і оцінкові судження.

Федора, білоруска, яка оселилася у Львові після війни, хоча в своїх оцінках радянської влади і коливається між схваленням та осудом, все ж віддає перевагу попередньому ладові. Її аргументи «за» — безпека (як наслідок суворого покарання правопорушників) та соціальна політика, противагою яким є репресії, голодомор, обмеження свободи слова.

«Но я знаю только што — што сильно строгий був закон. Мы могли ночами спать во дворе, на сене — никто нас не тронул. Ишли вечерами, куда хотели — нас никто не тронул. Вот это я помню, што сильно був строгий закон. И если кто сделал якую, то був наказанный за все это. Если крали колос... Это было такое, что жнива, сжинали этой машиной — косилки такие, а люди ходили собирать после (когда голодовку сделал Сталин) собирать эти колоски. Так от: насобирали яких-то колосков — поймали его... <...> Откуда той Сталин знал, што там когда пошев в селе на той город?! Я только так соображала: свои предатели были! И тут доносят до НКГБэ, а НКГБэ тутека их счас садят у тюрьму <...> За злодейство страшно больша была строгость!» (UL3-05: 1544–1556).

«Бо мы привыкли к одному закону. Так: Сталин сказал — закон! <...> А што он робыв подлости потом, вот голодовку эту... <...> Так что особенно радости не было никакой от жизни такой... Счастливой жизни не было! Всё тревоги, тревоги, тревоги... Тюрьмы, да наказания, да голодовка, да вот такая... Вот и всё. А тут война пошла... После войны тоже радости не было. Но он [Сталин] как-то ще трохи давал — снижав цены. Хоть был голод, але снижав по несколько

процентов, каждый год снижения делав, вот. А что он перебив самых главных людей, образованных, сынов, то ему вже народ никогда не простит. Але не имели права сказать — бо буде тюрьма, буде тюрьма! То тепер мы можем, что хотим говорить — никакой тюрьмы, а тогда — не дай Бог, шо сказать, о! И вот, вы знаете, не могу определиться, што оно лучше, што гирише. Просто было такое ощущение, што всё напряженно было. Боялися красти, боялися оскорбить...» (UL3-05: 1562–1578).

Цікавим видається одне з зауважень, яке опосередковано вказує на вимушений характер її вступу до комсомолу. Його Федора робить принагідно, оповідаючи про свій досвід воєнних часів:

«А комсомольцев усех немец у нас уничтожил <...> Приходит, этот <...> СС с тыми коронами смерти. Вот: «Ты комсомолка?» <...> Я говорю: «Так хто же ни був за этой власти комсомолом? И пионером, и комсомолом, и коммунистом», — рассказую» (UL3-05: 280–289).

Водночас жінки зі Сходу та Півдня України розмірковують про радянську владу у цілком іншому світлі. Одна з них, кримчанка Лариса, чий батько-лікар був репресований за наклепом, все-таки вважає, що соціальна політика радянської влади може виправдати подібні жертви. На самому початку своєї розповіді вона з сумом пригадує батька і його безпідставний арешт, однак вже за кілька хвилин її особиста втрата протиставляється загальним набуткам від цієї влади:

«Я считаю себя очень счастливым человеком, несмотря ни... на все беды, несмотря на то, что было все в жизни: <...> был суп с керосином [во время оккупации], потому что наши, уходя, обливали керосином пшеницу <...>. Несмотря на то, что вот десять лет папа... Все-таки считайте пострадавшие от советской власти, но... Я лично, это мое личное мнение, если бы не она — многие бы не получили образования, многие бы не получили то, что они имеют сейчас, не стали бы тем, кто они есть сейчас. Они бы не⁹ имели ничего этого. И медицина [пауза], как мы ее ругали, но она ж ничего не стоила нам. <...> Образование — пожалуйста, лагеря детские — пожалуйста...» (US1-04: 363–371).

Наприкінці інтерв'ю на пряме запитання про те «Яке значення мала у Вашому житті радянська влада?» Лариса, засвідчуючи своє усвідомлення вад тієї системи, все ж висловлює свою позитивну оцінку і навіть вдячність:

«[Советская власть имела] большое значение в моей жизни. Были плюсы, были беды, было горе, были неприятности. Но вместе с тем в этой жизни я выросла, начиная с [19]33-го года по сей день. Я получила образование, получила специальность, я имела работу, я зарабатывала, я могла разрешить себе многие вещи. Вот. <...> Поэтому лично мне... Конечно, родителям пришлось несладко — но моя жизнь, в отличие от родителей, оказалась более удачной, потому что, если мама 10 лет была без папы, мне такой беды не досталось. <...> Так что я могу быть только благодарна. Я не берусь судить о тех годах, которые были до [19]33-го, в [19]37-м, которые были потом [пауза]. Вместе со всеми, как говорится, сопереживал всем тем событиям. Но как человек трезвый, нормальный, понимаешь, что любая война, любая перемена, любая перестройка — это жертвы... к несчастью, к сожалению. <...>. Так что я про себя могу сказать, что я полноценно весь период своей жизни прожила при этой власти» (US1-04: 1510–1528).

Валерія з Харкова розпочинає свою життєву історію розлогим спогадом про те, як дитиною втратила батька. Вона веде далі, докладно розповідаючи про ті труднощі, які пережила вона сама, її мати, брат і сестра, виживаючи у голодні роки 1932–1933.

*«Время наступило очень тяжелое, [19]32-33 год, **тяжелейшие**, которые называют голодомором. Мы жили в городе NN Донецкой области, вот мама с тремя детьми осталась. Накануне смерти отца, он неожиданно умер, накануне смерти отца, купили недостроенный домик. Этот домик остался недостроенный еще, плюс еще трое детей в тяжелейшие эти годы, Голодомор. Но мы Голодомора не ощущали, мы жили в городе, давали нам какие-то там пайки, мама работала, образования у нее не было, там 3 или 4 класса, образования не было, и поэтому, как мы выжили... Я только помню, что она носила на рынок... некоторые вещи отца: пальто, костюм там, сорочки, головные уборы, обувь. И возьмет целую, целый узел, свяжет, понесет на рынок и приносит нам хлеба, так вот. <...> Ну было, конечно, **очень** трудно, но мы выжили, выжили, работали, выжили, мама работала, выжили, **трудно** было очень <...>. Очень трудно было, конечно, в деревне, в селах — **там было** действительно трудно, а в городе-то кое-что давали...»* (УК1-04: 10–42).

Попри це, усі її подальші спогади наскрізь пронизані позитивними оцінками різних сфер тодішньої системи суспільного устрою, у яких вона мала певний досвід. Цікаво, що такі оцінкові судження (аргументація) мають характер органічних та принагідних вкраплень у загальний наратив. Вони висловлюються на завершенні певних тем чи сюжетів, розставляючи відповідні акценти щодо ставлення оповідачки до власного минулого досвіду.

*«За состоянием здоровья детей тогда **следили очень** в школе, порядок был хороший. У нас вообще **образование** на высоком уровне было...»* (УК1-04: 110–113); *«Конечно, с питанием было очень плохо, но **детей** кормили по тем временам хорошо, они молочное получали, у них компот был, у них может быть когда-то что-то было мясное, детей кормили хорошо. **В больницах**, если кто лежал, тоже хорошо кормили».* (УК1-04: 733–737); *«Ну в школе очень строго было, очень строгие правила были такие, строго **оценки** ставили, ну поэтому знания у нас были хорошие, хорошие у нас были знания»* (УК1-04: 890–892); *«Особенно институт не запомнился. Запомнилось только тем, что были очень дружные, были ребята...»* (УК1-04: 1095–1096).

Особливо показовим з цього погляду є епізод, коли її чоловік ще парубком написав листа особисто Сталіну з проханням направити його на навчання в авіаційне училище. У цій розповіді якраз з'являється аргументація, що показує ставлення Валерії до того режиму:

*«Это сейчас, я вам скажу, Сталина ж во многом искажают, **во многом** искажают. Было у него что-то плохое, но было ж и хорошее. Так вы **просейте**, как муку сквозь сито: возьмите хорошее, а плохое выбросьте <...>. Да, он жесток был, но наша такая... многие ж сейчас возвращаются к этому, что, мол, надо руку вот такую [сжимает кулак] держать, [твердым голосом, возбужденно] и народ — **шоб он понимал...**»* (УК1-04: 1195–1202).

Відповідаючи на пряме запитання «Яке значення у вашому житті мала радянська влада?», Валерія підсумовує все розказане раніше, ще чіткіше формулює свою позицію, аргументуючи своє позитивне ставлення до тогочасного устрою в той самий спосіб:

«Советская власть в моей жизни имела очень большое значение [возвышенно]. То, что мы выжили в [19]32–33 год, уже будучи без отца у мамы. <...> Мы выжили — это раз, мы пошли в школу, учились хорошо, вот. Если нужна была какая-то помощь медицинская <...>, обслуживали нормально. И разве бы я где-нибудь, в каком-нибудь государстве — остаться круглой сиротой, и получить высшее образование?! Нет! <...> Я получила, работала <...>, у меня никогда сложностей не было, мне всегда во всем помогли, вот, поэтому... Вот это она мне образование дала, воспитала меня, все...» (УК1-04: 2279–2290).

Фактично, у жіночих автобіографічних наративах простежується певна закономірність. Жінки зі Сходу та Півдня (навіть ті, чії родини безпосередньо постраждали від радянської влади через Голодомор, репресії тощо) намагаються якщо не повністю виправдати, то бодай применшити негативні аспекти та наслідки тоталітарного режиму. Вихваляючи політику і практику соціалізму в соціальній сфері (зокрема, безкоштовну освіту та медицину), вони розглядають пережиті ними труднощі й обмеження як справедливу ціну за отримані блага. Для них ті переваги, що одержали звичайні люди завдяки радянській владі, мають більшу цінність, аніж втрати, яких вони зазнали. Глибоко, з дитинства, індоктриновані радянською пропагандою, деякі з них і дали готові визнавати навіть доцільність сталінської політики і практики.

Українські жінки з Заходу, навпаки, зберігають болісні спогади про пережиті труднощі радянського часу. Визнаючи певні переваги соціалізму, вони, втім, не готові ані забути, ані пробачити його вади. Це стосується насамперед обмежень громадянських прав, тобто дискримінації, якої вони зазнали за радянської влади. Схоже, можемо говорити про два різні дискурси із властивими системами цінностей: радянський — готовність платити громадянськими та особистими свободами за соціальні блага та стабільність, та національно-демократичний — готовність заплатити матеріальним добробутом та соціальним захистом за демократію та національну незалежність.

Характерно, що в наративах жінок зі Сходу та Півдня проблема обмеження громадянських прав і свобод (зокрема, свободи слова) порушується вкрай рідко. При цьому жінки не лише не висловлюють прямої критики з цього приводу, але навіть заявляють про безпідставність подібних звинувачень на адресу радянської влади, вади якої вважають перебільшеними. Наприклад, Наталія, корінна росіянка з Криму, вже у перші хвилини своєї біографічної розповіді вважає за потрібне задекларувати своє ставлення до соціалізму як ладу загалом:

«Отношение свое к существующему, существовавшему тогда строю у меня однозначное: я считаю, что это был очень положительный строй, было бесплатное обучение, была бесплатная медицинская помощь, девочкой я часто ездила в пионерские лагеря, как ...э... бесплатно или при низкой такой оплате. Единственное, что мне вот не нравилось в том строе — это знает, несколько такая была зашоренность [поменяла позу, в которой сидела].

Вот, допустим, делаешь какой-то доклад, так ты не имеешь права сказать так, как ты это хочешь, а вот тебя вводили в какие-то рамки вот, определенными словами в определенном порядке ты должен был все это изложить. Вот это мне как-то не нравилось. Все-таки действительно вот сейчас демократия, она дала большую свободу вот творчеству и как-то возможности выразить свои мысли, ну а в принципе, я ж говорю, я считаю, что тот строй был гораздо справедливей, что относились к человеку — как действительно к человеку. Если говорят о советских репрессиях, то я не считаю, что это все были только незаслуженные люди, терпели такие наказания» (US3-04: 31–46).

Валентина, інша росіянка з Криму, взагалі заперечує відсутність свободи слова в СРСР, посилаючись на власний життєвий досвід.

«Я не могу упрекнуть государство в том, э-э, что, оно лишило меня каких-то свобод, выбора профессии, отношения к жизни. Говорят, что, вот, не было демократии и так далее... Я человек прямой, я не любила никогда говорить за глаза, я любила всегда говорить людям правду. <...> Ко мне всегда относились хорошо, несмотря на то, что я могла на любом собрании, партийном собрании, Совете (я двадцать лет... более двадцати лет была членом Совета, э-э, университетского) — и я могла выступить прямо и сказать о всех недостатках людей и человека, или о всех поступках, или то, что мне не нравилось в нашем университете. И я не чувствовала к себе потом негативного отношения. Это удивительно! Некоторые часто обижаются, что его недолюбливали, не уважали, не отмечали... Я за свою жизнь не могу пожаловаться, э, на то, что, э, у нас не было демократии <...>. Конечно, и я в своих выступлениях, иногда, была не права, может быть... Может быть не точно и не хорошо знала чело[века]... что-то... Но в принципе, на меня никто никогда не обижался, и, в принципе, всегда реагировали. Будучи в городском Совете, я на сессиях могла выступить и критиковать любого председателя городского Совета, любого депутата... <...>. И никто на меня не обижался. А теперь говорят, что там попиралась свобода, че... это... слово за... критическое за... э — эф... оценивалось плохо и преследовал кто-то... Я не чувствовала это к себе. Потому, что я, я знала, что я сказала то, что я думала, и что я <...> могу свободно выразить свою мысль и сказать то, что я знаю, думаю и чувствую. Вот так. [Длинная пауза]. Так, что, э-э, советская власть, э, не всеми, э, правильно оценивается» (US6-04: 1352–1394).

Цей приклад цікавий, зокрема, тим, що Валентина — не просто російськомовна мешканка України; вона — справжня росіянка, народжена в Центральній Росії, а в Криму оселилася після війни. Цей факт, схоже, лише додатково ілюструє ті подвійні стандарти, що існували в УРСР для людей різних національностей (насамперед — для західних українців із тавром «бандерівці» та етнічних росіян) щодо їхніх індивідуальних прав, свобод та можливостей.

Соціальна (не)рівність

Однією з ключових ідей соціалістичного устрою є теза про соціальну рівність громадян, однаковий для всіх громадян доступ до ресурсів та можливостей. Утім, у житті практично кожної із жінок, чії біографії нам доступні, згадуються випадки

соціальної стратифікації та нерівності (привілеїв чи дискримінації) на основі відмінностей у суспільному статусі чи матеріальному становищі. Та сама Валерія з Харкова, яка у своїй оповіді неодноразово підкреслювала саме виняткову для соціалізму соціальну рівність, згадує про два випадки, коли їй ще дитиною довелося відчувати існування подвійного стандарту для представників різних верств.

«Учительница у нас была... в первом классе из «баров», барская такая дама, и она как-то пренебрегала бедными детьми, знает, она на нас так... выделяла. И я иногда, бывало, на контрольной работе все сделаю, хорошо — «удовлетворительно», ни одной ошибки. А мы-то уже понимали... Другая соседка — папа был зам директора завода, Верочка, и соседи они наши были, абсолютно ничего не знала, спишет все — и ставила хорошую оценку, четвертные, все...» (УК1-04: 65–72).

*«А была у меня подружка, слабенко она занималась <...> Она у меня всегда спишет <...> Они жили **очень хорошо** по тем временам <...> Отец ее был начальник милиции, у него машина своя была, свои были... значит, дом огромный, во дворе флигель. <...> Я сколько раз у них была, бабушка напечет булочки или пирожки и зовет ее: «Лидочка, Лидочка, иди чайку попей!» Хотя бы за **все время**, шо я у них была <...> **ни разу** меня никогда ничем не угощала, вот вам пожалуйста. А там, где от победнее, зайдешь, она: «В., ну садись, от мы там, это самое, садись и ты с нами, а то ж ты все **одна** и одна дома». <...> Вот такие вот **очень богатые** были, в квартире **ковры**, эти, белоснежные постели тода же, знает, **кресла** такие, ну все, а мы же бедненько жили, для нас это роскошь была...» (УК1-04: 914–935).*

Цікаво, що Валерія фактично зараховує вчительку «барського» походження та родину директора (радянського) заводу до однієї соціальної верстви (багатих), що вочевидь вища за її власну (бідних). Рівень заможності представників цих верств фактично стає основою для соціальної несправедливості (наприклад, неадекватного оцінювання знань), яку вона пережила ще в дитинстві. Примітно, що тема майнової стратифікації виникає в розповіді Валерії ще лише один раз, а саме тоді, коли вона описує стосунки із західноукраїнським населенням у Галичині одразу після війни.

*«...Они были все **необразованные**, жили по-разному, одни очень богатые, другие бедные очень были...» (УК1-04: 2314–2316); «Ну они не хотели советской власти, **не хотели**, а жили вот так. **Были богачи**, но богачей мало было... И вот там, **мы** к ним хорошо относились, с пониманием, а они к нам плохо» (УК1-04: 2339–2341).*

У біографії іншої росіянки — Агафії з Харкова, яка виросла напівсиротою у багатодітній сім'ї, проблема майнової стратифікації радянського суспільства виникає вже у перші хвилини розповіді, в контексті спогадів про важке дитинство:

*«Поднимала она нас всех, в основном она шила, шила в богатых домах. С утра она уходила, вечером она приходила» (УК2-04: 24–25); «при матери уже осталось **только трое**. Зарабатывала в основном шитьем, она шила, шила в богатых домах, уходила на целый день, нас оставляла одних, приходила, ее это устраивало, она там питалась. Конечно, приходила она, иной раз чувствовали мы, что она **очень расстроена**» (УК2-04: 66–70; 363–364; 367–368); «конечно, были богатые э... семьи, дети которых учились со мной, одевались очень хорошо, особенно*

девочки, ну шо ж, только позавидуешь» (UK2-04: 124–128); *«Когда у сестры, вот, допустим, неприятность была в семье, с мужем, она приходила пожаловаться, то мать говорила так: <...> “Насильно замуж тебя никто не отдавал, он богатый был, мы не из той, не из того сословия, вы любили друг друга...”»* (UK2-04: 144–148).

Зауважимо, що сама опозиція багатство/бідність прямо не артикульована (навіть саме слово «бідність» згадане у цій шестигодинній розповіді лише один раз, та й то принагідно, як характеристика загального стану економіки). Для Агафії чужа заможність є предметом мрій та заздрості, отже, зрозуміло, що її власна тогочасна бідність є радше тим, чого слід соромитись і про що не личить говорити вголос. Визнаючи своє власне життя доволі успішним, вона, втім, не вважає себе заможною людиною:

«...Конечно... жизнь прошла, жили небогато, но красиво: в кино ходили, в театр ходили...» (UK2-04: 545–546); *«жизнь мы прожили неплохую, небогатую, но очень красивую, мы ездили на курорты, мы ездили по туристическим путевкам, так хотелось узнать многое...»* (UK2-04: 1869–1871).

Їй практично дослівно вторить росіянка з Криму Лариса:

«Я получила образование, получила специальность, я имела работу, я зарабатывала, я могла разрешить себе многие вещи. Вот. Я не жила шикарно, но каждое лето могла в отпуск куда-то поехать» (US1-04: 1512–1516).

У розповіді цієї жінки також не зустрінемо слова «бідність», хоча вона пропонує нам своє розуміння багатства:

«...Жили они неплохо, потому что у них родственники были здесь некоторые, довольно приличные родственники были, довольно богатые <...>, у них имелись целые имения там. <...> Так что дедушка то, что получал зарплату, им хватало, вот они жили нормально...» (US1-04: 1296–1301).

Примітно, що українські жінки з Заходу дещо інакше бачать причини соціальної несправедливості чи нерівності, яких вони зазнали у роки радянської влади. Для Надії саме її етнічне походження (українка) виявилось причиною дискримінації та зверхньо-зневажливого ставлення з боку російськомовних представників влади. Її життєва історія насичена конкретними прикладами випадків приниження та зневаги на підставі її національності. Узагальнюючи власний життєвий досвід, вона стверджує:

«...Презирство було: все говорили, що «ти бандеровка», що «ти западенка». То було з давніх-давен. Поляки нас не вважали і росіяни нас не вважали. Поляки називали холопами, а росіяни називали нас бандерівцями і донині називають «западенка», «бандерівка». <...> Фактично так. Так було і в школі. Дивилися на нас як через ґрати. <...> ну бачиш, до східних, до дітей з східних областей якось було відношення зовсім інше, як до нас з західної. Вони говорили, що то тут <...> все нас називали чогось «бандерами», «петлюрівцями», і всьо. З презирством ставилися до людей з західних областей України, що то говорили...» (UL2-05: 1202–1215);

«...Там з Волгограду жінки сиділи на подвір'ї і кажуть (а по-українськи, я зайшла: «Добрий день» — говорю): «О, бандеровка приїхала, западенка приїхала. Вам здесь не место».

Отак нас трактували. Да, западенка, бандеровка, всьо, більше інакше не називали тебе» (UL2-05: 1081–1082); «на нас дуже мало звертали уваги в школі, і то було мені больно. Болюче те, що завжди говорили, коли відповідали, ішла відповідати, то говорили: «NN, бандерівка, відповідати буде зараз». А то ранило душу дитині дуже» (UL2-05: 1081–1082); «Переважно давали [звання] заслужені які вчителі зі східних областей. А з Західної України нікого майже не було. Не нагороджували, бо нас рахували, що ми вже така сіра маса яка — бандерівська, як називали [сміється]. І то нам не треба було» (UL2-05: 1072–1075).

У такому контексті показово й те, що епізод з життя Надії, де їй довелося відкрито обстоювати свої інтереси перед учителем-хабарником, також містить відтінок національної дискримінації, адже у момент конфлікту актуалізується тема безправності на підставі (етнічного) походження.

«Я мала 14 років, мала ще, розплакалася і до того вчителя кажу: «За що ви мені поставили трійку? Ви ж казали, що я дуже добре здала, на відмінно, а трійку поставили?» Він встав і не знає, що говорити. [Пауза]. Але йшов той зауч NN і каже: «Ти ще, бандерівка, тут шось голос піднімаєш? Закрийся!» (UL2-05: 213–217).

Українка Надія усвідомлює і артикулює свою образу через ту (очевидну для неї) соціальну нерівність, яку бачила за радянської влади: зверхність і зневага з боку російськомовних співгромадян на повсякденному рівні супроводжувалися також етнічною дискримінацією українців на рівні інституційному. Та чи знаходить відображення ця ситуація у наративах жінок Сходу та Півдня?

Валентина з Сімферополя, яка все життя працювала викладачем російської мови, вибудовує виразну культурну ієрархію між Росією і росіянами з одного боку та всіма іншими національностями СРСР — з іншого. Розповідаючи про свою професійну діяльність, Валентина раз-по-раз підкреслює просвітницько-цивілізаторську місію росіян стосовно інших — культурно відсталих народів.

«Тогда страна ставила вопрос — помощь всем национальным республикам, и посылали, закончивших училище в разные республики советские — Узбекиста-а-ан, Калмы-ы-кию. В общем, по всем республикам, особенно среднеазиатским и вот таким отсталым» (US6-04: 130–133); «Советский Союз вывел эти все национальные республики сам, за счет своего горба, и за счет энтузиазма — себе отказывали (я видела, как живут, жили мы в Калининской, в Ярославской области и до сих пор живут, и как живет теперь Украина, как живет Узбекистан, где не было... была полная безграмотность, а все отдавали России все национальные республики, именно России — это я практически все знаю...)» (US6-04: 820–826); «...у нас учились и узбеки, и таджики, мы повышали э... квалификацию преподавателей русского языка из этих стран, как бы оказывали помощь в развитии национальной культуры и в изучении русского языка в этих республиках» (US6-04: 875–878).

Наприкінці розмови, у відповідь на запитання «Яке значення у вашому житті мала незалежність України?», вона знов чітко артикулює ту саму думку.

*«Россия была главным, э-э, главной страной, Россия, которая оказывала **всемерную** помощь во всем — материальную, в культурном, духовном росте, э, национальных республик <...> Нас посылали*

*в Узбекистан, в Грузию, в Армению, то есть там, где нуждалось. Я, э, прекрасно знаю и все данные, которые существуют, что до революции, э, все закавказские страны, республики, все, э-э, средне-азиатские республики и даже Украина... А Молдова?... И так далее... — были же, по сути дела, безграмотными странами, где, э, язык развивался слабо, наука развивалась слабо... Э-и-э, бывший Советский Союз **все делал**, чтобы вывести эти, э, республики...» (US6-04: 1476–1485).*

Характерно, що Валентина оперує одними й тими самими штампами і шаблонами (вочевидь запозиченими із радянської пропаганди) і впродовж біографічного наративу, і у відповідь на пряме фокусоване запитання. Це свідчить про її глибоку ідеологічну індоктринацію: офіційний політичний дискурс став фактично частиною її ідентичності. Подібні ідеї, хоча й у дещо пом'якшеній формі, висловлює українка з Харкова Віра, яка 1939 р. разом з чоловіком була направлена на роботу до Західної України:

*«Муж був направлений по решению ЦК партии наркоматов в NN область директором школы, вот. Мы старались **очень** хорошо относиться к местному населению, мы старались, очень старались. Туда советская власть отправляла рис, тут трудно было, рис отправляли, масло отправляли, в пионерские лагеря отправляли. Ну, шо я вам скажу: ну они бідні люди, так намучалися в неволі: то польські, то австрійські, то венгерські, то се... вони уже нікому нічо не вірять, а тіки хотять, шоб була самостійність, шоб самостоятельная Україна <...> Кода началась война, нас застала война там же, в Западной Украине <...> Ну шо, ми скромно жили, ми не обижали местного населения. Но я бачила, як западенці розправляються з советскими людьми, я бачила. <...> Ми не, ми не обижали местное население, **нікого**, старались, шоби они училися, бесплатно учеба їм була, продуктів багато дали, пионерские лагеря їм открыли, все, а они не отдавали дітей. Не хо... шо, ну они натерпелись. Я их понимаю, я их понимаю, им трудно было жить в польской неволе, венгерской неволе <...> вот, так шо хтозна шо. Мы жили скромно, скромно, ми нічо не брали відтіля...» (UK3-04: 390–418).*

Свідомо чи ні, проте ці жінки говорять фактично про соціальну стратифікацію за національно-територіальною ознакою, коли росіяни/російськомовні громадяни СРСР розглядалися як культурно вищі стосовно «відсталих» інших народів на периферії. Тож вертикальна соціальна мобільність, суспільний престиж і статус особи були, вочевидь, прямо пов'язані із долученням її до російської культури. У розповіді згаданої вже Агафії з Харкова одна теза видається вкрай промовистою у тому, що стосується взаємозв'язку поміж мовою та соціальною стратифікацією:

*«Ведь это же что-то дала **советская власть**, чтобы таким неграмотным родителям, которые по-русски плохо говорили, чтобы выучить детей таких специальностей!» (UK2-04: 2245–2247, підкреслення тут і далі моє).*

Мовне питання

Тема мови та мовлення у жіночих біографіях тісно переплетена з мовою, якою говорять оповідачки. Питання мовної нерівноправності є досить болісним для тих жінок, чиєю рідною мовою є українська. Вони постійно вказують на несправедливість

ситуації, коли українці повсякчас змушені були засвідчувати свою лояльність до мов імперських націй (польської чи російської), тоді як останні ніколи не поважали їхньої рідної мови навзаєм. Як відомо, попри формальну рівність усіх національних мов у СРСР, практично в усіх радянських республіках панувала асиметрична двомовність: їхні титульні нації зобов'язані були вивчати російську мову, тоді як російськомовні прибульці не вивчали відповідних місцевих мов. Як відомо, подібна мовна політика, спрямована на пониження статусу мов корінного населення, є одним з інструментів будь-якої колоніальної влади, ефективним засобом етнокультурної асиміляції та розмивання етнічної ідентичності автохтонного народу.

Росіяни були титульною нацією СРСР, «старшим братом» інших народів, що був уповноважений вести тих (волею-неволею) до «світлого майбутнього», у якому усі етноси мали злитися в одну політичну націю — радянський народ, що мав би розмовляти однією мовою — російською¹⁰. Як і інші народи, українці змушені були вивчати російську мову та послуговуватися нею у публічній сфері¹¹. Російська мова була мовою державною, офіційною; вона була також рідною мовою вождя революції і мовою спілкування комуністичних лідерів. Тому вона посідала статус престижної, що водночас вивищувало й російськомовних громадян СРСР над тими, хто цією мовою не володів (або володів недосконало). У колективній свідомості утворилася стійка асоціація між радянською владою, російською мовою та російськомовними громадянами. Фактично, російська мова була одним з атрибутів та інструментів режиму, і це значною мірою детермінувало ставлення і до режиму, і до мови: державна політика зросійщення формувала негативне сприйняття влади і водночас жорстокість влади (репресії) спричинила ворожість до її офіційної мови.

Цікаво, що, вказуючи на цілеспрямоване знецінення української мови у часи бездержавності, українські жінки з Заходу посилаються не стільки на тогочасну політику лінгводику¹², державні заходи чи законодавчі акти, скільки на конкретні і буквально тотожні приклади зі свого життєвого досвіду. Так, Надія розповідає напіванекдотичну бувальщину про непорозуміння, яке трапилося між нею та сусідкою-росіянкою через гру слів за обставин, коли ані українці, ані росіяни не знали до ладу мови одне одного («*Ми ж по-російськи то не знали зразу...*» (UL2-04: 501). Цій розповіді передують коротке зауваження:

«...Поселили лейтенанта, забрали нам одну кімнату, ну і лейтенанта того поселили. Жінка його була сама з Рязані. Говорила, донині говорить — вже має 80, вона з двадцять п'ятого року, майже 80 років має — донині говорить по-російськи, слова по-українськи не скаже...» (UL2-04: 491–495).

На завершення цього сюжету історії вона ще раз повертається до тієї самої ремарки:

«...Жили дружно. Вони навіть допомагали нам, як ми самі діти залишилися, вона приходила, по-російськи говорила, і вже можливо біля неї я навчилася добре говорити по-російській мові <...>

І вона слова по-українськи не може [сказати], а я, кажу, так коло неї, можливо, і навчилася говорити по-російській мові...» (UL2-04: 509–516).

Михайлина (українка зі Львова, що замолоду пережила примусове переселення з Польщі) на запитання «Як ви ставитесь до людей різних національностей, які жили або живуть поруч з вами?» висловлює свою позицію просто і безпосередньо:

«Та я, знаєте що, ставлюся так: я знаю, що поляки з нами робили, то я погано, я ненавиджу їх просто. По-перше. По-друге, вони слова — або по-польськи, або по-російськи — а по-українськи вони слова не скажуть. А як ми були в Польщі, то по-українськи ми не мали права говорити, а вони прийдуть тут, то вони по-українськи не вміють, хоча ї можуть. Не вміють сказати. Так само й ті росіяни. Ну в нас в домі живе така ця NN. Скільки вона — 50 років, чи де більше вже живе тут у Львові, вона слова по-українськи не скаже. То що, не можеш навчитися? Не хочеш просто, не хочеш! Як москалі, так ці, поляки, не хочуть вчитися української...» (UL4-05: 1529–1539)

Наче у відповідь на це звинувачення російськомовна Тетяна, жінка з Криму (яка живе у Сімферополі з часів Другої світової війни), пояснює¹³:

«Во-первых, я украинский язык не понимаю. Может быть, даже я и не хо... Не только не хочу, но я не понимаю его, вот говорят они — с пятого на десятое я [пойму]... Татарский лучше пойму, чем украинский» (US2-04: 1002–1010).

Російськомовні жінки Півдня та Сходу не вбачають жодної потреби у вивченні української мови.

У наративах жінок різних регіонів фігурує такий міфічний час загальної між-національної злагоди і взаємоповаги, коли мовно-етнічні питання не видавались ані актуальними, ані тим більше болісними для них. Інша справа, що ця «золота доба» у їхніх оповідах співвідноситься з різними історичними періодами. Так, кримчанка Лариса тужить за радянськими часами, коли лише одна мова потрібна була для спілкування — російська.

«Я учила разных людей: в классе были и татары, и грузины, и узбеки. Откуда только люди не приезжали. И западные украинцы приезжали, в деревнях когда... Проблем по национальности никогда не было ни с евреями, ни с кем. <...> Тогда, когда мы жили, это не было проблемой, эти вопросы нас не волновали и даже в журналах не писали. В [классных] журналах была такая колоночка в конце «родной язык» — как правило, писали — русский, русский, русский. А национальность, как таковая — та она меня не интересовала. И учащихся, и людей, которые вокруг меня. <...> Так что это, то, что сейчас выставляется проблемой — тогда не было проблемы. Мы спокойно жили в каком-то плане, как говорили <...> Сталин, по-моему, или кто-то говорил: «есть нация — советский народ»... Так что это, это просто меня не волновало» (US1-04: 1529–1554).

Валентина з Сімферополя згадує про радянське минуле, практично дослівно повторюючи слова своєї землячки:

«Ну, что приехала в Степанокерт и работала я там учителем и завучем средней школы. <...> В Степанокерте была одна русская школа, одна армянская и одна азербайджанская

школа. Вот в русской школе я была завучем и учителем русского языка. Интересно было очень работать — многонациональная школа. В русской школе учились и русские, и азербайджанцы, и евреи, и армяне, и грузины, и кто хотите. Но я это время вспоминаю с большим, э-э, это, чувством, глубоким чувством. Как относились тогда к... и никаких межнациональных отношений, никаких, никакой розни, никаких разговоров о том, что вот этот — еврей, этот — азербайджанец, этот — армянин... Все как будто были одна сплошная большая семья, большая семья» (US6-04: 393–405); «Кроме того, что, вот, была там завучем школы, я два года была директором пионерского лагеря в Шуше... (это город азербайджанский, в горах) <...> И там дети были всех национальностей, и чтоб кто-нибудь сказал: «Ай, ты турок или ты армянин, или ты еврей», — никогда слова этого не было слышно. И ка... и удивительно отношение к русскому языку. Все стремились изучать русский язык» (US6-04: 432–437).

Чим пояснити таке загальне прагнення і готовність вивчати російську мову, як не її престижністю, широтою сфер функціонування та особливим статусом у країні, де вертикальна соціальна мобільність була немислима без опанування російської мови.

Західні українки впродовж життя протидіяли практиці мовно-етнічної гомогенізації. Тому Надія тужить радше за дорадянськими часами її довоєнного дитинства. У її уяві це період, коли панувала гармонія і представники інших народів шанували українську мову.

«Ми дружили, будучи дітьми, і з поляками, і з євреями, ми бавилися в дворі одному і єврейські діти бавилися, і бавилися поляки, і українці бавилися. Всі разом бавилися, поки не було росіян. Всі нації бавилися і різниці не робили. Вони всі, наприклад, старалися говорити українською мовою. Говорили, більш вони підтосовувалися під наше. І той поляк, нехай він — та дівчинка чи хлопчик — вони старалися нехай одне слово по-польськи, друге по-українськи, але старалися говорити з нами так, як ми говорим. І ті євреї завжди говорили по-українськи до нас. Між собою вони так швагotalи по-єврейськи, що ми не розуміли діти, як вони говорять...» (UL2-05: 1309–1318).

Примітно, що саме жінки-українки, чия етнічна ідентичність була zagrożена, висловлюють свою стурбованість щодо насадження російської мови у радянський час. Не слід забувати, що після Другої світової війни етнічний склад населення Галичини докорінно змінився: абсолютну більшість євреїв було знищено, тоді як більшість поляків примусово переселено до Польщі. А місцеве українське населення залишилося наодино з новоприбулими російськомовними громадянами СРСР. І західноукраїнські жінки свідомі цієї ситуації: «...як прийшли росіяни, то знов так: євреїв ото порозстрілювали <...>, а поляки всі виселились в Польщу <...> Осталися одні українці і росіяни...» (UL2-04: 1344–1346). Відтак за роки, що минули, спогади про колишні проблематичні стосунки і конфлікти з представниками інших націй (насамперед поляками та євреями) були значною мірою витіснені з пам'яті жінок на тлі десятиліть дискримінації, якої вони зазнали від російськомовної влади, та принижень від російськомовних громадян.

Цей чинник є визначальним для оцінки факту здобуття Україною незалежності. західноукраїнські жінки приймають її як подію, що водночас усунула обидва боліс-

ні чинники — і тоталітарну владу, і чужу мову. З відповідей на пряме запитання «Яке значення у вашому житті мала незалежність України?» впливає, що в такий спосіб українці віднайшли громадянські права та свободи, їхню людську гідність було відновлено.

«Яке значення? А те, що стало вільно дихатися, [сміється] що ти живеш на своїй землі, в своїй країні. <...> Батьки казали, що ще колись буде Україна вільною, незалежною ні від якої держави, ні від якої нації. І ми... здається, так як легше стало дихати на землі і людям, хоч ті пенсії мізерні, але все одно живеш в своїй незалежній Україні. Вільніше ходиш по землі, вільніше дихаєш, вільніше, як кажуть, відчуваєш якимось себе, що ти є людина...» (UL2-04: 1394–1400).

«Хоч би Бог дав, щоб то не змінилося, щоб та наша незалежність збереглася, щоб була. Хай хліб і вода буде, а лиш би було своє слово, щоб ми могли вільно говорити, що хто хоче, вільно ходити до церкви, віросповідання, і все» (UL4-05: 1612–1614).

У цьому контексті вельми показово, що Федора — білоруска зі Львова (власна мова якої — неймовірний суржик російської, української та білоруської, а її діти та онуки цілковито російськомовні), висловлює своє беззастережне схвалення української незалежності, фактично отожднюючи себе із українцями:

«Независимость? Я радувалася! Я украинское взяла подданство, вот. Я радувалася, думала, що дасть Бог — все буде хорошо. Что Украина буде самостийна — свои люди, своя власть, сваи... Не буде нами никто командовать, и всё... <...> Должна быть Украина в конце концов! Чего-то все гасударства мають право быть своими гасударствами, своими нациями, а наша Украина не може быть?! У нас же народ тоже не дурный. Наш народ же трудолюбивый, вежливый, певучий, веселый. Чего ж ему так жить плохо? Как это даже грешно сказать! Вот. И я так думаю, у нас ешо всё будет добре» (UL3-05: 1919–1931).

На відміну від них, російськомовні жінки Сходу та Півдня переважно схвально висловлюються з приводу універсального використання російської мови як мови міжнародного спілкування народів СРСР. У такій ситуації вони не бачають жодної проблеми, можливо, тому, що для них особисто це не створювало жодних обмежень чи незручностей. Вчені вже спостерігали подібний ефект, досліджуючи жіноче сприйняття національних кордонів та (психологічних) міжетнічних бар'єрів. Виявилось, що «діти, які зросли у центрі великої і сильної країни, взагалі не почувалися якимось обмеженими»¹⁴. Можливо, приналежність до панівної нації у поліетнічній державі може створювати таке саме відчуття відсутності будь-яких обмежень. Та коли становище росіян змінюється (зі статусу провідної нації в СРСР вони перетворюються на національну меншину в Україні), їхнє сприйняття мовної ситуації також докорінно змінюється. Російськомовні жінки занепокоєні втратою колишнього офіційного і престижного статусу російської мови в сучасній Україні. Вони висловлюють острах щодо можливої примусової українізації, через що вони, ймовірно, змушені будуть вивчати та повсюдно розмовляти українською, а не російською мовою. Слід зазначити, що законодавство колишнього СРСР та Закон про мови сучасної України (1989) гарантують вільний розвиток мов національних меншин та

їхніх культур¹⁵. Однак, як відомо, така формальна рівність має мало спільного з поняттями престижу та дискримінації на рівні повсякденних практик. Це те, що побачили українці тоді, і те, чого бояться російськомовні мешканки України нині. Ось як про це каже Агафія:

«Я, например, с удовольствием изучала азербайджанский язык, ведь это же не украинский язык. И когда мы приехали вот сюда, в Харьков, дети <...>, уже мы их столько навозили, мы столько этих узбецких, казахских языков знали, что дети устали. <...>. И было такое положение: дети военных от украинского языка были освобождены. Но... в Харькове моего сына упрекнули на весь класс: «Ты украинские булочки любишь есть — так ты обязан учить украинский язык!...»¹⁶ (UK2-04: 2282–2295).

Отже, у жінок Сходу та Півдня російська мова також ототожнюється із радянською владою, проте цей зв'язок має цілковито позитивні конотації. Ті, чия національна ідентичність (коли під нацією розуміли саме «російськомовний радянський народ») ґрунтується на тісному зв'язку з Росією, сприймають незалежність України як травматичну подію. Для них незалежність — це безглуздя, шкідливий акт, що зруйнував колишню цілісність, «ідеальні» стосунки між братніми слов'янськими народами. Саме це постає як головна причина їхнього невдоволення фактом незалежності. Наталія і Тетяна з Криму одноставні у своєму сприйманні старої і нової влади:

«Я не считаю Украину независимой, потому что ни в экономическом, ни в политическом отношении никакой независимости у ней нет. <...> Но <...> провозглашение независимости Украины, безусловно, отразилось на всех нас. Ну, во-первых, утеряна Россия, с которой мы, люди даже не только русской национальности (потому что я наполовину украинка — у меня отец украинец, но я пишу так русская) <...>, это утрата корней <...> всю жизнь были вроде, в одном государстве жили, сейчас оказались по две стороны рубежа. Я считаю, это очень неразумное решение, если случится когда-то это объединение вновь, только можно это приветствовать. Это... национальности славянские должны все ж таки держаться друг за друга...» (US3-04: 879–894, Наталія).

«Власть я только одну признаю — нашу советскую власть <...> Другой власти для меня нет. <...> Я... совершенно советский человек. Мне, конечно, очень было обидно и жалко, что развалился наш Советский союз, в котором я жила, которое ценила, которое я дорожила. Оно осталось в моем сердце [скрестила на груди руки, в глазах слезы] <...> Мне, конечно, очень не нравилось, когда разделили нашу страну, разделили на куски, растерзали ее, вот. Была одна страна. Одни деньги. Одни люди...» (US2-04: 837–855; 908–910, Тетяна).

Відчутна туга за колишніми часами тісно пов'язана із тодішнім типом соціальних відносин у радянському суспільстві. Ця пострадянська ностальгія часто є тугою за втраченою єдністю (дружбою) у найширшому значенні цього слова — від територіальної цілісності та міжетнічних взаємин — і аж до особистих людських стосунків.

Політика радянського «плавильного казана» (доктрина «єдиного радянського народу») на рівні повсякденних практик мала б, здається, означати загальне

ігнорування, нечутливість, індиферентність щодо етнічності оточуючих, тобто всі і кожен мали б вдавати, наче етнічності взагалі не існує. Однак, як видно з жіночих наративів, глибока персональна інтеріоризація цієї доктрини не відбулася, адже кожна з жінок постійно вказує національність тих неросіян, з якими її зводила доля (родичі, сусіди, співробітники та ін.). Більше того, декларуючи відсутність будь-якого інтересу до національності інших, власну байдужість до етнічності оточуючих, вони насправді точно пам'ятають і докладно називають її! У цьому плані показовою є розповідь Наталії з Криму:

«Я вспоминаю наш крымский класс в крымской школе. Ну, состав был самый такой интернациональный: русские, украинцев как-то было мало, много было евреев, девочек и мальчиков, два было мальчика — армянина, девочка — гречанка и два татарина <...>. Класс был очень дружный, никогда никаких не было даже намеков на какие-то национальные взаимоотношения. Все как-то считали себя равными, и никто даже не задумывался о национальностях. <...> До этого никто никогда над этим вопросом не задумывался» (US3-04: 786–795)

«Я настолько воспитана была интернациональном духе, что я даже никогда не задумывалась над этим вопросом, я <...> никогда ни в какой расчет не беру национальность, у меня это уже в крови и уже это не переделаешь. Нас так воспитали» (US3-04: 864–868).

Фактично, говорячи від імені групи (своїх однокласників чи однолітків), Наталія висловлює лише свою особисту сьогоденну життєву позицію, проектуючи її на власне минуле. Інші жінки Півдня та Сходу, як-от Валерія та Агафія, висловлюють свої міркування ледь не тими самими словами:

«Сколько я жила, у нас никогда... в детстве еще, у нас никогда не было, кто еврей, кто украинец, кто там узбек или кто, не было, мы все были одной нации [улыбается]. Даже не было, шо ты русский, а ты украинец — одной нации мы все были <...>. В школе мы не обращали внимания на национальность, ну, в вечернем институте...» (UK1-04: 2296–2298, 1113–1151).

«...Класс был очень дружный, очень дружный и многонациональный. Никогда никаких распрей, никаких, так сказать, обид. Тогда этого не было, тогда это все было хорошо <...>. Дом у нас был многонациональный: и крымские татары, и лезгины, и казанские татары, и азербайджане <...>. Русских семей немного было, но это была единая семья, единая семья» (UK2-04: 124–126, 180–185).

Колективізм

Для аналізу радянського дискурсу та відповідної ідентичності доволі продуктивним видається поняття колективізму. Адже саме через приналежність до певного трудового колективу формувалося відчуття причетності до суспільства загалом¹⁷, тобто формувалася певна ідентичність. З іншого боку, лише через участь у колективній праці звичайні люди могли зробити свій внесок у загальнодержавні досягнення і поділяти

гордість за них із рештою радянського народу. Членство у колективі було чи не єдиним шляхом надати якогось сенсу існуванню окремого індивіда у суспільстві, ідеологічні постулати якого заперечували значущість будь-якої індивідуальної активності та знецінювали окрему особистість.

Втім, поняття колективізму має сенс не тільки і не стільки щодо професійної ідентичності, але постає ключовим елементом, стрижнем світогляду радянської людини. Партійний принцип «вищості колективних інтересів над особистими» на рівні повсякденних практик означав розмивання меж індивідуального простору, державний і громадський контроль і втручання у приватне життя. Трудовий (чи навчальний) колектив ставав субститутом великої сім'ї чи формою общини («*Все как будто были одна сплошная большая семья, большая семья*» (US6-04: 405)), правила якої поширювались на кожного її члена. Наприклад, кримчанка Лариса (US1-04) згадує в своїй оповіді трудовий колектив аж 11 разів! Вона пишається своєю належністю до нього та своєю активною участю у його життєдіяльності (і в професійному, і у неформальному вимірах).

Розмірковуючи про незалежність України, вона артикулює одне з ключових гасел радянських часів: «*жить среди людей и быть свободным — нельзя. Опять-таки это чьи-то слова: жить в обществе и быть свободным в обществе... от общества нельзя*» (US1-04: 1586–1588). Жінка висловлює свою власну позицію щодо всебічної залежності індивіда від суспільства відомою цитатою одного з класиків марксизму, в такий спосіб засвідчуючи глибину інтеріоризації нею офіційного (партійно-владного) дискурсу. Харків'янка Валерія також згадує колектив у позитивному ключі, акцентуючи на стилі взаємин у ньому: «*коллектив был очень дружный, друг другу помогали*» (UK1-04:1099–1101). У наративі Валентини, росіянки з Сімферополя, концепти *колектив*, *інтернаціоналізм*, *Радянський Союз* також належать до одного дискурсу — радянського. Радянське минуле оцінюється позитивно та вочевидь протиставляється сучасності:

«*...Я, вот, из бедной крестьянской семьи, э, доросла до профессора, э, была уважаема в коллективе, в городе <...>, я благодарна, прежде всего, э, бывшему Советскому Союзу. Потому, что я с ним прожила почти всю свою жизнь. И, когда сейчас я, вот, смотрю, то многое мне в современной жизни не нравится. И в воспитании детей, и в образовании, и в здравоохранении. И считаю, что хулить, ругать бывший Советский Союз нельзя. В нем много было интересного — мы были большими патриотами, мы были большими интернационалистами и остались ими до сих пор. Мы любили свою страну, любили, э, ее **по-настоящему!** А сейчас, вот этого чувства уважения к своей стране, к своей Родине... оно как-то падает и больше всего выдвигается на первый план свое личное «я», а не общее «мы».*» (US6-04: 1335–1345).

У наративах західноукраїнських жінок, натомість, заледве чи зустрічаємо навіть саме слово *колектив*. Їхня професійна ідентичність виражається радше в асоціації із певним видом діяльності, фахом, а не з інституцією чи персоналом конкретної установи. Крім того, відносини зі своїми колегами по роботі у їхніх оповідях змальовані не стільки у термінах солідарності (згуртованість, дружба,

допомога, взаємодтримка тощо), скільки у термінах конкуренції (проблеми кар'єрного просування, трудові й особисті конфлікти тощо). У такий спосіб одні артикулюють свої колективістські цінності, засновані на глибокому отождоженні особи з групою, інші ж — репрезентують радше індивідуалістський світогляд, у межах якого особистість мислиться як така, що протистоїть колективу.

Часопростір

«Ностальгія (від *nostos* — повернення додому та *algia* — прагнення) є тугою за домом, якого більше не існує чи ніколи не існувало. Ностальгія є почуттям втрати та витіснення», — пояснює смисл поняття “ностальгія” Світлана Боїм у передмові до своєї книги «Майбутнє ностальгії»¹⁸. «На перший погляд, ностальгія є тугою за місцем, проте насправді це туга за іншим часом — часом дитинства <...> Той, хто відчуває ностальгію, прагне скасувати історію та перетворити її на приватну та колективну міфологію, знову відвідати час, наче місце, відмовляючись підкоритися незворотності часу, яка переслідує людину»¹⁹ — веде вона далі.

Структурування часу та простору в автобіографічних наративах жінок різних частин України має свою виразну специфіку. Неможливо не помітити «вододіл» між Сходом і Заходом, що є наскрізною темою усіх життєвих історій мешканок цих теренів. Жінки Криму територіально асоціюють себе радше із Росією/СРСР, аніж із Україною, тож і протиставлення Схід/Захід у їхніх оповідах фігурує радше на маргінесі. Загалом, у свідомості жінок кожен регіон не лише стоїть осібно щодо інших, але й певною мірою протистоїть їм. Такий погляд доволі чітко артикульований у розповіді Валерії з Харкова, яка висловлює свою стурбованість щодо ризиків, які криються у доволі проблематичних відносинах поміж трьома регіонами:

«Ну слава Богу, слава Богу, що на Україні нет войны, вот это слава Богу, надо вот это вот... это очень хорошо. Вот сейчас говорят очень много о том, что у нас нестабильность, нестабильная обстановка <...> Слава богу, что нет во... нет у нас войны, нет побоищ никаких, вот это надо ценить. <...> Может лучше, чтоб ее разделили на три части: Западная Украина, восточная и Крым, все. Дай бог, чтоб мир сохранился, тогда все наладится...» (UK1-04: 2372–2382).

Формулюючи свою позицію щодо радянської влади та національно-демократичної української державності, відповідних ідеологій та практик, жінки трьох регіонів виказують цілком виразну настанову — «за» або «проти». Фактор простору, а саме — місця народження і проживання значною мірою детермінував історичний досвід, а отже сформував і конструкт часу в жіночих автобіографіях. Жінки, які народились у Галичині за іншого суспільного устрою, не перебували під впливом комуністичної пропаганди під час ранньої сімейної соціалізації та здобуття шкільної освіти. До приходу радянської влади їхні родини не були тероризовані сталінською репресивною машиною. І хоча життя українців Галичини у міжвоєнні часи важко назвати безхмарним (з огляду на дискримінацію з боку

польської влади), проте до 1939 р. вони не знали жакхіть побудови «комунізму»: ранньої примусової колективізації та Голодомору 1932–1933 рр., політики і практики русифікації через переслідування та винищення української інтелігенції, войовничого атеїзму, який передбачав фізичне руйнування церков тощо. Більше того, населення Західної України мало порівняно значний досвід демократії та парламентаризму як за часів Австро-Угорщини, так і під владою Польщі, тобто мало уявлення про громадянські й особисті, політичні права і свободи, а також навички користування ними. Місцеві українки знали (принаймні від їхніх батьків) та десятиліттями зберігали пам'ять про той *інший* спосіб життя. Тому життєві історії жінок з цих теренів у часовому відношенні розпадаються на три періоди: до радянської влади, за радянської влади та після проголошення незалежності.

Автобіографічні оповіді свідчать, що західноукраїнські жінки і тоді, і тепер відчували образу на радянську владу, яка ставила під загрозу насамперед їхню національну ідентичність. Чи не тому вони оцінюють встановлення радянської влади на Західній Україні як витіснення? Справді, у тій країні вони почувалися у духовному «вигнанні». Через це, ймовірно, й сприйняття розпаду СРСР у них докорінно відмінне: вони вбачають у ньому момент відновлення історичної справедливості, *звільнення* (у найширшому значенні слова), яке дозволило їм фактично повернутися до колись втраченого «дому». Цілком очевидно, що для них незалежна демократична Україна (якої вони насправді раніше ніколи не знали) є тією міфологізованою батьківщиною, за якою вони досі тужили.

Жінки Сходу та Півдня ніколи не знали іншої влади, окрім радянської, іншого суспільного устрою, окрім соціалізму. Ця ситуація частково відрефлексована у їхніх наративах. Наприклад, Віра з Харкова розмірковує: *«Если б мене застала советская власть взрослой, то я б могла здраво оценить, но... со времени установления советской власти я была ребенок»* (УК3-04: 1325–1328); подібно ж міркує і Валентина з Криму: *«Я не знала другой власти, кроме советской, до девяносто второго года. И я думаю, что, э, тем, чем я стала, я обязана нашему государству и нашей бывшей [смеется] советской власти»* (УС6-04: 1352–1354). Фактично, радянська система була для них єдиною знаним та єдиною можливим способом існування. Чи не тому її колапс вони сприймають як колективну і особисту поразку водночас? Із розпадом СРСР була зруйнована їхня базова система цінностей, тобто було підважено самі засади радянської ідентичності. Зі встановленням незалежності України вони втратили свою «домівку» — СРСР, і тепер вже ці російськомовні жінки стали почуватися «вигнанцями». Схоже, саме це і є осердяк тієї пострадянської ностальгії, якою просякнуті розповіді цих жінок.

Формально Україна є єдиною з 1939 р., проте українці все ще розділені на Схід, Захід та Південь. І це не лише через ті взаємні стереотипи, що сформувалися століття тому та цілеспрямовано культивуються і використовуються деякими політиками. Взаємна недовіра та упередження спричинені також і різним смыслом минулого, який сформувався у цих старших жінок на основі їхнього особистого життєвого

досвіду. Їхні спогади доволі ностальгічні, проте тужать вони за доволі різними речами. У часовому та просторовому плані ці жінки належать до однієї епохи та однієї країни, проте їхня «далека батьківщина» (дитинство) має різні координати на їхніх ментальних мапах. І ці координати значною мірою детерміновані тими системами цінностей, у межах яких відбувалася рання соціалізація цих жінок.

¹ Дослідження проводиться в Інституті народознавства НАН України за підтримки Канадського Інституту українських студій при Університеті Альберти (Канада). Авторка висловлює особливу подяку Вікторії Середі, завдяки фаховим коментарям та плідним ідеям якої первинний варіант цієї статті було якісно перероблено.

² Про становлення та особливості усної жіночої історії у країнах Заходу див.: Кісь О. Усна жіноча історія як історична альтернатива в Україні: нове прочитання нових джерел//Матеріали VI Конгресу Міжнародної асоціації українців. Історія. — Донецьк, 2007.

³ Наприклад, див.: *Gender and Memory. International Yearbook of Oral History and Life Stories*/Ed. by S. Leydesdorff, L. Passerini, P. Thompson. — Vol. 4. — Oxford, 1996; *Memory and Totalitarianism. International Yearbook of Oral History and Life Stories*/Ed. by Luisa Passerini. — Vol. 1. — Oxford, 1992.

⁴ Повнішу інформацію про цей міжнародний проект, його цілі, методологію, історію розвитку та отримані результати можна знайти на офіційній веб-сторінці <http://www.womensmemory.net>.

⁵ Докладніше про дизайн проекту, його наукове та суспільне значення, структуру та методику проведення інтерв'ю див.: Кісь О. Відновлюючи власну пам'ять: проект «Україна ХХ століття у пам'яті жінок»//Україна модерна. — 2007. — Т. 11. — С. 66–70.

⁶ За умовами проекту усі біографічні матеріали можуть використовуватись виключно за дотримання анонімності, тому справжні імена оповідачів замінено на подібні, інші згадувані у розповідях особисті імена (окрім імен публічних осіб) вилучено та замінено позначкою NN.

⁷ «Угода між урядом УРСР і Польського Комітету Національного Визволення про евакуацію українського населення з території Польщі і польських громадян з території УРСР»; текст угоди див.: *Депортації. Західні землі України кінця 1930-х — початку 1950-х років. Документи, матеріали, спогади. У 3-х тт./Відпов. ред. Ю. Сливка. — Т. 1. — Львів, 1996. — С. 287–294.*

⁸ Зважаючи на згадану вище вимогу анонімності, при цитуванні біографічної оповіді вказується лише код інтерв'ю в архіві «Жіноча пам'ять України» за таким принципом: перша літера U вказує на країну-учасницю проекту — «Україна»; друга літера L, K, S — вказує на місто, де було записане дане інтерв'ю — Львів, Харків чи Сімферополь; наступна цифра (від 1 до 10) — порядковий номер інтерв'ю; цифри 03, 04, 05 — позначають рік запису (2003, 2004 чи 2005); цифри після двокрапки вказують на номери рядків у транскрипті інтерв'ю, які процитовано.

⁹ Тут і далі виділення жирним означають логічний наголос, який робили оповідачки на певних словах та виразах; це виділення належить тому, хто здійснював транскрипцію інтерв'ю. (Прим. ред.)

¹⁰ Третя Програма КПРС (затверджена XXII З'їздом партії 1961 р.) стверджувала, що етнічні відмінності врешті-решт зникнуть і всі народи приймуть російську мову. Микита Хрущов у своєму звіті заявив, що процес подальшого зближення та об'єднання усіх націй неминуче приведе до їх злиття. На XXIV з'їзді КПРС 1971 р. було вперше висловлено ідею про те, що на теренах СРСР формується нова історична спільність — «радянський народ», для якого спільною мовою має стати російська, зважаючи на виняткову роль російського народу у радянській історії та соціалістичних зверненнях. Нову доктрину було використано для того, щоб обґрунтувати особливий статус російської мови як «мови міжнаціонального спілкування», що передбачало її загальне і першорядне використання на всій території СРСР.

¹¹ Слід зазначити, що національна та мовна політика СРСР щодо українців змінювалася у різні періоди радянської історії. У 1923 р. більшовики почали впроваджувати політику «коренізації», яка уможливила стрімку (хоча й тимчасову — до 1931 р.) українізацію освіти, преси та урядування в Україні. Після 1933 р. «український буржуазний націоналізм» був проголошений головною проблемою, яку слід нещадно викоринювати в Україні, внаслідок чого у 1930-х рр. величезну кількість найкращих представників української інтелектуальної, культурної та політичної еліти було знищено. З 1938 р. російська мова стала обов'язковою для вивчення у всіх радянських школах, включно з тими, де викладання велося іншими мовами. З 1930-х рр. в Україні послідовно впроваджувалась політика русифікації (що передбачала різноманітні методи, форми та механізми), яка врешті призвела до вражаючого скорочення використання української мови в освіті, пресі, книгодрукуванні та сфері управління. Єдиним винятком був період 1963–1972 рр., коли Петро Шелест обіймав пост першого секретаря компартії України. Він провадив політику підтримки та розвитку української мови в царині освіти, видавництва та урядуванні. Докладний аналіз політики русифікації та її наслідків в Україні викладено в: *Шевельов Юрій*. Українська мова в першій половині ХХ століття (1900–1941): стан і статус. — Чернівці, 1998; *Дзюба І. М.* Інтернаціоналізм чи русифікація? (написаний 1965 р., текст українською вперше вийшов окремою книжкою: К., 1998). Повний текст доступний також он-лайн: <http://www.ukrcenter.com/library/read.asp?id=4771>.

¹² «Лінгвоцид (мововбивство) — це свідоме, цілеспрямоване нищення певної мови як головної ознаки етносу — народності, нації. Лінгвоцид спрямовується в першу чергу проти писемної форми мовлення. Кінцевою метою лінгвоциду є... ліквідація цього народу як окремої культурно-історичної спільноти, винародовлення етносу» (*Іванишин В., Радевич-Винницький Я.* Мова і нація. — Дрогобич, 1994. — 218 с., а також <http://www.vesna.org.ua/txt/ivanushynv/movnaz/>). Докладніше про політику і практику лінгвоциду української мови див.: *Масенко Л.* Мовна політика в УРСР: історія лінгвоциду//Українська мова у ХХ сторіччі: історія

лінгвоциду/За наук. ред. Лариси Масенко. — К., 2005. — С. 5–36 (ця книга також містить оригінальні документи, що ілюструють мовну політику тогочасної влади в Україні).

¹³ Цікаво, що тема української мови постає в розповіді Тетяни у відповідь на запитання «Яке значення у вашому житті мала незалежність України?», тобто для неї саме ця подія асоціюється з мовним питанням.

¹⁴ *Yuval-Davis N., Stoetzler M.* Imagined Boundaries and Borders: A Gendered Gaze//The European Journal of Women's Studies. — 2002. — № 9/3. — Рр. 329–344.

¹⁵ Докладніше про правові аспекти мовної політики в Україні див: *Костицький М.* Державна мова в Україні: політико-правовий огляд//Політична думка. — 2000. — № 3. — С. 3–26 (скорочений виклад див.: http://www.politdumka.kievua/index.php?old_site=1&aid=401&begin_ROW=400).

¹⁶ Примітно, що період, про який згадує ця оповідачка, якраз співпадає з тимчасовою політикою українізації часів Шелеста (про що йшлося вище).

¹⁷ До того ж у часи СРСР первинні осередки усіх без винятку громадських і політичних організацій — від партійних, комсомольських і піонерських і аж до Товариства охорони пам'яток історії, Товариства Червоного Хреста, Товариства тверезості чи Товариства охорони природи тощо — формувалися саме за місцем праці/навчання. Якщо додати ще й проживання сімей працівників підприємств у так званих «відомчих будинках», відомчі бази відпочинку та санаторії, дитсадки, поліклініки, спортивно-оздоровчі заклади тощо, стає зрозуміло, наскільки щільно колектив охоплював усі сторони приватного життя його члена. Втрачаючи зв'язок з колективом, індивід фактично опинявся поза соціумом. У такий спосіб формувалась міцна інституційна залежність особи.

¹⁸ *Boym S.* The Future of Nostalgia. — New York, 2001. — Р. xiii.

¹⁹ Там само. — С. xv.

Публікації

Оксана Товарянська (Київ, Україна)

УСНІ ІСТОРІЇ КОЛИШНІХ ВОЯКІВ ДИВІЗІЇ «ГАЛИЧИНА»
ІНТЕРВ'Ю З ЗЕНОНОМ ІВАНОВИЧЕМ ВРУБЛЕВСЬКИМ

Питання ставлення до минулого свого народу, а тим більше його оцінка та осмислення, є одним зі стрижнів формування та існування кожної нації та держави. Друга світова війна належить до тих знакових періодів, розуміння яких визначає поступ української держави. Попри все, Друга світова війна залишається однією з найбільш дискусійних та політизованих подій в історії України, спекуляції навколо яких ми перманентно спостерігаємо і досі. Застосування джерел і методів усної історії для дослідження зазначеної епохи є надзвичайно цінним та актуальним також і тому, що безпосередніх учасників тих подій з кожним роком залишається все менше.

Питання створення дивізії «Галичина»¹ та її діяльності залишається одним з найбільш неоднозначних в історії Другої світової війни не лише через недостатню увагу дослідників та невизначеність понятійного апарату (насамперед терміна «коллабораціонізм»). Цьому сприяє й те, що до сьогодні важливе значення має концепт Західної України, який й надалі залишається синонімом націоналізму та має негативні конотації на рівні сприйняття деяких суспільних груп.

Для написання бакалаврської роботи на тему «Дивізія «Галичина» очима її колишніх вояків (на матеріалах усної історії)», яка була захищена на кафедрі історії НаУКМА у червні 2006 р. під керівництвом канд. іст. наук Наталії Шліхти, я проаналізувала спогади очевидців Другої світової війни та провела дванадцять інтерв'ю із членами Галицького братства колишніх вояків Першої УД УНА та/або братства УПА. Використовуючи методологію усної історії, я намагалася з'ясувати світоглядні орієнтири міжвоєнного покоління Галичини, зробити порівняльний аналіз формування «образу ворога» за Польської держави, радянської (1939–1941 рр.) та німецької (1941–1944 рр.) окупацій, дослідити передумови створення й характер дивізії «Галичина», сприйняття вояками дивізії власне їхньої дійсності, розглянути взаємини українців-дивізійників із німецьким складом дивізії.

Враховуючи поставлені завдання, було складено питальник для респондентів. Я керувалася хронологічним принципом під час формулювання запитань, зокрема, більше третини питань стосується додивізійного періоду. Перевагу було надано напівструктурованому інтерв'ю із можливістю додаткових запитань з метою скласти цілісну картину минулого з усіма деталями та схемою мотивації кожного з оповідачів. Аби спонукати респондента вийти з-під впливу звичного та певною мірою каноні-

зованого образу його минулого, що створювався протягом багатьох років, робилися спроби ставити неочікувані та нестандартні запитання, які б мобілізували пам'ять оповідача. Під час перегляду питальника може скластися враження, що запитання повторюються. Певною мірою це зроблено свідомо, адже кожне подібне запитання увиразнює той чи інший аспект, змушує респондента більше заглибитись у проблему, зрештою, точніше пригадати. Для прикладу:

- Як Ви поставилися до створення дивізії при німецькій армії?
- Німці поводитися на Україні як окупанти: терор, вивезення на роботи і тому подібне. Чи не відлякувало це?
- Які випадки несправедливого ставлення німців до українців Вам запам'яталися?
- Як Ви ставилися до німців? Як їх сприймали?
- Ким Ви себе відчували в дивізії? Чи відрізняли себе від німця?
- Як Ви відчували: то своя (українська) чи чужа (німецька) дивізія?

Хочу підкреслити, що ідентичних відповідей на кожне з «подібних» запитань я не отримала, радше навпаки — респонденти додавали до своєї оповіді нові факти, робили інші акценти, подекуди пригадуючи і доповнюючи вже сказане.

Варто звернути увагу на ті умови та обставини, що мають безпосередній вплив на усні історії колишніх вояків дивізії «Галичина». Перш за все, приналежність респондентів до певної суспільної групи (Галицьке братство колишніх вояків Першої УД УНА та Братство УПА вже після проголошення незалежності України). По-друге, в межах офіційної радянської та, навіть, пострадянської риторики Перемоги місця для колишніх «зрадників-колабораціоністів» не знайшлося. Окрім того, порівняння їхнього статусу із іншими учасниками війни — ветеранами Червоної армії — не сприяє порозумінню із державою. По-третє, перебування в сталінських таборах, покарання й неможливість висловити свою думку, розповісти про своє минуле після повернення в Україну наприкінці 50-х рр. через страх звільнення з роботи мали неабиякий вплив на їхню свідомість. Такі обставини значною мірою зумовили те, що основним мотивом для розповіді виступає легітимізація існування свого колективу та своїх дій в межах офіційного дискурсу та суспільства. Інший момент: оповідачі пригадують та пам'ятають своє минуле вже під безпосереднім впливом цих обставин, так би мовити, «підлаштовуються» до певної схеми.

Під час інтерв'ю я зіткнулася з певними небезпеками та проблемами, які, попри мої намагання, остаточно вирішені не були. Передусім це стосується освіченості та начитаності респондентів, індивідуальної пам'яті та її вибірковості, відповідності минулого респондентів їхньому сучасному баченню.

Для усноісторичного дослідження найважливішим видається особистий досвід кожного респондента, який зберігає «дух і образ епохи». Важливим чинником для визначення ступеня достовірності розповіді є освіченість і начитаність респондентів. Моріс Хальбакс називає цей феномен «запозиченою пам'яттю»². Зокрема, незважаючи на свій вік, більшість опитаних мною осіб і зараз займаються активною громадською діяльністю, беруть участь у різноманітних подіях, зустрічах, виступають, що, відповідно, вимагає від них певного рівня знань з історії, політики тощо.

Безумовно, це впливає на їхню розповідь про власне минуле. З одного боку, це позитивно, оскільки дозволяє почути змістовну історію, а з іншого — становить загрозу, оскільки респондент розповідає не про власний досвід, а про факти та події, сприйняті зі спогадів колег чи/та наукових видань. Мені довелося зіткнутися з двома виявами «запозиченої пам'яті»: латентним та усвідомленим.

У випадку латентного вияву, тобто незумисного, респондент під час інтерв'ю бажає поділитись своїми спогадами, якнайкраще аргументувати свою думку. Проте не завжди особистий досвід кожного дозволяє віднайти в пам'яті відповідні «докази». Тоді пам'ять респондента виводить на поверхню усі відомі йому випадки, сприйняті з розмов-спогадів з колегами, з книг тощо. Таким чином, індивідуальна пам'ять закликає собі на допомогу союзників: колективну пам'ять та загальну ерудицію. Говорячи про рівень дисципліни в німецьких з'єднаннях, Богдан Стасів зазначив, що йому відомий випадок, коли листоношу-німця розстріляли лише за те, що викрав із конверта декілька поштових марок³. Цю інформацію я спершу прийняла як таку, про яку респондент дізнався особисто. Згодом, читаючи опубліковані спогади Лева Стеткевича, де автором передмови виступає виступив мій респондент Богдан Стасів, знаходжу той самий факт про марки в більш розгорнутому викладі⁴. Провівши порівняльний аналіз, дійшла висновку, що цей випадок з листоношею був запозичений респондентом зі спогадів свого колеги і тому не входить у поле особистих, а лише набутих знань. Можна сказати, що таке знання є частиною колективної пам'яті (а братство колишніх вояків-дивізійників, безумовно, є колективом), що таке знання передається із вуст у уста, з часом формує пам'ять та ставлення до подій минулого всього колективу. На жаль, загалом ці взаємовпливи пам'яті індивідуальної та колективної важко відстежити, і мені у даному випадку просто пощастило.

Прикладом усвідомленого вияву впливу начитаності на пам'ять є відповідь на запитання про становище українських шкіл за Польської держави Володимира Малкоша, у якій він подає, на його думку, дуже важливі деталі та аргументи конкретного науковця, посилаючись на його книгу⁵. Найвдалішим виходом з цієї ситуації мені вдалося поставити запитання, наскільки написане в книзі збіглося з його власними спогадами. Це питання змусило респондента замислитись, аби підтвердити або ж спростувати згадану інформацію із книги вже прикладами зі свого життя. Із такими випадками працювати легко й навіть корисно, але лише тоді, коли респондент прямо вказує на прочитані праці.

Проблема індивідуальної пам'яті респондентів та її вибіркості, взаємоперплетення пам'яті колективної та індивідуальної, впливу офіційної «політики пам'яті» неодмінно постає перед дослідником, що має справу з усними джерелами. У випадку з дивізійниками саме їхній молодий вік у період, про який їм запропоновано було розповісти (від 16 до 22 років), сприяв доброму запам'ятовуванню тих і без того неординарних подій минулого, які їх найбільше вразили, адже молода людина є більш чутливою та вразливою. Попри це, про неприємні моменти минулого респонденти воліють не згадувати. Для прикладу, більшість респондентів, оповідаючи про свої

переживання під час воєнних дій, оминають питання людських втрат їхнього відділу під час виконання бойового завдання. Натомість, вказують, що ворог втратив, скажімо, десять вояків.

Наступна проблема, яку має вирішувати дослідник, полягає в тому, наскільки відповідає дійсності сучасне бачення кожним респондентом свого минулого, адже спогади залежать від нашарування численних подій життя, прожитого після описуваних подій. Зокрема, усі респонденти за політичною статтею відбули до 10 років у виправних таборах колишнього СРСР. Часто намагання почути власні переживання респондентів, зрозуміти бачення та сприйняття тогочасної ситуації не завжди вдавалися. Наприклад, із розмови з Любомиром Волинцем дуже важко створити цілісну картину, бо складається враження, що у свої 18 чи 20 років він перебував мало не в усіх тогочасних військових формаціях і виконував небачених масштабів роботу — від «агентурної» до звичайної⁶. Бажання показати свою значущість, акцентувати особисті заслуги є наслідком реалій його життя.

Для глибшого розуміння того, якою у пам'яті дивізіяників залишилася Друга світова війна, пропонуємо в скороченому вигляді інтерв'ю з Врублевським Зеноном Івановичем, корінним львів'янином, колишнім вояком дивізії «Галичина», який також перебував у підпіллі УПА. Мені б найменше хотілося переповідати те, що розказав Зенон Іванович, тому видається доцільним зосередитися на деяких сюжетних лініях та тих важливих подіях, що їх підтверджує, доповнює чи спростовує ця усна історія.

Першою темою інтерв'ю є умови життя за Польської держави. Зокрема, респондент оповідає, як перед проведенням плебісциту на Галичині поляки намагалися *«перетягати українців на польську мову, на польське, щоби вони переписували, що вони не українці, а поляки»* методом залякування та звільнення з роботи. За результатами плебісциту 1939 р. у Львові проживало близько 60 % поляків, 25 % євреїв, менше 10 % українців. Водночас у Галичині українську мову вважали рідною 56,5 % (\approx 4,5 млн), а польську — 32,6 % населення (\approx 2,5 млн)⁷. Інтерв'ю дає підстави вважати, що ці результати лише частково відбивають ситуацію, бо невідомо, скільки українців прийняли польське громадянство під тиском поляків напередодні плебісциту. Із оповіді респондента також дізнаємося про сутички між українськими та польськими юнаками, які були майже повсякденним явищем, що виявлення націоналістичних поглядів з польського боку підсилювали та провокували радикальні настрої з українського. Бачимо, що, попри офіційну заборону молодіжних організацій, як-от «Пласту», «Соколу», «Лугу» ще на початку 1930-х рр., вони продовжували діяти підпільно, до того ж дозволялася обмежена культурна діяльність. Такий стан речей сприяв тому, що українці-галичани могли (почали) вважати себе другосортними громадянами та відчували свою меншовартість порівняно з поляками.

Наступна сюжетна лінія — перебування під радянською окупацією 1939–1941 рр. Оповідь пана Зенона підтверджує, що нову владу зустрічали радо, що політиці

радянського режиму в Західній Україні спочатку надавався характер видимої «українізації»: *«то всьо по-українськи, розумієте, всьо — написи по-українськи, людей чуєш. Ну думаєш: Україна — ліпше бути не може»*. Захоплення новою владою зникло за кілька місяців: примусова депортація усіх «ворожих елементів» на так звані спецпоселення та реакція на неї населення, набір на роботу в Донбас знайшли місце у спогадах Зенона Івановича. Такими діями нової влади нагніталась атмосфера масової недовіри та страху, яку відчули всі — від малого до великого. Найцікавіші епізоди інтерв'ю присвячені описам радянської інтелігенції, яка своєю «примітивністю і хамовитістю» шокувала місцеву еліту, адже відрізнялася від місцевого населення *«і одежею, і культурою, і поведінкою, абсолютно всім»*. Саме масштаб репресій радянських «визволителів», у порівнянні з реаліями життя за Польської держави та пізніше німецької окупації, сприяв утвердженню ненависті та ворожості до більшовицького режиму, зробив його чи не найбільшим ворогом в очах респондента: *«Хоча німці прийшли сюди, показали свій гонор, показали, що вони є теж добрі бандюги, але вони не зробили того, що зробила та радянська влада в 41 році»*. Все пізнається в порівнянні — це основний критерій, яким Зенон Іванович керується у своєму ставленні до режимів.

Важливою складовою оповіді є початок німецько-радянської війни, встановлення німецького режиму та вступ респондента до дивізії «Галичина». Прихід німців Зенон Іванович сприйняв радо, бо *«порядок навели», «москалів звідси вигнали»*. Цьому також сприяв і культурний чинник «цивілізованої Німеччини», який зіграв не на користь попередніх окупантів. На початку 1941 р. із членів ОУН-Б було створено батальйони «Роланд» та «Нахтігаль» під егідою німецького командування. Поява наприкінці червня 1941 р. у Львові батальйону «Нахтігаль» викликала велике піднесення респондента, якому вдалося його побачити: *«Вони приїхали на мотоциклах, всі хлопці українці, порядно одіті, розумієте, такі, як то кажуть, що хотілось дивитися на них»*. Поза тим, німець був занадто «дисциплінованим» окупантом для пана Зенона: *«на всьо ограничення»*. Загострення польсько-українських відносин у дистрикті «Галичина» саме через те, що багато поляків мали німецьке походження, також знайшли місце в оповіді респондента.

Центральне місце розповіді про німецький окупаційний режим займає мотивація вступу до дивізії. Дуже суперечливі спогади в респондента про це:

«Бачили, що німець так іде вперед, надіялися, що ми будемо мати свою армію, і що нам дадуть якийсь кусок України. То всьо надія на то, якби не то, то хто би пішов до тої дивізії <...> Говорилося, що ми не будемо повністю самостійні, що ми будемо під протекторатом, але будемо державою Україною. Тільки то. А ми [дивізія] будемо то ядро, будемо мати своїх офіцерів <...> Якби німець таки виграв війну, то ми би таки щось мали, то я свято переконаний в тому... А він не виграв [усміх] <...> Як ми інакше могли бути, ми ж не могли бути самостійними. Ми мусіли бути при кімсь <...> Ми думали, що тим самим, що ми будем при німецькій армії, то буде, значить, тому українському народу легше, тому, що ми будемо воювати разом з німаками, розумієте. Але німці майже не дали ніяких пільг».

Думки, висловлені респондентом, ілюструють постулати патріотичної історіографії. Проте незаперечною залишається добровільність вступу до дивізії й піднесення, викликане створенням такого військового з'єднання з українців за підтримки значної кількості шанованих у суспільстві людей: митрополита Андрея Шептицького, голови Українського Центрального Комітету Володимира Кубійовича, колишніх учасників Визвольних змагань тощо. Варто зазначити, що респондент належить до першої хвилі добровольців, які вже в липні виїжджали на вишколи в Третій Райх. Саме перша хвиля вважається найбільш патріотичною, оскільки наступні набори мотивувалися швидше можливістю не потрапити до в'язниці чи на німецькі будівельні служби тощо. Як бачимо з оповіді респондента, ідея дивізії вважалася привабливою, оскільки з нею пов'язувалися надії на відновлення української державності та війська, хоча і в мундирах ворога. Жодного разу Зенон Іванович не піддав сумніву правильність свого тодішнього вибору, попри всі труднощі в подальшому житті.

Інша важлива сюжетна лінія інтерв'ю — взаємини з німцями під час проходження військового вишколу та бойових дій. Зі спогадів Зенона Івановича видно, що нагода водити дружбу із німцями українським добровольцям рідко коли випадала, передусім тому, що це армія, де взаємини будувалися не за принципом «українець — німець» чи «свій — чужий», а за принципом «підлеглий — командир» і керувалися певними правилами. Зрозуміло, що простий вояк (а такими були на початку всі українці) навіть за бажання не міг приятелювати з німецькими старшинами та підстаршинами. Показником ставлення виступає людяність, зацікавлення і розуміння української справи. Проте в пам'яті оповідача таки залишилися приємні особисті згадки про німців.

Спогади Зенона Івановича містять згадки і про польське село Гута Пеняцька, яке було спалене під час битви під Бродами. Польська сторона вважає, що спалили село вояки дивізії «Галичина», що це є один із їхніх воєнних злочинів. З розповіді оповідача підтвердити чи спростувати це звинувачення не можна, але можна піддати певному сумніву, оскільки респондент побачив село тоді, коли воно догоряло, і почути його думку про цю подію.

Певна річ, спогади однієї людини не можуть увібрати в себе досвід і бачення усього колективу. Проте саме колоритна усна історія пана Зенона містить багато унікальних деталей не лише про період його перебування в дивізії «Галичина», а й про часи Польської держави і радянської та німецької окупації Галичини, важливі елементи побуту, описи життєвих ситуацій тощо. Це саме та інформація, яку дослідник наряд чи знайде у документах офіційного характеру. Погляд Зенона Івановича на війну є справді особливим хоча б тому, що він, попри молодий вік, був водієм при штабі дивізії «Галичина». Це інтерв'ю є цінним ще й тому, що подає спогади представника міської культури, який на власні очі, а не з розповідей⁸, побачив і «совіта», і «німця». Однак Зенон Іванович не належить до «професійних свідків» передусім тому, що є чи не наймолодшим серед своїх колег (1926 р. нар. — нижня межа віку юнаків, яких брали в лави дивізії «Галичина»,

а респондент 1927 р. нар.). Окрім того, оповідач погано бачить. Взаємопереплетення пам'яті колективної та індивідуальної найяскравіше виражене під час оповіді про період німецької й радянської окупацій, коли респондент з певним пієтетом розповідає про мотиви вступу до дивізії, про несприйняття радянської системи як свого «основного ворога».

Біографічна довідка

Врублевський Зенон Іванович народився 17 березня 1927 р. у Львові. Батько, колишній десятник УСС, працював шкірмайстром, а мати була домогосподаркою. Закінчив 6 класів у приватній школі ім. Коцюбинського, далі вчився у гімназії. Був членом «Пласту», «Просвіти».

18 липня 1943 р. виїжджає першим етапом на вишкіл дивізії «Галичина» у польський вишкільний табір Гайделягер. посеред шляху між Краковом і Львовом. Там же проходить курси шоферів. Після закінчення вишколу був шофером при штабі дивізії. У складі бойової групи Баєрсдорфа возив українського підполковника Івана Ремболовича Східною Польщею. Ця група мала завдання ліквідувати радянських партизан Ковпака, яких підтримувало місцеве населення. Брав участь у битві під Бродами, де і потрапив у полон під час прориву з оточення. Покарання відбував на Уралі, звідки 1946 р. утік в Україну. Після повернення перебував в УПА 10 місяців, але його знову арештували і засудили на 25 років заслання на Воркуті. У 1957 р. звільнено, і 1960 р. Зенон Іванович повернувся додому.

З 1992 р. є членом «Братства УПА» та Львівської станиці Галицького Братства вояків колишньої І УД УНА.

Інтерв'ю з Врублевським Зеноном Івановичем

Адреса: м. Львів, Україна

Проект: Дивізія «Галичина» очима її колишніх вояків

Інтерв'юєр: Оксана Товарянська

Вид інтерв'ю: аудіоінтерв'ю

Місце проведення інтерв'ю: будинок респондента

Дата проведення інтерв'ю: 1 травня 2006 р.

Присутні: Зенон Врублевський, Оксана Товарянська

Пане Зенон, скажіть, будь ласка, Ви даєте нам право на використання інтерв'ю?

Даю без розмови. <...>

Де і коли Ви народилися?

Родився 17 березня 1927 року у Львові.

Ким були Ваші батьки?

Батько був майстром на, ну то грабарня, то називають тепер кожаний завод. Тоді грабарня називали. Ну, а мама дома, домогосподарка. <...>

Яку освіту Ви здобули?

<...> Я закінчив першу гімназійну [першу гімназію], як почалася в 39 році війна. Прийшли, значиться, радянська влада, мене завернули в 5 класу. В п'яту і шосту походив — прийшли німці. Тоді я пішов в другу гімназійну. Там походив в ту другу гімназійну і пішов в дивізію. Так що я закінчити нічого не закінчив. <...> То всього набралось якихось 10–11 років.

Чим Вам запам'яталося життя за Польської держави?

Ну, за Польської держави, що запам'яталося? Запам'яталося в зрівнянню з тими режимами, які вже були потім, при радянській владі і при німцях, то річ ясна, що за Польщі було набагато легше. Ну, можна було, дозволяли, як то кажуть, національні ті всі свята, національні ті концерти, які-небудь святкування чого-небудь. То не забороняли. Річ ясна, перетягали вони [поляки], хотіли дуже перетягати на польське, щоб українці переходили на польське, тому що їм в [19]39 році мав бути, як то казали, плєбісцит. <...> Ну і вони боялися, що як прийде то опитування, то люди скажуть за свою, чи захочуть там самостійну Україну, чи захочуть долучитися до Росії, чи до Великої України, ну чи може до якої Німеччини, чи до кого-небудь. То вони старалися всіма силами і несилами дуже так нагло, так похабно перетягати українців на польську мову, на польське, щоби вони переписували, що вони не українці, а поляки. Якщо людина була трохи на ліпшій роботі, то викликали, і прямо казали: або переходиш, а не — то шукай собі роботи.

Щоб ставали польськими громадянами [громадянами польської національності. — Ред.]?

Так. Щоби він тільки записав, що він є поляк, що він не є українець, що він є поляк, знаєте <...> І на всіх роботах, значиться, майже на всіх ліпших, добрих роботах, то вони ставили своїх. Українця, навіть як він був, то він вже, він вже мусів бути такий, ну дуже вже ідеальний чоловік, щоб вони його тримали на ліпшій роботі. А так, значиться, вроді-би такі умови були не найгірші. Можете знати, було дуже багато родин, наприклад, як в мене: батько один-одинокий працював, мама вдома — не працювала, нас два ходили до школи. Ми ходили до тих приватних шкіл, знаєте, треба було платити. То тато сам один то вспівав [встигав]. Ну і хати ми не мали своєї, ми мали, значиться, квартиру, помешкання. Ну платилося, якщо я не помиляюся, в тому мешканню, де ми мешкали, тоді як почалась війна, то 50 золотих треба було платити в місяць.

То було багато?

Багато.

А зарплата яка була в середньому?

Тато діставав десь 200 з чим-то золотих. Ну, але тато мав зарплату добру. Не забувайте, що на селі, приміром, косар ішов косити цілий день. Він за цілий день заробив 2 золотих. То було два кіло цукру всього-навсього. Дуже мало. Жінки йшли з серпом жати, ну були люди на селі, котрі мали більше поля. Ну тоді не було ні тракторів, ні тих косарок, ну косарки вже були, але не кожний їх мав. Та жінка йшла

на цілий Божий день в поле і заробила і золотого. Правда, що там їй дали два рази поїсти. Так що умови були не ідеальні, то нема що говорити.

Як Ваші стосунки із однолітками-поляками склалися?

З однолітками, ну, ви розумієте, битись — бились через день або й кожний день [усміх]. Тому, може ми ще не відчували, я не можу сказати, що ми вже тоді були такими, знаєте, націоналістами чи щось таке... Він собі дозволив обізвати, чи ти його, то треба було віддячитись. Билися, розумієте, досить часто. Ну, та й чули ми, що там говорити. Чулися розмови старших людей, приходили до нас де-небудь, десь ми ходили і краєм вуха чув — то є поляк, що він все ж таки є загарбник. І тому ми билися вже із студентами навіть...

Можете сказати, на якому ґрунті ці суперечки виникали?

На різних, на різних. Був наперед на мовному. Начинає : «От, ти йшов вулицею, говориш по-українськи». Я не хочу сказати, що то було на кожній вулиці і кожний день — борони Боже. От він ішов, чує, що ми по-українськи говоримо, так. Ну то він повертається і кричить на тебе: «А ти кабан!»... Він відвертається [усміх] — і по морді, як то кажуть. Він віддає, і пішло. Раз, по-друге, розумієте, було таке принципіальне якесь — наша школа, рядом з нами польська. Вони, щоб пройти до своєї школи, мимо нашої мусять йти. Ну то ми виходимо, і починаємо їх, розумієте, штуркати. Ну, то ще меншими пацанами. Ну а таке, щоб так аж дуже вже свідомо, знаєте, що то треба його бити, бо він поляк — ні. Правда, то що вони, приміром, одного разу, я не пам'ятаю, то був [19]36 або [19]37 рік, то вони нам цілу школу, але то були студенти польські. <...> І вони були такі дуже сильні націоналісти, і вони хотіли, як тепер пан Жириновський говорить, що «Росія тільки для росіян», так і вони говорили: «Польща тільки для поляків». То така була організація в них — «Фалинга». То вони йшли такими великими групами вулицями і кричали по-польськи: «Falianga bije, Falianga czuwa, Falianga żydів z Polsky usuwa». Знаєте, що «Фаланга, вона старається, вона пильнує, і вона жидів, значиться, з Польщі виганяє». Вони кричали: «жидів виганяє», а йшли і по дорозі били магазини і українські, і жидівські. <...> Так, то було таке. Поляки трохи показували, що вони є все ж таки раса та ціла така, влада.

А Ви були членом якихось організацій?

Ну, в «Пласті» я був, ну і був членом і «Просвіти». Ну я скажу вам, що для «Просвіти» я був ще замолодий, знаєте... А записатись — записався. Там платили якихось пару грошів там в рік. Ті старші ходили, були збори, ходили на якісь там такі заходи, такі робили, але я не ходив. Ну, а в «Пласті» був, але в «Пласті» я також недовго був. <...>

А чим Ви тоді займалися в «Пласті»?

По-перше, що мене завжди носило, ви розумієте, завжди, де би що не почув, я спортом багато зацікавився. Який тільки спорт був, то я всьо там був, правда успіхів ніде не добився [сміється]. В один день міг бути в 3 гуртках — о, там пішов на годину, там пішов на годину. Може був би держався чогось одного, то може б чогось і добився. <...> Мене вічно носило, хтось десь свиснув, крикнув, що треба там, що там, то я вже біг, вже біг, я вже мусів бути там.

Як Вас окупували радянські війська, що для Вас це значило?

<...> З самого початку нам, не тільки мені, нам, багатьом людям, я говорю за молодих, нам навіть було подобалося, поки ми не почули, пока ми не зрозуміли, що радянська влада то не є то, що там по радіо і в кіно. Як ми почули, знаєте, знайомих: тих вивезли, того посадили, а ще як почали приходити листи, туди куди їх повивозили, знаєте.

Звідти, так?

Звідтам, так. Саме головне, що то все робили вночі. Приходили, стукали до дверей: «Відкрий», машина грузова вже була під тим, от тобі дві години. Ну ви ж розумієте, Оксанко, що за дві години? От би мене тепер прийшли забирати — ну, що мені брати? Чи мені брати подушку, чи мені брати якісь убрання, чи якийсь килим? Людина розгублюється страшно. І то, розумієте, забирали людей таких в основному свідомих, знаєте. То людина не привикла до такої біди. І потім там пише, що він. То був тата знайомий, він сам робив в управлінні залізної дороги, знаєте, а на такій роботі — то добре платили, то він дуже добре жив. То його вивезли десь аж туди на Далекий Схід, і там заставили його ліс валити, знаєте, різати все. Жили в землянках. Навіть тато вислав пару раз посылку — вмирили з голоду. Ну як ми то вже побачили, ми тоді як то кажуть вже.

Коли Ви то побачили?

То за які кілька місяців. Може за три-чотири місяці, я не можу так точно сказати. Бо як прийшов [радянські війська], то всьо по-українськи, розумієте, всьо — напси по-українськи <...>, людей чуеш. Ну думаєш: Україна — ліпше бути не може. Але потім, пройшов якийсь час <...> А ще як почув, що когось десь там вивезли, але коли ти вже почув, що твого знайомого вивезли, то дуже, дуже погано на людину впливало, дуже. Я знав, навіть мав таких знайомих в нашому домі..., що не ночували вдома, не ночували. <...> Багато було таких сімей, котрі не ночували вдома вночі. І тоді нам вже стало, як то кажуть, начала нам не дуже подобатись та радянська влада. Тому що ми побачили, що то все таке досить-досить, не дивлячись на те, що ми були бенькарти [підлітки], но вже в школі не раз, не два чули, і між собою. Бо за небожки Польщі, то ми не боялися говорити: що я собі надумав, то я собі тріпав [говорив]. А вже коли ми побачили то, і вже не без того, щоб батьки вчили — вважай не говори, вважай не то. Ще декотрі слухали десь ті радіа, десь чули ту заграницю, а москалі то страшно — не дай Бог, щоб ти заграницю слухав. Ну і щось почувеш, то колись я того не боявся, а вже за москалів от, то ми тоді почали боятися. І як я десь почув, то я вже не кожному сказав. За Польщі, то першому-ліпшому міг я сказати, а вже за москалів ні, вже боявся. Тато наказував в хаті: «Дивись, бо прийдуть, і поїдемо на Сибір. Ти мене зрозумів?». Зрозумів. То ми вже вибирали, що кому можна сказати, а кому ні. <...>

А ще потім, як прийшли росіяни сюди, як почали вербувати на той Донбас. Ну, люди їхали, знаєте.

То просто на роботу брали?

Так. Що там такі заробітки, сюди, туди. Ну, народ як скоро поїхав — так скоро й вернувся. Але, вони як звідти приїжджали сюди, то ти підписував, що ти встроївся

на роботу. Тобі не можна було звідси. Якщо ти втік звідтам з Донбасу, то тебе зловили, саджали в тюрму — то 3–4 роки. Але, поки ті, що приїхали, і поки їх посадили, то вони вже встигли розказати, яка то біда. Так що розчарувалися дуже в тій радянській владі. <...>

Як Ви сприймали, уявляли свого східного брата-українця?

Ну, знаєте, я щось над тим ніколи не задумувався. Я з ними, як-то кажуть, зустрівся в 39 році. Але то приїхали, Оксанко, сюди, то можна сказати така еліта. Тут рядових не було.

Україномовна?

Україномовна, навіть російськомовна. Але вони всі говорили по-українськи — з самого початку, так. А потім ні, потім вони вже не дуже по-українськи говорили. <...> То я вам кажу, то були ті люди з тої сметанки, і вони були научені, знаєте, не говорити правди. Вони говорили то, що їм треба було сказати. <...> В [19]39 році сюда не могли приїхати, хто хотів. Їхали тільки, як то кажуть, по направленню. Вже потім, то вже їхали, а з самого початку, то ні. <...>

Як Ви зустріли радянсько-німецьку війну?

Можна сказати, навіть з задоволенням. Чому? Я за себе говорю, я не говорю за загал... Мене, як то кажуть, підняло страшно тому, що я зустрів той батальйон «Нахтігаль»... Вони приїхали на мотоциклах, всі хлопці українці, порядно одіті, розумієте, такі, як то кажуть, що хотілось дивитися на них. Попросив мене один..., то я ще його сестру, бо не міг поїхати сам, то я побіг до неї, вона прийшла туди до него. Рідна сестра. Я з самого початку побачив — німці прийшли, такий порядок навели. Ну, потім також розчарувався в них. А зустрів я саму війну з задоволенням, що москалів звідси вигнали. Я вам скажу, так на мою думку, що якісь 70 — може, 80 % народу були задоволені з того, що москалів звідси вигнали <...>. Потім німаки теж показали, хто вони є. Ну, але з початку народ був дуже задоволений.

А що саме сподобалося?

О, порядок був.

Що, росіяни після себе залишили безпорядок?

Ой, та Ви чули, що по тюрмах робиться, люди добрі. Я, ну нас, бенькартів, ще не дуже-то допускали. <...> За москалів то всьо, розумієте, було якесь таке сіре. Вони з самого початку, ті росіяни, ну не росіяни, я говорю: ті люди зі Сходу, може, там були і українці, і нацмени якісь, вони страшно від нас відрізнялися. Дуже.

Чим?

І одежею, і культурою, і поведінкою, абсолютно всім. Розумієте, тут народ, як не говоріть, трошки одівався, примірно так як Європа. А вони прийшли звідси, зі Сходу. <...> Як я собі пригадаю, то в них були кепки [у чоловіків] — з такими квадратними тими козирьками... Жінки, наприклад, <...> берет обов'язково на голову — вони не мали нічого другого — тільки беретка. Спідничка чи там суконка під сподом, і ну, піджак чи як, чи там маринарка — і все. І то всьо було таке старомодне, таке дуже якесь крикливе. Ну, і я вам скажу, культура була далека від нашої. Тут все ж таки: йшла людина, знайомий — скинув капелюха чи шапку. Я міг сто

раз переходити коло когось старшого, кого я знав..., то я мусів сказати, чи там — «Добрий день», чи там як до кого. Там того не було. Досить грубо, всьо на «ти». Тут люди були привикли через «Ви». А то приходить: «Ей, ти, слухай, ти мне скажи, сюди-туди». А той дядько має 60–70 років, а той до нього через «ти». Нам то, як то кажуть, було дуже дико. І поведінка, ви розумієте, не було тої культури. В них була більше наглисть. Прийшов він, посунувся, він штурхнув. Трохи була така різниця межі нами.

А німці?

Ще гірше.

Що Ви маєте на увазі?

Ви можете собі уявити, як вони навіть трамвай перегородили перший. Перед тільки для німців — «nur für Deutsche» [нім. «тільки для німців». — *Ред.*] — для німців і для тих, котрі з ними, фольксфойчі, мадари і ті всі. А німак тоже не панькався. Що-небудь — то він тобі зразу, розумієте, кричав на поліція: «Іди сюди, дивися, як той так робе!» Були грубі німаки. <...> А ті воєнні, то були такі правдиві завойовники. Їм то всьо належало.

А які настрої були серед населення, як війна почалася і далі з роками?

Ну, спочатку, люди дуже, ну, не то що захоплювалися, но дуже дивувалися, що німці, то всьо дуже скоро забирають — нині Львів, а за кілька днів вже Київ забрали. Так вже йдуть, що їх ніхто не вдержить. Ну, а були люди, котрі, навіть мій тато в тому числі. Все підеш до кіна, то там німці показують — перед кіном така заставка, там такі новини, туди-сюди. І вони там показують свої досягнення — о, один батальйон взяв в полон цілу дивізію, о, танкова бригада здобула то то, то то. Ну, і приходиш до хати, газету читається, а тато каже: «Ви не думайте, що то вже кінець війни... Ви подивіться тільки, де Москва, а де Владивосток, там щоби то всьо пройти і забрати, то німців не вистачить». І тато оказався прав. Потім началося — дійшли вони до тої Волги, Сталінграда — і началося.

А Ви як сприймали ті слова тата?

...Я тоді ще був такий далекий від політики. Тато казав, що ще не кінець. А я — а тато там знає. Послухав другого — тоже не повірив або повірив. Тому що тоді ще не була та політика в голові. Що мені там було — 14–15 років, я ще не дуже цікався нею. Люди по-різному, розумієте. Хотіли, щоб якийсь кінець був, бо тяжко було жити, знаєте. По-моєму, кіло чорного хліба — то було на тиждень, то тим, хто працював, і тим, що вчилися, студентам. А тим, решту людям, то було дуже тяжко, мається на увазі з харчами. Так що люди чекали, щоби був... який кінець, може би було трошки матеріально краще... А тим більше німаки — на всьо обмеження. На воду обмеження, на газ обмеження, розумієте. Скажем, там вони тобі дали на місяць палити газу стільки і стільки, бо кожен мав свій лічильник. Не дай Бог там перескочив на 1–2 кубометри газу, вже всьо — взяли відрізали тобі газ. То не так, як тепер в Україні: платиш, не платиш — ніхто тобі не відрізає. Та з німаком не було до жартів — перето [використав більше, аніж можна], і тут же відрізали, і всьо. <...>

Як оголосили у Львові про створення дивізії?

По місті були, по радіо об'явили, ну і по всіх місті були порозклеювані оголошення. «Так і так, організується». Мусів мати не менше, по-моєму, 166 см росту, ну і здоровим бути самим собою. Там було понаписувано, де можна записуватися. І як всі бухнулися, та на записні пункти страшна маса пішла, але не всіх взяли.

Як сприйняло це населення?

Знову подвійно. Одні були за, одні проти. <...> Бачили, що німець так іде вперед, надіялися, що ми будемо мати свою армію, і що нам дадуть якийсь кусок України. То всьо надія на то, якби не то — то хто би пішов до тої дивізії. Ми всі надіялися, що ми будемо сила якась, ми будем мати якісь заслуги, і що нам вділять, ну, не цілу Україну, ми на то не розраховували, а хоч якийсь кусок. А потім буде видно. Ну, так не вийшло...

Що штовхало Вас іти воювати?

Тільки то, що би бути якоюсь такою силою, що ми будемо мати свою державу, маленьку, ну. Говорилося, що ми не будемо повністю самостійні, що ми будемо під протекторатом, але будемо державою Україною. Тільки то. А ми [дивізія] будемо то ядро, будемо мати своїх офіцерів, будемо мати вишколених солдатів...

А звідки було це переконання, що будете мати?

Ну, ми бачили, хто, як то кажуть, був у зводі, хто помагав німцям, то всі майже діставали. То хто там був? Там були Італія, мадяри, Прибалтика, вони всі мали свої держави. Ми думали, що якщо ми будемо воювати, то ми також будемо мати свою державу. Я думаю, що якби німець таки виграв війну, то ми би таки щось мали, то я свято переконаний в тому. Але то треба було, щоб він виграв, а він не виграв [усміх]...

Чому Ви пішли саме до дивізії, а не до інших формувань?

Інші — які формування? Що, іти в поліцію? Я до поліції не гоюсь. ...щоб охороняти залізну дорогу, я не хотів. А тут було сказано, що ми будемо воювати тільки на Сході.

А УПА?

Ну, УПА була тільки в самому початківці. То були ще малі, то ще не була сила, яка могла щось рішати. То були такі боївки [Українська Народна Самооборона], знаєте, ще навіть не зорганізовані тільки добре, місцевого значення. То вже потім.

А до Вас вже доходили чутки про дії УПА?

Про УПА? Чому не.

Ставлення до поляків як тоді склалось?

За москалів, як тоді було, то не можна було собі дозволити висловлюватись проти поляків, та не тільки проти поляків, проти росіян, жидів, бо зараз казали, що ти націоналіст. Хоча ти, може, до націоналіста, навіть ніколи не думав про то... Зразу арештували, бо «ти націоналіст». А як прийшли німаки, то ми поляків дуже зненавиділи, навіть більше, ніж ше за Польщі. Вони всіма правдами і неправдами, я не знаю, не може бути, щоб така кількість народу мала родовиті зв'язки з німцями... Вони зайняли всі верхушки в поліції, всіх урядах, ті фолькдойчери [нім.

Folksdeutscher — особа німецького походження. — *Ред.*] Кримінальна поліція — то цар і Бог, розумієте — одні поляки майже були. Була наша українська поліція, але вона не мала тої влади, котру мала кримінальна поліція. У всіх тих таких солідних організаціях, котрі щось рішали, розумієте, сиділи ті фолькдойчери.

А українців не було багато?

Було, але мало. В зрівнянні з поляками їх було набагато менше. <...>

Кого Ви бачили своїм найбільшим ворогом, як вступали до дивізії?

Тільки москалів. Мається на увазі, не самих руских, а Радянський Союз.

Тобто систему?

Систему ту... Хоча німці прийшли сюди, показали свій гонор, показали, що вони є теж добрі бандюги, але вони не зробили того, що зробила та радянська влада в [19]41 році <...>

На Вашу думку, що спричинило таку велику кількість зголошень до дивізії?

Я думаю, но мені таки здається, що ми розраховували, що ми будемо мати ту якусь державу, що то буде вишколена армія. Бо все ж таки без армії — то не є держава.

Як Ви поставилися до створення дивізії саме при німецькій армії?

Ну а як, як ми інакше могли бути, ми ж не могли бути самостійними. Ми мусли бути при кімсь. Хтось нас вчив, хтось нас озброював, хтось одівав. Ми ж мусли при кімсь бути.

Ви вже про це сказали: німці поводитися, як окупанти. Чи не відлякувало це Вас?

А все ж таки, ми думали, що тим самим, що ми будем при німецькій армії, то буде, значиться, тому українському народу легше, тому, що ми будемо воювати разом з німаками, розумієте. Але німці майже не дали ніяких пільг. А ми думали, що щось буде. А тим фолькдойчерам... Вони [німці] не мали їх [поляків-фольксдойчів] рівних собою. Але трошки на них дивились інакше. То ми думали, що так на українців будуть дивитися.

Які почуття Ви мали до німців, як Ви до них ставились, як їх сприймали?

...З воєнними, то я стикнувся вже в дивізії. Коли був ще до дивізії, то я з ними не мав ніякого спілкування.

А яке було ставлення — негативне, нейтральне?

Я би сказав, таке, знаєте, якесь. Ми чому-то їх уважали як окупанта. Ми собі навіть трошки з насмішкою дозволяли собі до них, щоб вони не розуміли. <...> Ну, любови, річ ясна, не було, не було. Я не знаю, як то назвати. Але, щоб дуже прихильно, то не.

Як Ви та Ваші однопумці ставилися до того, що командирами дивізії мають бути лише німці?

Там, розумієте, було сказано так. Наскільки я пам'ятаю, що командний состав, склад чи як там, то були німці, бо з самого початку, як створили дивізію, то наших офіцерів, правдивих офіцерів, ну то були тільки ті. Наприклад, то був той [Іван] Ремболович, то послідній з-під Базару, то, як їх розстрілювали під Базаром. То він втік поранений, мав 7 куль в собі. Він прийшов до дивізії. Потім я його возив трохи.

А він був полковником чи підполковником?

Підполковником. Але ми його кликали : «Пане полковнику!» До німців не було: «пан», чи що-небудь. Який би він не був офіцер, генерал, хоча що, я йому говорив просто «генерал», а до тих своїх ми говорили «пане», «пане полковнику». Ми не мали своїх [офіцерів], що їх там набралоя: [Євген] Побігуший, [Дмитро] Палієв, [Іван] Ремболович, Зелений, ще той, як його... Ми не мали офіцерів, і навіть того, якщо взяти тих офіцерів, що ми мали, вони ж сучасної тактики не знали. Розумієте, що воювати в 1918 році, а що в [19]43 році. То наперед їх треба було ще перепідготовляти, а своїх офіцерів ми не мали, тому німаки були. А вже потім, вже на фронті, то вже наші пройшли вишкіл, і вже були наші офіцери. Правда, що сама, сама та верхушка, то були німаки... Хоча ви пройшли офіцерську школу, то ви за тиждень, за місяць не могли бути, не могли командувати, скажем, полком, бо то всьо таки треба побути в тій шкірі, трохи повоювати, там різні конфлікти, розумієте. Так що були наші офіцери, але мало.

Коли Ви вступили до дивізії? Де проходили вишкіл?

Першого, значиться, записався. Першим набором пішов в Гайделягер [середина шляху між Краковом і Львовом]... Я, значиться, попав в дивізію тільки, і зразу на вишкілі після занять. Вечір свобідний. Мав я такого товариша, він ходив зі мною з першої кляси до школи разом. Потім на Уралі вмер. Такий Тадзьо Крупський. Він мав дівчину, я дівчини не мав. Я щось не знаю, щось мені не то, що не цікавили дівчата, просто я був дуже бандюкуватий, десь до бійки — до того я був. З дівчиною — то треба десь піти. Я не мав дівчини. А він був дуже, дуже коло дівчат крутився. Мав дівчину. І він, значиться, дістав листа. Ну, а так ми такі задушевні друзі. Ми пішли за казарми, він читає того листа. Начали ми дуріти, як молоді хлопчиська, і щось сталося мені в коліні. Не знаю, чи я викрутив, чи що, Бог його знає. І я вже до казарми дійти не могу — мене хлопці занесли... Рано в мене то коліно отаке [розпухло]. І мене, значиться, відвезли в лазарет [військова лікарня], а в лазареті ні живої душі, бо то молоді хлопці — хто буде хворіти. І від чого? І був я один на цілий лазарет. І був наш лікар, між іншим, українець. <...> Дивиться так на мене і каже: «Синок, а кілька тобі років?». Я кажу: тільки-то. «А все ж таки, з якого ти року?» Та я йому кажу. «А як ти попав в дивізію, тобі ж 3 місяці бракувало». Я би був не попав, бо мені 3 місяці бракувало. Але я записувався тут в ратуші, попав один знайомий. Мене вигнали. А той Тадзьо, той мій колега, його прийняли, бо він з 1926 року. Я пішов до школи, я мав тільки 5 і пів року всього-навсього. Я признаюся, що так і так. То він [лікар] каже : «То тобі 3 місяці бракувало». Він мене з дивізії виганяє, але я мав щастя, тому що до того я, було в нас стріляння..., і я вистріляв собі три дні отпуска, знаєте. Ну, що там три дні? Я сів, ніч, приїхав сюди, там ввечері йшов з тої Коханівки потяг, рано я був тут [у Львові]. Що то там три дні — не вспів оглянутися, і вже назад. А командир сотні був барон фон Байзел. І всьо, значиться, приходить із штабу, що такого треба накопати [побити, вжито в значенні «вигнати»], бо він крім того, що незаконно, та ще й його нога болить. А мені нога вже спасла, мені уколи давали тут навколо коліна. А наш той цілий командир нашої групи, командир взводу —

німаки були. Наша група тож була цікава. Нас було 18 чоловік, там було 3 пари рідних братів. А такий був добрий командир тої нашої групи, німак, такий маленький, а добродушний такий. І ми всі до него: «Іди щось роби, та як то так». І він пішов до командира взводу. Той теж німак, такий Хенке. Ну і вони пішли до командира сотні. А він їх питає, він же ж мене не знав, той командир сотні: «Чого ви так за него?». — «А то той, що вистріляв собі 3 дні отпуска». — «О, такий добрий стрілець, то гріх виганяти». І він пішов в штаб дивізії, попросив, і мене залишили.

Там я починав. І скінчив я той рекрутський вишкіл. Записували на тих водіїв. А той мій колега, як німці прийшли, в них також було погано, бо їхній тато також десь опинився там, як той Краєвський, що я вам розказував, що він поїхав, а той поїхав в якесь відрядження кудась туди на Схід [за радянської влади]. А тут лишилася мама, двоє дітей... То тяжке положення, розумієте. І він пішов працювати в тій майстерні, де ремонтували воєнні машини. Значиться, він ремонтував машини, і його післали на курси водіїв. Ну, бо як, будеш ремонтувати машини, а ти не вмієш. І він так працював, пішов на курси, і мав права. Але все одно тут, в дивізії, треба було йти на перевишкіл. Небагато, щось два місяці ми походили. Там принімали, а я був трохи, як то кажуть, авантюрист. Приходять, значиться, записують. «Хто значиться шофер?» А тоді шоферів, машин не було... — шоферів було мало. Голоситься один, ну і той Тадзьо голоситься, і я. А він питає, той що записує: «А права всі мають?» Але наперед нас записав. «Всі, маєм права». Я теж маю права [сміється]. Ну, а прийшли вже на ті курси, то нас ніхто ні за що не питав. Начали нас вчити. То були такі курси, знаєте, там тих вуличних правил, то ми мали яких 5—6 уроків. Як ми їхали, то ми їхали все одно без тих вуличних правил, бо то воєнна машина, то я їду там, де мені вигідно. Ну, там ще навчили трохи, як міняти колесо, як замінити масло. І так я став шофером. Але так як я трохи калічів [розмовляв] по-німецьки. Та не трохи, я непогано говорив по-німецьки, то мене лишили при штабі. Я став, розумієте, штабним шофером. При штабі дивізії.

Потім, значиться, поїхали зі штабу дивізії, поїхав, бо тут як забили цілого гауляйтера в Львові, німець був, на цілу область... То приїхала почотна сотня з дивізії — 50 машин приїхали легкових. І я приїхав. Вони пішли на похорон, значиться, а я побіг додому. І потім приїжджаєм вночі звідси зі Львова, кажуть мені, що завтра, значиться, раненько ідуть в айнзац [нім. Einsatz — участь, вступання (в бій)]. — *Ред.*] на боротьбу з партизанами. Ковпаківці ті, медведівці [збірне позначення радянських партизан через прізвища відомих керівників: С. А. Ковпака, Д. Н. Медведєва. — *Ред.*], і тому подібне. Йой, треба одного шофера до полковника Ремболовича. Йой, я бігаю. Но, в штабі вже були в мене знайомі. А призначили були одного такого старшого чоловіка, він вже мав десь під 40, о... «Йой, я, гвалт, хочу їхати». А вони кажуть тоді до мене. Такий був <...> німець, забув вже його ім'я. Я до нього і туди-сюди, я його тара-бара. А поміг мені знову, між іншим, шофер командира дивізії, того [Фріца] Фрайтага. Такий був Штайнгоф, німець. Ми з ним щось дуже потоваришували — дуже торгували. Бо ми в штабі дивізії, знаєте, трошки були розпустилися. Над нами не було такого, знаєте, не було такої дисципліни. Я собі дозволяв взяти шовкову

хустину на шию, розумієте [сміється]. То ми собі багато чого дозволяли. То я в него то виторгував, заміняв, я йому то. Нам давали на місяць цілу літру горілки. Хочеш — бери зразу випий... Взагалі ми мало пили, ну а він любив потягнути. То я тую горілку, значиться, завжди з ним за щось проторгуюсь. То якісь рукавиці я собі виторгував в него. А він був при посольстві... Німеччини в Японії, знаєте, шофером. Ну, і він там дещо, розумієте, собі наторгував, а потім я від него. Ну як, якісь такі дурниці, знаєте. Мав якийсь такий шалик, ручне мальовання, шовк, правдивий шовк. І я собі його [усміх]. Гірські стрільці, німецькі такі бершіце [нім. Bergschützer, від Berg — гора та Schützer — охоронець. — Ред.], і вони мали такі спеціальні шапки. То я собі від него ще таку шапку. То їздив собі як бершіце. Я з ним добре це й саме. То він мені зустрічається, і я кажу до него. То знаєте, німак з німаком, хоча той був рангою набагато нижче, той шофер. Він був обершарфюрер, ну а той вже був оберштурмфюрер. Ну і він каже до него, знаєте, як свій з своїм: «Ну, пішли його, ну хай вже їде пацан».

А чому ви там хотіли поїхати?

Ви розумієте, бо то вже їдеш в бій якийсь. Бо тут вишкіл, то що там, то тобі, дали тобі яких холостих патронів. Ну а тоді вже в той час, то я вже на вишкіл не ходив. Я вже був при штабі. Не мав я тоді когось постійного, там ніхто не мав. Один командир дивізії мав свою машину і свого шофера. То решта — ти там дежуриш, дзвінок, і каже: «Їдь там до того і того». А то хотілося, знаєте, в бій, стріляти.

І як, вдалося?

Вдалося. І він тоді, той оберштурмфюрер, каже: «Іди, якщо він згідний, щоби не їхати, а щоби ти їхав». А той дуже радий: «Їдь, ради Бога». Він вже старший хлоп, йому треба трохи поспати, посидіти. І я, значиться, вночі приїхав, а зранку вже грузився на поїзд. Вже хлопці мені за тих кілька годин поміняли мені масло там в моторі, розумієте, бо я півночі їхав, треба трохи поспати. То позаміняли мені масло там, попідкачували колеса, попідкручували, що можна там, де ремонтують машини. І рано я погрузився на поїзд, і ми поїхали туди — Білгори. Ну а потім там ми ганялися за тими ковпаківцями, їх називали: [містечка] Білгори, Ряшів, Звіжині, Сянок, ну то там по Східній Польщі ми то. То десь три місяці, напевно.

Як у Вас залишилися враження від Ремболовича?

То був, знаєте, Оксанко, то був такий, як то кажуть, вроджений стопроцентний вояка. Тим більше ще як офіцер. Може він мав, знаєте, трошки, як то кажуть, такі старі якісь замашки, може таке старомодне щось в него було. Но то був офіцер. Пока він не перевірів всіх стійок, пока він не був переконаний, що всі солдати мають, де спати. То були люди, які тим зацікавилися, то яке його діло. Він все одно, вечер, одівався і пішов. Провірів, чи все на місці, туди сюди.

Він виконував обов'язки сотником?

Тоді то було більше, ніж сотник, тому що нас було десь до 200 чоловік. То ми були в такій групі, групі Баєсдорфа... Но ми були цілком особні. <...> Ми підчинялися тому Баєсдорфу, но в нас командував всьо Ремболович. Дуже був порядний чоловік. Дуже і такий, як на моє розуміння того, який має бути офіцер, солдат, то він відповідав всім тим моїм критеріям.

Як німці виказували своє ставлення до українців під час вишколу?

То залежало всьо від людини. Тому відноситися до нас погано, то ні — як він був нормальна людина. Але як він був сволоч, то він був сволоч. То він нас міг ганяти більше, чим треба. Був в нас такий в сотні унтершарфюрер Хенке. «Хенке» — то по-німецьки гуска. То ми насміхалися з него, то він страшно злостився. Спочатку він не розумів, чого ми сміємося. А потім він іде, а ми: «О, качуся йде, качка». А потім тхотсь йому сказав, що то є. То він нас ганяв так.

А він сам як людина?

Поганяв, поганяв, а так відносини абсолютно нормальні. Як людина з людиною, розумієте. Не було ніяких, щоб він себе вважав. Я вам скажу, може він і хотів щось показати, але він мусів трохи боятися, ну не в нашій сотні. Там 12-та сотня така була, тяжка сотня, <...> тяжких гранатометів. А там була така одна сволоч, то стріляли в него. На заняття нам давали холості патрони. Але як хочеш собаку вдарити, то патик все знайдеш. Десь дістали там острый патрон, правдивий... Може десь тхотсь [із німців. — Ред.] і хотів познущатися, показати, що він є, але попросту боялися. Бо ж чорт його знає, він там іде, а там стріляє 50–60 чоловік холостими. А хто його знає, а може він там зарядив, то й шукай вітра в полі. То відносини, я не можу сказати, щоби були якісь поганими. Ні.

Все приходилося, раз в місяць робили такі вечори... всі сідали. Кожна сотня собі робила. Командир сотні сідав разом з нами, всі ті вишкільні офіцери, підофіцери. Всі сідали разом. Кожен давав свою долю випивки, кухня робила... щось таке, щоб закусити. Відносилися цілком нормально, я не можу сказати.

А які люди були при штабі?

<...> Були також різні. Була така мурга, що тобі ані слова не скаже. А були, що так з тобою говорить, і так випитує: «Звідки ти, де вчився, хто твої мама, тато»... То залежить від натури людини. Але ви знаєте, що я мав з ними? Я приїхав, доложив, що такий, такий, що машина прийшла. Він виходив, сів, куда їхати — туди і туди. Хотів він зі мною говорити, то я говорив, а не хотів, то я не говорив, і всьо. Завозив, то він мені говорив: або «чекай», або «їдь, ти мені більше не потрібен». То я з ними так мало мав. Вони вищі офіцери, то вони не мали зі мною що до балачки. <...>

Чи змінилося ставлення німців до українців під час бойових дій?

Ой, ви знаєте, там [битва під Бродами, липень 1944 р.] така каша заварилася, що <...> Я без перериву, розумієте, бо треба було з передової якогось офіцера привезти сюди, чи звідси офіцера завезти туди. Чи якийсь такий приказ, бо, знаєте, є такі прикази, що їх не можна по радіо передати. Телефона туди, скажем, нема, то везеться прямо так — або усно везуть, або написаний приказ. То я мотався як той чолнок. <...>

Яка була моральна атмосфера серед рекрутів?

Ви знаєте, з тих перших [перша хвиля набору до дивізії, липень 1943], може тому, що ті перші, то в основному пішли львівські студенти. А потім вже ті другі, треті набори — то вже приходили ті люди. Наприклад, є такий Ромко в нас, то він мусів йти до дивізії, бо інакше його б посадили в тюрму. Був другий такий, що тоже там

щось наробив, то пішов в дивізію. То вони вже, знаєте, якось були не так настроєні ідейно, як ми. А ще тим більше ще таке зробили — ми мали порядну форму, а їм дали, ми назвали, то з кропиви такі були погані мундури... дуже погана якість. То вже кілька років німці воювали, то вже не мали. То ми сміялися, що то з кропиви їх роблять — така паршива. <...>

Ким Ви себе відчували в дивізії?

Та вояком — ким?

Чи відрізняли себе від німця?

Я, наприклад, себе, не то, що краше мав себе за німця, але не то щоби я був нижче за них. Ні. Я себе нарівні з ними, солдат як солдат.

Була така чітка різниця, що він німець, а Ви українець?

Ви розумієте, може вони межі собою, німці між собою, може вони, як то кажуть, і себе від нас відокремлювали. Може бути, я не маю на то доказів, борони Боже. Ну, а так в спілкуванні з тим всім абсолютно я різниці не бачив. Їли ми одно й теж, я сміявся з него, а він з мене, робили одну роботу, стріляли однаково. Я різниці не бачив.

Як Ви відчували, то своя чи чужа дивізія?

Я думав, що то своя абсолютно. То не тільки я, я думаю, що кожний, ну, може не кожний, а більшість, думали, що ми є свої, ми є українська армія, початок української армії. Ми з німцями то абсолютно нічого не зв'язували. <...>

Може нам'ятаєте, чи проводилась серед дивізійників агітація, щоби переходили в УПА?

Ви знаєте,... я особисто, я за себе говорю, десь якісь, то я чув, то мені хтось то сказав, я сам того не чув і не бачив.

А яке взагалі було ставлення серед дивізійників до УПА?

Ми ставились так. Бачите, як нас мали післати туди, до Франції... то вже було в Нойгаммері [вишкільний табір у Сілезії, де дивізія завершувала своє формування як єдина бойова одиниця] як ми вже мали виїжджати на фронт, і там... Як тоді творити той другий фронт — там десь у Франції. То між нами пішла така поголоска — ой хлопці, всьо, прийшов вже з Берліна наказ, що нас везуть, значиться, до Франції. Ой як би ви бачили, як весь Нойгаммер, то може було 7–8 тисяч народу, як то всьо, то було перед вечером, вийшло на вулицю з бараків. То вже всі мали зброю. «О, забираєм, ідем, всьо, на Україну в УПА». <...> Штаб подивився, що то не вийде, що то абсолютно не поїдем до Франції, і відмінили. Тільки хотіли йти на Східний фронт.

Може, нам'ятаєте якісь випадки взаємодії?

На моїй пам'яті, то хіба в оточенні [Бродський котел, липень 1944]... Нам сказали, <...> а там при штабі ми всі там калічили по-німецьки, то нам не треба було переводчиків <...>, що ми вже в оточенню. То вже труба діло. Там прийшов приказ збиратися біля Білого Камеля, і звідтам саме, що буде зв'язок, будуть літаки... що німецькі війська нам допоможуть, і ми в одному місці проб'ємо. Каже він ще: «Не залишайте, хлопці, добра москалям». То ми пішли з тим другом, що вмер на Уралі, підпалили ще сім машин... І йдем на Білий Камінь. Буковий ліс, вден, значиться,

ще перед обідом. Нас ішло десь чоловік 10, і тільки вони від'їхали — ми чуєм якісь голоси. <...> Трошки постріляли, небагато — так, хвильку. Потім замовкло. Ми почули, що хтось там сказав один до другого: «Гей, Василю». То ми зрозуміли, що то свої, українці. <...> Їх було чоловік, може, з 15, УПА <...>. Ми почули, що то свої, сходимось, поздоровкались, сюди-туди.. Вони спитались, куди ми йдемо. «На Білий Камінь». Вони питаються: «Чого?» «Ну, та як чого, прориватися будемо». Кажуть: «Хлопці, не йдіть, ви будете прориватися в Княжому». Не знаю, звідки і де вони то взнали, я їх не запитав, не до того було. «Хлопці, повірте, всі ваші йдуть на Княже». <...>

Деякі переховалися, потім пробиралися до свої домів, а частина пішла в УПА. А кілька їх пішло, Бог його знає. В УПА їх принімали радо, бо вишколені, а по-друге, що з ними робити, не будеш же віддавати москалям.

А на вашу думку, хто вчинив правильніше: ті, що пішли в УПА, чи ті, що пішли далі з німцями?

Пішли з німцями ті, хто зміг, хто прорвався. Ну як він не прорвався... Хто пішов за німцями, то попали в ліпше положення, здалися там англічанам, тої біди так не зазнали. А ті, хто попав не в полон, а котрі попали в УПА, розумієте, набідувалися в УПА, а потім ще як тут до москалів попали. Так що ясно було, що краще тим, хто пішли, котрим вдалося піти з оточення.

Пам'ятаєте випадки взаємодії з населенням? Як ви допомагали? За корови щось розказували...

О, то я знаю тільки один такий випадок. Що десь забрали вони [німці] корови біля Олесько, Кути, Кути. А в тих Кутах була наша дивізійна база, і я їду назад сюди в Олесько, а німаки женуть паро корови, а за ними жінки біжуть і плачуть. Я щось почав з німаком говорити. А я один, що я там, а він мені: «Пішов ти...» То я вернувся в Олесько, я хлопців там, скочили, то нагнали їх. Вони десь дістали приказ, якби він сам ішов, то би взяли одну, а то кілька, то певно приказ. А так більше... Я від населення не був залежний, і воно від мене також. Я не буду рахувати за поміч, як я кілька консерв передав... А так, щоб були якісь...

А спілкувались з цивільними?

Ну, ясне діло. Як ми стоїмо в селі, то хлопці бігають, вже знають дівчат [сміється]. В окопи нам приносили вареники [дівчата]. То було якраз Петра і Павла, пом'яну. То я не хочу сказати, що то мені принесли. Були хлопаки, які зайняли оборону і мали вже викопані окопи. То я бачив, як принесуть дівчата в таких глиняних горщиках і сметану, і вареники. Ну, то ж свої люди... Були й люди, котрі з тих сіл, де ми стояли. Нас люди дуже добре принімали. Де би ти не зайшов, то зразу тебе питали: чи не хочеш їсти, чи не хочеш пити?

А на польські села не натрапляли?

Ну, ви розумієте, тут польських сіл не було. Не рахувати ту, що то тільки пишуть про нею [польське село Гута Пеняцька]... Там був цілий штаб отих партизанів російських. Переходила німецька частина. Вони там були поховані, ті всі російські підпільні партизани. Вони дали кілька вистрілів по них. Ну то що ті німці мали робити?

То не наші палили ту Гуту, нехай не дурять. Я приїхав під ту Гуту, коли вона майже догоряла. Того, як її палили, я не бачив. Я приїхав, коли вже нічого не було. Якби я був там, я би інакше також не поступив. Вас не зачіпають, а стріляєте з села... Та тож війна, люди добрі. Яка би армія там не йшла, чи то дивізійники, чи мадяри, чи французи. Як по військовій частині стріляють, що вона має робити? Тільки нищити. А тепер поляки [говорять. — *Ред.*], що то дивізія робила. Неправда.

Як склалася ваша доля після полону?

Та шо, тюрма. 12 років...

Ви 2 роки на Уралі, а потім?

А, потім по цілому Союзі.

А потім втекли з Уралу, так?

Втік. Нам, значиться охорону зняли. Ми були без документів, без нічого. Тільки там, де ти працював, там ти й лишався працювати. Там, де ти мешкав, як то кажуть, в лагері, там ти й лишався мешкати. Ну то я пропрацював, по-моєму, шось 2 місяці і втік.

А на Уралі де саме?

Углеуральськ.

То на шахті, так?

Так. Там я на трьох шахтах працював. Перша — «Капітальна», але вона загорілася, потім — «Сталінка», а потім — «[імені] Поріцкого».

А як прийшли в УПА, то котрий був рік?

То УПА, я 46-гого втік. Ну, ви розумієте, я не можу сказати, що я був такий правдивий упівець, в великих боях приймав участь. Я був в одній такій перестрілці. Тому що наш командир, такий Вітер.

А ви в сотні були?

То не сотня була, то така група Вітра. Була така боївка, чоловік десь може 20, 18–20 чоловік. Бо я з ними мало що мав спільного. Пару тижнів я з ними походив, а потім я був, в основному, на такім зв'язку, що я зі Львова привозив вати, йоди. Кудя посилали. Я таким зв'язковим був.

Ви зв'язались з УПА?

Тоді була страшна проблема з тими: йод, вата, лікарства всі... уколи. Кілька разів я бачив, як розпаковували, запаковували то. Там було багато уколів, знаєте. То тут, на Чернишевській вулиці, були мої, як то кажуть, далекі-далекі знайомі. Були такі часи, що я переночував в них. Кудя діватись? Я шукав зв'язків. До родини я не міг ніде показатися, бо я знав, що мене будуть шукати. То я: там день, там день. Так во. Потім, одного разу, я переночував в тих, власне, моїх знайомих, і попав, значиться, чоловік, власне, той, котрий був переді мною на тім зв'язку, що він то возив. І вони мене познайомили з ним.

Ну і я прийшов, і він був. І він каже: «Що я можу? Я тобі нічого не можу сказати». От мене попросили, — він ще ж не знав, хто я є, — мене попросили якийсь пакуночок передати. Ну, потім другий раз приїхав і забрав мене з собою. Я поїхав... Як на

Стрий їхати, село Хоросна. Деревач, а за Деревачом Хоросна. Ну, там якась така стодола була. І там в stodолі та ціла група була. Так, як я оцінив, менше-більше, чоловік може 20. Ну і потім ми, той цілий Вітер, я донині не знаю його імені, нічого. То потім ми пішли на село Сердицю, потім Містки... Вдень залізеш десь, якщо то в лісі, в якісь корчі, сидиш і не пікаєш. Якщо то була можливість десь в селі бути, то всі йшли в stodолу. Потім, як я почав возити то всьо, то він мені говорив, той цілий Вітер: «Якби нас тут не було, то прийдеш туди, в то і то село». Ну, він менше-більше знав, куди. От таке-то було моє вояцтво в УПА. Так шо я себе таким правдивим упістом не могу рахувати.

Ви зараз є в «Братстві»?

Так.

То вже так, на закінчення, ще таких пару питань.

Прошу.

Чи колись шкодували про свій вибір?

Абсолютно ні. І нині, якби не очі, я б і нині йшов стрілятися.

Як ви оцінюєте свій вибір з позиції сьогодення?

Чи я добре зробив, що туди пішов?

Так.

Я рахую, що добре. Тільки так. Навіть ніколи в мене не закрадалась така думка.

Я вважаю, що я зробив добре.

Я вам дуже дякую за інтерв'ю.

Це я дуже дякую.

¹ Дивізія «Галичина» була створена 28 квітня 1943 р. з ініціативи німецької окупаційної адміністрації, яка була підтримана Українським Центральним Комітетом на чолі з Володимиром Кубійовичем. Упродовж перших двох місяців до дивізії зголосилися вступити понад 81 тис. галичан. У Німеччині добровольці пройшли військовий вишкіл нарівні з німецькими вояками, а найуспішніші були відправлені на підстаршинський вишкіл. Особи, які закінчили його, склали керівний український склад дивізії.

У липні 1944 р. поблизу м. Броди Львівської обл. відбулося бойове хрещення 14-ї стрілецької дивізії військ СС «Галичина» в складі 13-го німецького корпусу, який під час битви був оточений та розбитий радянськими військами. З оточення («Бродівського котла») прорвалося за різними оцінками близько 3 тис. дивізіяників та близько 3 тис. перейшло до УПА. Решта загинули або потрапили до радянського полону.

З вересня 1944 р. бойові шляхи дивізії (т. зв. «Друга дивізія» з оновленим на 70–80 % особовим складом) проходили Словаччиною, Угорщиною, Хорватією, Австрією, а вже 8 квітня 1945 р. дивізія ввійшла до складу Української Національної Армії під керівництвом українського генерала Павла Шандрука й була перейменована на I дивізію УНА. 8 травня 1945 р. частини дивізії здалися в полон англо-американським військам.

Зараз колишні вояки I дивізії УНА проживають як на території України, так і США, Великої Британії, Канади та інших держав.

² Хальбвакс М. Коллективная и историческая память//Неприкосновенный запас. — 2005. — № 2-3, <http://magazines.russ.ru/nz/2005/2/ha2.html>

³ Інтерв'ю зі Стасівим Богданом від 28 грудня 2005 р. (м. Тернопіль).

⁴ Стеткевич Л. Як з Бережан до кадри. Спогади з дивізії. — Тернопіль, 1998. — С. 24.

⁵ Киричук Ю. Історія УПА. — Тернопіль, 1991.

⁶ Інтерв'ю з Волинцем Любомиром від 24 лютого 2006 р. (м. Тернопіль).

⁷ Айненкель А. Політика Польщі стосовно українців у міжвоєнний період//Часопис «І». — 2003. — Ч. 28. — С. 58.

⁸ Відомий факт, що у селах безпосередніх представників окупаційної влади не було (як радянської, так і німецької), а адміністративні функції виконували місцеві мешканці.

Юрій Радченко (Харків, Україна)

Війна та нацистська окупація очима підлітка
Інтерв'ю з Галиною Гнатівною Хоткевич

Відома учасниця українського культурного життя¹ у Франції та з 1990-х — в Україні, музикознавець і писанкар, меценатка, донька видатного діяча першої третини ХХ ст. Гната Хоткевича, Галина Гнатівна Хоткевич народилася 2 червня 1929 р. у селі Високе, недалеко від Харкова. Її доля, як і долі інших жертв репресивної машини комуністичного сталінського режиму, була сповнена тяжких випробувань: голод, страх, безнадія...

Після арешту батька хату, в якій жили Галина, брат Богдан та їхня мати Платоніда Хоткевич, перетворили на гуртожиток. Матері довелося, переживши приниження, працювати у власному домі прибиральницею. Галина відвідувала школу у Високому. Коли ще був батько, вона навчалася грати на піаніно. Пізніше інструмент повернули, бо його було взято напрокат. Але Галина не могла позбутися своєї пристрасті до гри на піаніно, і мати водила її на безкоштовні курси у Харкові.

У червні 1941 р. Галина, склавши іспити в школі, разом з матір'ю поїхала до Києва. Там Платоніда влаштувала дочку до музичної школи — Галина виконала фортепіанну п'єсу В. Косенка, ще якісь музичні мініатюри, здобувши право навчатися у цій школі. Це було 21 червня 1941 р. Після цього події розгорталися стрімко. Початок нацистсько-радянського зіткнення, повернення у Високе, переїзд до Харкова, нацистська окупація, голод, виїзд на Захід... Під час усіх цих перипетій Галина загубила свою матір. Після цього з чужими людьми вона прибула до Кракова, потім до Парижа. Пішла до місцевої школи. Але досить химерно виглядала шістнадцятирічна дівчина серед малюків-однокурсників. Навчання довелося залишити та почати працювати. У 1954 р. Галина вийшла заміж за Олександра Козакевича, сина професора Харківського політехнічного інституту, відомого свого часу альпініста, який долав гірські вершини разом з наркомом юстиції та генеральним прокурором М. В. Криленком (1885–1938), а під час Другої світової війни емігрував до Франції. У шлюбі в подружжя народилося троє дітей, але у Франції життя не було легким та безтурботним. І 1963 р. родина переїздить до Рабата (Марокко). Через дванадцять років вони повернулися до Франції та оселилися у Греноблі, де вона мешкає і досі. Після повернення до Франції Олександр Козакевич залишив родину, і Галина змушена була виховувати дітей сама. Вона почала заробляти приватними уроками музики. Батьки, які віддавали своїх чад займатися до Галини, були задоволені якістю викладання та вмінням знайти підхід до дітей.

Зараз Галина Гнатівна залишається активною діячкою: створила меморіальний музей Г. Хоткевича у Високому, усі сили віддає на видання творів батька, опікується оздоровленням дітей в Україні, популяризує у друкованих працях українське народне мистецтво у Франції, сама виготовляє чудові писанки...

З пані Хоткевич я познайомився 10 травня 2005 р. Того дня в Харківському національному університеті імені В. Н. Каразіна відбувався круглий стіл з приводу 60-річчя завершення Другої світової війни в Європі, де виступали історики з України, Канади, демонструвався фільм «Між Гітлером та Сталіним». Засідання проходило в аудиторії 2-49. Зайшовши до цієї аудиторії, я підсів до сивокосої жіночки, яка щось читала. Слово за слово, між нами зав'язалася розмова. Виявилось, що це донька славетного Гната Хоткевича — Галина. Потім почалися виступи доповідачів, жваві, навіть гарячі дискусії та демонстрація кінофільму, що перервало наше спілкування. Після цього я попрохав у Галини Гнатівни дозволу провести з нею інтерв'ю. На цю пропозицію вона люб'язно погодилася. Наступного дня ми зустрілися о 14.00 біля пам'ятника В. Н. Каразіну. Вона була пунктуальна та прийшла вчасно. Ми піднялися на п'ятий поверх центрального корпусу університету, в аудиторію 5-62, та почали нашу роботу.

Для інтерв'ю з пані Хоткевич не використовувався якийсь спеціальний питальник. Питання з'являлися та ставилися у міру їх появи. Галина Гнатівна поводитися природно та розкуто, практично не намагалася замкнутися у собі, згадуючи якісь події, що були їй неприємні або викликали погані спогади й асоціації. Траплялися випадки, коли респондентка переривала розповідь, пригадуючи події, про які йшлося раніше. Крім того, виникали труднощі з хронологією. Наприклад, Галина Гнатівна часто плутала, навесні чи взимку якогось року відбулися події, про які вона згадувала.

Пані Галина Хоткевич справила приємне враження привітною, розумною, ерудованою співбесідницею, з якою можна говорити годинами, якщо дозволяє час.

* * *

Хоткевич Галина (далі — **Х. Г.**): Дуже, дуже для мене запам'яталося це. Бо я не бачила перерви між тим, як забрали батька мого [19]39-го року. І мені здавалося, що не було вже отих кілька років до початку війни. І ніби то війна почалася відразу. А перше, перший контакт такий, це був, коли ми жили в Високому. Я не пам'ятаю. Здається, восени німці зайшли до Харкова.

Радченко Юрій (далі — **Р. Ю.**): В жовтні місяці, 23... 24 жовтня.

Х. Г.: Отак в жовтні. В жовтні, приблизно в тому будинку, де ми жили в місті... в висилку Високому. Він Високий, тому що там гірка така невеличка, і коли забратися на погріб... Ну, у всіх погребі такі були. Були ж насипані... Знаєте таке? Те, що там таке ховали...

Р. Ю.: В мене таке на дачі.

Х. Г.: О! То заберешся на погреб — видно весь обрій Харкова. І от тоді ми побачили вперше, що літають там літаки, зенітки по них стріляють, там. Там була обо-

рона Харкова. Тобто — війна вже почалася давно, але до мене вона дійшла таким способом. Коли ото стояли ввечері і дивилися. І ввечері, і вдень інколи видно було. От. Потім вже дуже швидко німці підступали. У Високому ми навіть не бачили німців, але ж в оцей короткий такий час, коли німці дійшли і зайняли місто, то, здається, моя мама знайшла знайомих, котрі жили на Катеринославській... Катеринославській... бувшій Катеринославській, а тепер... потім я не знаю, як вона називалася. А тепер це Полтавський Шлях. То, що на Холодну Гору йде. Полтавський?

Р. Ю.: Угм.

Х. Г.: Так, Полтавський. Здається, що іде на Холодну Гору. І від центру до Холодної Гори. Вот, і там на тій вуличці... маму попросили, я думаю, якась знайома сім'я, котра в евакуацію поїхала. І тоді ми опинилися там, щоб зберегти ту квартиру. Ну і взагалі там зручніше було, бо в Високому вже нічого з продуктів не знайдеш. Та в місті так само. Місто було зруйновано, води не було. Так само. Нічого. І ось коли ми вже були там в цьому містечку, я бачила таке. Що по вулиці йшла... якраз з Холодної Гори — рештки оборонної ото ніби то армії. Оборонців.

Р. Ю.: Угу.

Х. Г.: Червона Армія. Тобто це не була вже армія. Це була якась така навала нещасних людей. Деякі без нічого, деякі невзуті, деякі без шапок, без касок. Це було щось страшне. Вони всім містом так йшли. Люди виходили, плакали, їм давали їжу. І все. Це було по Катеринославській, бо потім мені сказали, що воїн... в стратегії... коло Харкова, хто має Холодну Гору — той має місто. Значить, там захисний пункт, чи шо. Ну, а тут вийшли, Червона армія, а вже не мали Холодної Гори. От так йшла. Холодна Гора — це куди: на північ, на південь? Куди вона йде?

Р. Ю.: Та це не має великої різниці...

Х. Г.: Ага. От. Зі сходу на захід, звичайно. От потім була... ото кілька днів, ні, після того, як пройшли оці рештки армії. Вони дійсно нещасні були: обідрані, без всякої амуніції. Ну, як їм захищати місто. Вони пройшли. І почалася так... не знаю, скільки днів це тривало... але почалася, ну, трошки розбишацька така частина оцієї, оцього часу. Тобто люди всі ходили щось таке собі дістати. Ну, били магазини. Коло нас якійсь гастроном був. Дядько взяв якійсь (ну, це я пам'ятаю), дядько взяв гроші та яблука. Знаєте, такі, як бутафорні, коли виставлені. Він собі в кошик їх забрав. Ото це поруч було. І не стало ні хліба, нічого. Місто як мертве. Води не було. Там само. Бо зірвали водокачку, як то кажуть. Зірвали водокачку, ще відходячи, червоні. От, ну, і такі сумні дні були. Я ще пам'ятаю — мама не пускала нас... не виходила. Моему брату тоді було 15 років. Він каже: «Ось, щось там несуть». То носили патоку. Це якийсь... не цукровий, а ну той, що цукерки роблять... цукерковий завод був. І там стояли такі як цистерни з патокою. А патока — це з картоплі таке зварене, такий солод. Там на ньому щось робили. І ото люди ходили туди з відрами, хто з баняками якими. А по нашій вулиці йшов дядько, і в нього був лише мішок. І от ідуть, спішать, а за ним нитки тягнуться цієї патоки. Вона така густа, як густий мед. Ну, от Богдан пішов, мій брат, пішов, приніс відро цієї патоки. Мама його розлила по горщиках, по глечиках таких, і сховала. Деякі наверх. І от це я пам'ятаю. Що ще?...

Р. Ю.: Вибачте, а це з фабрики «Октябрь»?

Х. Г.: А-а-а-а, мабуть, «Октябрь». Де воно знаходиться, Ви, мабуть, знаєте краще за мене. А це йшли, значить, з міста по, це як Катеринославська, Холодна Гора. Ми тут жили, тут от на цьому *[показує рукою уявний маршрут на парті]*. Значить, тут кінотеатр якийсь був... кінотеатр, кіно, кіно отут, на розі булочна, хліб, тепер модернове дуже. Потім кіно... культурний заклад. А далі пожежна, пожежна. О, зрозуміло...

Р. Ю.: Ага.

Х. Г.: Майже з цього місця від кіно... А тут бублички такі смачні були, справжні, тепер таких не роблять. Вони варені в молоці. Не бачили, мабуть, таких. Вони не такі сухі, бублички, як тепер. Їси, що зуби можна поламати *[сміється]*. А то були такі варені в молоці, потім запечені з яечком, чимось там, і маком присипані. І вони всередині біленькі такі, порепані. О, от. І, значить, тут, звідси, тобто дядько йшов звідси з тою патокою *[нрзб.]*... а потім, коли все це побили, розбили, теж яскраво пам'ятаю: їхали німці... знов так з Холодної Гори. Ех-х-х-х... Вони їхали на мотоциклах. Оце зараз показують багато. Тепер я коли на вулиці бачу мотоцикл з прицепом, мені страшно стає — думаю, що то німці їдуть. От *[сміється]*. І німці так потихесеньку їхали. І чомусь зупинилися отут. Мама моя вийшла, я була на балкончику — боялася. А мама моя вийшла. Я взнала, що вона володіє німецькою мовою, бо-о-о-о шось так в них там головний спитав: «Wo wohnen Sie?» Це мама, значить, потім мені розказувала. «Wo wohnen Sie?» — «Де Ви живете?». Мама сказала, я — «Ах!»... я так здивувалася, що мама німецькою мовою говорить, а тепер бачу, що вчила. І її там лист один є німецькою мовою написаний... архів Гната Хоткевича... лист моєї мами до когось там. От і оце «Wo wohnen Sie?» відразу.. я вже не пам'ятаю, що було. Вони, мабуть, пішли далі... Щось вони поговорили. Не пам'ятаю, не знаю, що, що було. Ось, потім почалася осінь голодна. Не така ще холодна, але коли почалася вже зима — ото вже нам припекло. Холодно, вода, значить, кудись ми ходили. Як ми ходили, оце бач... Холодна Гора, а це Катеринославська, кудись от сюди от так. По воду. Просто в річці брали воду. Приносили її додому, кип'ятили. Ото ходила, а відро — то воно тяжке. То лід став, то все наморозило. І ніхто сніг не прибирав, тоді ми на санчатах возили. А на санчатах треба було так: поставиш відро, а зверху кладеться такий хрестик з дощочок. Отак, щоб вона не хлюпалась, не вихлюпувалась. Оцей хрестик якимось утримує воду. Отак от возили воду. І... тоді мама із братом, це ми були, значить. Він відразу.. знаєте як німці... е-е... збирали молодіж... от...

Р. Ю.: Робота, да?

Х. Г.: Та ні, ще не на роботи. Вони... їх ніби призивали *[проти — Ред.]* загального ворога їхнього — комуністів, і нібито... це потім дізналася. Чи це так, чи це не так — я не знаю. Але відправили їх в... допоміжну таку якусь армію...²

Р. Ю.: Може, в поліцію?

Х. Г.: Е, ні, бо в поліцію треба було вже дорослим бути. Так хлопців набирали. Кажуть: «Будемо боротися з нашим... ворогом, а коли виборемо Україну, ваша буде Україна». І все таке. І всі так і побігли. Це було перше *[за]* таких часів. Зараз мені

кажуть, зараз. Що вони перші місяці отак набирали. Потім... ці хлопці... мій брат їздив, і все від нього новин не було. А ми з мамою, отож він і сидів потім, як зрадник чи що там, не знаю що. Але, але він дуже швидко зрозумів, що це не так. Це тепер я знаю. В його декількох листах, що я маю. І він зрозумів, і він був в такій пастці. Ну, куди подінешся? От [кашляє]... Мама, ми з мамою... мамуся працювала в Управі. Я зараз йшла по Сумській, знаєте, там якийсь технічний інститут радіо чи щось таке.

Р. Ю.: Угу.

Х. Г.: Против дома «Саламандри». І там була тоді міська... не міська, а районна управа, і не районна, а цілої округи. І був такий... ну, дуже хороша людина, українець з козацького роду Семененко. Бургомістром був³. Називалось «Bürgermeister» по-німецьки. Бургомістр або по-нашому що. По-російськи це як?

Р. Ю.: Городской голова?

Х. Г.: Городской... ні, не міській голова. Ну, «губернатор» по-царськи. Як це воно тепер [сміється]? <...> Ну, а там був Семененко. Ну, це дуже така світла людина. Він допомагав всім бідним, він так себе поводив. Він такого високого росту, він був юристом. І він був друг ще Гната Хоткевича, молодий друг, бо він був, молоденький зовсім був. Навіть приїздив до нас у Високий часто на своїй машині. Тоді. Ну, це ще батько. Значить, [19]35-й, [19]36-й, [19]37-й рік. І... катав нас на машині. Це ж було таке... таке явище незвичайне. Там такі вулиці були зеленесенькі, шпоришем заросли... Це ж не село, де є селяни. Це був висолок, навіть цим конем не часто їздили. А він їздив так швидко — 60 кілометрів на годину, [з захопленням] знаєте, розганяв курей, гуси там розскакувалися, коли він їхав. Насолода було. Оце був Семененко. Ну, я його так пам'ятаю оце з оцієї, з того автомобіля. А потім він створив... зробив так, щоби Гната Хоткевича архів можна було спасти. Бо, як це ми кинули той Високий, там хтось зайде, ніхто там тоді не жив... зайде, попалить папери в пічці, і все таке. А у батька дуже багато було документів всяких. І от завдяки Семененку вдалося нам взяти... вивезти. Це іще до... це, мабуть, був... і... липень або серпень вже... осінь була... така вже тепла осінь. До Львова, а у Львові його прийняв, цей архів, історичний музей. Тобто Архів історичного музею. Він зараз у Львові, у Бернардинському костюлі зберігається. От і там, значить... дуже багато паперів, дуже багато некінчених його творів. І все це, значить, завдяки Семененкові збереглося. Потім попав... звичайно, коли вже більшовики зайняли і Західну Україну, то Семенко попав в еміграцію. Куди ж він поїхав? Здається, в Німеччині був, потім ще десь. Потім був... в Німеччині і Аргентині під кінець. А з Аргентини він перебравсь до Америки. І там в нього є фундація Семененків на поміч там. Так завдяки ньому спаслися...

Це ще воєнні часи. І з того часу... А ще є згадка така. Повернемося до того часу, коли німці тільки ввійшли, коли почалося трошки зимно, то їх розселяли по квартирах. Бо ж нічого не було. І... нам поставили, як то кажуть, трьох чи чотирьох хлопців якихось, що жили в нас. В нас було дві кімнати. Значить, одна кімнатка ним, а одна нам. Оце на... Катеринославській. І вони такі веселі хлопці були. А [я] так думала: що ж це за вороги, такі от хлопці як молодесенькі, як Ви, скажемо [сміється]. І думала,

що таке... І один з них дуже... мене вчив по-німецьки говорити, там щось таке... вчив, а потім малювати. Він сідав, намалював одну риску. Я мусила таку риску малювати. Потім він ще щось, ще щось. Потім ми звіяли два малюнки. Він казав: «Це добре». Ну, просто так забавлявся. І потім ще трошки привчилася по-німецьки говорити. Він мене питав: «Який мій фах? Ви здогадайтесь». Я там казала те-то, те-то, те-то — бачила, як він малює. Кажу, що: «Ви художник». «Ні, ні, ні». Виявилось, що він боксьор. Отаке, бачите. Так що звичайна собі людина, забрали його в ту армію, отаке. І так відчувається. Коли навіть він ворог, прийшов в твій дім.... А він так себе поводить, ніби звичайна людина. Отакі бували, багато, багато... хлопці є всюди такі. І в усіх арміях. Всюди. І оті хлопці якраз розшукали оту патуку. Не знаю як. Приховану. І вони її вилізали всю *[сміється разом]*. Так що запасів не було.

Р. Ю.: Так що окупанти...

Х. Г.: Ага.

Р. Ю.: Такі «жорстокі». А рядові були взагалі ці солдати, яких поселили до Вас на квартиру, чи офіцерами вони були?

Х. Г.: Ні, це були, я думаю, рядові. Вони молоді зовсім хлопці, рядові були. Не офіцери... О, і ще таке згадала маленьке ще. Мама почала працювати як раз в оцій... міській... оцій губер...

Р. Ю.: Управі.

Х. Г.: Управі. О! О! Міська управа. І... десь там вона переписувала... все. Але там давали суп якийсь, суп без крупи. Там.

Р. Ю.: Угу.

Х. Г.: І я ходила, значить, з цієї Катеринославської ходила а-а-аж туди, от туди на Сумську. Щоразу обідати. Колись я так ще йшла. Це ще на початку. Це знов-таки воєнного часу згадка. По Катеринославській, по цьому боці. І тут уже, доходячи уже до, до кінця. Там треба звертати. Так просто іду, дивлюся... як і зараз тротуари нерівні. Дивлюся — а тут мені щось перед очима. Так ніби щось, я дивлюсь — повішені. Троє чи четверо. І вони повішені. Це були нібито оті... коли ще Червона армія відступала, вони... їм було доручено... їм спеціально... чи це спеціально. Ви це чули? Чи то спеціальна служба, що мусила міни покласти. Всюди, в таких великих [будівлях. — *Ред.*], як-то в готель, вони поклали міни. І міни зірвалися, коли вже німці були. І якогось головного [хтось відкриває та зачиняє двері] вбили. І тоді вони взяли кого завгодно заложників та їх там повісили⁴. Тепер це я... Це Ви таке чули?

Р. Ю.: Так, це загальновідомий факт, що німці брали просто людей для, скажімо отак, щоб залякати населення.

Х. Г.: І залякати так отак. Це були мої перші повішені. Не знаю, скільки їх.

Р. Ю.: А коли це було? Місяць який був?

Х. Г.: Ой, золотко, це вже я не пам'ятаю.

Р. Ю.: Сорок другий рік вже був...

Х. Г.: А, сорок другий. Так, чекайте. Так, сорок другий. Ні, це в сорок першому почалася війна?

Р. Ю.: Ну, да, в сорок першому.

Х. Г.: Значить, це було в сорок першому ще.

Р. Ю.: В сорок першому..

Х. Г.: В сорок першому, це восени. Поки ще рік не пройшов. А потім в сорок другому.. восени. Це пізньої осені це було. А восени, може в серпні, ми вже виїхали в Київ. Це вже було в сорок другому. Там десь в мене є точна дата. Коли виїздили, я пам'ятаю — якось відчувалося, що все надовго. Надовго. І все дивилася, як те сонце... Ось вокзал, значить, так, а на захід, і сюди котилося сонце. Він так, може, стоїть, не знаю. Ну, з нашого товарового вагону було видно. Він відкритий такий. І були відкриті двері. Там було написано... а нето вже французький був... ну, все одно: «16 коней, або 40 людей». І от ми в тому вагоні сиділи. А я дивлюся на це сонце, і мені болісно якось стало. Я тоді дитиною була. Нібито прощалася з цим сонцем, взагалі. І... я з ним балакаю часто, з цим сонцем *[сміється]*, якось ту енергію свою видає інколи, коли треба. Ну, і ото я плакала. На нього, на те сонце. І... отак і вийшло, що на півстоліття. На півстоліття покинула цей Харків. От. А ще... Бачите, воно так виринає. В тому ж, мабуть, сорок... першому.. в війну... взимку мамі ще якусь роботу дали. Бо в Управі не було ніякої роботи. Там наберуть кілька людей — чим там можна управляти. Вже і такої роботи не було. Спеціальної, чи що. І маму направили в якесь містечко. Це не містечко, а взагалі там було три-чотири хати. Село десь далі, а тут три-чотири хати — якась була зооветеринарна чи що... прибудя така. І довгий-довгий барак. І там, значить, якісь досліди. Там велися. Чи на конях, чи на коровах — я не знаю. Думаю, на конях. І... на кінці цього бараку довжелезного — це не барак, а просто як конюшня — на кінці така була кімнатка, і кухня, яку дали мамі, мамі і мені. Значить, ми там жили. Переїхали. Хтось туди відвіз. І мама була ніби кухаркою для полонених. А полонені ці були якраз, що забирали отак облавою на базар[і]... забирають усіх отут, або як заложники... або як не заложники. Просто, щоб вони постачали дрова німцям у хаті. І оце мені б цікаво було, якщо Ви знайдете. Це містечко називалося ВИБІС⁵. Це якась «исследовательская... ст.» — станція. Напишіть — ВИБІС. Напишіть <...> *[записую назву на клаптику паперу]*. ВИБІС, ага. Станція. «Исследовательская станция». <...> От, скажімо, в лютому мама готувала їм їжу. Їм... туди звозили...

Р. Ю.: Полонених, да?

Х. Г.: Полонених та цивільних. Тобто люди, яких брали в облаву. Ось на базар прийде, і заберуть. І вони ходили так через ліс, дерева рубати. Рубали дерева. І німці їх потім відвозили. От. А мама їм, значить, варила їжу і роздавала. От підходила з чаном. Ой, там багато було. Може двісті, сто чоловік, чи що. Багатенько. От, і мама їм роздавала їжу, і інколи голки чи там нитки, таке, передасть, щоб ніхто не бачив, щоб ніхто не бачив. Але наглядали за ними не німці. Наглядали за ними якісь урки страшні, люди, які п'янужили. В німецькій формі. Оце не знаю, як це вийшло. В німецькій формі. Ну, просто бандити такі. І їх... ті поліцаї. Ті, що були поліцаї⁶.

Р. Ю.: Ага.

Х. Г.: І їх поставили наглядати за цими людьми. Вони там п'яничили, мамі там дуже вільно було. Там сходити, щось передавати. І пішки мама ходила, якось вона йшла по вулиці... пішла по вулиці до міста. І понесла листи. Там один якийсь був

професор. Просто пішов на базар, його забрали. Другий ще хтось був, нібито то знайоме прізвище було, і все. Отаким чином вона понесла ці листи туди, у Харків, і мусила прийти через кілька днів. І оце саме страшне. Мама не було. Я оце у своїй кімнатці сиджу. Там мені щось таке — дрова треба було. Я знаю, де дрова лежали. Чомусь це ввечері було. Ввечері, а ще вдень бачила: вони копали там рів. Нечистоти там виливали, все. Дивлюсь: вони копаються, там сніг ще був. Копають, копають, копають оці... поліцаї так звані. Вони ж... [нрзб.], а потім під вечір я хотіла піти по дрова, але чомусь не пішла, бо страшно було. Почула вистріли: «То-то-то, то-то, то-то». Якись нерівні такі. Ну, вистріли — війна, війна, все таке. Потім пішов сніг, і лише вранці я вийшла, бо ввечері боялася. Вийшла я туди по ті дрова — і-і-і-і! Дивлюсь — ями ті уже засипано, засипано, снігом засипано, і все. Ну, я так підійшла, і там койде було видно постріляних оцих людей. Їх постріляли поліцаї. Звичайно, їм було наказано німцями. От. А потім я втекла відразу. То думаю: піду краще в ліс по дрова, далі. І, значить, посиділа, посиділа, і пішла до лісу. Нас в хаті був цей барак, і вони ходили туди десь. До лісу. Ну, я вийшла. Думала: завжди валялося. І там я бачила, що один виліз і не, не дійшов, замерз. Оцього пораненого. На дорозі. Оце такий страх. Але саме гірке було може день, два після цього... І вже нічого ні німців, ні тих поліцаїв нема. Спокій. Я забулася, так сиділа. Через день-два прийшла мама пішки із двома дружинами оцих людей. І оце вони подивилися, це страх... страх, як вони там... як завжди плакали, страждали... Що поробиш? Вже постріляні вони лежали. Оце таке, може, ніхто такого не знає. Бо це було в такому ВИБІС... закинтий якийсь куточок. От. І тоді... А, бачите, так не згадаєш відразу, воно приходиться. Через декілька часу, уже, по-моєму, весна, пам'ятаю, була, вже нібито весна. І зайчик... зайчиха якась там заховалася з цієї станції — «исследовательская станція». І я пам'ятаю: вона вилізла звідкись із зайченням. Щоб щось, значить, пошукати, травички, чи що там було. Ви не знаєте, зайчики ось так от дивляться [показує]. Коли так головою. І вона на мене головою... все. Ну я її якось спіймала. Не її, а зайченятко. Ні. Тільки зайченятко. Чого це так, не знаю. Ну, таке як іграшка мені було. Я його годувала там і все. От. [Коротка пауза]. Добре... тоді... [коротка пауза] приїхали червоні. І цей... в цю нашу кімнатку поселили якогось вишого такого.

Р. Ю.: Угу.

Х. Г.: Вони проходили просто ці місцевості. Лише на ніч. І мама якось, чи то вечерять, щось таке там. Вони день постояли. І вона бачить в нього... бібліотеку. Він поставив... польова його ця сама валіза, ця сама. І там книжки. І вона там побачила книжку Гната Хоткевича. Вона так, збентежилася, і вона: «Чи спитати, чи спитати?» Вона його спитала: «А що, у вас Хоткевич издається?» Он так на неї подивився. І сказав тільки: «Издається». І більше нічого. А це «издается» в нього була «Кам'яна душа». Вона ще не була видана. Оце, «Кам'яна душа». Коли це вона була видана? От. То старе видання. Може, [19]28-го року. [19]28-го. Бо [19]28-го ще Гната Хоткевича видавали. Видали його вісім томів. І відразу зняли, тому що... дуже вже було там антисоветське все. Тобто антисоветського нічого не було. Там було просто про українське життя. Але зняли. Тобто це вже ці в мене тільки два томи є. Вони зі мною?

Ні. Два. Оце, мабуть, [19]28-го року. А після [19]28-го нічого не видавали. От. Значить, оце червоні кудись поїхали. Потім знову чомусь... німці з'явилися. Танкова дивізія якась. Ну вони просто проїздили, це ж вони всією Україною. Там зупинялись. Довго. Чомусь там зупинились біля цього самого... Три там хатки. Чи то води шукали, чи то щось таке. От. І зайшов якийсь в нашу хату. Води брати... я вже не пам'ятаю, чому. А тут на ліжку оте зайченя. Воно там теж спало. Під ковдрою. І вилізло, знову так головою на нього. І він цапнув за вухо. Потім, коли вийшли... там танкова дивізія була. Це, мабуть, есеси були, мабуть. Мабуть, оті, що прийшли визволяти Харків⁷. Бачите, Ви мені і дату поставите на це все. Він забрав зайченя. Отак от. Його там тримали. Він там щось кричав своїм товаришам. І так вони поїхали з моїм зайченям. От. Таке. Ну а потім вже — львівські в мене спогади. Оцей поїзд, бо проїздив по всіх розбитих і розбитих станціях. Постоїть тут, бо там щось розбомбили. Їдемо сюди. Так доїхали до Львова. Значить, це був вже сорок третій. Так? <...> А часто... я ж мала була, не запам'ятовувала, скільки часу пройшло, щоденника не тримала. Якби знаття, щоб щоденник тримала. Значить, щоденник — це книжечка, то вже пізніше. В останні роки війни, коли ми вже йшли пішки через Німеччину... і не знаю. Зі Львова, коли почало вже бухати. Коли Львів зайняли?

Р. Ю.: 27 липня [19]44-го року.

Х. Г.: Липня, ага. Весна сорок третього, і липень сорок четвертого. І оце почало бухати. Почали їхати в поїзді. І в поїзді доїхали, по-моєму, до Угорщини. А там на кордоні Угорщини і Німеччини є таке село. Називається Дикешаба, Дикешаба. Це все літо було в Дикешабі. Могло бути літо. Ага. Кінець.

Р. Ю.: А зі Львова так...

Х. Г.: За селом, там, де ми жили в Дикешабі, були будинки євреїв, яких виселили. Бо я там пам'ятаю, коли ми зайшли, все ніби... Будинки були порожні, і нікого не було. Ото сказали: «Селіться там». І отак кілька місяців прожили. Значить, це було — кінець літа... сорок четвертого, ага, сорок четвертого... ще восени я розгубилася з мамою. Я кажу: «ми». Але коли зі Львова виїжджали, то там зібралася ціла група таких, що не хотіли попадати в руки до червоних. Ну, там різні були. Була одна співачка з Києва, Мінченко. Я її дуже добре пам'ятаю. Її, та її дочку Наталку, яка була моєю подружкою. Там була дуже цікава людина — Софія Николаєвна Тутова. А я її зустріла зараз в книзі. Книга дуже гарна, одеського видання, про Блока. Двохтомник у мене є. Я його якось не читала. Не, не дійшло. А тепер, коли взяла, напала на цю Соф'ю Николаєвну Тутову. Це все про Блока. І згадки про всіх. Вона була, ну, якоюсь кузиною Блока. І вона в нашій цій групі подорожувала. В Венгрії... в Венгрії в оцій Дикешабі... Чи там чи десь... значить, група така була. Оце музикант... а моя мама — вона служила нібито *[відриваються та зачинаються двері]*... з'явилось таке бажання заробляти на хліб, бо нічим було годувати. Це деякі бурти на полі робили не німецькі, а ці самі венгерські. Картоплю якусь брали, що вони на зиму туди складають. На полі складають. Так засипають землею його. Оце було, що варили, і все таке. Бо в них нічого не було. Несеш, несеш на собі якийсь рюкзак, і кошик, і валізку якусь і все. От. І тут нас збирали якось. Це була зима сорок четвертого... ні, осінь

ше. Ну, десь назбирали дівчат оцих самих. Тут от. І вчила нас, розповідала цікаве, в неї життя цікаве і все. І мені особливо запам'яталось... і от тоді я почала малювати, замальовувати, бо десь вже викинутий знайшла зошиток маленький. І він був чимось обклеєний солодким. Воно, Ви знаєте, як таке, як ніби крохмаль такий трошки. Такі ямочки, та ніби таке. Я покуштувала — воно ніби солодке. Так я його підлизувала шодня *[сміється]*. Так від нього нічого солодкого не залишилось. Я писала, та замальовки деякі. І ось в мене є замальовка доньки Соф'ї Николаєвни... Соф'ї Николаєвни, на жаль, нема. Я бачу, вона теж, як ото у Шевченка: «А ще на лихо сердешна хита головою». Знаєте, старенька була, похита головою. От. Та в неї була дочка Наташа. Ну, до Наташі пристав якийсь Васька. Ну Васька, Наташа. Вони там разом то, то. І Васька пішов на роздобітки, і якийсь він приніс курку. Десь там звернув голову і приніс. А варити ні в чому. А є такі штуки від снарядів німецьких, отакої форми приблизно *[показує розмір руками]*. Отакі, що снаряди в них. А тут вони трошки гофровані були. Я зараз їх на товкучки бачила.

Р. Ю.: Гільзи, да?

Х. Г.: Ні, не гільзи, а то, що... ну, скажімо, коробка, в якій ховалися ці самі снаряди. Вони — так не покладеш. Вони всі були чіпки якісь. За чіпками виймали, варили все, що могли. Борщ там якийсь з тих-сих листиків. І оце, значить, Васька розпалює вогонь. Там якісь тріски. Бере і розпалює вогонь. І оце горить вогонь, і ота штука на тому. А то курку він приніс, то ті всі виходили. Це ті, що могли щось артистичного такого зробити, щоб не красти, і все, вони зробили таку летючу театральну трупу. Хтось там міг співати. Ото Наташа з Ваською — був дует. Дуєтом співали *[наспіває мелодію]*. Оце таке. «Сама садик я садила./Сама буду поливать». Це вони таке співали. От. Потім хто ще? Були ще акробати. Жінка і чоловік. І в них донечка. І оту донечку отак от вигинали. Поки вона ручками своїми ззаду діставала п'яточки. Неї так з дитинства привчили, що вона все гнучка була. Підкидали, і чого тільки не робили. Вона худюша. Оце було. Потім там якийсь співак та п'яниця був. Гарний голос в нього. І була тьотя Оля, яка потім мною опікувалася, і її чоловік. А він був юристом і крав картоплю *[сміється]*. От. А у Франції. Оце вони мене довели до Франції випадково. А у Франції він зробився шевцем. Так в нього адвокат-сапожник, так в нього було адвокат-сапожник. «Який Ваш фах?» *[сміється]* — «Адвокат-сапожник». Це Париж... це було в Парижі, в квартирі. Ну ото коли Васька приніс курку, вони знову кудись ішли на якийсь роздобітки. І Наташа каже Соф'ї Николаєвне: «Мамочка, ты курочку сваришь?». «Да, дочечка, сварю». «Только перышки сними. Ты снимешь перышки?» «Да». Ну, от вони пішли. А коли повернулися, питають: «Ну как, мамочка, сварила курочку? Перышки сняла?». «Перышки сняла». «А кишечки вынула?» «Нет, я кишечки не вынимала» *[сміється разом]*. Оце Соф'я Николаєвна. <...> Я вже не знаю, що там її. І як. І зварила цю курочку. От в цій групі, бачите, які талани були все. А ми з мамою... артистичних тих не було... якийсь-то хисту. Вона їм була як за режисера. Щось ставила там. От. І якийсь вони, так, тільки молоді, значить. Тільки бабусі і діти лишалися на місці, а оце вже летюча була група. Просто артисти такі вибрані. І вони дуже далеко швидко кудись ходили. Таким

чином Наталкіна мама, значить, і... Соф'я Ніколаєвна була одна. Наташка, здається, пішла з Ваською туди і не повернулася. От. Вийшло так, що вони вийшли туди, і не могли повернутися. Бо там румунський фронт... Міг бути там, не фронт, а кордон з Угорщиною?

Р. Ю.: Ну, з Угорщиною...

Х. Г.: З Угорщиною, Румунією щось таке.

Р. Ю.: Так, ну звичайно могло... міг бути, але звичайно.

Х. Г.: Кордону цього не було, і вони, мабуть, зайшли... тут кордонів не було, а тут історично, це Ви, певно, знаєте, коли румуни відкрили свої кордони, щоб їх звільнила Червона армія.

Р. Ю.: Це, якщо я не помиляюсь, мабуть, літо, літо сорок четвертого року.

Х. Г.: Літо. <...> Кінець літа... щось таке. Сорок четвертого. Оце в цей час тому вони вже не вернулися. Ну, долю моєї матері... Потім вони попали до Праги, вона якось дібралася. Їй зробили чеські папери. Але там була оця сама служба СМЕРШ.

Р. Ю.: Угу.

Х. Г.: «Смерть шпIONам». Після війни все це. Це вже. Бачите. З того часу. Це вже сорок з чимось я вже маму не бачила. Ні брата, ні маму. От. Так що вона попала, значить, до Антоновича, професора Антоновича... Володимира Антоновича. Це ще друг Гната Хоткевича. Старенький вже був, вона його доглядала. А Дмитро Антонович тепер в Америці, о, треба буде зв'язатися з ним. Дмитро був тоді в тюрмі в Чехії. І коли зв'язалася з ним, кажу: «Розповідьте, коли моя мама там була». Він каже: «Я знаю, що вона дуже піклувалася про мого батька, дуже допомагала, а потім не знаю, бо потім сам був в тюрмі». Оце такі долі були. Потім лише опинився в Америці. От. І, значить, отак мама от, здається, двічі її визивали кудись там, питати, що і як. Вона каже: «Я чеською мовою». Показує фальшиві папери. Ну, вони кажуть: «Ми знаємо, що Ви не [не чешка. — *Ред.*]... Що Ви тут робите?» Каже: «Я дітей шукаю. Дітей коли знайду». — «Почему Вы не возвращаетесь на Родину?» Вона каже: «Дітей от знайду, щоб ми разом повернулися». Не вийшло, не вийшло. Її забрали, на десять років засудили. У п'ятдесят сьомому вона вийшла на свободу. Це так. Ну от війна для мене так закінчилася. А я з оцими самими, Кіреєвими, той, що адвокат, і його дружиною, попали випадково, це там написано в мене [у спогадах. — *Ред.*]. Випадково через французький Червоний хрест... Червоний хрест попали до Франції.

Р. Ю.: Це коли було?

Х. Г.: Сорок п'ятий. Травень сорок п'ятого.

Р. Ю.: Війна закінчилася.

Х. Г.: Оце «Гітлер капут». Ми стояли в лісі. З того самого... як називається? З Угорщини ми якось попали до Німеччини. Ще там останні сорок п'ятого року, весною. Ще там були в якомусь Рабенштайн. О, Рабенштайн — це містечко, яке розділилося. Раніше воно було одне, а тепер воно розділене річечкою якоюсь. І ось там воно в Німеччині, а в Венгрію тоді не можна було пройти. Просто я з дітками їхала. Зупинилася, сказала: «О, Рабенштайн, то я тут знаю». І виходжу, і не пізнаю. Замок є, але він в другому боці. Нічого не розумію, все не таке. Я ж пам'ятаю, що

так було. Він по відношенню до річки з другого боку. Я тоді запитала, де набирали ми бензину, і там стояли, якийсь дідусь був. Я кажу: «Слухайте, що таке? Я пам'ятаю, що під час війни в мене Рабенштайн, якимсь не те». І він мені (бо вони дуже люблять про це говорити), німці кажуть: «Ви, мабуть, були з того боку Рабенштайн, котрий завжди був одним містом, а ото з того боку, і Ви туди не проїдете». От так от він мені сказав.

Р. Ю.: Угу.

Х. Г.: Це вже було... тепер вже можна поїхати, поїдете в цей Рабенштайн — побачите. І от звідти я вже побачила, як німці тікають. Німці загнали в той Рабенштайн, то замок був, то був ставкою. Нишпорили десь на горіщі, і знайшли такий одяг якийсь дивний. Мов дитячий одяг. Так курточка, як тепер носять до половини, і штани, які трохи коротші, але це був одяг, як Соф'я Николаевна після це пояснила, що одяг, робочий одяг танцюристів.

Р. Ю.: Угу.

Х. Г.: І туди був евакуйований якийсь балет з Берліну. Під час війни там був балет. Була величезна зала з роялем. Соф'я Николаевна звичайно мені уроки зразу давала. Дякую Соф'ї Николаївні, бо я цими самими уроками заробляла єврики⁸ ці самі. У Франції. Я заробляла тим, що давала уроки музики. Дуже, тепер — найкращий мій учень тепер в консерваторії паризькій, «Сильвулле». Таке буває. От Соф'ї Николаївни пригодилося. От, значить, оцю, оцей одяг, ми взяли собі по костюмчику. Це як намальовані в цьому зошитку⁹, так ми в цьому костюмі. Венської опери, венська опера *[сміється]*. От і там, значить, квартирували німці. І там був такий Шульг, гауляйтер¹⁰, котрий дуже любив коней. А ми, ті самі втікачі, які в долині жили, і він нам... ми мусили там картоплю чистити, щоб їм щось помагати. І один німець приніс нам ножечки такі, щоб тонесенько шкірку зрізати, щоб більше було картоплі. А Шульц такий — викрути не його, а нас: «Ви викиньте ті ножі і ріжте, щоб побільше коням було очисток тієї картоплі» *[сміється]*. Це такі смішні були ситуації. І от одного разу я там навіть міну підірвала, бо там замок старовинний. Зі старовинного лишилося якесь таке підвалля. Значить, підвалля, там дірок повно, а з того підвалля є вихід туди, то і вихід був... якийсь таємничий хід. І от ми в м'яча гралися в новому приміщенні. М'яч туди зайшов. А там було написано «Achtung, Minen»¹¹. І, значить не можна пройти. І я кажу: «Я знаю». Оббігла ото так. А там не написано було, вони боялись партизан чеських. Там не написано було, що це...

Р. Ю.: Заміновано, так?

Х. Г.: Заміновано, ага. Отих, що напали, не було. Я оці двері, тяжезні такі, товсті такі, такий ключ, щось таке. Ну я їх відчинила, взяла того м'яча. І йду, зачиняю двері. Як виходить дитина. Я їх зачиняю, вони не зачиняються, я ще, а на третій раз воно як бухнуло. Там щось таке прив'язано було, що... як мене то спасло, коли я відчинила. А... так робили, щоб не відразу бухнуло, хто відчиняє. А через якийсь час.

Р. Ю.: Це треба, щоб хтось пройшов...

Х. Г.: Пройшов і зачинив за собою двері. Ах! Та це мене м'яч спас. І от з тієї дірки від замка на мене дихнуло так сильно вітром, і [я] в шипшину. І я в тій шипшині

сиділа і дрижала. Були там Шульц нагорі, це в мене намальовано навіть. Тут якась ста... стара іконка. І, бачите, іконка мене спасала. А там Шульц стоїть [нрзб.]. Серед білого дня ніхто не нападає.

Р. Ю.: Ага.

Х. Г.: А йому сказали: «Мабуть, оця дівчина пішла за м'ячем». Йому сказали. Він мене добре налаяв. Тільки ввечері приповзла вся поколота, подряпана. Тьотя Оля мене там. О, і одного разу будять мене вночі тьотя Оля: «Ходім, німці відходять». Відступають, треба, значить, за ними. Бо вони знають, в який бік іти, де там Захід [сміється]. Неясно було, ніяких газет, телебачення не було. І оце ми пішли за цими німцями. Аж до того, як [нрзб.]... не так ховалися, щоб не нагримали, боялися їх. Але потім вони самі нас побачили. І все це по-іншому. Вони самі вимінювалися. Мінjali у селян на щось таке. Цивільну одягали одержу і змивалися. От. Ну, а потім вже кінець війни. І це попали в Червоний хрест. Але це постійно мені відгукується. В голові. Навіть, коли зараз з цим шестидесятиріччям... телебачення, де тепер тільки не бачите. Бачите зараз? Солдати, бомби і все це, ніби знов все це переходить в пам'яті. От. Ну це все, що я могла сказати.

Р. Ю.: А як прізвище Вашого учня, що в консерваторії?

Х. Г.: А?

Р. Ю.: Прославився що.

Х. Г.: Жамар Буже. Давайце я Вам напишу [пише на клаптику паперу]. Його батько пожежник, а мама живе так. Прийшла до мене дитина така — Жамар. Він не дуже такий на весь мир, але... [коротка пауза]. Проф., професор — проф. [пише на клаптику паперу назву консерваторії, в якій виступає її учень]. Це консерваторія стара і непо-рушна, нічого, а побувати трошки далі, а новенька консерваторія — там велике модернове, там Пале Басти, біля Бастилії. О. І він там, значить, викладає, а приїздить він до Гренобля, тому що підробляє. Я вчила його, як акомпаніювати. Це дуже йому прийнялося. Коли він був студентом, то він заробляв. Щоб виступати, треба бути добрим піаністом і добрим співаком... [нрзб.].

Р. Ю.: Ну дякую Вам, дякую.

¹ Галина Хоткевич, зокрема, є авторкою таких робіт: *Хоткевич Галина*. Коло не замикається//Науково-творча конференція «Гнат Хоткевич та українська культура». — Рівне, 1992. — С. 3–6; *Хоткевич Г. Г.* Слідом за пам'яттю (Упорядник тексту А. Бола-больченко). — К., 1993. — 64 с.; *Хоткевич Г.* Коло не замикається: Спогади про батька. Листи до Гната Хоткевича (від театрального митця В. Кобачка, кобзаря І. Кучеренка, Я. Полфьорова, В. Щепотьєва у 1902–1928 рр.)//Родовід. — 1993. — № 6. — С. 61–69; *Про Гната Хоткевича* (Спогади про намір створити музей Г. Хоткевича у сел. Високому на Харківщині)//Бандура. (Нью-Йорк). — 1993. — № 45–46. — С. 1–3 (підпис: Ганна Хоткевичівна); *Хоткевич Гнат*. Спогади. Статті. Світлини/Упорядники Анатолій Болабольченко, Ганна Хоткевич. — К., 1994. (Прим. ред.)

² Богдан, брат Галини Хоткевич, з квітня 1943 р. служив у допоміжних військах артилерійського корпусу СС № 03903 «В». У квітні 1944 р. його було переведено

зв'язківцем артилерійської частини СС № 101. Як зв'язківець у лютому 1944 р. брав участь у бойових діях проти 9-ї американської армії на Західному фронті, а в березні 1945 р. — в боях на озері Балатон. Потрапив у полон до альянтів. Переданий радянській окупаційній владі в Німеччині у лютому 1946 р. Відбув покарання. З 1961 р. доля Богдана Хоткевича невідома (*Болабольченко А. Вибране (біографічні нариси)*. — К., 2005. — С. 114–116).

³ Олександр Семененко став обербургмістром м. Харкова у 20-х числах квітня 1942 р. (*Скоробогатов А. В. Харків роки німецької окупації (1941–1943)*. — Харків, 2004. — С. 139).

⁴ Йдеться про вибух бомби уповільненої дії 14 листопада 1941 р. на вул. Дзержинській, 17, закладеної радянськими підривниками перед відступом Червоної армії з Харкова. Результатом цієї акції була загибель командира 68-ї піхотної дивізії генерала фон Брауна (*Старинов И. Г. Операція прошла успішно//В боях за Харківщини*. — Х., 1978. — С. 128). Каральні акції окупаційної влади не змусили чекати на себе довго. Вже 14 листопада за наказом коменданта Харкова було розстріляно 50 осіб та 1000 було заарештовано. Головною метою подібних акцій нацистів було змусити населення міста взяти участь у розмінуванні (*Мюллер Н. Вермахт и оккупация (1941–1944)*. — М., 1974. — С. 142). Одночасно з цим, як засвідчено у «Повідомленні про події в СРСР» СД № 156, «поряд з іншими були заарештовані євреї-чоловіки і на знак спокути повішені» (*Скоробогатов А. В. Харків роки німецької окупації (1941–1943)*. — Харків, 2004. — С. 73).

⁵ Значення абрєвіатури Г. Хоткевич невідоме. Можливо, якась біологічна станція.

⁶ Найімовірніше, йдеться про загони допоміжної караульної служби — *Hilfwachmannschaften*.

⁷ Йдеться про танковий корпус СС Пауля Хауссера у складі дивізії «Райх», «Адольф Гітлер» та «Мертва голова», який під керівництвом генерал-фельдмаршала фон Манштейна 14 березня 1943 р. вибив із Харкова Червону армію (див. *Хене Х. Черный орден СС. История охранных отрядов*//[hene_arhiv_cherniyyi_orden_ss_istoriya_ohranniyh_otryadov.html#ТОС_id3070051](#)).

⁸ Йдеться про грошову одиницю Європейського Союзу — євро.

⁹ Йдеться про рукописні спогади Галини Хоткевич.

¹⁰ Назва посади не відповідає дійсності, бо, згідно з ієрархією в нацистській Німеччині, гауляйтер (*Gauleiter*) — це голова гау, партійно-адміністративної одиниці. У 1938 р. їх було 32, а 1942 — 42 (див.: *Herbert U. Hitler's foreign workers. Enforced foreign labor under the Third Reich*. — Cambridge, 1997. — Р. XV). Найімовірніше, цей термін було вжито як синонім слова «начальник».

¹¹ Нім. «Увага, міні».

Александр фон Плато (Люденшайд, Німеччина; Відень, Австрія)

МІЖНАРОДНИЙ ПРОЕКТ БІОГРАФІЧНОЇ ДОКУМЕНТАЦІЇ
РАБСЬКОЇ ТА ПРИМУСОВОЇ ПРАЦІ*

Перша пропозиція про можливе сприяння міжнародному проектіві відеодокументування життєвих історій колишніх примусових робітників пролунала на початку літа 2003 р. після попередніх розмов між представником фонду «Пам'ять. Відповідальність. Майбутнє»¹ Ральфом Посекелем (за фахом — історик з науковим ступенем) та керівником Інституту історії та біографії Хагенського заочного університету Александером фон Плато і загалом була підтримана правлінням фонду «Пам'ять. Відповідальність. Майбутнє». Але тоді залишилось одне спірне питання, а саме: чи потрібно опитувати людей про все життя, як зазначалося у заяві на підтримку проекту, чи тільки про досвід примусової праці. Далі відбулось офіційне оголошення конкурсу, наприкінці строку якого, приблизно через рік, було знову прийнято пропозицію Інституту історії та біографії щодо здійснення біографічного документального проекту. За домовленістю з фундацією «Пам'ять. Відповідальність. Майбутнє» було вирішено провести як мінімум 440 біографічних інтерв'ю у міжнародному масштабі, максимальна кількість інтерв'ю мала становити 600 одиниць. Початкову ідею про запис усіх інтерв'ю на відеоплівку було відхилено ще на етапі початкового планування проекту через велику кількість запланованих інтерв'ю. Таким чином, лише четверту частину всіх інтерв'ю було заявлено до запису на відеоносії (на професійну плівку високої якості BETA SP), решту — тільки на аудіокасети. Було також досягнуто домовленість про те, що:

- 80 інтерв'ю має бути проведено в Україні,
- 80 у Польщі,
- 60 в Росії,
- 40 в Білорусі,

* Дана публікація є скороченим варіантом вступної статті до збірки «Праця в Райху: життєві історії колишніх примусових та рабських робітників періоду нацизму 1939–1945», що була видана в першій половині 2008 р. німецькою та англійською мовами як результат проекту біографічної документації рабської та примусової праці: *Einleitung der Herausgeber // Hitlers Sklaven: Lebensgeschichtliche Analysen zur Zwangsarbeit im internationalen Vergleich / Herausgegeben von Alexander von Plato, Almut Leh und Christoph Thonfeld unter Mitarbeit von Elena Danchenko, Joachim Riegel und Henriette Schlesinger.* — Wien, 2008. — S. 9–25. Публікується з дозволу автора. Переклад з німецької — Г. Г. Грінченко та В. М. Науменко. (Прим. ред.)

- 40 у Чехії,
- 30 в США,
- 25 в Ізраїлі,

решта — в країнах Західної та Південної Європи, в декількох східноєвропейських країнах (Прибалтика, Молдова) та в інших країнах світу (також у тих, що були союзниками нацистської Німеччини), а також у країнах компактного проживання ромів і синті² (близько 5 %),

— близько 80 інтерв'ю мали проводитися з єврейськими рабськими робітниками.

Практично всі ці показники були досягнуті. Спочатку в своїй заявці Інститут історії та біографії запропонував пошук партнерів по інтерв'ю за допомогою міжнародних баз даних за принципом випадковості. Але при цьому більшість представників організації примусових робітників та організації-партнерів фонду «Пам'ять. Відповідальність. Майбутнє»³ висловили бажання щодо розподілення інтерв'ю за країнами та групами жертв.

Після початку дії угоди восени 2004 р. потрібно було терміново знайти кваліфікованих співробітників, які були б знайомі з цією тематикою та методом усної історії і, крім того, дуже добре знали англійську та по можливості російську мови, а також мали досвід роботи у міжнародних проектах. Крім того, потенційні співробітники мали знати адміністративні проблеми в різних країнах та вміти користуватися банком даних. Дуже швидко зібралася група, яка координувала проект з Німеччини⁴.

Зважаючи на стислі терміни виконання проекту (від 2 до 2,5 років), було потрібно майже одночасно знайти кваліфіковані групи людей у різних країнах, які брали б інтерв'ю. Після офіційного оголошення конкурсу (не в останню чергу завдяки контактам Міжнародної асоціації усної історії та документаційного проекту Маутхаузен) до участі у конкурсному змаганні надійшло 50 заяв від груп з 29 країн. За рішенням журі конкурсу у складі представників Інституту історії та біографії й групи міжнародних спеціалістів для участі в проекті було обрано 32 групи з 27 країн. Ці 32 групи (приблизно 72 співробітники) співпрацювали упродовж проекту. Учасники проекту, які безпосередньо брали інтерв'ю та працювали над аналітичними статтями з проблем дослідження, пройшли з нами у Берліні три семінари, щоб дотримуватись одного рівня та методу під час проведення інтерв'ю, для чого були написані навчальні посібники різними мовами. Ми швидко дійшли єдиного висновку, що інтерв'ю мають охоплювати всю життєву історію, тобто «передісторію», безпосередньо примусову працю та переслідування під час Другої світової війни, а також «післяісторію», навіть якщо те, що було пережито під час примусової праці, залишалось у центрі інтерв'ю. Крім того, було вирішено після кожного інтерв'ю писати протокол, коротку біографію та анкету за загальними правилами. Великого значення набуло навчання зів використання відповідної техніки, тобто різноманітних приладів для запису, а також камери, світла, звукових приборів та відео. Крім того, ми вирішили скласти загальний архів біографій, що потребувало схожих тем та загальних правил заповнення анкет.

Третій і, мабуть, найважливіший крок полягав у пошуках партнерів по інтерв'ю: поряд з вищезгаданими критеріями добору було потрібно для усіх складових про-

екту забезпечити рівне представництво чоловіків та жінок, які працювали у різних галузях економіки, у тому числі й у приватному секторі, а також у концентраційних, штрафних та трудових таборах різного характеру, в організації Тодт тощо. Ми хотіли також опитати не тільки тих, хто мав право на відшкодування, але й тих, хто так само був змушений виконувати примусову роботу, як, наприклад, італійські військово-інтерновані або військовополонені.

У ході проекту виникали деякі особливі проблеми, що мали вплив на результати, — проблеми формального характеру та такі, що мали зв'язок з тематикою.

Найскладнішим виявився пошук для інтерв'ю так званих «циган»⁵, тобто ромів, у Східній Європі та сінті у Німеччині. Одна з причин полягає у тривалості життя ромів у Східній Європі, яка значно нижча за середні показники та дорівнює 65 рокам. Інша причина стосується часті зміни місць їхнього проживання та не завжди законного перебування в тій чи іншій країні. Це означає обмежене право на проживання, яке завжди необхідно подовжувати. Крім цього, одних не вдалося проінтерв'ювати через їхню неорганізованість, інші не вбачали сенсу в інтерв'ю, вони дуже багато пережили і зараз не могли і не хотіли згадувати про рабство.

Щодо питання, чи треба було проводити інтерв'ю з євреями також у Східній чи лише в Західній Європі, США та Ізраїлі, виникли розбіжності з партнерськими організаціями у Східній Європі: відзначалося, що до цього моменту у Східній Європі проводилися інтерв'ю виключно з євреями; останні, особливо радянські військовополонені (які також мали дуже високий рівень смертності — майже 60% у таборах, подібних до концтаборів), майже не були враховані, наприклад, в опитуванні фонду Шоа. Ця проблема супроводжувала нас протягом усього проекту. Ми все ж таки вирішили проводити інтерв'ю з рабськими робітниками (переважно євреями)⁶ також і у Східній Європі, оскільки вони повинні бути представлені у порівняльному дослідженні, навіть попри те, що були групою з невеликими шансами вижити.

Наступна проблема полягала в тому, що деякі люди, які самі хотіли дати інтерв'ю або ж були запропоновані як співрозмовники, могли вважатися жертвами нацистського режиму, але не бути безпосередньо пов'язаними з примусовою працею. Це стосувалося тих, хто в досліджуваній період був дитиною, але найбільшою мірою ромів, які з різних причин змогли уникнути націонал-соціалістичної системи примусу до праці. Деяким партнерам по інтерв'ю було важко зрозуміти, що у цьому проекті йдеться насамперед про примусову працю й порівняння досвіду перебування на примусових роботах, а це означає, що той, хто дає інтерв'ю, повинен був пережити це безпосередньо.

Серед цілей, які ми поставили у цьому проекті, одна з найважливіших полягала в дослідженні того, як досвід людини, вивезеної на рабську чи примусову працю до Німеччини або на окуповані території, вплинув на її подальше життя, а саме: на стан здоров'я, освіту та кар'єру, кохання та сім'ю, віру, політичну орієнтацію та багато іншого. Ми виходили з припущення, що ситуація може бути дуже різною, якщо людина перебувала у таборах смерті, як більшість єврейських робітників (де робота, якою б заважкою не була, давала надію та можливість вижити), або якщо опинилася

у таборі при підприємстві, в місті або селі, у жорстокого чи, навпаки, співчутливого або привітливого селянина, а також якщо ця людина мала контакти з німцями чи примусовими робітниками з інших країн. Звичайно, мали бути відмінності між чоловіками та жінками, насамперед тоді, коли жінки мали досвід домагань або навіть згвалтування. Відмінності в досвіді могли виникати й залежно від того, чи була людина штрафована й карана чи ні, чи змогла вона витримати роботу завдяки своїй релігійності чи певним політичним орієнтаціям, який вона мала вік на момент примусової праці, в яких умовах жила до депортації тощо.

Нас цікавило і усвідомлення феномену примусової праці як на індивідуальному, так і колективному рівнях в окремих країнах зі своїми відмінностями, а також те, як цей час був вписаний у біографії опитуваних. Як показовий приклад можна розглянути питання освіти — примусова праця у Німеччині перервала навчання або навіть зовсім зашкодила здобуттю освіти. Ми вважали за необхідне також дослідження того, як зустрічали примусових робітників у «рідній» державі, у рідному оточенні або сім'ї. Таким чином, повернення додому відіграло важливу роль у наших опитуваннях: наприклад, ми намагалися з'ясувати, чи могли наші опитувані повернутися до родини, що залишилася живою, чи всіх було вбито, чи за різних обставин сім'я «розлетілась на усі сторони». Певна річ, ми знали, що у Радянському Союзі примусових робітників здебільшого підозрювали у тому, що вони підтримували німецьку військову економіку або навіть були зрадниками Батьківщини. Наприклад, у Москві ми бачили документи або читали повідомлення колишніх примусових робітників, які повинні були починати нове життя після 1945 р., а саме: після обов'язкових фільтраційних таборів загального контролю. Водночас було зрозуміло, що ті, хто емігрував до Палестини/ Ізраїлю або до США, були зустріті по-іншому: шонайменше з визнанням того, що їх переслідували, й із повагою до їхнього досвіду, але з новими ускладненнями еміграції. Як впливають такі різноманітні досвіди «повернення додому» на сьогоднішні спогади та розповіді? Як після цього сприймають німців? Або зовсім узагальнено: як ці відмінності впливали на культуру згадування в окремих країнах та продовжують впливати до цього часу? Чи мала змогу культура пам'яті тієї чи іншої країни відтворити й репрезентувати особистісний досвід чи надати допомогу в усвідомленні й сприйнятті власної індивідуальної історії? Яке значення мають ці відмінності у конструюванні однієї чи декількох європейських культур пам'яті та пригадування? Чи існує, незважаючи на різноманіття культур пам'яті про примусову працю, єдина міжнародна культура, як, наприклад, та, що стосується Голокосту?

Через такий довгий час — понад півстоліття — ми не припускали, що за допомогою усних опитувань, усної історії ми зможемо заповнити певні прогалини у «реальній» історії примусової та рабської праці. Те, що було пережито під час Другої світової війни, потім витіснялося новим досвідом таким чином, що навіть пам'ять про ті дні поступово зникала. Це співвідношення досвіду та його забування, цей процес переробки історії є полем, де зазвичай виявляє свою силу усна історія, що далеко не в першу чергу полягає у реконструкції реальної історії, точних дат, хронологічної послідовності, назв місць, фірм або імен жорстоких начальників чи персо-

налу табору. Проте попередні розмови та перші інтерв'ю засвідчили, що деякі опитувані на диво дуже точно змогли згадати такі дати та факти. Тому ми також внесли такі питання в питальник.

Одним з найважливіших позитивних досвідів цього міжнародного проекту стала захоплива та продуктивна спільна праця дослідників у сфері вивчення історії Голокосту та примусової праці. Хоча, безперечно, існували різні точки зору, проте їх обговорення сприяло пошукові взаємного сприйняття між Сходом та Заходом, очікуваного, але не завжди, на жаль, досягнутого.

До позитивного досвіду проекту належить також те, що у неоднорідних Східній та Західній Європі, США та Ізраїлі з їх відмінною культурою пам'яті виникла міжнародна група зі схожими дослідницькими принципами та інтересами, що, треба сподіватися, істотно вплинуло на проєкт. У зв'язку з цим очевидно, що в методичі та дослідницьких принципах наукового історичного співтовариства полягає той спільний потенціал, що може допомогти подолати інші аспекти, які продовжують роз'єднувати світ.

¹ За результатами переговорів делегацій країн Центральної і Східної Європи з німецькою стороною стосовно виплат жертвам нацизму Бундестаг ФРН за погодженням з Бундесратом прийняв Закон «Про створення Федерального фонду «Пам'ять. Відповідальність. Майбутнє», який набув чинності 12.08.2000 р. Виплати було закінчено на початку 2007 р., за 6 років діяльності фонд виплатив близько 5 млрд євро компенсацій. Фінансове відшкодування отримали близько мільйона семисот тисяч постраждалих. (Прим. ред.)

² Слідом за автором використовуємо тут у перекладі самоназви народу («рома» та «сінті»), що вважаються етично доречнішими порівняно з екзонімами на кшталт назви «цигани». (Прим. ред.)

³ Через партнерські організації Федеральний фонд «Пам'ять. Відповідальність. Майбутнє» здійснював виплати жертвам нацизму (в Україні таким партнером, згідно з Законом ФРН, є, Український національний фонд «Взаєморозуміння і примирення»). (Прим. ред.)

⁴ Це були: Александр фон Плато — керівник проєкту, Алмут Ле та Кристоф Тонфельд — наукові співробітники, Генрієта Шлезінгер — відповідальна за архівування даних, Олена Данченко — відповідальна насамперед за контакти з російськомовними партнерами, Йоахим Ригель — за Інтернет-сайт та добір тематичної літератури, Марліс Ванбек — за секретаріат.

⁵ Слово «цигани» взято в лапки в оригіналі. (Прим. ред.)

⁶ Принципова відмінність між використанням термінів «примусова» та «рабська» праця полягає у наявності хоча б номінальної, але платні за здійснену роботу: для примусових робітників заробітна платня принаймні передбачалась (і часто виплачувалася), рабські робітники гето, концентраційних та штрафних таборів, а також таборів військовополонених не мали отримувати за свою працю нічого. (Прим. ред.)

Наталія Тимофєєва (Воронеж, Російська Федерація)

Питання війни і миру
у воронезьких проєктах усної історії*

Навесні 2000 р. у Воронежському державному педагогічному університеті (ВДПУ) розпочав роботу факультативний семінар усної історії: «Образ Німеччини й німців у сприйнятті ветеранів Великої Вітчизняної війни СРСР». Заняття проводили паритетно к. і. н. Н. П. Тимофєєва та співробітниця Мюнхенського інституту сучасної історії доктор Ельке Шерстяной.

Частиною підготовки до семінару було дослідження всіх обставин шляху Червоної армії на Захід. Звернувшись до спеціальної літератури, студенти довідалися, через які міста і місцевості рухалися радянські вояки й офіцери, що споглядали упродовж свого шляху як на теренах СРСР, так і за його межами, як зносили тягар воєнного часу, опинившись у війську, жінки та юнаки, що відчували на початку війни й перед її завершенням самі рекрути, селяни чи міські мешканці. Узято було до уваги й доволі дражливе питання щодо військових трофеїв і пов'язаної з ним проблеми реституції¹.

П'ятнадцять студентів історичного факультету ВДПУ, пройшовши теоретичну підготовку, вирушили з питальниками до ветеранів². Завдяки інтерв'ю студенти вперше усвідомили, що ті, хто воював у 1941–1945 рр., мали вік, стать, національність тощо. Людина, яка набувала індивідуальних рис, викликала подив, повагу, жаль, захоплення, інакше кажучи, співчуття й цікавість до того, як долала вона обставини воєнної та мирної дійсності 1940-х рр. у власній країні та за її межами. Студенти відкрили чи не найголовніше — в історії існують і діють конкретні люди. Матеріали інтерв'ю було проаналізовано й подано як доповіді та повідомлення студентів на наукових конференціях ВДПУ³. Улітку 2001 р. колектив, що брав участь у проєкті воронезьких істориків, здійснив за підтримки Німецької служби академічного обміну двотижневу ознайомчу мандрівку Німеччиною, відвідавши пам'ятні місця, пов'язані із завершальною фазою Другої світової війни в Європі.

Другий проєкт «Німецькі військовополонені у Воронежі й Воронежській області» було здійснено також у співпраці з доктором Е. Шерстяной. Схема роботи зі студентами була така сама. Теоретичний, підготовчий етап завершився виходом на інтерв'ю з укладеним питальником. Інтерв'ю були як індивідуальними, так і колективними⁴. Наприкінці семінару студенти мали можливість поставити питання гостям із Німеччини, які виявили бажання оглянути місто, у якому після війни минуло декілька років їхнього життя⁵. Результатом цих опитувань став унікальний матеріал, який дозволив по-новому висвітлити низку проблем асиметричної міжкультурної кому-

* Переклад з російської М. Г. Зубкова.

нікації, побуту та праці німецьких військовополонених, взаємодії з радянським персоналом таборів. Що відчували у зруйнованому Воронежі завойовники, які зазнали поразки? Як ставилися до них громадяни? Персонал таборів? Громадяни СРСР, котрі працювали разом із ними на відбудові міста?

Інтерв'ю навчали студентів пильної уваги до особи не лише в історії, вони підкресливали унікальність і цінність кожної людини сьогодення. Згадані проекти мали, таким чином, гуманітарне спрямування. Водночас, робота в семінарі усної історії сприяла появі тем курсових і дипломних досліджень, пов'язаних із накопиченим під час проекту матеріалом⁶. Під кінець 2001/2002 навчального року за підтримки Архіву національної безпеки (університет ім. Джорджа Вашингтона, США) на базі ВДПУ відбулася міжнародна літня школа «Холодна війна: факти, події, люди. Проблеми традиційної та усної історії»⁷.

Третій проект відбувся завдяки підтримці ректора ВДПУ проф. В. В. Подколзіна, котрий надав студентам можливість поїхати до м. Павлівськ Воронежської області. Істориків запросили члени громадської організації «Білі журавлі», яку було створено у 1990-х рр. в м. Павлівськ тими, чії батьки загинули під час війни. До визначеної години в міському Будинкові культури зібралось близько п'ятнадцяти представників цієї організації. Усі вони добре знали одне одного. Деякі з них зголосилися дати інтерв'ю в колі осіб з подібною долею. Очевидці вразили всіх своєю відвертістю... Таким чином, виник ще один бік комплексної проблеми війни й посталою з неї миру — діти загиблих вояків. Якою була їх соціалізація? Як поставилося до них суспільство в широкому і вузькому значенні цього слова? У Росії майже немає досліджень з даної тематики, доволі скупо її висвітлювали й у Німеччині⁸. З усієї країни писали до організації «Білі журавлі» громадяни з подібною долею. Їхні листи було передано студентам університету. Колектив воронезьців, які досліджували усну історію, має на сьогодні унікальний матеріал, який слід оприлюднити, щоб зацікавити як учених, так і громадськість цим важливим питанням.

Наступний проект стосувався жінок, які витримали пекло концтабору Равенсбрюк. Група істориків з ВДПУ працювала разом із істориком із Вільного університету (м. Берлін) доктором Рамоною Сааведра Сантіс, провівши 16 інтерв'ю у Воронежі, Воронежській області й Криму. Цей проект здійснено завдяки Сімферопольському міському товариству інвалідів — колишніх в'язнів концтаборів і робітників примусової праці. І в даному випадку студенти, з одного боку, набували навичок спілкування з очевидцями подій, життя яких протягом тривалого часу і часто у вирішальні моменти становлення особистості минало в екстремальних умовах, з іншого боку, молодь створювала історичне джерело, стаючи, фактично, його співавторами.

У проекті «Жінки Равенсбрюку» воронезькі історики вперше мали справу з так званими «фігурами замовчання» радянського суспільства, по суті викресленими з «покоління переможців». Після звільнення й повернення на Батьківщину колишні в'язні зіткнулися із прямою недовірою земляків, з докорами в тому, що лишилися живими, та з підозрою стосовно того, як їм вдалося вижити. Трагедія, що розпочалася 1941 р., тривала для цих людей зазвичай до самої смерті й зачепила також

їхніх близьких. Ішлося про інтерв'ю з представниками тієї частини радянського суспільства, яка через різноманітні об'єктивні й суб'єктивні обставини створила свою особливу пам'ять про трагічне минуле. У цьому проекті дослідники зіткнулися з потребою усвідомлення зв'язків між досвідом тривалого екстремального насильства в умовах нацистського концтабору й біографічним визначенням подальшого, постконцентраційного життєвого шляху колишніх в'язнів. Виявилось, що цілком можливо відновити колективну біографію жінок з окупованих нацистами теренів Радянського Союзу, які пройшли концтабір Равенсбрюк, і написати їх історію під час війни, а також їх ресоціалізації в повоєнному радянському суспільстві. Таким чином, робота з колишніми в'язнями Равенсбрюку поставила такі питання:

- Що визначало стратегії виживання та пристосування радянських жінок в концтаборі й після звільнення з нього?
- Які образи й стереотипи було покладено в основу колективної пам'яті колишніх в'язнів Равенсбрюку?
- Чи був зумовлений статтю процес переслідування жінок під час і після ув'язнення?

Так виникли теми курсових і дипломних робіт студентів історичного факультету ВДПУ, де російські й українські жінки, які пережили війну й пекло концтабору, постають у ролі дійових осіб історії. Улітку 2005 р. студент V курсу Станіслав Аристов за підтримки фонду ім. Генріха Белля два місяці добирав матеріали для випускного кваліфікаційного дослідження (науковий керівник — Н. П. Тимофєєва) в меморіальному комплексі Равенсбрюк (м. Фюрстенберг, ФРН)⁹.

Коли проект, присвячений жінкам Равенсбрюку, було майже завершено, стало зрозуміло, що колишні в'язні — не єдина група радянського суспільства, долю якої практично не досліджено. Логічним виявилось звернення до колишніх громадян СРСР, депортованих під час війни 1941–1945 рр. до нацистської Німеччини як «східних робітників». Таким чином, група ВДПУ взяла участь у міжнародному проекті «Біографічна документація рабської та примусової праці в нацистській Німеччині», координатором якого став Інститут історії та біографії Хагенського університету (ФРН).

У 1941–1945 рр. до Німеччини було депортовано близько 5 млн радянських громадян. Їхня доля на чужині й після повернення на Батьківщину складає трагічний розділ історії. Міжнародний проект «Біографічна документація рабської та примусової праці в нацистській Німеччині» покликаний привернути увагу вчених і громадськості до даної проблеми. Для Росії це особливо важливо, оскільки тему примусової праці радянських громадян на теренах Третього Райху було в СРСР заборонено, лише в останнє десятиріччя маємо активну зацікавленість і появу на пострадянському просторі низки фундаментальних праць, які заповнили цю лакуну¹⁰. Участь воронезької групи у проекті «Біографічна документація рабської та примусової праці в нацистській Німеччині» сприяла активізації інтересу майбутніх викладачів до даного аспекту складної та суперечливої теми Другої світової війни й повоєнного часу¹¹. Значну підтримку група отримала від товариства «Меморіал» і Воронезької державної телерадіокомпанії.

Не лише інтерв'ю виявилися цього разу результатом праці студентів й аспірантів. Два роки стажування в Інституті історії та біографії Хагенського заочного університету дозволили аспірантці кафедри зарубіжної історії ВДПУ Олені Данченко (науковий керівник — Н. П. Тимофєєва) зібрати чималий матеріал для кандидатської дисертації, що стосується примусової праці «східних робітників» в аграрному секторі Німеччини у 1941–1945 рр.¹²

Науковий аналіз здійснених воронезьцями біографічних опитувань колишніх «східних робітників» був поданий Н. П. Тимофєєвою на підсумковому семінарі, який відбувся в Берліні 1–3 вересня 2006 р. Матеріали інтерв'ю дали підстави стверджувати:

- Спогади респондентів відтворюють картину життя радянських людей в умовах німецької окупації, виявляючи при цьому національну й соціально-політичну різномірність радянського суспільства, а відповідно, і різницю в очікуваннях, що пов'язувалися з приходом німців.
- Голод був основним способом нищення нацистами особистості «східних робітників», і насамперед голод наснажував спогади про чужину тих, кому випало щастя повернутися на Батьківщину після звільнення. Узагалі, голод і насилля як системотвірні чинники впливу на «східного робітника» мають стати темою окремого наукового дослідження.
- Вижити у таборі всім респондентам допомогло входження до мікрогрупи, що складалася лише або переважно із земляків. Та міжнаціональні суперечності зникали перед потрібними для спільного виживання навичками й можливостями тих, хто опинявся в одній спільноті, — росіян, українців, вірмен та ін. Можливість вижити була більшою для тих, хто вже до депортації мав певний досвід міжкультурної комунікації. Вона дозволяла за будь-якої можливості без остраху налагоджувати контакти із чужинцями й, особливо, з німцями, використовувати для порятунку їхню цікавість, жалісність або ж людяність. Потреба взаємодії з німцями в умовах асиметричної міжкультурної комунікації виключала або ж істотно ускладнювала виникнення приязні до них, але залишала можливість поваги до їхньої культури і вдячності за будь-яку допомогу, небезпечну для німців в умовах нацистської Німеччини.
- Майже відразу, іноді вже в межах радянської окупаційної зони Німеччини, нещодавні «східні робітники» зіштовхувалися з випадками зневажливого ставлення до себе з боку співгромадян. Моральну підтримку репатріанти отримували лише на особистісному рівні, передусім у родинах, де вони звичай були годувальниками. До того ж надалі табірне минуле відходило в «забуття». Про нього безперечно думалося, та воно не обговорювалося, а опісля й не гадувалося зовсім. Таку обережність зумовлювали можливі проблеми під час працевлаштування, вступу до вищих та середньоспеціальних навчальних закладів. Та все ж, узагальнені результати здійснених у рамках та за межами проекту інтерв'ю підтверджують існування колективної ідентичності колишніх «східних робітників».

Останні десятиріччя в Росії свідчать про перші кроки щодо зміни традиційної, запропонованої радянською державою, інтерпретації проблеми «східних робітників». Суспільство, однак, і досі мало поінформоване про долі тих, хто становить цю категорію російських громадян. Ситуація, що склалася, сприяє спрощеному й формалізованому сприйняттю проблеми «східних робітників» навіть їхніми близькими. Саме тому матеріали проекту «Біографічна документація рабської та примусової праці в нацистській Німеччині» мають стати надбанням громадськості.

Воронезькі проекти, здійснені методом усної історії, довели цінність і необхідність міждисциплінарного підходу у процесі інтерв'ювання та опрацювання отриманого матеріалу; студентів і аспірантів-істориків консультували медики, психологи, лінгвісти. Це дало можливість висвітлити події минулого з різноманітних точок зору, подати різні варіанти їх інтерпретації. Особлива увага приділялася співвіднесеності загального й особистого в історії. У центрі дослідницької зацікавленості виявилась, таким чином, особа, поведінка «звичайних», «пересічних» людей, тобто справжніх «агентів історії»¹³. Проекти допомогли створенню в м. Воронежі Центру усної історії, діяльність якого буде сприяти співпраці вчених різноманітних напрямків і галузей науки, зміцнюючи інтерес до особи в історії та людини як такої.

¹ Див, докладніше, наприклад: *Кнышевский П. Н. Добыча. Тайны германских репараций.* — М., 1994; *Семиряга М. И. Как мы управляли Германией.* — М., 1995.

² Значну допомогу в процесі пошуку респондентів студентам надала Воронежська міська рада ветеранів війни і праці. Інтерв'ю проводилися на основі завчасно укладеного питальника, що містив питання як біографічного характеру, так і тематичні.

³ Йдеться про щорічні наукові конференції студентів та викладачів Воронежського державного педагогічного університету.

⁴ Колективні інтерв'ю проводилися з колишніми німецькими військовополоненими, які прибули до Воронежа на короткий термін. В інтерв'ю брали участь водночас два респонденти, які відповідали на питання невеликої групи студентів через перекладача.

⁵ Вернер Цингельманн і Гюнтер Венцель прибули до Воронежа як учасники літньої школи «Холодна війна: факти, події, люди. Проблеми традиційної та усної історії» (липень 2002 р.).

⁶ Наприклад, дипломна робота студента історичного факультету ВДПУ Дмитра Ярчука «Німецькі військовополонені у м. Воронежі у 1943–1945 рр.».

⁷ У літній школі взяли участь науковці з Росії, США, ФРН, серед них А. Ватлін, В. Зубок, А. фон Плато, Е. Шерстяной. Працювали секції: 1. Світ холодної війни. 2. Війна і повоєнний світ: досвід і уроки 1940-х рр. 3. Завершення холодної війни. 4. Усна історія й проблеми холодної війни.

⁸ Див.: *Schulz H., Radebold H., Reulecke J. Söhne ohne Väter. Erfahrungen der Kriegsgeneration.* — Berlin, 2005.

⁹ Тема випускного кваліфікаційного дослідження Станіслава Аристового — «Концентраційний табір Равенсбрюк: стратегії виживання в'язнів».

¹⁰ Див., наприклад: *Полян П. М.* Жертвы двух диктатур: Жизнь, труд, унижения и смерть советских военнопленных и остарбайтеров на чужбине и на родине. — М., 2002.

¹¹ Див., для прикладу, статті студентів-учасників проєкту, опубліковані у регіональній пресі: *Аристов С.* Горький хлеб «восточных рабочих»//Молодой коммунар. — 2006. — 17 октября; *Самойлова А.* «Свои» и «Чужие»: национальный вопрос в воспоминаниях бывших «восточных рабочих»//Молодой коммунар. — 2006. — 4 ноября.

¹² Робота має бути подана до захисту 2008 р.

¹³ *Кантор Р. Е.* Теоретические искания западных историков (заметки на полях книги Берке)//Вопросы истории. — 1996. — № 8. — С. 148.

Вікторія Календарова (*Санкт-Петербург, Російська Федерація*)

Пам'ять як об'єкт дослідження

(Дослідницькі та видавничі проекти з історії пам'яті
про блокаду в Центрі усної історії ЄУСПБ, 2001–2005 рр.)*

Перші плани провести дослідження історії пам'яті про лєнінградську блокаду в Європейському університеті в Санкт-Петербурзі виникли влітку 2001 р. Восени того ж року освітній проект «Створення навчального центру підготовки фахівців у галузі усної історії» підтримав Інститут «Відкрите суспільство» (Фонд Сороса). У рамках цього проекту Центр усної історії створювався як навчальний і водночас дослідний підрозділ факультету історії Європейського університету в Санкт-Петербурзі. Початок першого колективного дослідного проекту Центру усної історії Європейського університету в Санкт-Петербурзі, присвяченого історії пам'яті про лєнінградську блокаду («Блокада в долях і пам'яті лєнінградців», 2001–2002 рр., керівник — Е. І. Кемпбелл), практично збігся з його відкриттям. Завдяки цьому в університет прийшла група людей, що вступила на навчання до аспірантури ЄУСПБ за фахом «Усна історія», для них участь у проекті, починаючи з другого навчального семестру, передбачалася як своєрідний практикум, що доповнювався лекційними і семінарськими заняттями й участю в міжнародній зимовій школі з усної історії («Усна історія: теорія і практика»), яку Центр усної історії провів у січні 2002 р. спільно з колегами з університету Індіани, США.

У ширшому значенні перший «блокадний проект» став навчальним і для групи викладачів і випускників університету, яка займалася розробкою майбутнього дослідження. На момент обговорення плану роботи влітку 2001 р. учасників об'єднав насамперед не тільки інтерес до історії блокади, яка раніше не була предметом їхнього наукового інтересу, але щира зацікавленість у методології усної історії, її можливостях і межах. Нам було вкрай цікаво спробувати на своєму дослідницькому досвіді зрозуміти, як різні методи збирання й аналізу усних історичних джерел можуть бути застосовані на нашому матеріалі. Цей інтерес став визначальним для вибору фокусу дослідження.

Безумовно, і саму тему блокади було обрано не випадково, оскільки вона радше інтуїтивно сприймалася як одна з найважливіших для мешканців Санкт-Петербурга. Свідченням цього є пам'ятки і меморіальні комплекси, присвячені блокаді, у великій кількості закріплені в міському ландшафті. Дні прориву і зняття блокади, які щорічно святкуються в місті, як, наприклад, 8 вересня (офіційно визнана дата початку блокади), що проголошується як день пам'яті жертв. Міський і приміський

* Переклад з російської В. Ф. Максименка.

ландшафт насичений блокадними пам'ятками і меморіалами настільки, що часто вони починають наново «обживатися», набуваючи іншого значення. Як один з прикладів можна навести серію пам'яток і меморіалів, розташованих уздовж знаменитої «Дороги життя» (Рябовське шосе у напрямку до Ладоги). Зараз ці приміські місця — одні з найпопулярніших для відпочинку, відвідини яких часто прямо не пов'язані з практикою комеморації блокади. Проте в стилістиці оформлення придорожніх кафе з копченою ладозькою рибою як фірмовим блюдом використовуються предмети військового побуту і різні предмети старовини. Таким чином, пам'ятні блокадні місця включаються тут в загальну інтуїтивно вибудовувану лінію пам'яті, яка веде від локального до загального: «блокада — війна — минуле».

Проект починався в умовах парадоксальної ситуації пострадянського часу: навіть через 57 років після закінчення блокади пам'ять про неї залишається ареною боротьби. Ми були свідками «змагань» за власне місце в загальній картині пам'яті про блокаду окремих груп, як-от жінок — колишніх бійців МППО¹; дискусій, що точаться навколо кількості загиблих під час блокади мешканців міста²; обговорень статусу «блокадника», в яких активно задіяні кілька громадських організацій, які об'єднують свідків блокади³; громадських дискусій про увічнення пам'яті місць і подій, пов'язаних з витісненою на тривалий час пам'яттю про блокаду⁴. У місті відкривалися нові пам'ятки, присвячені блокаді, знімалися нові документальні фільми. Усе це свідчило про те, що нам доведеться мати справу з живою пам'яттю і що численні дискусійні питання, поза сумнівом, впливатимуть на розповіді наших інформантів.

Саме збирання спогадів свідків лєнінградської блокади не було чимось принципово новим для дослідників блокади. Перші записи спогадів належать до післявоєнного часу. В основу знаменитої «Блокадної книги» Д. Граніна й А. Адамовича лягли бесіди авторів з великою кількістю лєнінградців-блокадників. Але, на наш погляд, головною відмітною рисою нашого дослідження є підхід до вивчення спогадів про блокаду з точки зору історії пам'яті. Поділяючи теоретичні погляди М. Хальбвакса, П. Нора, П. Хаттона та інших про взаємовплив і розрив, які завжди присутні між подією і спогадами про неї, розказаними через багато років, про співвідношення колективної й індивідуальної пам'яті⁵, ми планували дослідження не у формі реконструкції подій блокадних днів, а радше реконструкції змісту і значень, яких надають подіям блокади в сучасних спогадах-репрезентаціях.

Спочатку увага акцентувалася на збиранні колекції біографічних інтерв'ю свідків блокади, а однією з головних цілей дослідження було питання: як лєнінградці, котрі пережили блокаду, вписують досвід військових років у свої автобіографії. Було розроблено путівник-зразок, за яким передбачалося проведення напівструктурованих біографічних інтерв'ю. Плануючи одночасно займатися вивченням колективної пам'яті, ми звернулися також і до дослідження офіційного блокадного дискурсу, що, як ми відразу припустили, впливатиме на репрезентації блокади в розповідях наших інформантів, розпочавши з аналізу газетних матеріалів, фільмів, пам'яток і загальної офіційної концепції історії блокади, яка зазнала істотних змін упродовж післявоєнних десятиліть.

Говорячи про офіційну блокадну пам'ять, ми передусім передбачали її безперечний вплив на ті інтерв'ю, які були відправною точкою дослідження. У зібраних інтерв'ю безпосередньо маємо справу з тією суб'єктивною пам'яттю мешканців міста, з якою свідки блокади прожили останні десятиліття і яка дотепер хвилює тих, хто згодився з нами розмовляти. Автори цілком чітко усвідомлювали, що абсолютно відділити в даному випадку приватну сферу від публічної не можна. Так, досліджуючи, умовно кажучи, «визнану», публічну, або ж «офіційну», пам'ять, ми керувалися припущенням, що будь-які публічні репрезентації блокади ґрунтувалися на індивідуальному досвіді. Очевидним був і зворотний вплив — будь-яка індивідуальна розповідь, безумовно, співвідносилася з тим, що чули, бачили або читали свідки блокади вже після її закінчення.

Основними джерелами для вивчення офіційного блокадного дискурсу стали насамперед матеріали місцевих ленінградських газет (з 1945 р. до наших днів), документальне і художнє кіно, міські пам'ятки і меморіали, присвячені пам'яті про блокаду. Але якщо стосовно цих джерел наші методи залишалися незмінними, то досвід роботи з усними свідченнями змусив скоригувати методику збирання інтерв'ю і дещо змінити питання. У другому з «блокадних проєктів» ЦУІ («Блокада в індивідуальній і колективній пам'яті мешканців міста» 2002–2003 рр., керівник — В. В. Календарова) увагу було сконцентровано на аналізові конструювання інформантами самої розповіді про блокаду в контексті біографічного інтерв'ю. Тому для нас були особливо важливими присутні в розповідях сюжети, символи, відгуки, конотації, які відсилають, з одного боку, до офіційного дискурсу, з іншого — до особистого досвіду наших співрозмовників. У центрі уваги проєкту опинилася, таким чином, сама структура розповіді. Зміна фокусу дослідження торкнулася і використовуваної методики інтерв'ювання, оскільки поставленим завданням найбільше відповідав метод наративного інтерв'ю, розроблений німецькими соціологами Ф. Шутце і Г. Розенталь⁶.

Усього за два роки роботи було зібрано 78 інтерв'ю зі свідками блокади. У другому проєкті було записано також декілька інтерв'ю з «другим поколінням» — дітьми людей, що пережили блокаду. У цих інтерв'ю нас цікавили насамперед канали передачі «блокадної пам'яті» всередині й поза ленінградською сім'єю, а також способи трансляції пам'яті, використовувані носіями блокадного досвіду.

Робота над проєктом у відносно великій групі (до 10 чоловік) давала можливість проведення колективних семінарів і робочих обговорень будь-яких «гарячих» тем, які стосувалися зібраного матеріалу і публікацій, що готувалися. Ці дискусії багато в чому визначили характер подальшої роботи над зібраним матеріалом. Перший досвід публікації інтерв'ю був отриманий 2003 р., коли 16 записаних спогадів зі значними скороченнями і мінімальною редакторською обробкою були опубліковані в № 6 журналу «Нестор» (тематичний номер «Людина і війна»)⁷.

Але цей спосіб подання матеріалу не здавався ідеальним. Розглядаючи усні історичні інтерв'ю як багатопланове джерело, з яким можуть працювати представники різних гуманітарних наукових дисциплін — історики, філологи, соціологи, психологи, ми дійшли висновку про необхідність публікацій текстів інтерв'ю в не-

відредагованому вигляді, з умовою забезпечення анонімності інформантів. Проміжним підсумком роботи «блокадних проєктів» ЦУІ ЄУСПб став збірник, що вийшов 2006 р.: «Пам'ять про блокаду: Свідчення очевидців й історична свідомість суспільства» («Новое издательство», за ред. М. В. Лоскутової)⁸. Перша частина збірника містить розшифровані записи шести інтерв'ю (4 інтерв'ю зі свідками блокади і 2 інтерв'ю з дітьми блокадників). Ці спогади ми наводимо як приклади різнопланових біографічних текстів.

Друга частина збірника («Людина і блокада») присвячена методам аналізу подібних текстів і не пов'язана безпосередньо з інтерв'ю, опублікованими в першій частині. Не претендуючи на вичерпний аналіз або готову методикою, статті, подані в цій частині книги, швидше демонструють деякі можливості, які надає матеріал біографічних усних історичних інтерв'ю. Стаття В. В. Календарової («Розкажіть мені про своє життя: збирання колекції біографічних інтерв'ю зі свідками ленінградської блокади і проблема вербального вираження травматичного досвіду») розповідає про методологію роботи «блокадних» проєктів, їх цілі й завдання, основні принципи добору інформантів і методики інтерв'ювання. Крім того, описано ситуації і сценарії проведення інтерв'ю, принципи транскрибування (письмової розшифровки одержаних аудіозаписів) і зберігання колекції усних спогадів в архіві Центру усної історії ЄУСПб. У тій же статті аналізуються два тексти інтерв'ю з блокадниками, які виявилися характерними для наших проєктів, що мають справу з травматичними і дотепер досить болісними спогадами. Стаття Т. Ю. Вороніної та І. В. Утехіна («Реконструкція сенсу в аналізі інтерв'ю: тематичні домінанти й прихована полеміка») — приклад аналізу тексту інтерв'ю за оригінальною методикою, названою авторами «методом тематичних домінант», що дає можливість проаналізувати вибудовувану розповідачем послідовність смислових блоків у рамках наративного біографічного інтерв'ю. Стаття Влади Баранової, що проаналізувала 11 інтерв'ю з «другим поколінням» — дітьми блокадників, є спробою на цьому невеликому за обсягом матеріалі уявити, які образи блокади є актуальними для сучасних мешканців міста, якими є механізми трансляції пам'яті про цю подію, яке місце у формуванні образу блокади посідають розповіді родичів і які саме спогади про блокаду закріплюються в сімейному тексті.

Третя частина книги — «Блокада та ідеологія радянського суспільства», присвячена колективній пам'яті про блокаду в радянську і пострадянську епоху, звертається передусім до аналізу офіційного блокадного дискурсу. У ній представлено аналіз газет, документального кіно, пам'яток, присвячених блокаді, а також дискусійних проблем, що стосуються політичної історії епохи сталінізму. На підставі аналізу преси й кіно В. В. Календарова у статті «Формуючи пам'ять: Блокада в ленінградських газетах і документальному кіно в післявоєнні десятиріччя» виділяє декілька основних періодів, упродовж яких змінювалася офіційна концепція пам'яті про блокаду як історичну подію. Аналізуючи ряд меморіальних комплексів, присвячених блокаді, що були створені в різні періоди радянської й пострадянської історії, авторка статті «Конструкція образів блокади в монументальних ансамблях

Ленінграда» О. Е. Русинова простежує зміни в стратегії візуальної комеморації блокади за допомогою архітектурних пам'яток.

Сподіваючись, що досвід роботи над подібним проектом може стати у пригоді нашим колегам, які звертаються до досліджень, пов'язаних з використанням усних історичних джерел, ми помістили в збірнику також і низку допоміжних матеріалів: розроблений під час проектів договір — угода з інформантом про передачу аудіозапису інтерв'ю в архів Центру, путівник для інтерв'ю за проектом, бібліографічні матеріали.

¹ Мешканки Ленінграда, призвані в дні блокади в ряди Місцевої протиповітряної оборони, що займалися, окрім боротьби з наслідками авіанальотів і артобстрілів, також і похованням померлих тощо. Пам'ятник жінкам-бійцям МППО було відкрито у Санкт-Петербурзі 2002 р.

² Ці питання активно обговорювалися, наприклад, на Міжнародній науковій конференції «Життя і смерть у блокадному Ленінграді. Історико-медичний аспект», яка проходила 26–27 квітня 2001 р.

³ Такі, наприклад, як «Міжнародна асоціація мешканців блокадного Ленінграда» і громадська організація «Діти блокади-900», що об'єднує мешканців міста, які провели в блокадному Ленінграді усі 900 днів.

⁴ Наприклад, дискусії навколо створення музею і меморіальної зони на території нинішнього Парку Перемоги та на місці колишнього цегельного заводу, в печях якого спалювали тіла загиблих під час блокади мешканців міста. Відомості про це тривалий час залишалися засекреченими, кількість спалених і похованих тут ленінградців дотепер залишається невідомою.

⁵ Див., наприклад: *Halbwachs M. Collective memory.* — New York, 1950; *Nora P. Les Lieux de mémoire. 1984–1992; Hatton P. History as an Art of Memory.* — Hanover; London, 1993 та ін.

⁶ Докладніше про дану методику див., наприклад: *Schütze F. Biographieforschung und narratives Interview//Neue Praxis.* — 1983. — Bd 3; *Rosental G. Reconstruction of Life Stories. Principles of Selection in Generating Stories for Narrative Biographical Interviews//Narrative Study of Lives.* — Sage, 1993. — Vol. 1 (у російському перекладі див.: *Розенталь Г. Реконструкция рассказов о жизни: Принципы отбора, которыми руководствуются рассказчики в биографических нарративных интервью//Хрестоматия по устной истории.* — СПб, 2003. — С. 322–355).

⁷ Йдеться про: *Блокада глазами очевидцев: Интервью с жителями Ленинграда 40-х гг./Сост., вступ. ст. и коммент. Т. Ю. Ворониной, И. Е. Гусинцевой, В. В. Календаровой//Нестор.* — СПб., 2003. — №6. — С. 37–268. (Прим. ред.)

⁸ *Память о блокаде: Свидетельства очевидцев и историческое сознание общества: Материалы и исследования/Под ред. М. В. Лоскутовой.* — М., 2006. — 392 с. (Прим. ред.)

Ірина Реброва (Харків, Україна)

**ПРОЕКТ «ІМЕНА ЗАМІСТЬ НОМЕРІВ.
КНИГА ПАМ'ЯТІ В'ЯЗНІВ КОНЦЕНТРАЦІЙНОГО ТАБОРУ ДАХАУ»**
(«NAMEN STATT NUMMERN. GEDÄCHTNISBUCH
FÜR DIE HÄFTLINGE DES KONZENTRATIONSLAGER DACHAU»)

Проект «Книга пам'яті в'язнів концтабору Дахау» був ініційований кількома організаціями, зокрема «Dachauer Forum e.V.», Євангелічною церквою Примирення у меморіалі концтабору (Evangelische Versöhnungskirche in der KZ-Gedenkstätte), Католицькою духовною опікою у меморіалі концтабору (Katholische Seelsorge in der KZ-Gedenkstätte), Молодіжним домом «Дахау» (Jugendgästehaus Dachau), Товариством сприяння міжнародним зустрічам молоді та роботі в меморіалі у Дахау (Förderverein für Internationale Jugendbegegnung und Gedenkstättenarbeit in Dachau e.V.). Загалом збирання спогадів колишніх в'язнів тривало вже багато років, починаючи від власне створення музею-меморіалу 1965 р. Зберігати пам'ять про злочини нацистів було одним з головних завдань ще для Міжнародного комітету Дахау, створеного 1945 р., після звільнення табору. Проте Україна змогла долучитися до цього проекту лише з початку 1990-х рр. У 1992 р. в Дахау побувала перша група колишніх в'язнів з колишнього Радянського Союзу. Протягом наступних років під час щорічних пам'ятних зустрічей, які проводяться зазвичай до дня визволення концтабору навесні 1945 р., люди, що вижили у Дахау, давали інтерв'ю та залишали письмові спогади, малюнки й фото у музеї-меморіалі. На жаль, власне в Україні такі спогади часто не були представлені в публічному просторі, хоча несистематичне збирання їх велось, головню силами місцевих організацій¹. Переважно така робота, хоча і проводилася з використанням інтерв'ю, проте не ґрунтувалася на сучасних наукових методах усної історії та не виходила за своїм значенням за регіональні рамки. Проект, про який тут ідеться, був першим загальноукраїнським проектом, орієнтованим на усноїсторичне дослідження із залученням саме колишніх в'язнів Дахау.

У 2005 р. співробітники Меморіалу в Дахау та керівник проекту Сабіне Герхардус відшукали майбутніх партнерів за проектом в Україні та організували першу зустріч з керівниками робочих груп. Загалом в Україні працювали 7 груп: у Львові, Полтаві, Переяславі-Хмельницькому, Сімферополі, Харкові, Києві, Вінниці, проте їхня робота охопила значно ширшу географію. У 2006 р. почалися безпосередньо інтерв'ю, а у березні 2007 р. відбулася презентація проміжних результатів проекту в м. Дахау за участю дослідників та шести колишніх в'язнів з України. Зараз продовжується робота над представленням результатів проекту у вигляді пересувної виставки, яка в перспективі має відвідати й Україну.

Проект «Книга пам'яті» охоплює багато країн Європи та світу, й одним з його завдань є представлення усєї національної, етнічної, релігійної та ідейної різноманітності, що була характерна для тих, хто пройшов Дахау. Отже, тепер ця мозаїка суттєво доповнена завдяки участі представників України.

Науковою метою проекту було не тільки документування історії рабської праці та перебування в концтаборі загалом. У фокусі роботи перебував не стільки сам концтабір, як індивідуальні долі тих, хто його пройшов. Значна увага зверталася на особистісний вимір подій, їхню суб'єктивну сторону, на досвід особи перед потраплянням до концтабору, а також на стратегії подолання отриманої травми уже після закінчення війни. Саме цей акцент на «постісторії» дозволив символічно «повернути імена» колишнім в'язням, що пережили в концтаборі загрозу знищення особистості як такої. Сім'я та професійна кар'єра, а також стосунки з повоєнною владою розглядалися як важливий ключ до розуміння історії життя в цілому та місця табір-ного досвіду в ньому. Відповідно до такої спрямованості проекту було обрано біографічний метод дослідження, що включав звернення до всіх наявних джерел особистого походження, а не лише до методу усної історії. Проте саме на інтерв'ю був зроблений особливий наголос.

Важливою особливістю проекту, окрім його суто наукової мети, була також громадська та популярна спрямованість, яка, звісно, є характерною для діяльності самих організацій, які ініціювали проект. Відповідно до цього, учасники мали не лише провести документування людського досвіду, але і представити його результати у вигляді популярно написаної та оформленої біографічної історії, котра може бути представлена і в рідній країні, і на міжнародній виставці. Крім того, до роботи були залучені не тільки науковці-фахівці з усної історії чи історії нацизму, але й представники громадських організацій, студенти і навіть школярі, причому як з українського, так і з німецького боку. Із цим була пов'язана також орієнтація на тривалий зв'язок з партнерами по інтерв'ю та їхніми родичами й близькими, на «повернення» історії тим людям, що її пережили, та наголос на необхідності реалізовувати можливості представлення результатів роботи для ширшої, ніж суто академічна, аудиторії.

Така специфіка проекту зумовила й те коло проблем, що їх доводилося вирішувати. В окремих випадках доводилося мати справу вже не з безпосередніми носіями досвіду перебування в таборі, а тільки з їхніми родичами, нащадками, які розповідали про своїх померлих батьків, ділилися фото, письмовими спогадами, що їх залишили самі колишні в'язні. В такому випадку ми мали можливість простежити роботу соціальної пам'яті, вплив стереотипів, що походять з домінуючих у суспільстві дискурсів, а також сліди функціонування розповідей носіїв концтабірного досвіду в суспільстві, селективність цих розповідей для потреб публічної презентації. З іншого боку, таке спілкування власне зі спільнотою, до якої належить чи належав колишній в'язень, покладало на дослідників обов'язок толерантного ставлення до усього спектру наявних у пострадянському суспільстві ставлень до явища перебування в концтаборах та до рабської і примусової праці в часи війни. Особисто мені довелося зустрітися не тільки зі щирим зацікавленням у дослідницько-пошуковій роботі з боку сторонніх осіб, не

лише зі схваленням самого звернення до живого досвіду свідків подій війни, але і з протилежними явищами. Довелося також почути і вислови радикальної зневаги щодо тих, хто «відсиджувався в концтаборах з німцями (sic!) в той час, як мій батько (дід, сват) проливали кров на фронті». На мою думку, такі ієрархії різних груп, котрі мали відмінний досвід в часи Другої світової, що їх і досі вибудовують у пострадянському суспільстві, так само як і ксенофобія щодо всіх осіб, які «мали щось до діла з німцями», поза сумнівом, походять з офіційного радянського дискурсу, що може стати предметом окремого дослідження.

Крім того, говорячи про різні спільноти, з якими доводилося спілкуватися, слід згадати, що, зокрема, у випадку харківської робочої групи ми вели пошук респондентів не через особисті контакти, а за допомогою організації колишніх в'язнів нацистських концтаборів, яка має назву «Обласна організація борців антифашистського Опору»². Такий контекст спілкування (тобто знайомство завдяки лідерам організації) накладав деякі особливості. Зокрема, цікавим для нас виявилось побутування всередині організації специфічних тез, які свідчать про наявність колективної (тобто «групової») пам'яті, існування окремих слідів змагань на полі пам'яті між лідерами організації та тими, хто менше чи зовсім мало залучений в її справи. Домінуюча візія табірною минулого в цій колективній пам'яті має своїм осердям саме рух Опору. Відповідно, особисті історії мають якось обходитися з такою візією, що можна побачити в кількох інтерв'ю. Крім того, по-різному під час інтерв'ювання себе позиціонують люди, які пройшли різні за суворістю режими табори, які потрапили туди за різних обставин (наприклад, безпосередньо за політичний Опір чи після перебування в Райху на положенні остарбайтера), а також ті, що перебували в таборах протягом різних за тривалістю проміжків часу. З огляду на це, у співтоваристві колишніх в'язнів виникають певні уявлення про більше чи менше право на утвердження і поширення своєї версії подій. Слід відзначити, що Дахау переважно вважається табором з дещо м'якшим режимом, так званим «зразковим» табором з ідеальною дисципліною і вимогами охайності, що відрізнявся своїм призначенням — для вишколу есесівських кадрів та показових «екскурсій» для вищого керівництва. Справді, Дахау не можна зарахувати до категорії «таборів знищення». Проте особисті історії життя наших партнерів по інтерв'ю часто заперечують цю тезу: потрапивши до табору наприкінці війни, ці люди застали його в стані хаосу, перенаселеності, з брудом і поганим харчуванням. Можливо, проблемність розповіді про перебування в Дахау полягає саме в тому, що ця розповідь «мусить» коливатися між образами жертв (умовно кажучи, Аушвіцем) та іншим полюсом, якого вона теж не може сягнути, — закоріненим в радянських часах образом потужного комуністичного підпілля, що повністю керує табором (як-от Бухенвальдом). У роботі ми намагалися врахувати всі наявні візії — як ті, що були виразно «особистісними», так і ті, що спиралися на колективну пам'ять.

Наступним етапом після інтерв'ювання та залучення інших матеріалів (зокрема — фото) став процес творення тексту біографії. Рефлексії над цим процесом також є дуже цікавими, адже він являв собою своєрідний добір певних епізодів, елементів

інтерв'ю, які потім синтезувалися у зв'язний наратив, який насамперед мав бути прийнятним як для суспільства — майбутньої (поки що уявної) аудиторії, так і для самого носія досвіду — оповідача й для «автора» цієї біографії, що мав одночасно враховувати різноманітні погляди і проявляти свій власний. Цей процес, певна річ, спричинявся до певних суто практичних проблем, наприклад, можливості вписування того чи іншого фрагмента в історію в цілому, питання етичності такого включення чи виключення, і навіть до проблеми поєднання достовірності, відповідності розказаній історії зі спробами зробити історію близькою та цікавою сучасній аудиторії, такою, що «промовляє» до суспільства із його сьогоденнішими проблемами. Поза сумнівом, рефлексія над цим процесом може сказати дещо і про суспільство в цілому. Крім того, ця робота вимагала підтримування подальших контактів з партнером по інтерв'ю, узгодження з ним написаного тексту, що є дуже важливим з міркувань етики.

Один з важливих етапів роботи полягав у обговоренні біографій та інтерв'ю з керівниками проекту з німецького боку. Це виявилось надзвичайно корисним, адже зовсім неочікувано виникли деякі розбіжності між розумінням сказаного під час інтерв'ю з боку «українського» та «німецького». Власне, на мою думку, справа полягала саме в приналежності інтерв'юєрів та респондентів до спільного культурного простору, що зумовило позірну «зрозумілість» сказаного та викликало роботу певних мисленнєвих кліше у інтерв'юєра-автора біографії. Для мене особисто стала несподіванкою можливість інакше викласти в біографії те, що було сказано в інтерв'ю, і це наочно продемонструвало схильність слухача оповіді «добувувати» відсутні чи незрозумілі (випущені) фрагменти на основі свого *власного* досвіду. Звісно, на теоретичному рівні кожен дослідник, а особливо в галузі усної історії, визнає можливість існування відмінних від власної інтерпретації, проте досить рідко сам факт відмінностей між інтерпретаціями дослідника та оповідача або стороннього глядача стає предметом дослідження³.

Після цього автори біографій здійснили ще один крок до публічної презентації результатів проекту, тобто спробували представити біографії візуально. Таке втілення біографії колишніх в'язнів у вигляді більш чи менш майстерно виконаного, але цілком мистецького об'єкта вкотре поставило проблему адекватності чи можливостей мистецтва у вираженні такого досвіду, як перебування у концтаборі (тобто, в ширшому значенні, і «мистецтва після Аушвіцу»). Слід відзначити, проте, що деяким учасникам проекту вдалося застосувати досить цікаві художні методи, які не наслідували існуючі кліше.

У березні 2007 р. представники усіх робочих груп з України та шестеро колишніх в'язнів концтабору відвідали Дахау, де провели незабутній тиждень, спілкуючись між собою та з учасниками проекту з німецької сторони, на численних семінарах, обговореннях, під час інших заходів, наприклад, екскурсій та зустрічей з представниками бургомістрату тощо. Головним заходом стала презентація створених біографій для мешканців Дахау та передача їх до архіву Книги пам'яті. Всі разом ми пройшли «шляхом пам'яті», що його створили організатори проекту (він включав

місця в самому містечку, пов'язані з подіями часів нацизму, та на території колишнього концтабору). Найголовнішим під час цих заходів, поза сумнівом, було уважне та чуйне ставлення до колишніх в'язнів табору як з боку організаторів зустрічі, так і з боку місцевого населення (одна з найважливіших речей, яку відзначають усі без винятку колишні в'язні та примусові працівники після відвідин Німеччини: зацікавлене та толерантне ставлення з боку її громадян).

Насамкінець слід зазначити, що докладну інформацію про проект можна також отримати на спеціальному сайті www.gedaechtnisbuch.de, з деяких інформаційних видань⁴, а також на сайті Східного інституту українознавства імені Ковальських: www.keui.univer.kharkov.ua.

¹ Див., напр., збірники-результати такого роду роботи: *Мы победили смерть. Воспоминания харьковчан-бывших узников фашистских концлагерей*/Ред. Альперин Э. Г. и др. — Львов, 2005. — 192 с.; *По ту сторону войны*/Михайлов Н., Кузьменко Н. и др. — Запорожье, 2005. — 374 с.

² Принагідно дякуємо усім нашим партнерам по інтерв'ю, а особливо секретареві товариства Павлу Степановичу Полукарду, який також пережив Дахау. Він надав нам контакти інших членів організації — колишніх в'язнів цього концтабору.

³ Див., напр., цікавий приклад такого дослідження: *Borland, Catherine. "That's not what I said": Interpreteve conflict in oral narrative reserach//The Oral History Reader/Ed. by R. Perks and A. Thomson. — London; New York, 2002. — Pp. 320 — 332.*

⁴ В цьому виданні коротко висвітлено як історію концтабору, так і роботу над проектом «Книга пам'яті»: *Namen statt Nummern. Gedächtnisbuch für die Häftlinge des Konzentrationslager Dachau. Internationale Wanderausstellung. Dachau, März 2008. — 84 S.*

Тетяна Величко, Тетяна Пастушенко (Київ, Україна)

Польові школи з усної історії
«Голокост очима неєврейського населення України»

У 2006 та 2007 рр. Український центр вивчення історії Голокосту провів дві польові школи з усної історії на тему «Голокост очима неєврейського населення України». Автором ідеї та керівником даного усноїсторичного проекту була Тетяна Величко, аспірантка Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Рильського (м. Київ). Фінансову підтримку польовим школам надав Hanadiv Charitable Foundation. Учасниками школи стали школярі, студенти та випускники українських вишів, які обиралися на конкурсній основі згідно з поданими заявками.

Особливість проекту полягала у поєднанні дослідницьких та педагогічних завдань. Під час роботи школи її учасники мали:

- ознайомитися з поняттями, термінами та особливістю історії Голокосту в окремих місцевостях України;
- сформувати уявлення про сучасний метод історичної науки — усну історію, її методичні підходи, особливості усноїсторичних джерел, співвідношення історіографії та історичної пам'яті суспільства;
- отримати навички польової дослідницької роботи: підготовки до інтерв'ю, пошуку інформантів, проведення біографічного інтерв'ю, архівації польових матеріалів, транскрибування аудіозапису.

Основна дослідницька мета проекту полягала у вивченні картини пам'яті про війну представників старшого покоління, які її пережили, а також у з'ясуванні місця й значення подій Голокосту для інформантів. Безпосереднім результатом роботи польових шкіл став архів аудіозаписів, документів, фото з історії Голокосту.

Робота польових шкіл складалася з двох основних блоків: теоретичного (лекції й заняття) та практичного — «роботи в полі», тобто записів інтерв'ю з очевидцями. Учасники шкіл прослухали курс лекцій щодо загальної проблематики історії Голокосту та його особливостей в Україні таких фахівців у цій галузі, як Анатолій Подольський, директор Українського центру вивчення історії Голокосту (м. Київ); Михайло Тяглий, співробітник Центру (м. Київ); Марк Гольдберг, директор музейної програми БГЄЦ¹ «Хесед Атиква» (м. Феодосія); Тетяна Чайка, викладач Києво-Могилянської академії (м. Київ); Віталій Нахманович, відповідальний секретар Громадського комітету «Бабин Яр» (м. Київ).

Окремий цикл занять з усної історії проводила Тетяна Величко, а під час другої польової школи також і Тетяна Пастушенко (співробітник Інституту історії України, Київ). На лекціях порушувалися питання історії становлення й розвитку методу усної історії, особливостей, притаманних усноїсторичним джерелам, типів та методів

проведення інтерв'ю, підходів до аналізу та інтерпретації усних історій. Практичні заняття склалися з тренінгу, проектно-аналітичного семінару та круглого столу. На тренінгу «Ситуація інтерв'ю» слухачі опановували навички ставити відкриті та закриті запитання, вміти «активно» слухати респондента, застосовувати способи підтримки наративної розповіді. Під час проектно-аналітичних семінарів було розроблено ключові теми майбутніх інтерв'ю, сформульовано запитання тематичних блоків. Круглий стіл, присвячений методологічним та психологічним проблемам проведення інтерв'ю, підсумував теоретичну частину школи й проводився у формі обговорення питань, які хвилювали слухачів.

Спогади очевидців пропонувалося записувати за відомою схемою наративного напівструктурованого біографічного інтерв'ю, яка передбачає чотири фази: попередня розмова, вільна наративна оповідь респондента, наративні відкриті запитання, питання на знання і розуміння. Головним принципом побудови бесіди з респондентом було неафішування головної теми дослідження — Голокосту. Інформантові пропонувалося розповісти свою біографію та розказати про події війни й нацистської окупації, які йому запам'яталися. Зібрані таким чином інтерв'ю дають цінний матеріал для визначення місця подій Голокосту в індивідуальній та колективній пам'яті жителів України. Такий курс теоретичної і практичної підготовки дозволив учасникам розпочати проведення власних інтерв'ю.

У польових умовах студенти працювали в групах по дві-три особи. Щовечора учасники збиралися на польовий семінар, на якому групи звітували про свою роботу. Учасники представляли свої інтерв'ю, проводили аналіз здійсненого за день: характеризували найбільш вдалі й проблемні моменти, свої помилки, ступінь відкритості інформантів. Під час семінару вівся польовий щоденник, оброблявся й каталогізувався польовий матеріал.

На завершення польового періоду учасникам школи необхідно було підготувати презентацію власного зібраного матеріалу. Це могла бути розповідь про найяскравішого інформанта чи про труднощі й успіхи свої польової роботи, відображення якоїсь однієї довільної проблеми у зібраних інтерв'ю.

Перша польова школа «Голокост очима неєврейського населення (росіян, українців, кримських татар) на прикладі Кримського півострова» відбулася з 4 до 12 серпня 2006 р. в населених пунктах Красногвардійського та Роздольненського районів АР Крим.

Ці райони було обрано для реалізації проекту з таких міркувань. По-перше, напередодні війни тут компактно проживала значна кількість єврейського населення, існували єврейські колгоспи. За даними перепису населення 1939 р. в Криму жило близько 65 тис. євреїв. Значна частка єврейського населення в сільській місцевості була зумовлена організацією у 1920-х рр. єврейських сільськогосподарських поселень за договором «Агро-Джойнта» з урядом СРСР. Це призвело до виділення єврейських національних районів з системою освіти та справникарства мовою ідиш: 1930 р. Фрайдорфського, а 1935 — Лариндорфського. У роки Другої світової війни майже все єврейське населення цих національних районів було винищене.

По-друге, Крим становить великий інтерес для дослідника як поліетнічний регіон. З одного боку, окрім єврейських переселенців ХХ ст. та їхніх нащадків, на півострові мешкають кримчаки і російські «иудействующие». Кримчаки — субетнічна єврейська група, що сформувалась на території півострова до ХVІ ст., говорила на діалекті кримськотатарської мови і сповідувала іудаїзм. У роки нацистської окупації було винищено близько 80 % кримчаків. З іншого боку, в самих єврейських колгоспах і навколо них жили представники інших етнічних груп — росіяни, українці, кримські татари. Особливий інтерес становить їхня пам'ять та сприйняття подій Голокосту, що являють собою досить цікавий матеріал.

Після двох днів теоретичних занять дві польові групи виїхали в сільську місцевість Кримського півострова й провели дослідницьку роботу в смт Красногвардійськ та Роздольне, селах Петрівка, Клепінине, Восход і Знам'янка Красногвардійського району. За чотири дні роботи учасники записали 60 інтерв'ю, зробили 30 фотознімків. В інтерв'ю зафіксовано цінні спогади жителів сільської місцевості Кримського півострова про довоєнне життя в Криму, про початок війни і події нацистської окупації, про загибель єврейського населення, повоєнне життя й сучасні проблеми мешканців півострова.

Друга польова школа «Голокост на теренах Хмельницької області: свідки та ті, хто його пережили. Практика усної історії» відбулася 16–23 серпня 2007 р. Цикл теоретичних занять проводився у Кам'янці-Подільському, що дало можливість учасникам школи здійснити ще й пізнавальні краєзнавчі екскурсії в самому місті та в Хотині.

Для проведення польових досліджень група учасників польової школи виїхала у місто Старокостянтинів Хмельницької області, де під час нацистської окупації існувало гето і нацистами за допомогою місцевої поліції були знищені всі єврейські мешканці та ромське населення містечка й навколишніх населених пунктів (понад 7000 осіб).

Допомогу в пошуковій респондентів учасникам польової школи надали Старокостянтинівська районна рада ветеранів і Старокостянтинівська філія Благодійного єврейського центру «Хесед». Проте більшість інтерв'ю було записано з мешканцями містечок, з якими учасники школи познайомилися просто на вулиці.

За чотири дні роботи учасники польової школи записали 29 інтерв'ю тривалістю 28 годин, скопіювали 25 фотокарток 20–30-х і 50–60-х рр. ХХ ст., зробили понад 50 фотопортретів респондентів.

Отримані під час польових шкіл матеріали дозволяють проводити дослідження у таких напрямках:

- встановити специфіку усних розповідей про війну, і насамперед про Голокост, зіставити їх із офіційною історією, яка побутувала в СРСР;
- простежити, як різноманітні аспекти Голокосту знайшли відображення у народній пам'яті українського населення: образ окупантів, образ єврейського населення (стереотипи), оцінка Голокосту;
- виявити різні моделі поведінки під час знищення єврейського населення, спроби пояснення антиєврейської політики нацистів;

- з'ясувати поведінку єврейського населення та її причини;
- проаналізувати проблему колабораціонізму (хто, як і чому ставав поліцейським або старостою, чи завжди це були добровольці, або які обставини змушували приймати таке рішення, як вони ставилися до місцевого населення, чи брали участь у знищенні єврейського населення);
- простежити проблему єврейського майна після акцій знищення;
- простежити вплив антисемітської пропаганди і Голокосту на стосунки між євреями і місцевим населенням після війни.

Новаторський характер польових шкіл полягав передусім у постановці проблеми — дослідження Голокосту через усні історії неєврейського населення. Це перспективний і малодосліджений напрямок в українській історичній науці. Зазвичай події Голокосту розглядаються з позиції жертв або безпосередніх виконавців. Реакція й участь «третьої сторони» — місцевого неєврейського населення — вивчена недостатньо. Поєднання лекційних занять з практичними семінарами та, головню, з роботою в полі дозволили учасникам набути цінного досвіду самостійної дослідницької діяльності.

Попередні результати першої польової школи було представлено в доповіді Т. Величко на міждисциплінарній науковій конференції «Усна історія в сучасних соціально-гуманітарних студіях: теорія і практика досліджень», яка відбулася в Харкові 27–28 жовтня 2006 р.

Аудіозаписи й розшифровки інтерв'ю, польові щоденники та фотоматеріали першої польової школи в Криму зберігаються в архіві Українського центру вивчення історії Голокосту. З ними можуть ознайомитися всі бажаючі. Триває транскрибування інтерв'ю, записаних у Старокостянтиніві Хмельницької області. Планується також видання збірника польових матеріалів. Отримані під час проекту результати вказують на необхідність проведення більш масштабних досліджень цієї проблематики, реалізації подібних польових шкіл в різних регіонах України.

¹ Благодійний громадський єврейський центр. (Прим. ред.)

Наталія Ханенко-Фрізен (*Саскатун, Канада*)

**УСНА ІСТОРІЯ ДЕКОЛЕКТИВІЗАЦІЇ В УКРАЇНІ 1990-х РР.:
СЕЛЯНСЬКИЙ ДОСВІД**

У листопаді 2007 р. в Україні стартував новий масштабний проект з усної історії під робочою назвою «Усна історія деколективізації в Україні 1990-х рр.: селянський досвід», затверджений дослідницькою радою Коледжу св. Томаса Мора, одного з закладів Саскачеванського університету (Канада). Запропонований проект проводиться в Україні Центром досліджень української спадщини Саскачеванського університету (ЦДУС), який розпочав свою роботу у Саскачеванському університеті 1999 р. за підтримки Коледжу св. Томаса Мора.

Контекст

Протягом 1990-х рр. ХХ ст. система колгоспів та радгоспів, яка слугувала сільськогосподарською основою централізованої радянської економіки, пережила останній та драматичний період в історії свого існування на терені України — свій повний розпад. За останні сімнадцять років новою українською державою проводилися певні спроби реорганізації сільського господарства країни, але, з огляду на невіршеність питань земельної власності та перерозподілу колективних земель у приватну власність, ці спроби не привели до оформлення нових ефективних виробничих відносин в аграрному секторі країни. Західні економісти-неоліберали та політологи заохочували пострадянські держави до повної деколективізації, розуміючи її як необхідний крок до повної лібералізації сільського господарства України.

З іншого боку, для багатьох колишніх колгоспників розпад колективних радянських форм господарювання означав руйнування усталених норм і практик їхнього життя, за яким шло невідоме майбутнє. Через безсистемність реорганізаторських починів українського уряду щодо сільського господарства країни та досі не доведено до кінця земельну реформу усталений колись світ колишніх українських колгоспників було знову перекраяно, цього разу перехідним періодом. Провідний учений-економіст країни Ірина Прибиткова так характеризує сучасний стан українського селянства, який сформувався внаслідок нових історичних обставин: «За даними моніторингу соціальних змін в Україні, що їх було отримано на початку 2004 р., третина сільських мешканців (34,4 %) належить до непрацюючих пенсіонерів. Відзначимо, що у великих і малих містах країни їх частка помітно менша (відповідно 20,3 % та 28,0 %), а в столиці вони зустрічаються в 2,2 рази рідше (15,6 %). Українське село катастрофічно старішає. Щодесятий селянин (10,2 %) ідентифікує себе як

кваліфікованого робітника. Мешканці Києва і великих міст мають такий статус вдвічі, а в невеликих міських поселеннях — в 1,6 рази частіше. Робітниками сільськогосподарських підприємств є усього 7,3 % селян. Дуже рідко зустрічаються в українському селі службовці з числа обслуговуючого персоналу (3,1 %) і ще рідше — спеціалісти у галузі науки, культури, охорони здоров'я, освіти, дошкільного виховання з вищою або середньою спеціальною освітою (2,7 %). Де-не-де зустрінеш різнороба або допоміжного робітника (4,6 %). Дрібним бізнесом або індивідуальним підприємництвом перебиваються 3,6 % українських селян. Решта селян на момент опитування або не мали ніякого заняття (8,5 %), або тимчасово підробляли в різних місцях залежно від обставин (7,3 %), або мали статус домогосподарки (7,0 %). Частка селянської молоді, що здобуває середню, спеціальну або вищу освіту, виявилася на селі зовсім невисокою (усього 2,4 %). У фермерському русі бере участь лише 1,0 % українських селян»¹.

Іншим важливим наслідком розпаду колективного господарства на селі та не-системної його реорганізації стала повна нівеляція хоча й ідеологічно забарвленого, проте наявного соціального статусу селянина/ки, на якого/у раніше покладалася радянська економіка і який/а тепер опинив(ла)ся за бортом пострадянського ринку праці. Покоління селян, які присвятили колгоспній системі все своє життя, втратили своє соціальне «я» і, натомість, перетворилися на великий пласт українського суспільства, в якого відсутній свій голос і місце в новій державі. Покоління їхніх дітей чи вибудовують, чи приміряють нові параметри свого життя в умовах передічного періоду.

Подібного кардинального перекраєння свого життєвого світу ззовні українське селянство зазнавало і раніше. У 1999 р. побачив світ історичний збірник «Трансформація громадянського суспільства: Усна історія української селянської культури 1920–30 років» за редакцією Вільяма Нолла, яка вийшла у київському видавництві «Родовід». Протягом 1992–1995 рр. американський дослідник у галузі культурної антропології В. Нолл, що вже роками проживав на той час в Україні, разом із десятима українськими співдослідниками провів фундаментальне дослідження соціальних змін у громадянському суспільстві українського селянства, які сталися внаслідок колективізації урядом СРСР сільського господарства та сільських громад України у 1930-х рр. Політика жорсткої колективізації, дійшов до висновку Нолл, не лише зруйнувала життя родин та окремих селян і знищила їхні засоби до існування, але й призвела до остаточної руйнації самих основ та діючих структур громадянського суспільства на селі, яке існувало в Україні напередодні приходу до влади комуністів і було організоване навколо інституту сільських громад.

Підсумовані у збірнику результати дослідження висвітлюють ці процеси з аналітичної перспективи, а поданий в ньому унікальний польовий матеріал — розгорнуті й детальні інтерв'ю з селянами (усього — 450) — дає можливість читачеві зануритися у побут та життя українського села як до колективізації, так і після, та відчути її наслідки «зсередини», з точки зору самих її учасників.

Подача матеріалу та його збирання базувалися на тематичному методі дослідження усної історії, який наголошує на приватному погляді на історію та зосереджується на аналізові інвертних її інтерпретацій, яких дотримуються самі агенти/учасники історичних змін. В Україні на кінець 1990-х рр. такий методичний підхід до вивчення історії, де наголос робиться не на досконалому вивченні писемних джерел — архівних матеріалів та іншої документації, — а на усних свідченнях очевидців-учасників історії, був доволі революційним. Новаторство цієї роботи полягає не лише в тому, що свого часу дослідники обрали нові методи досліджень, які не завжди і не скрізь легко сприймаються традиційними істориками, але й у наданні права голосу так званій «маленькій людині» та пріоритету особистому погляду учасника історії на радянське минуле.

Запропонований проект з усної історії розпаду колективного сільського господарства «Усна історія деколективізації в Україні 1990-х років: селянський досвід» є певним тематичним продовженням досліджень трансформацій громадянського суспільства українського села.

Мета дослідження

Головним завданням цього проекту є дослідження історичного досвіду переживання нових соціальних змін у селянському суспільстві в Україні, які відбувалися в 1990-х рр. ХХ ст. внаслідок так званої деколективізації, або розпаду колективного господарювання в Україні.

З одного боку, проект має на меті зібрати усні свідчення про пострадянський період на селі та особистий селянський досвід деколективізації. З боку іншого — його головним завданням є аналіз інвертного бачення трансформацій селянського середовища їх безпосередніми учасниками. Які нові соціальні практики, інститути та суспільні цінності постають на місці старих і як ці зміни відбиваються на соціальному портреті селянства загалом? Як у контексті перехідного періоду змінюється почуття відповідальності за свою долю і які кроки здійснюються для самореалізації в селянському світі?

Іншим важливим завданням проекту є аналіз наративних механізмів саморепрезентації сучасного українського селянина. Такий аналіз необхідно провести для успішнішого (більш систематизованого та незалежного) окреслення віднайдених у свідченнях категорій подальшого аналізу зібраного матеріалу. Які гендерні та поколінневі відмінності існують у репрезентаціях власного життя селян? Як «спрацьовують» механізми приватної та колективної пам'яті у спогадах селян про своє життя у колгоспі та після? Як відбиваються на автобіографіях селян їхній колишній та теперішній соціальний статуси, їхня гендерна та поколіннева приналежність, регіональна та етнічна ідентичності? До яких наративних засобів удаються оповідачі для самопредставлення дослідникові? Якими ідеологічними метадискурсами послуговуються вони у своїх судженнях?

Метод

Вибір відповідного методу для дослідження — це важливий крок до успіху проекту. Науково-дисциплінарний підхід, запропонований проектом, — культурно-антропологічний, звідси необхідність у наголошенні на зануренні у життя оповідача та його оточення й на діалозі як формі спілкування з інформантами (замість традиційного опитування виключно за питальником). Методологічною основою дослідження, на відміну від тематичного інтерв'ювання, застосованого дослідницькою командою Нолла, є метод розгорнутого автобіографічного інтерв'ю, або інтерв'ю-життєпис (*life history interview*), на підставі синтезу принципів інтерв'ювання, запропонованих різними науковими школами усної історії. З огляду на це, розробка методу інтерв'ювання Катрін Рісман в галузі наративного аналізу усного автобіографічного тексту виступає аналітичною основою проектною методологією збирання та обробки даних². У проектну методологію також інтегровано принципи інтерв'ювання, розроблені Валері Йов³ та Гелінадою Грінченко⁴.

Розгорнуте автобіографічне інтерв'ю дозволить дослідникам зібрати автобіографічну інформацію за певним послідовно застосованим принципом, що в майбутньому уможливить порівняльний аналіз інтерв'ю та виокремлення категорій їх аналізу. «Розгорнуте» тут означає багатовекторність інтерв'ювання. Першим вектором (вектор не завжди дорівнює етапові інтерв'ю) виступає власне біографічна оповідь учасника проекту, під час якої дослідник-інтерв'юєр може лише ненав'язливо заохочувати оповідача до подальшої розповіді, відзначаючи для себе ключові моменти життєпису, до яких необхідно буде повернутись. Другий вектор — власне повернення до окремих тем, що були озвучені оповідачем для подальшого більш розгорнутого обговорення та уточнень. Третім вектором інтерв'ю є заохочення оповідача не лише до переказу подій минулого, але й до осмисленого озвучення та аналізу свого життя в ширшому контексті історичних змін. Четвертий вектор інтерв'ю — обговорення вибраних тем із питальника дослідника, які відповідають життєвій ситуації оповідача. Зібраний таким чином біографічний матеріал піддається подальшій класифікації та уможливує порівняльний аналіз усного матеріалу згідно з головними тезами проекту.

Фокусом інтерв'ювання та майбутнього аналізу особистих наративів мають виступити такі теми: (1) життя та побут за колгоспів та після очима селян, (2) взаємини/стосунки в родині за колгоспів та після, (3) соціальні взаємини у громаді за колгоспів та після (включно з конфесійними, етнічними, професійними), (4) гендерна ситуація на селі за колгоспів та після й (5) майнові та власницькі відносини під час та після колгоспів.

У 2008 р. планується провести першу фазу дослідження, а саме — розгорнуте опитування респондентів-оповідачів у десяти регіонах та областях України (АР Крим, Дніпропетровська, Київська, Львівська, Одеська, Миколаївська, Полтавська, Рівненська, Тернопільська та Харківська області). Друга фаза проекту (2009 р.) передбачає наукову обробку зібраних даних, підготовку до публікації матеріалів проекту та продовження інтерв'ювання.

Дослідники

Робота над проектом координується Центром дослідження української спадщини при Коледжі св. Томаса Мора Саскачеванського університету (м. Саскатун, Канада). Координатор від ЦДУС — Наталія Ханенко-Фрізен, відділ культурної антропології Саскачеванського університету, голова програми усної історії при Центрі досліджень української спадщини, співкоординатор по Україні — Тетяна Пастушенко, відділ історії України періоду Другої світової війни, Інститут історії України, НАН України.

Дослідно-наукова робота проводитиметься у двох площинах. Консультативна робота передбачає співпрацю з науковими закладами України, де проходить навчально-наукова робота з усної історії, — кафедрою історії України Полтавського державного педагогічного університету імені В. Г. Короленка (Юрій Волошин), кафедрою українознавства Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна (Гелінада Грінченко), Центром усної історії при Переяслав-Хмельницькому педагогічному університеті (Тарас Нагайко), кафедрою історії Національного університету «Кієво-Могилянська академія» (Наталія Шліхта), кафедрою історії та теорії соціології Львівського національного університету ім. І. Франка (Тетяна Ляпан), кафедрою археології та етнології Одеського національного університету ім. І. І. Мечникова (Олександр Пригарін).

До збирання польових матеріалів та проведення інтерв'ю залучено також студентів і аспірантів. До участі в роботі запрошено десять інтерв'юєрів з навичками інтерв'ювання в галузі усної історії та досвідом польової роботи у відповідних регіонах України.

Пропоноване дослідження базується на інтерв'ю з колишніми членами колгоспів, на сьогодні вже людьми пенсійного та передпенсійного віку, зі «стажем» колгоспного життя 25 і більше років та особистим досвідом проживання в селі після 1991 р. не менше 10 років. Оповідачі розглядаються як співучасники проекту та повноправні власники інформації, якою вони будуть ділитися під час інтерв'ю. Відповідно, вони матимуть право доступу до матеріалів проекту, зібраних у ньому, і після завершення польової фази проекту. Всі оповідачі будуть поінформовані про мету і завдання проекту, матимуть можливість відмовитися від участі у проекті в будь-який момент без необхідності пояснювати свою відмову. За бажання учасник проекту може брати участь анонімно. Це бажання буде враховано при подальшій обробці матеріалу.

26 грудня 2007 р. учасники проекту зібралися на перший організаційно-методичний семінар у Києві на запрошення відділу історії України періоду Другої світової війни Інституту історії України НАН України (Олександр Лисенко, завідувач відділу). На семінарі було обговорено різні аспекти роботи проекту та узгоджено методичні засади першої фази його роботи.

Внесок проекту в подальший розвиток української усної історії

Організатори сподіваються, що запропонований проект матиме певний ефект мобілізації наукових ресурсів України та Канади, задіяних в галузі усної історії.

Це не перший крок Центру досліджень української спадщини Саскачеванського університету в цьому напрямку. В травні 2006 р., за ініціативи та фінансової підтримки ЦДУСу й за активної участі львівських колег усних істориків з Інституту історії Церкви УКУ (Олег Турій, Світлана Гуркіна) та Дослідного центру «Жінка і суспільство» (Оксана Кись, координатор семінару в Україні) було проведено перший всеукраїнський семінар-симпозіум з усної історії, на якому зібралися науковці з усієї України для обговорення своєї наукової роботи.

Запропонований проект з усної історії — це продовження ініціатив ЦДУСу в галузі усної історії. Окрім суто наукових цілей, проект має на меті згуртувати довкола себе науковців та студентів з різних регіонів України для спільної роботи та продовження наукового діалогу. Молодим учасникам проекту надається можливість взяти участь у міжнародному проекті з усної історії, отримати досвід роботи в рамках міжрегіональних проектів, пройти методичну і практичну підготовку з методики розгорнутого автобіографічного інтерв'ю та налагодити контакти з іншими дослідниками з України й Канади. Участь у проекті створить для них добрі можливості для подальшого спілкування та співпраці.

Науково-методичні семінари, передбачені в рамках проекту, також безпосередньо сприятимуть поширенню інформації про проект зокрема та про дисципліну усної історії взагалі. У проекті планується проведення заключного семінару як складової частини щорічної конференції Української асоціації усної історії.

Контактна інформація

З питаннями звертатися до:

Наталія Ханенко-Фрізен

Координатор проекту

Професор культурної антропології

Коледж св. Томаса Мора

Саскачеванський університет, Канада

Dr. Natalia Khanenko-Friesen

St. Thomas More College (University of Saskatchewan)

1437 College Drive

Saskatoon, SK, CANADA S7N 0W6

khanenko-friesen@stmcollege.ca

Тетяна Пастушенко

Співкоординатор проекту по Україні

Відділ історії України періоду Другої світової війни

Інститут історії України НАН України

Київ 001, Грушевського 4

tetiana_p@ukr.net

¹ Прибиткова І. *Метаморфози колгоспного селянства*// alumni.iatp.org.ua/publications/files/2005060614271281.doc.

² Riessman C. *Narrative Analysis*// *Qualitative Research Methods*. — 1993. — Vol. 30.

³ Yotv V. *Recording Oral History: A Practical Guide for Social Scientists*. — Thousand Oaks, Calif., 1994.

⁴ Грінченко Гелінада. *Усна історія: Методичні рекомендації з організації дослідження: Для студентів і аспірантів*. — Харків, 2007.

Світлана Гуркіна (Львів, Україна)

XIV КОНФЕРЕНЦІЯ МІЖНАРОДНОЇ АСОЦІАЦІЇ УСНОЇ ІСТОРІЇ У СІДНЕЇ, 12—16 ЛИПНЯ 2006 Р.

Міжнародна асоціація усної історії (International Oral History Association — IOHA) збирається на свої великі та репрезентативні конференції кожні два роки в різних частинах світу. Тематика XIV конференції Міжнародної асоціації усної історії, яка відбулася 12—16 липня у Сіднеї, звучала інтригуюче — «Танцюючи з пам'яттю: усна історія та її аудиторія» («Dancing with memory: Oral History and its audience»). Співорганізаторами конференції виступили Асоціація усних істориків Австралії (Oral History Association of Australia), Державна бібліотека Нового Південного Вельсу (State Library of New South Wales), Сіднейський технологічний університет (University of Technology Sydney) та Університет Нової Англії (University of New England). Метою зібрання була спроба представлення зміни акцентів з осіб, які розповідають свої історії, і процесу інтерв'ювання, що були об'єктом багаторічного зосередження досліджень та інтерпретацій у ділянці усної історії, на тих, хто слухає. Тобто у добу дедалі більшого поширення цифрового наративу, який підсилюється візуальними елементами, організатори запропонували учасникам поміркувати і спробувати дати відповіді на запитання про те, хто ж є слухачами усних історій, у який спосіб ці історії слухають, який ефект вони справляють на своїх слухачів і які реакції викликають. Учасників конференції заохочували дослідити своєрідний «танець із пам'яттю», що виникає між оповідачем і слухачем, між актором-виконавцем чи результатом (кінцевим продуктом) проєктів усної історії (книги, радіопередачі, вистави, експозиції тощо) та їхньою аудиторією. Серед учасників були представники дуже різних середовищ (науковці, музейники, працівники радіо і телебачення, судів, театральні, вчителі, непрофесійні кінооператори, учасники *community projects* тощо). Організатори також заохочували аналізувати, яким чином, через уже зrealізовані й поточні проєкти, «танець із пам'яттю» включає в себе водночас приємність та біль у тристоронньому вимірі — для оповідача, інтерв'юєра й аудиторії — і як усвідомлення специфічної аудиторії визначає фокус і концептуальні межі індивідуальних проєктів¹.

Було визначено 13 підтем, запропонованих для фокусування доповідей конференції:

- 1) **архівуючи пам'ять** (методологічні питання з фокусом на інтерв'ю як свідченні минулого для майбутніх дослідників, повторне використання інтерв'ю, електронні медіа та доступ до них, публікація усних інтерв'ю у текстах, колекції та їх користувачі);

- 2) **вогонь і вода** (питання навколишнього середовища, природні ресурси, катастрофи, символізм та історії, пам'ять про землю);
- 3) **зіцлююча пам'ять** (усна історія в реабілітаційній роботі, неповносправність в історії медицини і медичної опіки, цілителі та терапія);
- 4) **острівні історії** (острівні нації, їхні історії та зв'язки, подолання моря і кордонів);
- 5) **пам'ять і спільнота** (де усна історія є головною для відтворення спільноти у певній місцевості чи може бути використана для документування спільноти, що зникла або була втрачена; спільнота і місцевість, представлення спільнот, діаспора);
- 6) **пам'ять і травма** (у випадках, що стосуються людських прав, справедливості чи реституції, де усна історія була застосована як свідчення тих, що пережили і вижили на війні, в умовах тероризму);
- 7) **місця і будівлі** (місцевості, питання спадщини і дебатів навколо неї, будівлі та їхні історії, музеї);
- 8) **присемності пам'яті** (де фокус зосереджений на усній історії як чуттєвому заангажованні з голосом, зорове сприйняття (зображення фіксовані та в русі), дотик (матеріальна культура і музеї), перформанс (театр і музика), емоції і досвід);
- 9) **політичне минуле** (урядові агенції та корпоративна пам'ять, політика, політики, дисиденти);
- 10) **поділяючи і передаючи вірування** (релігійні традиції, усні традиції);
- 11) **історії в перекладі** (міжкультурний діалог і зустрічі);
- 12) **навчаючи і навчаючись** (там, де аудиторія є різновіковою, й усна історія — заангажованою у передачі культурного спадку або через формальне шкільне середовище, або неформальне родинне, чи через традиції спільноти; практика викладання; історії освіти, освітянський досвід);
- 13) **говорячи до самих себе** (історія усної історії, усна історія як міжнародний рух, 10-та річниця ЮНА, методології усної історії та виклики).

Офіційними мовами конференції були англійська та іспанська. Проф. Ріна Бенмаєр, президент ЮНА, у своїй доповіді на відкритті зазначила, що учасниками Сіднейської конференції є 390 учасників, які представляють 31 країну. Зрозуміло, що перевагу за кількістю представників мали господарі — австралійці. Серед учасників 10 осіб отримали грошову підтримку від стипендіального комітету ЮНА, що мала покрити витрати на подорож та проживання (всього на цю стипендію подавалося 80 осіб).

Організатори передбачили чотири форми роботи конференції: робітні (workshops), пленарні засідання, групи за інтересами і неофіційні зустрічі (під час кавабрейків, прийом у мерії Сіднея, вечері тощо). Очевидно, що перша і остання форми були не обов'язковими. У день перед офіційним відкриттям конференції, 11 липня, зацікавлені у поглибленні розуміння різних методологічних та практичних аспектів, пов'язаних із їхніми проектами усної історії, мали можливість отримати інформацію «з перших рук» у чотирьох запропонованих робітнях з метрами усної історії: Алессандро Портеллі («Творчі аспекти пам'яті»), Ліндою Шоупс («Підготовка інтерв'ю до публікації»), Алістером Томсоном («Інтерпретація усно-

історичних інтерв'ю») та Віном Ребергом і Міхаелем Феганом («Усна історія у цифровому світі») ².

Основна робота конференції відбувалася на пленарних засіданнях. Протягом трьох днів до обіду відбувалося два блоки по 7 паралельних засідань з 3–4 доповідями (тобто в кожному блоці представлялося приблизно 28 доповідей) і один такий блок — після обіду. Перед учасниками постав непростий вибір, на яке із засідань піти. Хоча більшість доповідей і є записаними на диску, який отримали учасники конференції, проте майже кожен доповідач робив мультимедійну презентацію, багато хто представляв уривки з аудіо- і відеоінтерв'ю, що надавало доповіді неповторності, яку не побачиш і не відчуєш, читаючи сухий текст.

Цікавими були теми аналізу та інтерпретації усних інтерв'ю, публікації, використання усної історії в музейних експозиціях, а також можливості використання фотографій у процесі інтерв'ю. Алессандро Портеллі, говорячи про публікацію книжки з використанням усних інтерв'ю, підкреслив важливість включення до неї як додатку диска із записом аудіоінтерв'ю, бо книжка дає аналіз, а аудіо — репрезентативність та емоції. Перед публікацією Портеллі надсилав оповідачу не роздрукований текст, а касету із записом інтерв'ю і цитати, які він збирається використати, додаючи супровідного листа, в якому пояснює, чому не редагує мову оповідача чи його говірку (діалект). Якщо оповідач наполягає на редагуванні, то Портеллі або приймає це, або продовжує переговори.

Серед доповідей про використання фотографій виділимо повідомлення Енріке Маргінеса з Мексики, який використовував фото як додатковий стимул пам'яті. Вивчаючи щоденне життя міст і містечок Мексики першої половини ХХ ст., він спершу інтерв'ював старших людей, а потім показував їм фотографії, після чого оповідачі пригадували нові деталі та історії, пов'язані з об'єктами, зображеними на фото. Натомість канадці Александр Фронд і Анжела Тіссен у своєму міждисциплінарному проекті усної історії «Місцева культура та різноманітність у канадських преріях» («Local culture and diversity on the Canadian prairies») за гасло взяли приказку «Одне фото варте десяти тисяч слів», а за основу — фотоінтерв'ю, тобто просили своїх оповідачів, жителів прерій, вибрати 10 довоєнних фотографій, описати, де вони їх зберігали, як використовували до цього часу, чому обрали саме ці фото, і вже потім просили розповісти пов'язану з цими фотографіями історію. Таким чином дослідники отримали 600 інтерв'ю.

Застосування усної історії в музейних експозиціях справді дає дуже багато можливостей, які, однак, часто пов'язані із вкладенням значних коштів. Цікавим виявився досвід Австралійського музею Голокосту, в якому на початку його діяльності екскурсоводами були люди, які пережили Голокост (переважно в дитинстві). Кожен з них розповідав юним відвідувачам свою історію у доступний для дітей спосіб. На запитання із зали, чому ці свідки жакливіх подій погодилися бути екскурсоводами, доповідачка відповіла, що ці люди відчували провинку перед загиблими за те, що вони живі, а інші — померли. Це була їхня своєрідна сплата данини невинним жертвам.

Крім пленарних засідань, що проходили за строго визначеним регламентом під опікою головуючого, у рамках конференції була можливість неофіційних зустрічей дослідників у різних групах за інтересами. Серед запропонованих організаторами тематик були такі, як: архівування усної історії, корпоративна історія, історія навколишнього середовища, фільм і відео, людські права і їх захист, незалежні дослідники, історія праці, життєві історії, місцева історія, міграція й етнічність, пам'ять автохтонного населення (аборигенів), мультимедіа та цифрові історії, музеї, асоціації усної історії, релігійні традиції, пам'ять про війни, репресії та насилля, наука і науковці, візуальне та креативне мистецтво (*creative art*), «терапія» спогадами. У групах за інтересами дослідники, зацікавлені певною проблематикою, мали змогу познайомитися, обмінятися електронними адресами, домовилися про контакти та поширення інформації про свої дослідження, книжки, майбутні конференції тощо.

Конференції завжди дають можливість не лише виголосити свою доповідь і представити проект в процесі роботи або вже досягнути результати, послухати інших та обмінятися думками під час дискусій, але й познайомитися з цікавими людьми. Україну пам'ятають і нею цікавляться. Так, д-р Роберт Перкс (куратор усної історії, Британська бібліотека), проф. Александер фон Плато (куратор проекту усної історії про примусових робітників у Німеччині), проф. Алессандро Портеллі були учасниками однієї з перших в Україні конференцій з усної історії у Львові 1994 р. і розпитували про сучасний стан української усної історії. Професор Фунсо Афоляян із США, нігерієць за походженням, досліджує феномен нігерійця Сандея Аделаджу, засновника відомої в Україні, а особливо у Києві, церкви «Посольство Боже». Фелікс Вемгоер із Віденського університету працює над своєю докторською дисертацією про порівняння українського і китайського голодоморів.

¹ Call for papers "Dancing with memory: Oral History and its audiences" // <http://www.une.edu.au/ioha2006/call%20for%20papers.html>.

² Master classes // <http://www.une.edu.au/ioha2006/master%20classes.html>.

Гелінада Грінченко (Харків, Україна)

МІЖНАРОДНА РОБІТНЯ
«ДРУГА СВІТОВА ВІЙНА У ПАМ'ЯТІ ПОКОЛІНЬ:
ІНТЕРНАЦІОНАЛЬНА ПЕРСПЕКТИВА»,
УНІВЕРСИТЕТ ШТАТУ ІНДІАНА, США,
8—10 ЛИСТОПАДА 2007 Р.

Міжнародна робітня «Друга світова війна у пам'яті поколінь: інтернаціональна перспектива», що відбулася 8—10 листопада 2007 р. в м. Блумінгтон, США, була організована й проведена Центром вивчення історії та пам'яті та Інститутом історії Росії та країн Східної Європи університету штату Індіана. Головна ідея організаторів робітні полягала у вивченні феномену Другої світової війни у пам'яті поколінь та її впливу на зміни в природі національних ідентичностей, інтерпретативного потенціалу й національних особливостей комеморативної політики країн-учасниць війни, практики інституціоналізації воєнного досвіду поколінь, ролі й місця методу усної історії у цих дослідженнях тощо. Роботу було організовано за принципом тематичних засідань, на яких проводились презентації дослідницьких проєктів та їх обговорення. В свою чергу, роботу тематичних засідань було побудовано навколо проблем «національних пам'ятей»: західно- та східноєвропейських, американських та азіатських «моделей пригадування», рецепції та репрезентації воєнного досвіду як тими поколіннями, що брали безпосередню участь у війні, так і тими, чия «пам'ять» є опосередкованою й сформованою різноманітними повонними інтерпретаціями.

На першому засіданні з умовною назвою «Західна Європа»¹ пролунали доповіді, присвячені відносинам і певному конфлікту між «мовчазним» поколінням безпосередніх учасників війни з їх свідомо «придушеною» пам'яттю та відомим своїм нонконформізмом поколінням 60-х, яке вперше почало «активно промовляти», осмислювати й критикувати минуле своїх батьків. Центральне місце в обговоренні посів досвід Західної Німеччини та конфлікт взаємовиключних концептів «провини» та «неспроможності до оплакування», згідно з яким (на думку авторів, які 1967 р. опублікували роботу під такою назвою, спричинивши величезний резонанс у науковій спільноті²) покоління, яке свідомо, вірячи, пішло за Гітлером, не може співчувати жертвам нацизму й поділяти їхню трагедію. Додаткового імпульсу дискусії надало повідомлення з провокативною назвою «Коли покоління свідків націонал-соціалізму піде з життя — що трапиться з їхнім досвідом?», в якому йшлося, в першу чергу, про усні свідчення та невідкладну необхідність інтенсифікації співпраці з їх потенційними «носіями».

Друга сесія³ поєднала доповіді про проблеми та моделі трансляції пам'яті про війну через різноманітні об'єднання її учасників і свідків, тут дослідницький інтерес доповідачів та дискусантів був сконцентрований на досвіді азійських країн — Китаю, Тайваню та Японії. Як і на першому засіданні, велика увага приділялася зламним з багатьох поглядів 60-м рокам, в тому числі їх ролі в інституціоналізації не тільки ветеранських товариств, але й таких, що об'єднали пересічних свідків війни, тих, хто її «пережив». Як особливості комеморативних практик азійських країн були обговорені величезна роль релігії, культів мертвих та смерті в осмисленні й «упорядкуванні» воєнного й повоєнного досвіду, відсутність «комплексу провини», що був сформований у західних країнах наприкінці 60-х рр. XX ст., та компенсаторна функція концепту «військової відповідальності», що свідчить про прагматичніший підхід до рецепцій воєнного минулого в цих країнах.

Наступне, третє секційне засідання⁴ було присвячено політиці пам'яті про Другу світову війну та практиці святкових урочистостей, у тому числі музейній та виставковій роботі, у Сполучених Штатах Америки. До обговорення були запропоновані тези щодо варіативності пригадування воєнних подій та їх особливостей усередині афро-американських спільнот, проблеми «морального компонента» спогадів, спільного й особливого в урочистостях федерального й локального рівнів, трансформації святкової риторики та переміщення її акцентів з віктимізації воєнного досвіду на його героїзацію й, як наслідок, до процесу міфологізації та ідеалізації минулого. До уваги учасників робітні був також запропонований аналіз сучасних практик з увічнення пам'яті загиблих, зокрема й огляд новітніх меморіальних комплексів та споруд, критика президентських урочистих промов у дні святкових заходів, аналіз нещодавно розгорнутої кампанії «вписування» в національну версію війни досвіду й пам'яті афро- й японо-американців.

У рамках четвертого тематичного блоку⁵ відбулись презентації результатів двох закінчених проектів, присвячених дослідженню пам'яті про війну всередині певних «комеморативних товариств» сучасного пострадянського суспільства, а саме: тих, хто пережив блокаду Ленінграда (у тому числі дітей блокадників), та тих, хто впродовж декількох воєнних років працював на території нацистської Німеччини, тобто колишніх остарбайтерів. В обох випадках передусім йшлося про особливості конструювання й поширення спогадів всередині названих соціальних груп, про відмінності групових спогадів про минуле та спогадів про групове минуле, про конфлікт радянського й пострадянського дискурсів про війну та їх вплив на індивідуальні репрезентації воєнного досвіду. Запропонований до обговорення постулат про наявність у даних випадках двох нерівнозначних груп «професійних» на «непрофесійних» свідків стимулював дискусію навколо ширших з теоретичного погляду питань — про співвідношення індивідуальної та групової (чи колективної) пам'яті, про взаємозв'язок та відмінність пам'яті від історії, про епістемологічну цінність конструкту «історична пам'ять» у цілому.

Робота останньої, п'ятої секції⁶ була також присвячена «співтовариствам пам'яті», а саме: румунським та українським євреям, їхньому досвіду сучасного «комеморативного переживання» Голокосту та транслявання цього переживання в сімейному та громадському просторі. Виступ другого доповідача супроводжувався професійно дібраним відеорядом, що спричинив обговорення візуальних технік під час документування спогадів свідків та їх значення як джерела вивчення пам'яті про Другу світову війну.

Під час заключної дискусії, в якій взяли участь не тільки учасники робітні, але й студенти та викладачі університету штату Індіана, було підбито підсумки попередніх обговорень та виявлено їх основні вузлові моменти: специфічні шляхи трансляції пам'яті, їх особливості всередині різних поколінь, наявність усталених історичних конструкцій, навколо яких концентруються спогади, існування певних «культур пригадування» та відповідних їм шляхів інституціоналізації «співтовариств пам'яті». За результатами робітні було вирішено опублікувати збірник доповідей її учасників, що має побачити світ упродовж 2008 р.

¹ Session One: Western Europe

Moderator: *Alexander Rabinowitch*, Indiana University

Ido de Haan, University of Utrecht. «Two postwar generations in France and the Netherlands. A hidden complicity between a silent and a vocal generation?»

Mark Roseman, Indiana University. «Memories of War, Memories of Nazism, or Memories of the Holocaust? Postwar German Memory in the Aftermath of War and Genocide»

Alexander von Plato, Institut für Geschichte und Biographie der Fernuniversität, Hagen. «When the Generation of Witnesses of National Socialism is Dying — What Happens to Their Experience?»

² Йдеться про: *Alexander und Margarete Mitscherlich*. *Die Unfähigkeit zu trauern. Grundlagen kollektiven Verhaltens*. — Piper Verlag, 1967.

³ Session Two: Asia

Moderator: *Klaus Muehlhalm*, Indiana University

Aaron Moore, University of Virginia. «The Problem of Changing Language Communities: Servicemen's Diaries and Veterans' Memoirs in the Construction of Postwar Historical Memory in East Asia»

Franziska Seraphim, Boston College. «Managing Generational Change in Japan: War Bereaved Organizations and the Transmission of War Memories in the Second Postwar Decade»

⁴ Session Three: United States

Moderator: *Edward Linenthal*, Indiana University

Fritz Hamer, South Carolina State Museum. «World War II Memory in the Palmetto State vs. South Carolina Civil War Legacy»

John Bodnar, Indiana University. «The Victory Celebration: Remembering World War II in Our Times»

⁵ Session Four: Russia and Eastern Europe — National Memories

Moderator: *Padraic Kenney*, Indiana University

Gelinada Grinchenko, Kharkiv V. N. Karazin National University. «Soviet vs. National Memories on World War II in Contemporary Ukraine: The Case of Former Ostarbeiters»

Tatyana Voronina, European University St. Petersburg. «Alternative Ways for the Memory: Leningrad Blockadniks' Societies»

⁶ Session Five: Russia and Eastern Europe — Communities of Memory

Moderator: *David Ransel*, Indiana University

Maria Bucur, Indiana University. «How to Tell the Story of Your Grandparents? Ethical Dilemmas of Post-Memory»

Jeffrey Veidlinger, Indiana University. «From War to Holocaust: Memories from the Yiddish Shtetl»

Оксана Кісь (Львів, Україна)

НАВЧАЮЧИ СПОГАДАМИ:
ЖІНОЧА ІСТОРІЯ В ОСВІТНЬОМУ ПРОЦЕСІ

Рецензія на книгу [*Teaching with Memories: European Women's Histories in International and Interdisciplinary Classrooms*/Ed. by Andrea Petö and Bertheke Waaldijk. — Galway: Women's Studies Center, National University of Ireland, 2006. — 207 p.: ill.]

Жіночі студії в історичних науках, засновані на критиці андроцентризму традиційної історичної науки та феміністській методології дослідження (які ще часто називають «жіночою історією»), налічують уже понад три десятиліття¹. Серед незліченної кількості наукових та науково-популярних публікацій (від багатотомних видань та монографій і збірників до окремих статей та спеціалізованої періодики), що висвітлюють життя жінок у різні епохи та в різних культурах — від античності до модерну, від мегаполісів до племен у джунглях Амазонки, — нам все ще важко знайти видання, що розкривали б методику викладання жіночої історії². Втім, протягом останніх десятиліть спостерігається зростання інтересу до пізнання історії жінок у недавньому минулому, а саме — у ХХ ст. Адже якщо дослідження епох, від яких нас відділяють століття, можливе майже виключно за письмовими документами та артефактами (що найчастіше самі є гендерно-ураженими³), то вивчення жіночого історичного досвіду у ХХ ст. дає досліднику/дослідниці унікальну нагоду безпосереднього діалогу зі свідками та учасницями цієї недавньої історії. Практика вивчення жіночої історії через спогади жінок, їхні біографії (усні чи письмові), листи та щоденники, що стала невід'ємною складовою викладання відповідних курсів в університетах Європи та Північної Америки, знайшла своє відображення у низці методичних посібників⁴. Утім, попри незаперечну дидактичну вартість цих видань, їх загалом незначна кількість, обмежений наклад, невелика національно-географічна репрезентативність представлених у них матеріалів робить їх практичне використання доволі проблематичним, тим більше на пострадянському просторі.

У такому контексті поява 2006 р. в академічному полі жіночої історії книги «Навчаючи спогадами: європейська жіноча історія в міжнародній та міждисциплінарній навчальній аудиторії» за редакцією Андреа Пето (Andrea Petö) та Бертеке Валдік (Bertheke Waaldijk) є справді знаковою подією. Невелика за обсягом, вона, однак, є підсумком тривалих науково-педагогічних пошуків та експериментів кількох десятків дослідниць з університетів Європи, які співпрацювали в межах спеціальної робітні у складі «Розширеної

тематичної мережі розвитку жіночих студій» під назвою ATHENA (*Advanced Thematic Network in Activities in Women's Studies*). Цю структуру було засновано 1998 р. для зміцнення співпраці науковців, викладачів та експертів із жіночих та гендерних студій в країнах Європейського Союзу. Отже, шістнадцять з них представили свій доробок у цьому збірнику.

Книга складається із трьох розділів. Перший з них — «Вступ», авторами якого є редактори збірника, — окреслює теоретичні та методичні рамки для авторських матеріалів. Ключовим дидактичним концептом, який їх усі об'єднує, є так зване «завдання про праматір» (*foremother assignment*). «Праматір'ю можна вважати жінку, що належить до числа твоїх предків, попередницю у професійному сенсі чи політичну героїню, яка є натхненним прикладом для наслідування»⁵ — пояснюється у передмові. Саме завдання полягає в тому, що кожній студентці пропонується написати біографію однієї жінки, яку та вважає своєю праматір'ю у біологічному чи метафоричному значенні. В основі такого завдання лежить феміністська ідея про те, що у жінок є власна — відмінна від чоловічої — генеалогія. І власна, особлива історія. Первісно феміністки прагнули відновити розірвану чи спотворену жіночу міжпоколінну тяглість, відчуті спадкоємність і збагатитися досвідом своїх попередниць. Тому пізнання і переповідання історії життя своєї матері чи бабусі було важливим інструментом для підвищення жіночої самосвідомості у діяльності феміністських організацій у 1970–1980-х рр.

Нині у межах викладання жіночої історії така форма роботи набуває дещо іншого звучання і цілком іншого значення. «Роздуми про життя окремих праматерів (хоч би яким був їхній зв'язок зі студентками) надає чудову можливість обговорити ключові проблеми написання жіночої історії: різниця між життям приватним і публічним, та питання історіографії»⁶, — стверджують редактори видання у «Вступі». Подібна вправа дозволяє розгорнути дискусію про переваги та вади використання принципу протиставлення двох гендерно-маркованих сфер — приватної/жіночої на противагу до публічної/чоловічої — в історичному дослідженні. З іншого боку, така робота мимоволі підводить студенток до роздумів про сутність, джерела, форми та засоби жіночої емансипації, навіть якщо питання про жіночий рух чи фемінізм прямо не артикулюються. Та чи не найважливішим ефектом такого завдання є неодмінне критичне переосмислення базових принципів класичної історіографії, що стало маргіналізує сферу жіночого та нехтує жіночим історичним досвідом. Застосовуючи методику «активного навчання», викладачі перетворюють студентів із пасивних реципієнтів заздалегідь препарованої інформації на співтворців Історії, здатних самостійно і спільно з викладачем та колегами продукувати нове знання. Така жива практика «писання історії» дозволяє студенткам водночас усвідомити і міру відповідальності та навіть влади, що має історик, конструюючи історію, приймаючи рішення, «як і про що писати».

Інші два аспекти, що їх автори та упорядники видання вважають дуже продуктивними, є міждисциплінарний та крос-національний характер запропонованого ними підходу. Справді, чи не від самого початку жіночі та гендерні студії належали і належать до міждисциплінарних ділянок дослідження, використовують теоретичний та методичний інструментарій багатьох суспільно-гуманітарних наук, кожна з яких хибує на андро-

ценризм. Другий розділ книги показує, в який спосіб можна використовувати різноманітні джерела та комбінувати різні методи їх аналізу для реконструювання життя жінок у минулому. Кожен із чотирнадцяти параграфів присвячений розгляду окремого типу історичного документу — від порівняно традиційних (протоколи офіційних засідань, заповнені формуляри переписів населення, приватні листи та щоденники, опубліковані автобіографії) до зовсім незвичних, хоча не менш промовистих (вирок суду, трудова угода, пам'ятник, вітальна листівка, фотографії чи старі меблі).

Щоправда, поділ усіх типів джерел на офіційні джерела (протоколи засідань, формуляри перепису населення, вирок суду, трудова угода), предмети (фотографія, пам'ятник, меблі, вітальна листівка), тексти (листи, опубліковані щоденники та автобіографії, улюблені книги) та розмови (інтерв'ю) видається доволі проблематичним з огляду на низку причин. З одного боку, осердям кожного «завдання про праматір» залишається індивідуальне біографічне інтерв'ю, тоді як інші джерела (як-от: фотографія, меблі, листівка чи улюблена книга) слугують радше для ініціювання розповіді, стаючи точкою відліку чи провідним мотивом наративу. З іншого боку, офіційні документи є також *текстами*, до яких уповні застосовні ті самі методи аналізу, що й до листів, щоденників чи біографій та ін. Водночас навіть в его-документах можна простежити різні рівні дискурсу — і панівний політичний дискурс в тому числі. Художні твори (літературні чи скульптурні) можуть слугувати радше допоміжним джерелом або порівняльним матеріалом, а оцінка їх рецепції жінками та репрезентації в них жіночої долі вимагає особливої уваги також і до особи митця (письменника, скульптора), контексту і мотивів створення тощо.

Структурно окремі параграфи вибудовані за уніфікованою схемою: опис джерела, коротка біографія героїні, культурно-історичний контекст, спосіб аналізу, завдання і запитання для вивчення, рекомендована література. Однак, на жаль, далеко не всі матеріали мають усі ці елементи: якщо одні містять доволі розлогі авторські рефлексії та детально розписані завдання для самостійної роботи (параграфи про листи, меблі, улюблена книга, інтерв'ю), то інші (пам'ятка, трудова угода, вирок суду) обмежуються 2–3 сторінками дуже загального опису самого об'єкта та аналітичних процедур. Вочевидь, такий «лаконізм» знижує дидактичну вартість відповідних матеріалів, хоча, звісно, це не зменшує цінності самих джерел для вивчення жіночої історії.

Кожна з авторок наголошує на необхідності поєднання різних типів джерел для виконання «завдання про праматір». Йдеться не лише про залучення наукових праць про відповідний історичний період, матеріалів тогочасної преси, архівних документів, що більшою мірою відбивають офіційну версію минулого. Студентам також пропонується активно використовувати его-документи (листи, щоденники, приватні фотографії, особисті речі, улюблені книги тощо), що розкривають різні сторони особистості героїні. Осердям завдання є інтерв'ю — чи то особисто з тією жінкою, що її обрано «праматір'ю», чи то з іншими людьми, що знали її. У такий спосіб студенти вчаться не лише працювати з різними типами джерел, але й порівнювати різні механізми пам'яті та стратегії забування, зіставляти історію країни та історію людини. Особливий наголос зроблено на необхідності критичного ставлення до будь-якого документа: виявляючи у кожному

з них ті чи інші прогалини, неточності, викривлення, замовчування, студентки осмислюють певну гендерну ідеологію, яка їх зумовила.

Виявляючи і окреслюючи межі приватного і публічного в контексті однієї жіночої долі, студенти водночас пізнають жіночі стратегії опору, трансгресії⁷ чи пристосування до існуючих обмежень, неоднозначність та суперечливість розуміння «жіночого покликання» у різних культурно-історичних обставинах, різні (часто малопомітні і позірно малозначущі, однак вкрай впливові) чинники формування особистості конкретної жінки, її системи цінностей, прагнень і мрій, мотиви її вчинків та рішень. З іншого боку, саме з інтерв'ю та его-документів стає зрозуміло, що у той час, коли для більшості жінок доступ до політичної царини був обмежений, вони використовували приватну сферу та доступні їм неформальні механізми і мережі для здійснення свого впливу у політиці. Деякі з них розглядали материнство та виховання дітей як політичну і патріотичну місію служіння нації (зокрема, в умовах тоталітарних соціалістичних режимів). Таким чином, саме розмежування і протиставлення приватного і публічного у житті жінки втрачає сенс, а теза про «аполітичність домогосподарок» виявляє свою абсурдність. Саме глибинне біографічне інтерв'ю дозволяє радикально по-іншому оцінити ті сторони жіночого досвіду, які в офіційному історичному наративі репрезентовані шаблононо. Наприклад, у спогадах жінок-політв'язнів часів громадянської війни в Іспанії замість наративу про страждання та віктимізацію несподівано чуємо розповідь про успішні жіночі стратегії виживання, справжнє сестринство і взаємопідтримку, про досвід духовного зростання і духовної перемоги. А позірно цілком приватний досвід багатодітного материнства фінських жінок перетворюється на акт самозречення в ім'я служіння Нації, свідомий і важливий патріотичний (хоч і не завжди добровільний) вибір у відповідь на заклик держави в умовах повоєнної демографічної кризи у Фінляндії.

Третій розділ цілковито присвячений досвідові викладання жіночої історії із застосуванням «завдання про праматір» під час вивчення різних курсів та дисциплін. Авторки змальовують не лише конкретні практики та прийоми, але й рефлексують з приводу труднощів, які виникли (чи можуть виникнути) у цьому процесі залежно від попередньої освіти студентів, доступу до тих чи інших джерел, тривалості й рівня курсу тощо. Однією з таких проблем може стати викладання в мультикультурній навчальній аудиторії, яке стає поширеним явищем у Європі. При цьому головний виклик автори книги вбачають у тому, щоб зробити відмінності між студентками (мовні, етнічні, расові, релігійні, соціальні тощо) продуктивними, перетворити їх з перешкоди у викладанні на перевагу і засіб взаємного збагачення. Вони небезпідставно впевнені, що саме через звертання до індивідуальних життєвих історій, пов'язаних із суто жіночим досвідом у будь-якому історичному чи культурному контексті, інші потенційні напруження та конфлікти в групі можна трансформувати у співпрацю. З іншого боку, під час дискусії про жіночий історичний досвід саме в поліетнічній аудиторії теза про «єдність у різноманітті» набирає реального сенсу. Водночас розвивається чуйність до етнокультурних відмінностей та локальної специфіки жіночої історії, розуміння історико-культурної релятивності гендерної проблематики та неможливості зведення її до універсальних схем та уніфікованих оцінок.

Цей методичний посібник, як стверджують самі його авторки, пропонує успішний досвід викладання жіночої історії в аудиторіях, що дуже різняться за освітнім рівнем, цілями навчання, віковим та національним складом: від студентів-істориків початкових курсів та магістрантів міждисциплінарних програм з гендерних студій в університетах, слухачів курсів підвищення кваліфікації аж до учасників/учасниць громадсько-освітніх акцій та тренінгів під егідою жіночих організацій.

Примітно, що цей посібник, як і сам підхід, орієнтовані насамперед на жіночу студентську аудиторію. Такий методичний прийом є фактичним запозиченням із практики низових феміністських осередків, які наприкінці 1960-х збирали звичайних жінок у групи «розвитку жіночої самосвідомості» (*consciousness raising*) на теренах Північної Америки та Європи. Під час таких зустрічей жінки розповідали про своє повсякденне життя, ділилися проблемами та досвідом їх подолання, знаходячи розуміння і підтримку серед собі подібних. У такий спосіб жінки доходили розуміння спільності своїх суто жіночих інтересів у патріархальному суспільстві та потреби спільного протистояння дискримінаційним практикам, згуртованого та цілеспрямованого обстоювання власних прав. Очевидно, що впроваджений у навчальній аудиторії, такий підхід переслідує не лише освітні, але й виховні цілі: сформувати феміністський світогляд та гендерну свідомість студенток. Можна припустити, що за потреби цей прийом можна було б застосувати і для вивчення курсів з проблем маскулінності, однак, зважаючи на докорінні відмінності досвіду різних гендерних груп у патріархальному суспільстві, успішність такого педагогічного експерименту важко передбачити.

Перевагою збірника є те, що він містить також і матеріали з постсоціалістичних країн (Угорщини та Естонії), мешканці яких певною мірою поділяють історичний досвід українців, і саме це дозволяє застосовувати пропоновані авторами дидактичні методи та підходи в умовах пострадянської України. Зважаючи на те, що в Україні жіноча історія досі не визнана повноцінною ділянкою наукових досліджень і, відповідно, не стала окремою навчальною дисципліною, викладачі зможуть використати окремі прийоми із запропонованого широкого спектру форм і способів пізнання новітньої історії українського жіноцтва під час викладання різноманітних історичних, культурологічних та українознавчих дисциплін.

Безперечною вдалою знахідкою цього авторського колективу є поєднання доволі традиційних форм навчання (аудиторні заняття, робота в бібліотеках, польові дослідження) з новітніми і нестандартними формами. Особливо плідним видається використання можливостей інформаційних технологій. Створення тематичних веб-сторінок, фотовиставки та презентації в Інтернеті, студентські дискусії на форумах, перехресне рецензування і обговорення on-line дозволили розкрити творчий потенціал багатьох студенток, які в аудиторії почувалися невпевнено. З іншого боку, автори свідомі також і тих етичних проблем, що постають при такому відкритому використанні приватних біографічних матеріалів, особливо коли йдеться про жінок-героїнь, які є родичками студенток. Відкрита дискусія в аудиторії про етичні та правові аспекти у роботі з біографічними даними дозволяє також привернути увагу студенток до моральної відповідальності дослідника перед людьми, долі яких є предметом дослідження.

Важливим, хоч і не зовсім планованим, наслідком виконання студентами «завдання про праматір» є соціальний ефект: звичайні жінки похилого віку, долі яких опиняються у фокусі студентського дослідження, відчувають (часто чи не вперше в житті) свою значущість для Історії. З іншого боку, завдяки більш тісному спілкуванню між молодими (студентки) і старшими (героїні) жінками відновлюється міжгенераційна комунікація, налагоджуються родинні стосунки, згладжується «конфлікт поколінь».

Підсумовуючи, можна з упевненістю стверджувати, що дане видання є цінним посібником для тих, хто вивчає і викладає жіночу історію. Маючи форму практикуму, воно водночас пропонує зразок навчання, що ґрунтується на дослідженні (*research based teaching*), забезпечуючи ефективне партнерство викладача та студентів у процесі пізнання Історії.

¹ Докладний огляд історії розвитку цього напрямку див.: *Пушкарьова Н.* Від «Жіночих студій» до «гендерних досліджень», від історичної фемінології до гендерної історії//Гендерний підхід: історія, культура, суспільство/За ред. Л. Гентош і О. Кісь. — Львів, 2003. — С. 15–45; *Пушкарева Н.Л.* Гендерные исследования и исторические науки//Гендерные исследования. — 1999. — № 3. — С. 166–186; *Репина П.* Гендер в истории: проблематика и методология исследований//Теория и методология гендерных исследований//<http://www.auditorium.ru/books/870/>.

² Чи не єдиною відомою книгою такого типу є: *Lerner G.* *Teaching Women's History.* — Washington, 1981.

³ Докладніше про це див.: *Кісь О.* Андроцентричний дискурс в історичних науках//Філософсько-антропологічні студії'2001. Спецвипуск. — К., 2001. — С. 43–58 http://www.linguistics.kiev.ua/publications/2005/04/22/androtsentrchnij_di_43.html.

⁴ Див., наприклад: *Tomin B.* *Teaching Women's History in the Elementary Grades: A Biographical Approach.* — Tomin Burgoa Production, 1983; *Weiler K.* *Telling Women's Lives: Narrative Inquiries in the History of Women's Education (Feminist Educational Thinking Series).* — Buckingham, 1999; *Tudor R.* *Teaching Twentieth Century Women's History. A Classroom Approach: A Teaching Pack Designed for Use in Secondary Schools.* — Strasbourg, 2000.

⁵ *Petö, Andrea, Waaldijk, Bertheke.* Foreword//*Teaching with Memories: European Women's Histories in International and Interdisciplinary Classrooms/Ed. by Andrea Petö and Bertheke Waaldijk.* — Galway, 2006. — P. 12.

⁶ *Petö, Andrea, Waaldijk, Bertheke.* Introduction//*Teaching with Memories...* — P. 21.

⁷ Англ. *transgression* — букв. порушення, непослух, непокора, замах — термін феміністської теорії, що вживається на позначення виходу за межі репресивної заборони. (*Прим. ред.*)

Володимир Склокін, Ірина Реброва (Харків, Україна)

УСНА ІСТОРІЯ В УКРАЇНІ:
ЗАПОВНЕННЯ «БІЛИХ ПЛЯМ» ЧИ МЕТОДОЛОГІЧНИЙ ПЕРЕВОРОТ?

Рецензія на часопис [*Україна* модерна. — 2007. — № 11]

Чергове число «України модерної», як і завжди, пропонує читачам цікаву та не позбавлену певних викликів добірку розвідок, цього разу присвячену актуальній, проте ще не цілком утвердженій в Україні дисципліні — усній історії. До числа увійшли різноманітні матеріали, що торкаються всіх основних найпопулярніших напрямків усної історії: теорія та історія дисципліни, дослідження окремих груп (остарбайтери; жіноча усна історія), усна історія та етнологія. Ми спробуємо тут, не претендуючи на вичерпність чи критику саме конкретної проблематики досліджень, розглянути тільки ключові усно-історичні питання, зробивши акцент на сучасних методах їх розв'язання та теоретичному осмисленні. Сподіваємося, що наші критичні нотатки допоможуть унаочнити сьогоднішній стан розвитку дисципліни в Україні і будуть сприйняті як запрошення до дискусії щодо зазначених питань.

Особливо важливим видається звернення до історії та теорії напрямку, котре може мати велике значення на шляху перетворення історичної науки в Україні загалом, тобто для оновлення її методології та теорії. Саме цим питанням присвячено статтю наукової редакторки числа Оксани Кісь «Усна історія: становлення, проблематика, методологічні засади», що відкриває збірник. Авторка простежує основні етапи розвитку усноісторичних досліджень на Заході у 40–90-х рр. XX ст. і відповідно простежує зміни у розумінні змісту та мети усної історії. На першому етапі (1940–1960-ті рр.) завданням усної історії було переважно розширення джерельної бази задля внесення певних коректив у досліджені на базі письмових джерел факти та явища, а особливо задля отримання інформації для написання біографій видатних осіб. У 1960–1970-х рр. усна історія стала принципово іншою дисципліною, що керувалася настановою на зміну перспективи: досліджувати історію «знизу», вписати в неї дискриміновані та маргінальні групи, антропологізувати історію, «повернути» її тим, хто її творив. У 1980-х рр. дискусії переміщуються переважно в теоретико-методологічну площину, поширюються дискусії щодо інтерактивної природи інтерв'ю, ролі дослідника та оповідача, щодо проблем історичної пам'яті, природи усних спогадів. І, зрештою, у 1990-х усна історія дедалі більше відходить від завдань реконструювання фактів і дедалі більше має справу зі «способами конструювання ідентичностей і форм репрезентації, дискурсивних стратегій, перформативності та інтертекстуальності», що означає нове розуміння усних історій перш за все як наративів, як втілення мови. Далі Авторка докладніше розглядає заявлені основні проблеми, посилаючись на широке коло літератури, зокрема зміни у визначенні поняття

«усна історія». Цікавими також є звернення до таких проблем, як особливості застосування біографічного методу, дискусії щодо усної та письмової природи джерел, проблема владних стосунків між учасниками інтерв'ювання, особливості усноісторичних досліджень у посттоталітарних країнах, акцент на участі дослідника у створенні джерела. Авторка цілком слушно зазначає, що «сьогодні усна історія не має на меті прямої реконструкції подій на основі свідчень очевидців», солідаризуючись із тими вченими, які вважають, що усна історія покликана не встановлювати нові історичні факти («історичну правду»), а насамперед з'ясувати, якого значення надають тим чи іншим подіям минулого окремі особистості. Проте виокремлення «макроісторичних досліджень (зосереджених на історичному факті)» та «антропологічно спрямованих історико-етнологічних студій» (скерованих на пізнання історичних смислів) (с. 20, а також на с. 7) видається невинуватим. Навряд чи хтось стверджуватиме, що, наприклад, таке класичне макроісторичне дослідження, як тритомна монографія Фернана Броделя «Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм (XV—XVIII ст.)», зосереджене лише чи насамперед на встановленні історичних фактів. З іншого боку, значна частина мікроісторичних (у тому числі й усноісторичних) студій, створених як в Україні, так і на Заході, написані на суто позитивістських засадах; а «макрорівень (історія держав, великих подій, катаклізмів, інституцій)» (с. 7) також успішно вивчається за допомогою усної історії. На нашу думку, у даному разі важливим є не макро- чи мікрорівень, а мета, яку ставить перед собою дослідник, і ті методи, які він застосовує. Очевидно, із таким поглядом на завдання усної історії пов'язана і та теза, що «фактично *автобіографія* є тим ідеальним нарративом, що дає найбільше поле для аналізу та інтерпретацій» (с. 14). На нашу думку, таке наголошення на мікрорівні, на індивідуальному, на окремій особистості та її (авто?) біографії є дещо перебільшеним. Залежно від дослідницьких завдань найбільш плідними можуть виявитися інтерв'ю зовсім різних типів (і тематичні, і лейтмотивні чи інші)¹, можуть обиратися різні масштаби дослідження, увага може концентруватися не на особистостях, а на структурах, макропроцесах і т. ін. Усна історія має також і більш традиційні завдання, що, зокрема, демонструє і частина статей у даному збірнику. Отже, цікаво поглянути, наскільки описані у вступній статті теоретичні підходи втілюються у конкретному матеріалі в інших статтях.

Одна з виразних тематичних домінант серед статей — етнологічна. Саме з етнологічними дослідженнями пов'язана поява в усній історії акцентування деяких ключових на сьогодні проблем, як-от: «Інакшості» оповідача, розуміння сказаного тим, хто слухає, тобто самої ситуації інтерв'ювання та усього її контексту, відмінності смислів подібних явищ у різних культурах. Саме в рамках сучасної етнології постає посилена увага до проблеми владних стосунків в інтерв'юванні та проблематичності мови не як простого медіатора в інтеракції, а єдиного носія досвіду оповідача, який надалі має розумітися в термінах самої культури оповідача. Саме в етнології найчастіше ставляться питання про етнічну, наукову чи культурну в широкому значенні заангажованість дослідника, яка є неунікненою, і тому не має бути ігнорована. Саме ці проблеми, на нашу думку, демонструють виразні відмінності між контекстом розвитку усної історії в Україні та у країнах Заходу. Звичайно, ми далекі від того, щоб абсолютизувати ці відмінності чи

оцінювати доробок дослідників залежно від їхньої «приналежності» до певної наукової традиції, але нам ідеться про роздуми щодо ситуації, в якій розвивається усна історія в Україні. Якщо дослідники з України переважно зосереджені на тій реальності, про яку говорять оповідачі, і намагаються реконструювати її або ті структури, що зумовлюють саме таку розповідь, яку чує дослідник (чинники суспільні та політичні, особливий досвід людини чи групи в розумінні «історичної долі», тобто об'єктивних історичних подій, у які були втягнені ці особи), то дослідники з країн, де традиція усної історії куди давніша, значно більше цікавляться роллю власне науковця та теоретичними питаннями взагалі. Саме у статтях західних дослідників бачимо виразні намагання підійти до певних теоретичних проблем, пов'язаних із соціальною роллю дослідника, впливом його особистості на дослідження, що провадиться, а також і ширшу рефлексію стосовно дослідницьких дій — тобто методології. Здається, що така різниця у зацікавленнях зумовлена різницею стану та статусу гуманітарних досліджень взагалі та усної історії зокрема в різних частинах світу. На Заході усна історія як потужний і загалом авторитетний напрямок може справляти потужний зворотний вплив на буття спільнот, що їх вона досліджує, та визнає частку своєї відповідальності за це. Більше того, там усна історія власне і розвивалася тривалий час у тісному зв'язку з цілком політичними завданнями — роботи на «громадянське суспільство» та утвердження і визволення різних «пригноблених» груп, спільнот, звільнення окремої особистості. Усна історія була тісно пов'язана з «community studies», творенням «popular autobiography» тощо², так що саме суспільство реалізовувало (і зараз робить це) свої потреби і цілі за допомогою усної історії. В Україні, де владні структури загалом малочутливі до думок спеціалістів-науковців, а громадянське суспільство, що покликане формулювати та лобіювати інтереси спільнот, перебуває в стані формування, дослідники загалом менше звертають увагу на власну роль у соціумі та житті певної спільноти, менше приділяють уваги критичному ставленню до власних стратегій розуміння та інтерпретації оповідей. Проте, певна річ, у будь-якому випадку науковець, що практикує усну історію, перебуває в сітці відносин між спільнотою науковців, ширшим загалом та оповідачами історій. З іншого боку, спрямованість дослідників з України на адекватну реконструкцію минулого є важливою для переосмислення тоталітарного спадку та творення нового гранд-нарративу, від цього спадку незалежного. Саме цей чинник допомагає нам зрозуміти спрямованість українських дослідників саме на ту реальність, про яку говорять оповідачі, — адже вона виявляється надзвичайно цінною саме як відновлення історичної справедливості та історії, адекватної самому минулому, а не тоталітарній ідеології. Тому надзвичайно важко поставити під сумнів можливість адекватної реконструкції цієї реальності через існування проблеми непрозорості мови, культурної заангажованості дослідника чи закоріненості нарративу більше у «прецедентних текстах», ніж власне у подіях минулого. Саме це робить статті «України модерної» досить цікавими та різними і дає матеріал для аналізу стану усної історії як дисципліни загалом.

Отже, власне до статей етнологічного спрямування. Стаття Наталії Шостак («On Oral History and Production of Meaning: Notes from the Ukrainian Canada») якраз і зосереджена на проблемах інтеракції дослідника та носія досвіду в певній ситуації та під впливом

ширшого соціального контексту, а саме на представниках українських громад у Канаді. Авторка подає свої роздуми щодо історії досліджень цих громад попередниками, описуючи роль «локального» дослідника (*local historian*) як наділеної символічним капіталом особи, що сприяє утвердженню певної спільноти і всіх українців Канади як важливої і значущої частини всього суспільства; саме локальні дослідники багато в чому витворювали певний канон історіописання про роль українців у Канаді. Ця роль описувалася за допомогою схем виживання та успіху, а також «внеску» українців у канадське націобудування. Історик був покликаний сприяти інтеграції в ціле суспільство маргінальних груп та досягненню ними відчуття справедливості й правди. Водночас актором у цьому полі виступила офіційна влада, що проголосила ідею мультикультуралізму основою державної політики. Таким чином сформувалася потужна традиція зв'язку дослідника та спільнот, і навіть коли усна історія почала позбавлятися завдання ствердження ролі певних маргіналів, все одно, «оскільки тексти, продукувані науковцями, загалом вважаються авторитетними, результати усної історії дослідження мають потужний потенціал впливу на інтерпретування та означування людьми культурних феноменів, котрі вивчаються», тобто дослідження впливає на переосмислення досвіду життя самих цих людей (с. 32). Авторка застосовує до цього явища поняття *modern reflexivity* Гідденса, що означає великий ступінь екстерналізації (навіть у пересічних осіб) спеціалізованого знання, котре потім розсіюється на рівень повсякдення, і таким чином вчені впливають на щоденне життя. Зауважимо, що у даному випадку представники спільнот, які досліджує Авторка, трактуються як носії цілком модерної культури та відповідної свідомості, незважаючи на те, що це спільноти сільської місцевості та носії традиційної обрядовості, котрі демонстрували перед дослідницею традиції відзначення народного свята Маланки. Акцент у дослідженні зроблено саме на конструюванні значення фактів і самих фактів в процесі взаємодії дослідника та оповідача. На конкретних прикладах зі своєї польової практики Авторка демонструє, як смисли, яких надають культурному феномену ті, хто його практикує, були змінені в результаті інтеракції; при цьому також аналізуються самі традиції святкування Маланки в Канаді, загальні суспільні зміни, що мали значення для надання смислів певним явищам життя української спільноти, а також життєвий шлях та переконання конкретного оповідача. Ці чинники не є якимись зовнішніми небажаними втручаннями, які «викривлюють» зміст оповіді, навпаки, якраз вони уможливають саме висловлення, а отже, осмислення досвіду та його мовне втілення. Саме ці чинники, у свою чергу, через рефлексію і саморефлексію (критичний погляд також на власну роль у дослідженні) науковця, можуть стати ключем до розуміння та створення обґрунтованих інтерпретацій. Саме такий всебічний підхід дозволяє робити висновки щодо значення свята Маланки для самоідентифікації оповідачів та щодо його ширшого культурного значення — зауважимо, Авторка не робить широких узагальнень щодо всіх українців Канади, не подає певні зовнішні чинники (належність до певної групи, походження оповідача і т.п.) як однозначні детермінанти змісту оповіді. Проте на окремих прикладах, із наведенням широкого етнологічного аналізу певних традицій і ритуалів, переконливо демонструє складність процесів продукування пам'яті та наративу.

Ще одна стаття етнологічного спрямування — «Коли говорять інакші Інші, або Сенс пам'яті та марнота приміток історика» Кіта Тора Карлсона — єдина у збірнику не стосується безпосередньо проблематики української історії, проте, на нашу думку, дуже вдало розвиває поставлені вище питання, що стосуються розвитку усної історії в Україні. Йдеться про суттєве поглиблення осмислювання діяльності самого дослідника під час роботи в полі, в інтерпретуванні отриманого наративу, в написанні роботи і, зрештою, навіть у приміткуванні тексту дослідження. Автор, розкриваючи обставини свого дослідження спільноти корінних жителів Америки, одного з індіанських племен, докладно оповідає про суспільний контекст цього дослідження: політичну боротьбу навколо питання самоврядування племені з центральним урядом, значення цього дослідження для громади, зрештою, обставини організації інтерв'ювань. Ці чинники оцінюються як дуже важливі для інтерпретації. Далі Автор зосереджується на одному винятковому оповідачеві, торкаючись його біографії, звичайного порядку спілкування з ним, та докладно висвітлює процес взаємодії при інтерв'юванні. Один незвичайний поворот у спілкуванні приводить дослідника до глибоких роздумів нам фактом «Інакшості» оповідача. Карлсон критикує усталені стратегії дослідження: вони, як правило, полягають у жорсткому критичному аналізові оповіді, що базується на впевненості в тому, що дослідник розуміє оповідача «краще», ніж оповідач сам себе, а також у тому, що усі незвичайні та незрозумілі для дослідника речі позначаються як «девіації», помилки, брехня, хитрування чи «особливість» традиційної свідомості оповідача. Що важливіше, навіть така нібито нейтральна, тобто недискримінаційна процедура, як контекстуалізація, — наприклад, пояснення певних тверджень оповідача через його біографію — є процедурою встановлення владних стосунків (у розумінні Фуко) між дослідником та оповідачем: у такому випадку дослідник все одно зберігає свою монополію на «правильне» знання і вишукує пояснення того, що оповідач «припустився помилки» чи «суб'єктивізму». Таким чином, дослідник у будь-якому разі залишається зі своїм розумінням реальності, яке насправді є обмеженим та релятивним, оскільки зумовлене культурою та ідентичностями самого дослідника. Отже, який вихід із цієї ситуації? Автор, спираючись на відомі дослідження Мішеля де Серто та Карло Гінзбурга, пропонує іти шляхом принципової відмови від розгляду оповіді лише через сформовані в західній науці категорії та уявлення. Слід враховувати фундаментальне неспівпадіння смислу тих самих категорій у різних культурах, а отже, дослідник має іти шляхом розширення свого розуміння цих категорій та «реальності», яка стоїть за ними, щоб там знайшлося місце категоріям цих інших. Без цього буде принципово неможливо зрозуміти культуру цих «Інших» у їхніх власних термінах. А для цього слід проаналізувати саму мову «аборигенів», виявити, де їхні розуміння якихось явищ відрізняються від розуміння їх у західному «модерному» світі.

Загалом ці положення, уже висловлювані в західній науці в рамках обґрунтування «linguistic turn» та «cultural studies», приводять саме це конкретне дослідження до оригінальних і подекуди шокуючих (з точки зору навіть не найбільш закомплексованого історика) висновків. Не в останню чергу, завдяки зразковому стилю викладу, який оголює і докладно висвітлює весь процес ведення дослідження, ставить у центр викладу само-рефлексію дослідника. Нема потреби говорити, що ця стаття може стати зразком не лише

для досліджень в етнології, де ми маємо справу з найбільш очевидними прикладами культурної «Інакшості». Очевидно, що проблеми деконструкції владних відносин у продуванні наукового знання, розуміння носія відмінного та унікального досвіду, критичної саморефлексії дослідника стосуються будь-якої конкретної проблематики досліджень і загалом є актуальними — тобто далекими від остаточного вирішення та надання одно-значних «рецептів» для їх розв'язання.

Інша стаття етнологічного спрямування («Відображення процесів формування осередку російських старообрядців на Дунаї в історичній пам'яті їхніх нащадків»), написана Олександром Пригаріним, також стосується значною мірою подібної проблематики. Автор ставить за мету через аналіз усних розповідей старообрядців серед іншого з'ясувати, які значення мали певні типові сюжети для носія даної культури; виявити в них певні історичні прототипи, а також функції цих оповідей у житті групи. Зокрема, у полі зору дослідника такі проблеми, як географічні знання в системі координат «свої — чужі», етнічна картина світу, репрезентація таких реальних подій, як географічні переміщення з Росії, шляхи рятування від гонінь та облаштування на нових місцях. Автор проводить цікаве та ґрунтовне порівняння усних оповідей із писемними джерелами на ті самі теми, а також аналізує дослідницькі стратегії, котрі застосовували попередники, які вивчали життя старообрядців. Власна дослідницька стратегія Автора базується на сучасних підходах: зокрема, пропонується при аналізі оповідей не застосовувати критерій достовірності/недостовірності віддзеркалення подій минулого, а виявляти форму відображення сюжетів і персонажів історії та їхні функції. Пам'ять тут розглядається як соціальне явище, що слугує аргументом у вирішенні прагматичних питань сьогодення, зокрема, виконує функції дидактичні, соціалізаційні, інтеграції групи, обґрунтування її специфічності. Відповідно, використовується теза, що вже стала обов'язковою в дослідженнях з колективної пам'яті: «Пригадування минулого як прецеденту дозволяє пояснювати сучасність та конструювати майбутнє» (с. 65). Проте надалі Автор не дотримується виключно цієї «конструктивістської» версії ролі історичної колективної пам'яті й усе-таки намагається відшукати в розповідях сліди «реального» минулого через виділення історичних прототипів, а історична свідомість все ж таки характеризується як «рівень знань» про власне минуле (с. 72). Зрештою робиться висновок про те, що «історична пам'ять на рівні суспільної та індивідуальної свідомості зберігає принципові факти, мотиви, тенденції у минулому групи старообрядців на Дунаї» (с. 83), наводяться приклади «разючої точності» опису подій, що відбувалися в період формування осередку старообрядців на Дунаї. Ці приклади, поза сумнівом, є дуже цікавими, але така дослідницька перспектива, очевидно, зовсім по-іншому розглядає самі спогади, а саме — як дещо викривлене віддзеркалення минулого. Так само залишаються відкритими питання стосовно ролі спогадів у творенні спільноти старообрядців. Стає зрозуміло тільки, як ці перекази засвідчують специфічність групи, але, на жаль, у статті не з'ясовано, в якій спосіб вони виконують інтегративну чи дидактичну функцію. Окрім ситуацій використання пам'яті у земельних суперечках, фактично дослідник не наводить інших роздумів з приводу соціальних функцій пам'яті у сьогоденні. Для відповіді на ці за-

питання необхідно було знову-таки звернутися до проблеми врахування контексту: коли, за яких обставин, перед якою аудиторією оповідаються ці перекази? Як співвідноситься історія життя оповідача та історія групи? Які саме історії беруться за приклад для дії? Чи справді історичні перекази використовуються у вихованні дітей, чи вони є знанням тільки «професійних» оповідачів? Чи справді це знання включене в актуальну практику? Чи ці наративи витіснені в сімейну історію і їх оповідання є особистою справою, чи воно здійснюється і контролюється більш публічно? Яким чином автор презентував себе та свій дослідницький проект перед цими респондентами, яким був його статус під час бесіди? Чи сприймався він як представник певної інституції та як такий, що допоможе в легітимзації (письмовому втіленні) історії спільноти, чи, може, винятково як особистість із певними ідентичностями, відмінними чи подібними до «старобрядницьких»? Саме у роботі з такою спільнотою (на думку О. Пригаріна, досить традиційною, закритою, з набором специфічних релігійних та інших практик) дуже важливою є самопрезентація інтерв'юєра, його власний набір ідентичностей. Автор більшою мірою розглядає історії старообрядців як інваріантні, тобто статичні, незалежні від оповідача (його віку, статі, статусу), часу та місця (див. с. 63), а такий підхід навіть до фольклору зазнає все відчутнішої критики у сучасній етнології через те, що він абсолютизує незмінність наративів та ігнорує процес їхнього творення і перетворення під час акту нарації кожним з оповідачів та в спільноті загалом. На наш погляд, цей підхід значно звужує можливості цих джерел. Відповіді на поставлені нами питання досить складно, але за умови саме таких дослідницьких завдань пошук відповідей на них видається вкрай необхідним і, вочевидь, міг би стати ще однією перевагою безумовно цікавої та новаторської статті.

Ще одна стаття у збірнику, «Репрезентація етнічної та регіональної ідентичностей в автобіографіях жінок України» Оксани Кісь, також стосується етнологічних проблем. Одразу ж відзначимо слушність самого підходу, коли у дослідженні поєднується розгляд гендерної ідентичності поряд з іншими. В гендерних студіях є актуальною теза про гендер як одну з ідентичностей у низці багатьох інших, про необхідність звертати увагу не лише на спільне для усіх жінок (категорія «жіночого досвіду» тощо), але і на численні відмінності між жінками³. Це має допомогти уникнути есенціалізації поняття «жіночого», зведення його до якихось незмінних, спільних для усіх жінок характеристик, чи то пов'язаних з тілесністю, чи «дискримінованістю» (яка уже давно не розглядається як універсальна). Це дозволить переосмислити «жіноче» через найрізноманітніші контексти його існування (чи конструювання — це вже залежно від дослідницьких настанов). У даній статті Авторка ставить за мету дослідити репрезентації ідентичностей жінок шляхом порівняння двох біографічних інтерв'ю, записаних у Львові та Харкові в рамках проекту «Україна ХХ століття в пам'яті жінок», інформація про який також представлена у рецензованому збірнику. Обґрунтовуючи свій вибір на користь саме цих двох історій для дослідження, О. Кісь вказує на «типовість» цих жінок як представниць свого покоління та міста, а також на подібність біографічних траєкторій цих двох жінок, що робить інтерв'ю придатними для порівняння. Далі Авторка виділяє кілька спільних для обох наративів рис, як-от: дискурс «політкоректності», російсько-українські взаємини

на фоні присутності інших етнічних груп як домінанту, «мовне питання» як фактор самоідентифікації. Зрештою львівська дослідниця робить висновок про те, що в цих двох інтерв'ю жінки вдалися до подібних стратегій саморепрезентації: декларували етнонаціональну толерантність, яку підкріплювали оповідями про дитячий досвід міжетнічної дружби та про випадки людяного ставлення і рятування євреїв під час Голокосту. На думку Авторки, це пов'язано з тим, що євреї та інші етнічні групи «включені в наратив, щоб відтінити, увиразнити, створити тло для історії російсько-українських взаємин», але не становлять негативного полюса бінарної опозиції «Ми — Вони», хоча і парадоксально «саме євреї <...> є одвічним етнічним Іншим для росіян і українців, індикатором етнічної толерантності для будь-якого народу» (с. 97). І тут постає низка важливих запитань, на які слід знайти відповіді, аби розв'язати заявлені на початку статті проблеми. На жаль, у даній розвідці немає ніяких висновків стосовно саме цього постійно підкреслюваного факту, що оповідачки історії були жінками. У чому саме полягає «жіночий досвід історії» (с. 86, 97), як представляють ці інтерв'ю специфічність «способу, в який жінки оцінюють власне минуле» чи «жіночої автобіографії» (с. 85)? Одна з важливих особливостей сучасних гендерних студій — це неминуче проблематизування усіх наведених вище категорій. Досвід не стає автоматично «жіночим», якщо про нього розповідає жінка; «спосіб осмислення минулого», який демонструє жінка, не буде автоматично відмінним від того, який демонструє чоловік-оповідач; до подібних дискурсивних стратегій з тих чи інших причин можуть вдатися не тільки дві жінки з різних частин України, але й особи будь-якої статі, етнічності та віку! На наш погляд, тут можливі два варіанти розв'язання цієї проблеми. Якщо дослідник впевнений у тому, що жінка есенційно, «одвічно» має відмінний досвід (спосіб оцінювання, автобіографію чи будь-що), — то він має пояснити, у чому ж ця відмінність полягає. Якщо дослідник (як і Авторка даної статті) погоджується з тим, що «досвід» постає перед істориком тільки у вигляді наративу, а не безпосередньо, тоді «автобіографія» теж є продуктом роботи мови та інтеракції учасників інтерв'ю, а дискурсивні стратегії, оцінки та способи самопрезентації можуть змінюватися, — тоді доречно було б проблематизувати «жіночість» у кожному конкретному випадку. Нам думається, що для досягнення саме поставлених у дослідженні завдань було б доцільно з'ясувати, що означало для конкретної оповідачки бути жінкою (росіяною, «бандерівкою», шкільною вчителькою...) і як ці ідентичності були взаємопов'язані? Коли оповідачка з Харкова протиставляє себе «бандеровцям», чи не є це протиставленням себе-жінки (а також усіх інших «дівчат» (вираз оповідачки) — вчительок, що приїхали зі Сходу України) світові жорстоких чоловіків, що ведуть збройну боротьбу? Чи, може, коли оповідачка зі Львова демонструє неприязнь до російськомовних кадрів, котрі «понаїхали» до Західної України, вона керується насправді виключно комплексом дискримінації в професійній сфері (кар'єру було зробити легше тим, хто був лояльний до влади)? Резюмуємо: проблема репрезентації ідентичностей є досить складною і комплексною; зокрема, нам видається доцільним як проблематизувати самі ці ідентичності, щоб уникнути есенціалізації певних категорій (на кшталт *жінка, українка, російськомовна* тощо), а також розглядати взаємозв'язки цих ідентичностей саме в конкретних контекстах.

Друга цікава методологічна проблема, на яку ми хотіли б звернути увагу, — це проблема добору певних індивідуальних історій для вирішення ширших дослідницьких завдань, що стосуються цілого суспільства чи його частини (фактично метод *case-study*). Йдеться не про примарну «репрезентативність», принципово недосяжну в дослідженнях подібного роду, а про саме розуміння типовості. На нашу думку, Авторка цілком виправдано обмежилася глибоким аналізом саме цих двох, поза сумнівом, цікавих та показових усних історій, які вона вважає «типовими», проте, вочевидь, доцільно було б представити їх тільки як частину цілого широкого спектру ідентичностей, які зустрічаються у полі. Інакше картина виглядає дещо спрощеною і чорно-білою (нібито для Харкова типовими є саме російськомовні, для Львова україномовні і т. д.). Адже в кожному суспільстві й регіоні можна виділити принаймні кілька, якщо не безліч, саме *типових* варіантів ідентичностей⁴. Для цього можна було б спочатку виділити серед усього наявного масиву інтерв'ю окремі групи, що демонстрували б якісь різні стратегії репрезентації ідентичностей (а в цьому могли б допомогти вже наявні дослідження даної проблеми), а потім глибоко проаналізувати, наприклад, контрастні або «межові», «нетипові» випадки⁵ — адже саме вони допомагають виявити, чим саме є щось типове. Між іншим, дослідження нібито «маргінальних» російськомовних мешканців Львова дало дуже цікаві результати стосовно того, а чим саме є *норма*, яку можна виділити тільки у зіставленні з такими маргінальними випадками⁶. Інакше дослідник швидше довільно обирає як «типові» ті випадки, які сам вважає такими. Певна річ, підкреслимо знову, що дослідження проблеми ідентичностей, які зазвичай є множинні, взаємопов'язані, змінні, які утворюють цілий спектр різноманітних стратегій репрезентації, ніколи не може бути цілком задовільне і в будь-якому разі можна буде закинути авторові ігнорування якогось із варіантів цих стратегій. Проте зауваження стосовно цієї статті мають на меті радше стимулювати винайдення нових, досконаліших методів у дослідженні цієї багатогранної проблеми, ніж критикувати цю фактично одну з найперших в Україні спроб дослідження.

Метод виділення кількох «ідеальних типів», які охоплюють собою все різноманіття випадків, що зустрічаються в полі, використовується у статті Світлани Гуркіної «“Образ сили духу”»: греко-католицьке духовенство Львівської архієпархії після Другої світової війни і проблема персоніфікації релігійних переконань та ідентичности». Авторка спочатку коротко описує проект з історії катакомбної греко-католицької церкви — поза сумнівом, на сьогодні наймасштабніший усноісторичний проект в Україні, самі інтерв'ю, їх мету та характер, а також деякі проблеми їх проведення. Далі подається коротка історія насильницького возз'єднання греко-католицької і православної підрадянської церкви, щоб висвітлити контекст подій, про які розповідають респонденти, а саме представники духовенства. В основній частині статті на основі інтерв'ю, а також деяких письмових джерел схематично виділяються декілька, за виразом С. Гуркіної, «напрямоків долі» (с. 105) священників після формального возз'єднання церков: тут бачимо дві великі групи — тих, хто підтримав возз'єднання, і тих, хто його не визнав («упірних»); і далі в рамках кожної групи виділяється ще по кілька життєвих стратегій. На нашу думку, цей момент принципово є дуже важливим: береться до уваги величезна різноманітність

можливих варіантів людських дій, що дає змогу не подавати все життєве різноманіття спрощено, в чорно-білих тонах, за логікою «або — або». Навпаки, тут маємо справу зі спробою проблематизувати стратегії стосунків окремих осіб, індивідуальних акторів історії, із державною владою. Ці стратегії були зумовлені безліччю різноманітних мотивацій, і саме їх виявлення наближає нас до антропологізації нашого погляду на історію, до врахування великого спектру можливих варіантів людської поведінки під час «глобальних» історичних подій. Розглядаючи окремо кожну з двох груп священників, Авторка наводить як приклад біографічні дані двох оповідачів — одного з групи «возз'єднаних» та одного з «упірних», що має проілюструвати наведені вище схематичні узагальнення. Широко наводяться також різноманітні думки та ціннісні судження священників щодо проблеми возз'єднання церков, мотивації особистого вибору стратегії поведінки в цій ситуації. Таким чином, маємо досить цікаву спробу подивитися на зламний момент нацистського об'єднання двох церков з точки зору самих священників. Хоча, звичайно, неможливо ігнорувати також і необхідність не покладатися тільки на свідчення священників самих про себе (якщо ми хочемо саме реконструювати стратегії реальної поведінки протягом життя, а не стратегії *розповідання* про них), тобто проблему самої джерельної бази, а також, очевидно, доцільним може бути і застосування усієї сукупності розробок у рамках «біографічного методу».

Окремо виділимо тематичний блок статей числа, присвячений усним історіям остарбайтерів — однієї з найпопулярніших тем в українській усній історії. Гелінада Грінченко у статті «Усні свідчення колишніх остарбайтерів: спроба аналізу» ставить кілька досить важливих та складних завдань: через висвітлення особливостей колективної пам'яті про війну, що є характерними для радянського минулого, окреслити місце пам'яті про примусову працю, особливості спогадів колишніх остарбайтерів, вплив на них офіційного гранд-нарративу про війну, а також характерні риси історій «представників міської (модерної) та сільської (більш традиційної) культур» (с. 111). У теоретичному вступі Авторка коротко окреслює проблему визначення поняття колективної пам'яті і переходить до розгляду чинників, що впливають на оповіді колишніх остарбайтерів, які тут розглядаються як репрезентації досвіду. Серед найважливіших — співвідношення особистої та колективної пам'яті про війну саме у радянському випадку. Вірогідною та цікавою, на нашу думку, видається теза про те, що пам'ять про примусову працю в нацистській Німеччині не «вкладалася» в гранд-нарратив про Велику Вітчизняну війну, була проблемним матеріалом для «риторики Перемоги». Через це, як стверджує Г. Грінченко, примусова праця розглядалася в двох ракурсах: або як один з численних злочинів нацистів на окупованих територіях, або як чинник участі радянських громадян в європейському русі Опору (насамперед шкідництва на промислових підприємствах) (с. 114–115). Досить вірогідним видається і ще один висновок — про те, що у пострадянський час уже сформувався новий міф щодо примусової праці — міф «Абсолютної Жертви». Мабуть, саме модальності жертвності, страждання найкраще підходять як для мети «виправдання» остарбайтерів, яка все ще, очевидно, постає перед спільнотою, що вважає працю на ворога в умовах окупації не формою виживання і звичайним явищем, а формою колаборації, так і для мети вписування даного сюжету саме в *національний історичний*

наратив — адже історія України на сьогодні твориться саме як історія невинної жертви, одвічної страдниці від численних зловмисних воріженьків. Остарбайтери набувають рис безсилих об'єктів чийось дій.

Окреслюючи завдання своєї роботи, Авторка визначає предмет дослідження (саме *досвід* примусу до праці, а не інститут примушування), метод роботи з текстами — метод конденсації смислу, а також групу респондентів, з якими проводилися інтерв'ю. Г. Грінченко зазначає, що вона розглядає винятково розповіді колишніх працівників промислових підприємств, яких вона вважає окремою групою всередині «мнемонічного співтовариства» колишніх остарбайтерів. Крім того, ставиться за мету виявити відмінності між розповідями представників «різних культур» — «міської/модерної та сільської/традиційної» (хоча, здається, тут Авторці не вдалося уникнути деяких перебільшень, як-от у твердженнях на кшталт «українське село — це *завжди* порівняно замкнута спільнота добре знайомих між собою людей з характерною патріархальною психологією» (с. 125, курсив наш). Справді, врахування цих численних факторів є необхідним для тих широких узагальнень, які спробувала зробити Гелінада Грінченко: виділити спільні для історій усіх остарбайтерів смислові одиниці (якими, на її думку, є сюжет про голод і пошуки їжі, опис умов життя та праці, дійові особи та їхні характеристики, фінальні епізоди «суду» над колишніми господарями (с. 116–122), на основі чого здійснюється спроба зробити висновки про специфічні стратегії виживання, до яких вдавалися примусові працівники. Застосування поняття «стратегії виживання» до історій остарбайтерів є, поза сумнівом, цікавим авторським винаходом, який дозволяє певним чином узагальнювати структурно подібні історії групи людей з подібним досвідом, а також цілком доречно пов'язати усну історію з теоретичними напрацюваннями соціології та психології⁷. Хоча, звісно, його вживання вимагає певних застережень. Саме означення «стратегії» відсилає нас до певних стабільних структур, суто раціональних дій, що підпорядковані певному задумові. Таке потрактування людських дій, певна річ, може піддаватися критиці з боку постструктуралістських підходів, де людська суб'єктивність розглядається як нецілісна, а дії людей швидше як ситуативні, зумовлені контекстом, непіддані чітко сформульованим закономірностям, — існування яких, можливо, легше віднести до масових процесів, а не до окремого індивіда. Тут необхідно чітко відділяти стратегії виживання (до яких вдавалися остарбайтери «насправді») від стратегій саморепрезентації (які створюються в процесі оповіді і творення образу себе, тобто є частиною *performance*). Саме у випадку стратегії саморепрезентації оповідачі намагаються подати своє життя як цілісне, змістовне, як свідомо обрану лінію поведінки, а себе — як володаря свого життя, що застосовував певну осмислену стратегію під час примусової праці; але є проблемою для подальшого аналізу, як ця репрезентація співвідноситься з діями оповідача в минулому (чи з «досвідом»). Крім того, зауважимо, що на сьогодні серед зібраних усних історій колишніх остарбайтерів є чимало таких, які свідчать швидше про «стиль життя», ніж «стратегію виживання» під час перебування на примусових роботах. Отже, дана стаття провокує подальші роздуми стосовно важливих теоретичних проблем і є зразком комплексного підходу до завдання такого

широкого узагальнення щодо особливостей, характерних для всіх усних історій остарбайтерів та зумовлених як «об'єктивною» спільністю їхніх доль, так і широким культурним контекстом (наявними в суспільстві панівними дискурсами, доступними оповідачеві культурними ресурсами тощо).

Стаття Тетяни Лапан «Українські жінки на примусових роботах у Третьому Райху» також поєднує усноісторичний підхід з темою остарбайтерів. Авторка ставить за мету реконструювати історію українських примусових робітниць у Третьому Райху. Слід відзначити, що стаття написана з використанням інтерв'ю переважно із західно-українського регіону, становище якого за часів окупації було суттєво відмінним від інших частин України, отже, в статті можна знайти чимало цікавих свідчень, які не зустрічаються в оповідях колишніх примусових працівників з-за меж Галичини. Проте, на нашу думку, даний підхід (реконструювати процеси, як вони «насправді» відбувалися в минулому) є подеколи надто оптимістичним щодо можливостей усних історій. Нам видається, що лише за допомогою усних історій неможливо здійснити реконструкцію «об'єктивних» процесів, що відбувалися в минулому, через характерні для оповідей суб'єктивність, емоційність, ідеологічну заангажованість та інші риси (які за іншого підходу будуть розглядатися як переваги цих джерел). Таке завдання можна реалізувати, тільки маючи в руках масові джерела, в тому числі письмові й усні (див. статтю Антона Мелякова в цьому збірнику). Тоді і тільки тоді можна було б чітко підрахувати й узагальнити: скільки працівників і з яких регіонів працювали в різних галузях господарства, яким був склад остарбайтерів за статтю, якими були об'єктивні побутові умови проживання тощо. Дослідниця ж намагається відповісти на всі ці запитання, не маючи в руках масових джерел, що неминуче приводить до того, що цитати з інтерв'ю стають просто вибіркоким підтвердженням, ілюстрацією певних гіпотез. Саме тому стаття так ясніє виразами на кшталт «інколи...» (с. 133, 134); «більшість» (с. 133, 137), «нерідко» (с. 134), «часто» (с. 134, 136), «багато», «в основному» (с. 130), «загалом» (с. 134), «чимало» (с. 136), «деякі [жінки]» (с. 134) тощо, але якраз з'ясувати, чи дійсно було таких випадків «багато», чи таке траплялося лише «інколи», маючи в руках тільки окремі випадки, неможливо. Ілюстративне використання усних джерел дозволяє підтвердити будь-які висновки (адже в них можна знайти і прямо протилежні твердження), і, здається, це приводить Авторку до відтворення міфу Абсолютної Жертви, про який йшлося у статті Гелінади Грінченко. Т. Лапан намагається уникнути суперечностей і для генералізації неминуче добирає майже виключно свідчення про злиденне, принижене та голодне існування примусових робітниць. На жаль, такий підхід ігнорує величезне різноманіття обставин життя та праці, про які саме усні інтерв'ю і повідомляють.

Справді, проблема примусової праці часів Другої світової війни як маргінальна за радянських часів є і сьогодні контроверсійною, далеко не всі фактичні моменти її історії є усталеними чи несуперечливими. Саме тому дослідник має тут бути більш ніж обережний, особливо проводячи певні генералізації щодо такого масового та розмаїтого в своїх проявах процесу, як використання примусової праці. Наприклад, Т. Лапан пропонує оцінювати умови життя та праці примусових робітників залежно від того,

працювали вони в селі чи місті (тобто стара гіпотеза про те, що в промисловості загалом умови були важчими). При цьому ніяк не прокоментована уже існуюча щодо цього гіпотеза іншого дослідника, П. М. Поляна, який зробив висновок (до речі, на основі анкетних опитувань, тобто кількісних даних) про те, що умови праці залежали швидше від розміру господарства (що воно менше, то людяніші, індивідуалізованіші, менш залежні від політики нацистської держави стосунки з господарями)⁸. Ще один приклад: на початку статті дослідниця посилається на документальне свідчення про нібито «особливий «попит» на українських жінок у Німеччині», яких використовували «для різних робіт». Але ознайомившись із документом безпосередньо, дізнаємося, що жінок збиралися використовувати лише у домашньому господарстві (про що сказано двічі) — ні про які інші роботи не згадується⁹. Отже, маємо справу із не зовсім адекватним потрактуванням змісту джерела. В даному випадку йдеться не про те, що стояла мета повернути до праці переважно жінок, а про те, що саме для домашнього господарства (традиційно) хотіли мати переважно жінок. Про інші галузі тут не згадується взагалі. Наведені авторкою цитати аж ніяк не свідчать про особливу увагу вербувальників до жіноцтва; також і припущення, що відсоток жінок був рівним чи навіть вищим, аніж чоловіків, поки що навряд чи може бути обґрунтоване. До того ж у статті нема сенсу говорити саме про «українок», адже наведені тези повністю релевантні щодо робітництва загалом — і жінок, і чоловіків: очевидно, ті самі і для жінок, і для чоловіків були обставини вивезення (с. 131–132), розставання з рідними, медична перевірка, ті самі «арбайтсамти», той самий «голод, холод, антисанітарія» (с. 134 і далі) і всі інші описувані в статті процеси. На жаль, Авторка не ставить питання, наскільки цей досвід примусової праці був спільним чи відмінним для людей різної статі. За такого підходу відмінності між робітниками різних статей, вочевидь, зводяться до біологічного: народження дітей чи гвалтувань (що до того ж відтворює традиційні стереотипи: ніби для чоловіків ці речі не мають жодного значення). Даному дослідженню, що задекларувало гендерний підхід, на нашу думку, бракує висвітлення поряд із «жіночим» також і «чоловічого» досвіду примусової праці — це дозволило б проблематизувати самі категорії «жіночого» та «чоловічого», саму проблему відмінного та спільного між статями як значною мірою соціально конструйованого.

Ще одна стаття — «Про перспективи розширення джерельної бази досліджень історії українців-остарбайтерів» Антона Мелякова — тематично перегукується з іншими статтями збірника, що присвячені остарбайтерам, хоча майже не зачіпає проблематики усної історії. У статті подано критичний огляд різних типів джерел, деякі з яких не були раніше доступні для дослідників: матеріали органів місцевого самоврядування окупаційного періоду та німецької адміністрації; листи остарбайтерів з Німеччини до України, документи з фільтраційних справ, періодичні видання, матеріали Відділів у справах репатріації. Усним інтерв'ю чомусь не пощастило бути виділеними в окремий підрозділ, як усім іншим джерелам по темі. Лише після загальних висновків про джерельну базу наводяться роздуми з приводу можливостей усної історії у розробці теми. На думку автора, усні історії «мають відіграти роль допоміжного джерела, що <...> дозволить скорегувати форму, зміст, хід та особливості

досліджуваних процесів» (с. 150), тобто внести корективи в уже сформований на основі інших джерел наратив, а саме виявити окремі деталі та особисті оцінки, в тому числі щодо стосунків остарбайтерів з робітниками з інших країн і под. І такий підхід, певно, цілком узгоджується з методологічною позицією автора. Зазначимо також, що не зовсім зрозумілою є постановка проблеми в заголовку статті, де було заявлено дослідження саме історії *українців*-остарбайтерів. Здається, всі висновки автора цілком доречно стосовно примусових працівників з усіх окупованих східних територій, а от заявлена *українськість* робітників не розглядається взагалі й не проблематизується.

Уміщено в числі також повні тексти двох усноісторичних інтерв'ю (з колишніми остарбайтерками), рецензії, повідомлення про нові усноісторичні проекти. Крім того, у рубриці «Коментарі» представлені цікаві з точки зору міждисциплінарності матеріали дискусії представників суміжної дисципліни — соціології — стосовно питань методології усної історії. Серед повідомлень виділимо інформацію про створення Української асоціації усної історії, котре, без сумніву, є важливою подією у становленні дисципліни в Україні.

Отже, мусимо відзначити, що тематичне число «України модерної» з усної історії виявилось надзвичайно цікавим — перш за все розмаїтістю як конкретної проблематики, так і теоретизування. Наразі маємо в Україні не тільки перші спроби застосування усної історії як прикладної методики, що покликана висвітлити питання, розгляд яких був неможливий за часів тоталітаризму, але і досить цікаві спроби зміни дослідницької перспективи через усну історію. Усна історія справді може успішно посприяти перетворенню історичної науки загалом на гуманітарну дисципліну, що не боїться складних теоретичних питань і є свідомою своїх завдань та відповідальності як перед академічною спільнотою, так і перед тими спільнотами, котрі ми прагнемо досліджувати.

¹ Наприклад, Пітер Фрідландер (*Friedlander P. Theory, method and oral history//The Oral History Reader/Ed. by R. Perks and A. Thomson. — London; New York, 2002. — Pp. 38–52*) виразно показав, що за певної постановки дослідницьких завдань необхідним виявляється не безперервний *автобіографічний* наратив, а саме активне критичне втручання дослідника, конфронування оповідача з іншими точками зору та перехресне розпитування (*cross-examining*).

² Див. приклад обстоювання саме такого призначення усної історії: *Popular Memory Group. Popular memory. Theory, politics, method//The Oral History Reader/Ed. by R. Perks and A. Thomson. — London; New York, 2002. — Pp. 75–86.*

³ Див., напр.: *Gender and history in a postcolonial world//Writing gender history/Ed. by Laura Lee Downs. — London, 2004. — Pp. 106–145.*

⁴ Наприклад, див. обґрунтовану критику виділення в українському суспільстві тільки двох варіантів ідентичностей: *Грицак Я. Двадцять дві України//Грицак Я. Страсті за націоналізмом: Історичні есеї. — К., 2004. — С. 216–228.*

⁵ Наприклад, цікаво використовують цей метод виділення кількох типів-варіантів, які охоплюють собою все різноманіття випадків, що зустрічаються у полі, у таких

роботах з гендерної проблематики та з застосуванням методу інтерв'ювання: *Мещеркина Е.* Биографии «новых русских»: гендерная легитимация предпринимательства в постсоветском пространстве//Гендерные исследования. — 1999. — № 2. — С. 123–144; *Темкина А.* Сценарии сексуальности и сексуальное удовольствие а автобиографиях современных российских женщин//Гендерные исследования. — 1999. — № 3. — С. 125–150.

⁶ *Вилегала А.* Різні обличчя львівської російсько(мовно)сти//Критика. — 2007. — Квітень. Ч. 4 (114). — С. 24–26.

⁷ Докладніше ці можливості висвітлено в роботі: *Гринченко Г. Г.* «Остарбайтеры Третьего рейха» — стратегии выживания//Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей. — К., 2003. — Вип. 7. Ч. 1. — С. 219–226.

⁸ *Полян П. М., Зайончковская М.* Остарбайтеры: в Германии и дома (По материалам анкетного обследования)//In мемуаіам. Сборник памяти Ф. Ф. Перченка. — СПб., 1995. — С. 396–413.

⁹ *Преступные цели — преступные средства: Документы об оккупационной политике фашистской Германии на территории СССР (1941–1944 гг.).* — М., 1985. — С. 193–194.

Гелінада Грінченко (Харків, Україна)

УСНА ІСТОРІЯ В ПРАКТИЦІ АРХЕОГРАФІЧНИХ ЕКСПЕДИЦІЙ

Рецензія на збірник [Усна історія: теорія та практика/Упорядники А. Бойко, С. Білівненко, Ю. Головка та ін. — Запоріжжя: Тандем-У, 2008. — 100 с.]

«Ми розповідаємо історії, щоб надати сенсу нашим життям. Ми читаємо історії з тієї ж причини»¹. Якщо розвинути цю думку далі, за наданням сенсу власному життю стоїть намагання зазирнути у минуле, порівняти свою історію з історіями інших людей, віднайти те загальне й особливе, що поєднує нас у рамках певної культурної спільноти й водночас збагачує досвід цієї спільноти унікальними й неповторними особливостями кожної окремої долі.

Одним із найцікавіших джерел до пізнання і вивчення світогляду та культури, історії та мови народу були й залишаються усні оповідання, інтерес до яких ще на початку XIX ст. виявляли етнографи й фольклористи, історики й мовознавці, письменники й громадські діячі. Систематичне збирання та видання української «народної документалістики» розпочинається із середини XIX ст.: так, 1847 р. виходять з друку «Украинские народные предания», а у 1856 і 1857 рр. — два томи «Записок о Южной Руси» П. Куліша, в яких були надруковані й усні оповідання та спогади². Поряд із цим інтересом прийшло усвідомлення, що ці спогади є не тільки «зернами культурної історії та народної психології», це насамперед «характеристика живих людей, їх пригод і настроїв, їх світогляду й етики»³. В рамках історичної науки це положення оформилося концептуально вже в XX ст., з появою та розвитком усної історії, яка з самого початку була зорієнтована на вивчення насамперед суб'єктивного досвіду людини, системи значущих для індивіда сенсів і змістів, особистісного осмислення пережитого і відповідальності індивіда за його «місце в історії».

У своєму розвитку усна історія пройшла кілька етапів, під час яких змінювалася й загальна парадигма, й конкретні методи дослідження усних оповідей, набуваючи все більше міждисциплінарного та новаторського характеру⁴. Сформувавшись та інституціоналізувавшись у західних країнах, з початку 1990-х рр. усна історія набула широкої популярності й на пострадянському просторі, в чому відіграли помітну роль міжнародні школи й конференції за участю провідних фахівців цього напрямку. Так, перше знайомство вітчизняних дослідників із суттю та методами «живої історії» відбулося у Львові 1994 р. під час проведення міжнародної конференції «Методологія та методи усної історії — життєві оповіді в соціологічних дослідженнях», в роботі якої взяли участь 64 науковці з 17 країн. У наступні роки в Україні було проведено низку навчально-методичних та наукових зустрічей із питань теорії та методології усної історичних до-

сліджень, що згодом привело до створення Української асоціації усної історії⁵. Крім цього, з середини 1990-х рр. українські науковці почали брати активну участь у багатьох міжнародних усноісторичних дослідних проєктах, а також організувати й здійснювати певну кількість локальних та регіональних проєктів, серед яких одне з найпомітніших місць належить ініціативі Запорізького наукового товариства ім. Я. П. Новицького щодо проведення польових археографічних експедицій із запису усних розповідей як частини великого проєкту з дослідження історико-культурної пам'яті селян Південної України. Ця робота здійснюється впродовж останніх восьми років, і за цей час члени товариства провели кілька десятків експедицій практично у всіх регіонах Степової України. Певним узагальненням набутого досвіду став опублікований цього року збірник «Усна історія: теорія та практика»⁶, до якого увійшли статті та матеріали з організації та проведення експедицій, методичні рекомендації до видання джерел усної історії, бібліографія тощо.

Першу частину збірника відкриває стаття Надії Швайби «Усна історія як історіографічний дискурс»⁷. На початку статті авторка висловлює слушну думку про те, що усна історія на пострадянських теренах поступово проходить ті самі етапи розвитку та зміни тенденцій усвідомлення особливостей усного джерела, що й західна історіографія, та доходить висновку, що «усна історія сама по собі є специфічним історіографічним дискурсом, нетотожним науковій історіографії»⁸. У статті наголошуються, але, на жаль, не досить впевнено розвиваються тези щодо різниці між існуванням усних історій у царині свого традиційного побутування та в середовищі науки, специфіки запровадження джерела усної історії до наукового історіографічного дискурсу, природи усної історії як явища тощо. Остання теза, на відміну від попередніх, розкривається більш детально. За авторським визначенням, усна історія є синкретичним поєднанням спогадів про минуле та досвіду участі у певних історичних подіях, що були набуті людиною завдяки соціальній комунікації, суб'єктивно наповнилися різними індивідуальними чи колективними значеннями та збагатилися інформацією, «отриманою ззовні».

На наш погляд, розуміння авторкою усної історії, яке, за її словами, було випрацюване через досвід участі не в одній експедиції, поширюється головним чином на «готову», статичну оповідь чи спогад, а також на практику отримання з неї «унікальної інформації», що залишає поза увагою один з найважливіших аспектів усноісторичного наративу. Мова йде про усвідомлення усної історії як акту безпосередньої *діалогової взаємодії* між дослідником та оповідачем, під час якої історик-професіонал, справді, актуалізує й фіксує спогади, але в жодному разі не такі, що, за переконанням Н. Швайби, можуть існувати незалежно від їхньої фіксації учасником наукового проєкту. Усні історії (на відміну від усної традиції) не існують у задалегідь підготовленому та статичному вигляді у свідомості оповідача: ці історії завжди різні (ще нікому не вдалося записати ідентичні історії від однієї й тієї самої людини); крім того, ці історії створюються *обома* учасниками інтерв'ю й детермінуються соціально-культурними, гендерними, віковими практиками й стереотипами як оповідача, так і інтерв'юера. Тим більше це стосується таких методик опитування, де використовуються складені задалегідь питальники, за допомогою яких дослідник не тільки «спрямовує» оповідь, а й відіграє свою авторську роль у формуванні

свідчення. Це зауваження не применшує того позитивного факту, що в статті вдало згруповано та позначено основні напрямки, за якими у вітчизняній науці йде не лише опрацювання джерел, але й усвідомлення феномену усної історії в цілому.

Друга стаття першої частини збірника присвячена організації усноісторичного інтерв'ю⁹. Основний наголос у ній робиться саме на тій складовій усної історії, яка залишилася поза увагою Надії Швайби, а саме — на комунікативній взаємодії учасників інтерв'ю. Усвідомлення інтерактивного характеру спілкування спрямувало увагу автора статті на такі важливі моменти у підготовці та проведенні інтерв'ю, як методи й засоби пошуку майбутніх респондентів, особливості встановлення першого контакту зі співрозмовниками, необхідність досягнення позитивного сприйняття дослідників та подолання певного психологічного бар'єра на початкових етапах комунікації, правила ведення бесіди та введення до неї дослідницьких запитань, а також більш широке в теоретичному плані питання «присутності» інтерв'юєра під час інтерв'ю. У вирішенні останньої проблеми, посилаючись на власний досвід, Юрій Іріюглу схиляється до практики «втручання» дослідника у наратив інформанта у вигляді демонстрації певної обізнаності у соціально-побутовій сфері життя села, усього соціокультурного колективу, частиною якого є інформант. Ця активізація групового елемента самосвідомості, на думку автора, у ході реалізації проекту «сприяла підвищенню мнемонічної та вербальної активності респондентів, що намагалися в повному обсязі надати допомогу дослідникові у пізнанні специфічних рис їхнього колективу»¹⁰. Але, як і в попередній статті, не може не звернути на себе увагу поєднання сучасних і водночас дешо «старомодних» поглядів на методику підготовки й проведення усноісторичного дослідження як на таку, що «направлена на забезпечення отримання максимально об'єктивної історичної інформації в процесі інтерв'ювання»¹¹, а також сприйняття інформанта як «носія», «джерела» чи «каналу трансляції» цієї інформації. Такий підхід характерний радше для етапу «розвиненого позитивізму», тієї парадигми, суворі фактографічні межі (й обмеження) якої усна історія вже давно перетнула. Для Ю. Іріюглу суб'єктивність оповідача явно програє його «об'єктивним» знанням та фактам, але ж навіть «жорстка самоцензура», проти якої виступає автор, є не менш цікавою та інтерпретативно насиченою «інформацією» з точки зору аналізу особливостей індивідуального пригадування, ніж детальне перераховування подій та фактів, тож нехтувати нею навряд чи варто.

Конкретному прикладові аналізу усних історій з метою вивчення особливостей процесу пригадування різними поколіннями оповідачів, які «являють собою дві лінгвокультурні спільноти, що володіють різними мовними картинками світу», присвячена стаття Наталі Суревої¹². Для свого дослідження вона обрала транскрипти двох груп респондентів — 1900–1910-х та 1920-х рр. народження, тобто представників генерацій сільського населення Південної України, період формування й соціалізації яких припав на час до й після колективізації, що зумовило певну різницю у розумінні й відтворенні соціальних ролей та практик повсякденного існування. Проведене за методом контент-аналізу порівняння змістовних термінів-понять, що містяться в їхніх оповідах, дозволило авторці зробити висновок про наявність певної лінгвокультурної різниці між двома умовними поколіннями респондентів, а саме: відсутність релігійних понять, русифікацію мови

й наявність активної форми дієслів у текстах респондентів — представників покоління 1920-х рр. Наведений наприкінці статті додаток — «Перелік понять, найбільш/найменш присутніх у транскриптах інтерв'ю двох груп респондентів»¹³ — дозволяє читачеві продовжити список відмінностей та збагатити власне уявлення про культуру мовних кодів зазначених поколінь. З іншого боку, цей додаток стимулює дослідницький інтерес (чи перспективи, як відзначено у назві статті) до аналізу лінгвокультурної різниці й іншими, насамперед якісними методами, серед яких найдоцільнішими здаються наративні, коли, головним чином, вивчається точка зору оповідача, а викладені ним факти розглядаються як продукт власних інтерпретацій інформанта.

Перенесенням дослідницької уваги з усних історій на усну традицію південноукраїнського села XX ст. привертає до себе увагу стаття Юлії Головки¹⁴. Для аналізу дослідження «усної традиції» авторка обрала проблему сприйняття закордоння й іноземців мешканцями зазначеного регіону й сконцентрувала її навколо таких тем, як Друга світова й «холодна» війни, а також меноніти-колоністи (яких радше було б визначити як «групу», а не «тему»). В рамках дослідження тематики Другої світової війни Ю. Головка зосереджується на висвітленні особливостей згадувань мешканцями регіону, що перебували на окупованій території, про німців-окупантів та німців-колоністів, а також про пересічних німців, з якими зіткнулися вивезені на примусові роботи селяни з Південної України. Велику увагу авторка приділяє емоційній складовій цих згадувань, додаючи до свого аналізу певні практичні рекомендації щодо спілкування з респондентами на тему війни. Від дослідження досвіду особистого переживання подій Другої світової війни, набутого респондентами у рамках власної практики спілкування із «іноземцями», авторка переходить до досвіду сприйняття Америки як уособлення закордоння під час «холодної» війни, що був сформований практично тільки засобами масової інформації. Проте і в першому, і в другому випадках авторка, здається, оперує саме усними історіями, а не усною традицією (дуже прикро, але посилань на транскрипти інтерв'ю немає ні в цій, ні в інших статтях збірника, так само як і їх цитованих уривків). На користь використання саме усних історій свідчить те, що авторка узагальнює думки й емоції людей, що безпосередньо пережили події, про які йдеться. Втім, усна традиція є «мовним повідомленням, що являє собою переказ тверджень з минулого, яке перебуває поза межами покоління людей, що живе нині... Щоб вважатися усною традицією, повідомлення має передаватися з вуст у уста щонайменше через одне покоління. Відповідно, ми не включаємо в це визначення усну історію»¹⁵. Усною традицією в такому розумінні (та з урахуванням віку оповідача) могли б вважатися радше повідомлення про Першу світову війну (висвітлення особливостей її пригадування декларувалося на початку статті, але, на жаль, не було реалізоване).

Завершує першу частину збірника стаття Анатолія Бойка «Методика організації та проведення опитування»¹⁶, в якій автор підсумовує набутий в численних експедиціях досвід інтерв'ювання та пропонує вироблений на цій основі «комбінований метод» створення історичного джерела. Суть цього методу полягає у поєднанні, за авторською термінологією, методу «суцільного потоку» (тобто початкової розповіді респондента про своє життя в цілому) та відповідей на питання інтерв'юєра. На перший погляд, така

комбінація вкладається в рамки класичного напівструктурованого інтерв'ю, що охоплює «вільну» фазу оповіді та фазу розпитувань відповідно до розробленого дослідником опитувальника. Але після уважного читання статті певні елементи «комбінованого методу», уживана автором термінологія, а також «ставлення» до оповідача в цілому викликають низку сумнівів і заперечень, дискусія навколо яких, на наш погляд, є вкрай необхідною.

По-перше, не зовсім слушним є визначення першого етапу спілкування із співрозмовником як такого, що являє собою «суцільний потік». Адже оповідь, отримана на прохання розповісти «про життя в цілому», є й структурованою й упорядкованою, якщо підходити до її аналізу з точки зору правил композиції наративу, конверсаційних регуляторів, дослідження когнітивних фігур узагальнення досвіду чи інших методів текстурального аналізу інтерв'ю, що запропоновані, обґрунтовані та практично висвітлені у надзвичайно великій кількості усноїсторичних досліджень. З іншого боку, у тому вигляді, в якому метод «суцільного потоку» представлений у статті, він складає враження певного методологічного реверансу у бік «надання голосу пересічній людині», етапу, що вимушено передує безпосередньому опитуванню, а не становить окремої, самостійної й значної частини дослідження.

По-друге, тісно пов'язаним із попереднім визначенням, певним термінологічним курйозом виглядає уживане автором поняття «сканування» респондентів, що націлене на виявлення «готовності респондента до спілкування, наявності в нього інформації тощо»¹⁷. За своєю інструменталістською неетичністю цей термін викликає досить неприємні асоціації із «рентгеном» чи «просвічуванням» людини у пошуку чогось такого, що необхідно дослідникові й є важливим саме для нього, а не для оповідача.

Крім сумнівів щодо цього «споживацького нахилу» у ставленні до співрозмовника по інтерв'ю (а вони ґрунтуються, не в останню чергу, на моєму власному досвіді «польової роботи»), виникають питання щодо авторського визначення усної історії як процесу «створення джерела з таким інформативним потенціалом, який би задовольняв не тільки дослідників історичної пам'яті, а й дослідників історії повсякдення та мікроісторії»¹⁸. Але ж як визначити достатність цього «потенціалу»? Чому він мусить відповідати? Де міститься той перелік необхідних для представників різних напрямків історичних досліджень питань, «інформація» щодо вивчення яких повинна бути зафіксованою в оповіді таким чином, щоб «задовольнити» якомога більшу кількість науковців? Це досить складне, якщо не неможливе для практичного втілення завдання, особливо враховуючи, що усна історія є потенційно невичерпною й завжди незавершеною оповіддю, навіть якщо питання, з якими дослідник звертається до оповідача, сформульовані навколо досить вузької тематики.

Метод «суцільного потоку», як він поданий у статті, схожий, якщо не копіює, на метод біографічного інтерв'ю («історії життя», чи «розповіді про життя»), орієнтованого на вивчення суб'єктивного, особистісного сприйняття минулого в межах цілісного біографічного досвіду. В рамках цього методу навряд чи варто чекати на «інформацію», що охопить увесь спектр дослідницьких зацікавлень інтерв'юєра, адже біографічне інтерв'ю має зовсім інше спрямування. У цьому випадку додаткові розпитування

інтерв'юера не повинні «ламати» біографічні рамки оповіді, вони мусять уточнювати чи розширювати ті моменти, які прозвучали в оповіді й мають біографічне значення для історії життя респондента. Якщо ж поєднувати біографічну оповідь із абсолютно «зовнішніми» запитаннями, це потребуватиме додаткового методичного обґрунтування, адже питання, поставлені дослідником, більшою мірою будуть «прив'язаними» до його наукових зацікавлень, а не до артикульованих оповідачем елементів власного біографічного досвіду, й цей контраст, навіть за умов демонстрації обізнаності інтерв'юера з реаліями повсякденних практик респондента, не залишиться непоміченим.

Наприкінці статті А. Бойко наголошує на необхідності «докорінної зміни організації проведення опитування і суттєвого коригування методики його проведення»¹⁹. Якщо ця теза є відкритою до обговорення, хотілося б зробити акцент на такому, на наш погляд, важливому аспектові вдосконалення методики, як спробі збалансованого поєднання дослідницьких завдань з метою вивчення не лише конкретно-фактографічного, але й суб'єктивно-значеннєвого наповнення усних історій. Доречним також здається більш конкретно й коректно формулювання завдань, що вирішуватимуться завдяки проведенню різних типів інтерв'ю. Адже намагання скомбінувати різні за своїм спрямуванням методи із наголосом саме на опитуванні може підмінити «голос» респондента «голосами» дослідницької групи, в результаті чого буде створено вельми «інформативно насичене», але позбавлене власної ініціативи оповідача джерело.

Другу частину «Теорії та практики усної історії» становлять методичні рекомендації щодо проведення інтерв'ю, напрямків можливих зовнішніх запитань усного опитування, видання джерел усної історії (науково-популярним методом тощо), а також бібліографія²⁰. Конкретний і докладний матеріал цієї частини свідчить про величезний досвід, набутий командою Запорізького наукового товариства ім. Я. П. Новицького впродовж підготовки та проведення польових археографічних експедицій із запису усних розповідей. Цей матеріал певною мірою доповнює дослідницькі статті збірника, але водночас породжує додаткову кількість як практичних, так і теоретичних питань.

Так, пам'ятка учаснику археографічної експедиції містить перелік ретельно продуманих рекомендацій щодо чуйного й ввічливого спілкування із респондентами з акцентами на емоційній та етичній складовій опитування. На нашу думку, ці рекомендації не зовсім узгоджуються з дещо зневажливими визначеннями на зразок «суцільного потоку», «сканування» чи «інформативної готовності» співрозмовника по інтерв'ю, про які йшлося вище. Уважному читачеві така невідповідність «теорії» й «практики» обов'язково впаде в очі, й пояснити її буде досить важко, якщо не неможливо.

Наступні «напрямки зовнішніх запитань», що увібрали 273 «орієнтовні» позиції, поєднують вельми широкий спектр питань як загальноісторичного, так і детально етнографічного (чи культурно-антропологічного) характеру. Але на їхньому тлі майже повністю розпоршується конкретна мета наукового проекту, навіть якщо у теоретичній частині збірника вона сформульована досить всеосяжно як «дослідження історико-культурної пам'яті селян Південної України». Мабуть, варто було б познайомити читача із докладним обґрунтуванням, а не лише декларуванням мети дослідження, пояснивши вибір саме такого масиву запитань і саме такої логіки укладання матеріалу.

Неповною і застарілою виглядає бібліографія, укладачі якої нехтують багатьма сучасними напрацюваннями як вітчизняних, так і закордонних науковців²¹. Але, що набагато гірше, ця бібліографія може повністю дезорієнтувати читача та скласти в нього невідповідне й помилкове враження про наявну літературу з теорії та практики усноїсторичних досліджень. Адже й в Україні, й на пострадянському просторі (не говорячи вже про західні країни) за останні 15 років було опубліковано таку кількість досліджень із усної історії, історичної та культурної пам'яті, що навіть дуже скорочена бібліографія має включати набагато більший перелік праць, ніж незрозуміло за яким принципом дібрані 35 найменувань даного списку.

Певні зауваження викликає оформлення як матеріалів, так і статей. Як уже зазначалося, у матеріалах відсутня назва проекту, у тематичних і проблемних рамках якого розроблялися і півтвіник, і напрямки можливих запитань. Дві з п'яти статей не містять жодного посилання, що відповідає радше практиці публікації тез, ніж наукових статей. Дещо невідповідною змісту є й назва збірника, адже теорія усної історії тут практично не висвітлюється й не рефлексується. Крім питань та заперечень суто наукового характеру, не може також не звернути на себе увагу сумнівна якість роботи коректора: публікації збірника буквально перенасичені зайвими (інколи відсутніми) комами та містять прикрі друкарські помилки.

Попри всі зауваження, збірник містить багатий практичний матеріал, що може бути використаний як під час розробки майбутніх проектів, так і аналізу стану вітчизняних усноїсторичних досліджень.

¹ *Stannard M. A Matter of Life and Death//Writing the Lives of Writers/Edited by Warwick Gould and Thomas F. Staley. — New York, 1998. — P. 36.*

² *Мишанич С. В. Усні народні оповідання. — К., 1986. — С. 19.*

³ *Франко І. Bel parlar gentile//Франко І. Зібрання творів: У 50 т. — Т. 37. — К., 1982. — С. 10.*

⁴ Див. статтю А. Томсона в цьому збірнику.

⁵ *Створення Української Асоціації Усної Історії (Ukrainian Oral History Association)//Україна модерна. — Київ; Львів, 2007. — Число 11. — С. 261–263.*

⁶ *Усна історія: теорія та практика/Упорядники А. Бойко, С. Білівненко, Ю. Головка та інші. — Запоріжжя, 2008. — 100 с.*

⁷ *Швайба Н. Усна історія як історіографічний дискурс//Усна історія... — С. 3–8.*

⁸ Там само. — С. 6.

⁹ *Іріюглу Ю. Організація усноїсторичного інтерв'ю//Усна історія... — С. 8–15.*

¹⁰ Там само. — С. 14.

¹¹ Там само. — С. 10.

¹² *Сурева Н. Два покоління — два світи. Перспективи аналізу усних спогадів селянського населення Південної України//Усна історія... — С. 15–23.*

¹³ Там само. — С. 21–23.

¹⁴ *Головка Ю. Сприйняття закордоння та іноземців в усній традиції південноукраїнського села ХХ століття//Усна історія... — С. 23–28.*

¹⁵ Вансина Я. Устная история и устная традиция//Хрестоматія по устной истории/Пер., сост., вступление, общ. ред. Лоскутовой М. В. — СПб., 2003. — С. 66.

¹⁶ Бойко А. Методика організації та проведення опитування//Усна історія... — С. 28–39.

¹⁷ Там само. — С. 39.

¹⁸ Там само. — С. 38.

¹⁹ Там само. — С. 38.

²⁰ Матеріали//Усна історія... — С. 40–98.

²¹ Наприклад, укладачами бібліографії не були взяті до уваги дуже популярні серед усних істориків посібники й хрестоматії, такі як: *Handbook of Oral History*/Edited by Thomas L. Charlton, Lois E. Myers, and Rebecca Sharpless; with the assistance of Leslie Roy Ballard. — Lanham, MD, 2006. — 625 p.; *The Oral History Reader (Second Edition)* /Edited by R. Perks, A. Thomson. — London, New York, 2006. — 578 p.; *Preparing the Next Generation of Oral Historians: An Anthology of Oral History Education*/Written and edited by Barry A. Lanman and Laura M. Wendling. — Lanham, MD, 2006. — 483 p.; *History of Oral History: Foundations and Methodology*/Edited by Thomas L. Charlton, Lois E. Myers, and Rebecca Sharpless; with the assistance of Leslie Roy Ballard. — Lanham, MD, 2007. — 318 p.; *Хрестоматія по устной истории*/Пер., сост., вступление, общ. ред. М. В. Лоскутовой. — СПб., 2003. — 396 с. та багато інших.

Крім цього, поза увагою укладачів залишилися публікації, що останнім часом з'явилися в Україні, наприклад, тематичний випуск «України модерної» (Число 11. — К.; Львів, 2007. — 288 с.), дві книжки усних історій, видані жіночим центром «Спадщина» (*Усна жіноча історія. Повернення. Історіографія сільських жінок в контексті суспільно-історичних факторів радянського і перехідного періодів.* — К., 2003. — 372 с.; *Історія однієї фотографії: спроба самопрезентації*/Упоряд., ред., вступ. ст. Г. І. Дациук. — К., 2007. — 224 с.), дослідження В. Нолла (*Трансформація громадянського суспільства. Усна історія української селянської культури 1920–30-х років.* — К., 1999. — 559 с.), усні історії колишніх примусових працівників (*Невигадане: Усні історії остарбайтерів*/Автор-упоряд., ред., вступ. ст. Г. Г. Грінченко. — Харків, 2004. — 236 с.; *«То була неволя...»: Спогади та листи остарбайтерів*/В. А. Смолій (голов. ред.) та ін.; упоряд. Т. В. Пастушенко, М. Ю. Шевченко. — К., 2006. — 542 с.) тощо.

Ірина Реброва (Харків, Україна)

УСНА ІСТОРІЯ І ДОСЛІДЖЕННЯ «ПАМ'ЯТІ»

Рецензія на книгу: [Память о блокаде: Свидетельства очевидцев и историческое сознание общества: Материалы и исследования/Под ред. М. В. Лоскутовой. — М.: Новое издательство, 2006. — 392 с. (Серия: Новые материалы и исследования по истории русской культуры. Вып. 2)]

Збірник являє собою результати роботи над двома проектами Центру усної історії Європейського університету в Санкт-Петербурзі «Блокада у долях та пам'яті лєнінградців» і «Блокада Лєнінграда в колективній та індивідуальній пам'яті мешканців міста» (2001–2003). Без сумніву, ми маємо справу з результатами одного з наймасштабніших та фахово виконаних усноїсторичних досліджень на пострадянському просторі, а також якісну роботу «Нового издательства», котре нині активно утверджується як видавець актуальної гуманітарної літератури, що має сприяти і переосмисленню радянського спадку, і ознайомленню із західними науковими традиціями¹. Видання складається з трьох частин: у першій подаються кілька транскриптів інтерв'ю із мешканцями блокадного Лєнінграда та їхніми нащадками; друга частина («Людина і блокада») містить дослідницькі статті, присвячені репрезентаціям теми в індивідуальних розповідях, а третя («Блокада й ідеологія радянського суспільства») — у радянському офіційному дискурсі, в історіографії та монументах. Поза сумнівом, заявлені в назві збірника проблеми «пам'яті» та «історичної свідомості» останнім часом належать до найпопулярніших та найбільш дебатованих. Отже, в обговореннях подібної проблематики виглядає вкрай необхідною рефлексія щодо вживаних категорій (зокрема, тих же метафоричних «історичної свідомості суспільства» чи «колективної пам'яті») і тих теоретичних підходів, що неминуче за ними стоять. На жаль, слід відзначити, що автори статей у збірнику загалом рідко коли ставили перед собою саме таку мету. Тому в цьому тексті я спробую звернути увагу переважно на теоретичні підходи, що приховано чи явно стоять за викладом у даних статтях, та на визначення вживаних тут дослідницьких категорій, пов'язаних з дослідженнями «пам'яті».

Проте спочатку варто зробити кілька зауваг з приводу першої частини збірника, тобто публікації усних історій. На відміну від багатьох популярних видань «свідчень очевидців» в даному випадку упорядники дотримувались сучасних наукових вимог: інтерв'ю подано повністю, зі збереженням усіх реплік інтерв'юєра, «комунікативних помилок» та всіх інших властивостей усного спілкування, відображено тут паралінгвістичні явища; точні відомості, імена та дати, що їх згадують оповідачі, прокоментовано. Наводяться також короткі біографічні дані про кожного оповідача. Увага до питань

етики усної історичної дослідження виявилася, зокрема, у рішенні не наводити справжні імена оповідачів та інші відомості, що можуть указувати на конкретну особу. Можна пошкодувати тільки, що саме аналізовані в дослідницьких статтях інтерв'ю не представлено у першій частині збірника, отже, читач навряд чи зможе здійснити повну перевірку обґрунтованості авторських висновків і йому залишається довіряти розлогим цитуванням. Важливі доповнення до транскриптів містяться у додатках: це короткі відомості про інформантів (котрі суттєво розширюють можливості роботи з транскриптами як джерелами), питальники, що їх застосовували інтерв'юери, список опублікованих спогадів про блокаду Ленінграда.

Отже, звернімося до другої частини збірника, котра присвячена аналізу окремих усних історій. Вікторія Календарова у дослідженні «“Розкажіть мені про своє життя”»: збирання колекції біографічних інтерв'ю зі свідками блокади та проблема вербального вираження травматичного досвіду» поєднує завдання вступної статті з викладом результатів власного дослідження. У першій частині роботи Авторка докладно викладає цілі та мету проєктів зі збору усних свідчень блокадників, принципи добору інформантів, методику та типові ситуації інтерв'ювання, а також умови запису, архівування та транскрибування (с. 200–208). Важливо, що для В. Календарової увага до всіх цих аспектів не має характеру формальних попередніх зауважень; навпаки, вони піддаються аналізу, розглядаються як важлива частина осмислення результатів проєктів. Власне, вони відображають відповідальний підхід до справи та саморефлексію щодо впливу самих науковців-учасників проєкту на отримувані тексти інтерв'ю. Авторка не уникає також опису таких моментів, як окремі розходження між інтенціями дослідницької команди та їхнім практичним втіленням (вони загалом природні: не завжди зреалізовані намагання відповідали методиці наративного інтерв'ю), підкреслює корегування цілей дослідження та методики ведення інтерв'ю протягом роботи (с. 204–207). Опис цих сторін реалізації проєкту значно збільшує можливості аналізу отриманих результатів, і власне сам є частиною аналітичної роботи. Друга частина статті присвячена аналізу двох поляризованих випадків, котрі мають ілюструвати межі можливостей вербальної передачі травматичного досвіду в ході дослідницького інтерв'ю (с. 208–227). Перший випадок демонструє виключення травматичного блокадного досвіду з біографічної конструкції, а другий — успішної вербалізації подібного досвіду через специфічний жанр, близький до сповіді. Авторка тут використовує методику Ф. Шутце та Г. Розенталя (незважаючи на відзначену нею недосяжність цілковитої відповідності цій методиці на стадії інтерв'ювання). Відповідно, багато в чому розуміння «пам'яті» та «свідомості суспільства» в цій статті залежить від тих теоретичних настанов, на яких ґрунтується методика наративного інтерв'ю. Серед іншого важливим тут є аналіз чергування оповідних сегментів інтерв'ю (які, як вважається, презентують особисто пережите) із описом, роздумами та узагальненими оцінками. Можливо, саме тому в даному випадку маємо досить жорсткий поділ: з одного боку — особисті спогади, що розглядаються як вираз есенційного, «справжнього» досвіду, «пережитого», яке є цілком індивідуальним, з іншого — узагальнені знання про минуле, що належать «колективній пам'яті». Таким чином, розповідь, що ґрунтується переважно на особистих спогадах, розглядається як альтернативна щодо

офіційного дискурсу; апеляція до офіційного дискурсу постає як «уникання» розповіді про особисте. Зазвичай таке протиставлення приватного і публічного часто критикується, і самі категорії «особистих спогадів» та «свідомості суспільства» напевне потребують осмислення. Загалом сучасні студії пам'яті, як правило, намагаються інтегрувати обидві категорії. Багато хто з дослідників іде за тезою М. Хальбвакса про те, що уже на стадії переживання певних подій очевидцями їх сприйняття та запам'ятовування загалом зумовлене широким культурним контекстом, колективними уявленнями, та взагалі стає можливим переважно в процесі комунікації між людьми (або, варто додати, в процесі автокомунікації з певними уявними «аудиторіями» чи адресатами)². Існує також інша модель інтеграції особистої та колективної «пам'яті», котра звертає увагу на той факт, що «колективні уявлення» не існують поза індивідуальною людською свідомістю і їх можна розглядати лише як інтерналізований досвід інших, як включення досвіду інших людей до особистого досвіду конкретної людини³. Дійсно, ні саморефлексія окремої особи, ні дослідницькі зусилля не можуть встановити напевне, чи є якісь твердження вираженням суто «особистого» досвіду чи глибинної інтерналізації досвіду інших⁴; отже, сама соціальна природа людини унеможлиблює існування не-інтерсуб'єктивної пам'яті та досвіду. Таким чином, офіційний дискурс не завжди слід розглядати як щось зовнішнє стосовно окремого оповідача: він може виявитися якраз знаряддям для висловлення особистого досвіду. «Особисте» далеко не завжди є альтернативою офіційному. Насправді, офіційний дискурс пропонував численні зразки, сталі структури та кліше для розповіді саме історії життя окремої особи (в тому числі життів тих, хто був свідком/учасником чи то блокади, чи окупації, чи бойових дій тощо), тобто «ідеальної біографії» «будівника комунізму», «колгоспниці», «жертви фашизму» тощо. З іншого боку, невключеність в офіційний дискурс (на думку авторки, це специфіка одного з аналізованих інтерв'ю — з представницею общини вірян-баптистів) ще не означає звернення до суто особистого досвіду; в даному випадку це цілком могло бути звернення до колективного уявлення про біографію справжнього християнина.

Подібний метод аналізу, який фактично є розвитком ідей Ф. Шутце та Г. Розенталь, презентують Тетяна Вороніна та Ілья Утехін у статті «Реконструкція смислу в аналізі інтерв'ю: тематичні домінанти та прихована полеміка». Цей метод, названий авторами аналізом тематичної ієрархії, ґрунтується на твердженні, що в тексті інтерв'ю можна виділити цілісні блоки, що слугували для оповідача одиницями розгортання розповіді (с. 234), тобто являли собою послідовні кроки оповідача, викликані його інтенціями, загальним задумом щодо розкриття смислу розповіді, а також діями інтерв'юєра. Автори пропонують власний варіант схематичного представлення структури інтерв'ю після виділення цих смислових сегментів, усередині кожного з яких також виділяються менші одиниці різного функціонального типу (с. 234–239). В ідеальному варіанті результатом мала б стати послідовність монофункціональних сегментів, що певним чином співвідносяться між собою. Таким чином, отримана схема за задумом має являти собою аналітичний інструмент, а також і досить зручний спосіб посылатися на текст транскрипту. Т. Вороніній та І. Утехіну на прикладі конкретного інтерв'ю, на мою думку, найліпше вдалося продемонструвати, як цей метод дає можливість посылатися

на цитований фрагмент інтерв'ю, і дещо менш виразно — його корисність у процесі аналізу. Певна річ, цей метод потребує подальшого вдосконалення та визначення меж його застосування. Автори стверджують, що аналіз тематичної ієрархії ґрунтується на певних універсальних рисах побудови наративу, які свого часу виділив Лабов (примітка 6 на с. 261), проте, здається, що метод все ж таки є найбільш адекватним щодо особливих наративів — передусім для високорефлексивних, творених оповідачем значною мірою самостійно, саме як лінійна послідовність свідомих кроків у напрямку до певної мети, для реалізації чіткого задуму. Важливим є те, що структура тексту тісно пов'язана із явищем автобіографічного часу, причому дослідники як його моделі виділяють не тільки лінійну, але й циклічну, кільцеву, спіральну, фрагментарну та статичну⁵; припускаю, що ці моделі впливають на організацію наративу, роблячи його відмінним від ієрархії послідовно висвітлюваних тем та підтем. Отже, можливість застосування даного методу до текстів, що представляють нелінійну модель, має стати ще предметом для роздумів, як й інші його аспекти. На відміну від цієї першої частини статті, що стосується аналізу окремого тексту інтерв'ю, друга частина демонструє можливості порівняльного підходу в роботі з масивом текстів. Тут автори пропонують звернути увагу на розуміння поняття «героїзму» в інтерв'ю з тими, хто пережив блокаду, а також у публіцистичному радянському дискурсі, у листах до владних інстанцій у повоєнні роки, у сучасних дискусіях між членами різних громадських об'єднань колишніх блокадників, у законодавчих актах. Таким чином, цю ситуацію можна розглядати як певний полілог, як поле боротьби за право визначати смисл поняття «героїзму» та поняття «блокадника», де діяло кілька різних акторів, так що навіть у радянський час висловлення певних альтернативних трактувань було можливим.

Інший підхід до теми можна знайти у статті Влади Баранової «Пам'ять про блокаду в сімейних розповідях». На жаль, у даному дослідженні також зовсім не оприявлене саме розуміння «пам'яті». Здається, що цей підхід найбільше нагадує роботи Пола Томпсона⁶, де сімейна пам'ять розглядається як передача від старших поколінь до молодших певних стійких сюжетів. Ці сюжети, за П. Томпсоном, мають на меті виховний, моральний вплив, передають сімейний капітал і разом з ним — певний набір життєвих сценаріїв, які формують уявлення про типові причини і типові наслідки якихось дій. Досить часто цей підхід також поєднується із психоаналітичними інтерпретаціями, коли аналіз зосереджується на індивідуальній свідомості людини, що отримала у спадок певні наративи про типові життєві ситуації: далі, відповідно, процеси в пам'яті розглядаються в термінах «витіснення», «переносу», «комплексів» тощо. Проте В. Баранова, як видається, йде ще далі: центральним для неї є поняття «розповідей сучасної російської родини як стійких оповідних текстів» (с. 262). Не зовсім зрозуміло, що ж саме визнається у цих текстах за «стійке»: чи самі тільки сюжети (фабульні конструкції), як у П. Томпсона, чи також і форма — і тоді це буде класичний «етнографічний» підхід, де сімейні історії подібні до фольклору. На думку Авторки, «інтерв'ю відрізняються головним чином більшою чи меншою докладністю у переказі «сімейних» блокадних сюжетів» (с. 262), тобто уже готових, існуючих незалежно від оповідача історій. Відповідно, метою дослідження є переважно встановлення того,

які із цих стійких розповідей закріплюються «в сімейному тексті», якими є механізми передачі цих сюжетів і яку роль вони відіграють у формуванні образу блокади в цілому (с. 262). Проте цей підхід уже досить активно критикується у західній науці. Розгляд сімейних історій як застиглих, таких, що «циркулюють» в сім'ї уже в готовому вигляді, значною мірою ігнорує їхню конструйовану природу, зв'язок із контекстом, змінність та пластичність. Усні розповіді навіть на рівні сюжету, а не тільки форми чи інших компонентів можуть змінюватися залежно від різних контекстів повсякденного життя, від змін гранд-нарративів у суспільстві, від змін біографічної ситуації членів родини і багатьох інших чинників. Один із найсуттєвіших — вплив інтерв'юера та ситуації інтерв'ю, які унеможливають відтворення сімейних, глибоко приватних сюжетів у якомусь сталому вигляді перед дослідником. Щоб врахувати ці чинники, в західній науковій традиції дослідження «міжпоколінної» пам'яті послуговуються поняттям «комунікативної пам'яті»⁷, котре включає в себе розуміння інтерактивної, конструйованої природи оповідей. За цього підходу представники «другого покоління» постають не як реципієнти готових історій, які вони більш чи менш старанно переказують (а також будують на їх основі власні «образи минулого»), але як повноцінні учасники творення даних історій (тобто історії створюються саме у зв'язку з конкретними слухачами, з метою певного впливу на них тощо). Ці міркування приводять нас до іншої проблеми, якій не приділено уваги в дослідженні, — самої форми комунікації в родині та інших медіаторів, які уможливають «передачу» пам'яті. У дослідженні В. Баранової родина, школа, музеї, книги і подібне розглядаються просто як «джерела інформації» про блокаду, відповідно, і пам'ять у цьому випадку стає «рівнем поінформованості», кількістю «знання» про минуле. Проте таке розуміння підважується власне ходом дослідження, тобто самими інтерв'ю (це випливає як з тексту статті, так і з двох текстів інтерв'ю, опублікованих у збірнику, с. 165–186, 187–198). Ситуація передачі пам'яті не нагадує традиційно уявлювану, коли «бабуся саджає онука на коліна і оповідає йому сімейну історію». Насправді інтерв'ю яскраво демонструють, що сімейні наративи — часто не якісь розгорнуті оповідання, які спеціально виголошуються для передачі нащадкам «пам'яті». «Пам'ять» трансляється через окремі фрази, короткі зауваження, викликані певними повсякденними ситуаціями, через практики, зокрема тілесні та невербальні, а більш розгорнуті оповідання також з'являються як реакція на певну життєву ситуацію. Отже, недостатньо сказати, що нащадки очевидців блокади конструюють власні образи блокади на основі досвіду батьків. Власне, сам цей досвід постає через складні форми медіації. Багато в чому дане дослідження цікаве тим, що наочно демонструє складність процесів трансляції пам'яті і нагадує всім «усним історикам» про певну «штучність» ситуації інтерв'ювання: в реальному житті пам'ять передається зовсім інакше, не через цілеспрямоване оповідання про пережите з метою «передати пам'ять». Вочевидь, серйозним викликом для історика є спроба зрозуміти, як відбувається внутрішньосімейна комунікація, в яких формах відбувається долучення людей, які не пережили певну історичну подію безпосередньо, до історичного досвіду очевидців. Проте загалом дослідження В. Баранової, на нашу думку, є цікавою спробою постановки проблеми. Особливо важливими нам видаються намагання

інтерв'ювати представників обох поколінь із однієї родини для порівняння, спроби розробити питальник, що враховував би багато чинників передачі «пам'яті» (школа, музеї, меморіали, художні твори, телебачення та «офіційна» пропаганда) та допомагав зрозуміти контекстуальність сімейних розповідей про блокаду (питання про відзначення в родині «блокадних» дат, обговорення фільмів та книг тощо). Безумовно, ця тема ще потребує подальшої розробки та перевірки висновків, передусім шляхом нових інтерв'ювань. Можливо, також було б доцільно провести інтерв'ю з представниками повоєнного покоління, котрі не мали «блокадників» серед членів родини, — це дозволило б увиразнити та виділити роль і місце саме чинника «сімейних розповідей» у творенні образу блокади у тих, хто не переживав її безпосередньо.

Третю частину збірника, «Блокада й ідеологія радянського суспільства», відкриває ще одна стаття Вікторії Календарової «Формуючи пам'ять: блокада в ленінградських газетах і документальному кіно у повоєнні десятиліття». Авторка визначає за предмет своїх роздумів «офіційний дискурс» як «увесь комплекс допустимих тем, сюжетів, образів і трактувань, котрими можна і треба було оперувати, говорячи про блокаду в газетах, документальному та художньому кіно, книгах, друкованих мемуарах» (с. 275). Проте загалом надалі авторка не дотримується виключно такого розуміння свого предмета: тут чомусь часто вживаються як синоніми поняття «дискурс» і «пам'ять», тобто фактично не розрізняються явища, що їх можна назвати «політика пам'яті» та «пам'ять як людський досвід». Навряд чи це спрощення є виправданим: намагання прищепити певні образи блокадного минулого є просто соціальною рамкою для пам'яті, але навряд чи автоматично перетворюється на саму «пам'ять». Певно, такий підхід пов'язаний з тим, що дослідження виключно фокусується на офіційних образах блокади, але не звертається до рецепції цих образів; ситуація виглядає як монологічне централізоване формування пам'яті «згори». Отже, В. Календарова пропонує періодизацію змін в офіційних репрезентаціях блокади саме залежно від інтенцій керівництва країни. На її думку, варто виділити 1946–1949 рр. як період активного висвітлення блокадної тематики, насамперед для мобілізації населення на повоєнну відбудову; в цей період риторика працювала на героїзацію блокадного минулого, а її основою була тема «переможної битви за Ленінград», тобто бойових подвигів жителів і оборонців «міста, що затьмарило славу Трої» (с. 277–284). «Ленінградська справа» відкрила принципово інший період в офіційному висвітленні теми, а саме спричинилася до репресивного ставлення в тому числі до пам'яті про минуле міста (с. 284–285). Наприкінці 1950-х починається відродження «блокадної теми» (с. 285–293). Авторка висуває оригінальне припущення, що це було пов'язано не тільки з лібералізацією режиму, але і з виникненням нової аудиторії для офіційного дискурсу — нового покоління мешканців міста, котре не переживало блокади особисто. Ці чинники, на думку В. Календарової, зробили необхідним і можливим опис подробиць життя людей у блокадному місті (невдомих новому поколінню) та емоційне звернення до людського, індивідуального виміру блокади (з метою виховного, емоційного впливу). Крім того, новим явищем була поява в офіційному дискурсі модусу трагічності та скорботи за померлими, що можна пояснити як актуалізацією радянської риторики «боротьби за мир» в умовах

холодної війни, а також і певною часовою дистанцією стосовно самих травматичних подій (припускається, що носії надто травматичного досвіду певний час «придушують» і намагаються «витіснити» його і лише з плином часу стають у змозі впоратися з ним у публічній репрезентації). У цьому пункті Авторка, як видається, найпоследовніше іде за метафорою «колективної пам'яті», яка переносить всі явища і процеси, що «відбуваються» в індивідуальній свідомості, на рівень суспільства в цілому (власне, В. Календарова прямо висловлює тезу про таку тотожність на початку статті, с. 275). Не можемо не зауважити, що цей підхід зазнає відчутної критики, і, власне, говорити про рівень усього суспільства так, ніби воно має спільну «свідомість», щось на кшталт колективного розуму, — навряд чи можна⁸, не говорячи вже про необхідність критичного осмислення метафор як таких (зокрема, закорінених у фрейдистських теоріях). Насамкінець у статті дуже коротко окреслено сучасний дискурс про блокаду. Тут В. Календарова значною мірою відходить від завдання виявляти зв'язок офіційного дискурсу про блокаду із політикою владних груп і показує роль нових акторів творення публічного дискурсу (журналістів), а саме сьогодні як період вільнішого висловлювання «табуйованих» раніше тем. Визнаючи авторський підхід за цілком обґрунтований, хочу запропонувати розширення рамок дослідження. Зосередження на висвітленні блокадної теми виключно у місцевій пресі подає ситуацію як спрямованість офіційного дискурсу лише на мешканців міста, власне, на носіїв досвіду блокади та на їхніх нащадків. Проте насправді блокада Ленінграда відіграла винятково важливу роль також і в офіційному дискурсі в масштабах усього Радянського Союзу; вона посіла важливе місце у гранд-наративі про «Велику Вітчизняну війну» і слугувала певним чином для ідеологічної індоктринації усього населення країни. Отже, цей офіційний дискурс не використовувався виключно для регуляції та регламентації «справжньої» пам'яті очевидців подій, але й настійливо формував образ блокованого міста для «вжитку» в різноманітних контекстах (до того ж фільми, художня література та спогади, які В. Календарова використала в своєму аналізі, поширювалися у всій країні). З іншого боку, дане дослідження викликає міркування з приводу розмежування сфер приватного та публічного (офіційного) дискурсів, яке проводить Авторка. Загалом визнаючи за доцільне віднесення газет, фільмів, опублікованих спогадів та художніх книжок до виразників офіційного дискурсу, хотілося б внести деякі акценти. В. Календарова загалом звертає увагу на неможливість чіткого відокремлення публічної та приватної сфер і зауважує, що «публічні репрезентації блокади ґрунтувалися на індивідуальному досвіді», але і «будь-яка індивідуальна розповідь, безумовно, співвідносилася з тим, що чули, бачили чи читали свідки блокади вже після її закінчення» (с. 276), проте якоїсь конкретної моделі врахування взаємовпливів тут не представлено. Однак така модель може привести до розуміння природи радянського суспільства (що своєрідно перегукується з наступною розвідкою у цьому-таки збірнику): яким чином особисті спогади слугували творенню офіційного дискурсу про блокаду? Які актори були допущені до його формування? Чи можна розглядати цей дискурс як щось гомогенізоване, як єдиний текст, що виходить з якогось монолітного єдиного «центру влади», чи все ж таки в публічному просторі відбувався певний, хоча й обмежений, полілог між

представниками інституцій, окремими особами з різним символічним капіталом? Наприклад, очевидно, що у творенні саме офіційного дискурсу відігравали значну роль індивідуальні біографії, діяльність товариств блокадників, зрештою, публічні представлення спогадів блокадників на мікрорівні (виступи перед такими аудиторіями, як школярі чи «трудові колективи»), що почасти видно також і з даної статті; важливою складовою процесу також міг бути активний рух зі збирання та документування спогадів блокадників (див. статтю Н. Ломагіна, с. 298). Формування певних «колективних образів» блокади, тобто уявлень, що поділяються усією спільнотою, не може бути виключно насильницьким нав'язуванням згори — і, власне кажучи, писання історичних текстів не було справою членів Політбюро, але неминуче справою досить широкого кола осіб. Можливо, варто розглянути публічний простір як поле прихованої полеміки, як обмін репліками — наприклад, з альтернативними думками, висловленими приватно? Загалом у розгляді проблеми дискурсу ключовою видається саме участь пересічних осіб: участь і в творенні, і в рецепції текстів. Саме рецепція є найважливішим аспектом, який перетворює *мову на дискурс* і дає можливість аналізу її як соціального явища. Запитання, поставлені тут, можуть дозволити через конкретний матеріал отримати відповідь на питання, якою мірою «пересічні громадяни» брали участь у творенні не тільки панівного дискурсу про блокаду, але і всього радянського суспільства.

У роботі Ніколая Ломагіна «Дискусії про сталінізм і настрої населення в період блокади Ленінграда. Історіографія питання» пропонується дещо інший ракурс для розгляду проблем «історичної свідомості» суспільства. Автор визначив свій предмет дослідження саме через розмите і нечітке поняття «настроїв», при цьому, на жаль, не даючи його визначення чи пояснення його зв'язку з заявленою у назві збірника темою «історичної свідомості суспільства». Поняття «настроїв» у статі позначається також поняттями «істинних думок та почуттів населення» (с. 313), «масової свідомості», ментальності, стосунків влади та населення або держави та суспільства тощо. Отже, розуміння «настроїв» включає, власне, усе розмаїття *життя* як такого: і ціннісні орієнтації, емоції, прагнення, і свідому артикуляцію цих орієнтацій, і найширший спектр поведінкових практик, стратегій дій окремої особи чи спільнот у полі владних стосунків тощо. Власне, ця невизначеність і розмитість дає можливість об'єднати у цьому огляді літератури праці з найрізноманітніших дисциплін, напрямків та проблематики, а крім того, навіть і видання джерел, що можуть потенційно бути застосовані для дослідження «настроїв» (переважно джерела особистого походження, а також даних спецслужб), та окремі зразки творів красного письменства. Зокрема, як дотичну до теми включено літературу з таких проблем, як медико-психологічний аспект впливу блокади на населення Ленінграда (с. 299–300), повсякденне життя (с. 305, 320), радянська суб'єктивність, матеріальна культура за сталінізму, споживання та розподіл, життя в комунальних квартирах, гумор, доноси (с. 305–306), колабораціонізм (с. 306–308), «масова свідомість» (с. 307), діяльність репресивних органів (с. 309) і комуністичної парторганізації міста як чинник впливу на настрої населення (с. 302–303), «політичний контроль, побут і розвиток настроїв у період блокади» (с. 299), «стереотипи мислення, особливості поведінки радянських людей» (с. 304) тощо. Загалом концепцію викладеного тут дослідження можна зрозуміти

так: висвітлення дискусій про природу радянського суспільства та його стосунки з державною владою (с. 304–305, 312–320) створює широкий контекст для спроб розв'язати вужчі питання, пов'язані з життям блокованого міста. Все це величезне розмаїття літератури поділено передусім на російську (в тому числі радянську) та західну історіографії, в рамках останньої виділяється ще кілька напрямків. Поза сумнівом, важливою перевагою статті є докладне висвітлення західної історіографії щодо проблеми природи сталінізму, яка не є широко знана на пострадянському просторі. Н. Ломагін докладно зупиняється на течії прихильників теорії тоталітаризму, «ревізіоністах» (Р. Суні), школі «опору» режиму (Ш. Фіцпатрік, С. Девіс) та дебатах навколо них (ідеї С. Коткіна, Р. Терстона, Й. Хелльбека та інших). Відповідно, основна тенденція у дослідженнях природи радянського суспільства подана як критика концепції тоталітаризму. Так, «ревізіоністи» стали розглядати радянське суспільство як окремого актора, не повністю залежного від держави, і доводять існування соціальної бази для підтримки існуючого в СРСР ладу. Школа «опору» зробила бачення суспільства ще більш комплікованим, знімаючи опозицію «жертви режиму/прибічника режиму» і показуючи весь можливий спектр поведінки в радянські часи, в тому числі й активний опір, страх, мовчазну незгоду, приховану опозиційність, саботування дій державної влади тощо. Це дозволило відійти від чорно-білої картини радянського суспільства та звернути увагу на повсякденну мову, «мікрофізику» та повсюдність владних стосунків. Н. Ломагін, зазначимо, не приєднує свій авторський голос беззастережно до якогось з цих напрямків і не окреслює чітко власну позицію, подаючи кожен з робіт як ще один «внесок» до розгляду теми, з усіма вадами та перевагами. Так само у висвітленні радянської історіографії автор загалом не відділяє свій «голос» від радянського гранд-нарративу про «Велику Вітчизняну війну» і розглядає також і роботи радянських дослідників як низку «внесків», «спроб дослідження проблеми», тобто з точки зору виявлення ними нових «фактів, відомостей», що працюють на «нарощування знання». На жаль, при цьому зовсім не акцентовано, що в рамках інших підходів «факти», викладені в радянських роботах, просто не можуть існувати, принципово втрачаючи сенс; власне, навіть формулювання проблеми в різних підходах буде принципово різним, тож неможливо говорити про існування якоїсь спільної проблеми «настроїв» у різних історіографічних традиціях, так само як й універсальних та незмінних «фактів», що їх можна було б легко перенести з однієї парадигми в іншу. Отже, об'єднання цих традицій, що мають принципово різні предмети, являє собою серйозну складність для дослідника. Безумовно, сама по собі нейтральна (чи невизначена) позиція автора не є ганджем, навпаки, традиційно розглядається як перевага. До того ж слід цілком згодитися з наступною тезою Н. Ломагіна про радянську історіографію: «важливо <...> не те, що не було зроблено (і просто не могло бути зроблено) ленінградськими істориками стосовно дослідження настроїв, а те, що зробити вдалося» (с. 302). Проте ця нейтральність чи «всеїдність», крім іншого, дивним чином виявляється у використанні численних радянських ідеологічних кліше саме в авторській мові (не в цитуваннях!): зокрема, подив викликає вживання виразів «ленінградська епопея» на позначення наукової проблеми (с. 306, 307, 325, напр. «інтерес до ленінградської епопеї <...> на Заході знову виріс», с. 325), «подвиг і трагедія Ленінграда» (с. 296, 303, формула,

що в радянській пропаганді мала виключати інші, крім героїчної та трагічної, версії подій), «масове виявлення патріотизму» (с. 311) і «чудеса героїзму» (с. 313), «націоналістичні елементи» (с. 307) і, звичайно, «радянський народ» (с. 313, 316 та ін.) тощо. Не може не звернути на себе увагу і збереження логіки радянського мислення (напр., «єдності в інтерпретації сутності та генези тоталітаризму російські історики <...> не досягли» (с. 304) — нібито досягнення єдності в інтерпретації будь-чого є можливе чи бажане). Вочевидь, це зумовлено загальним уявленням про радянське історіописання виключно як про добу, коли історики намагалися «правильно відтворити» події минулого в умовах ідеологічного тиску на науку «ззовні» та репресій. Можливо, саме застосування західних підходів до аналізу природи радянського суспільства могло б показати роль істориків не тільки як жертв і пристосуванців, але і як активних творців радянської ідеології, що цілком свідомо створювали історичні міфи як частину власне цієї «влади», її ідеологічного апарату.

Одна з найцікавіших розвідок у збірнику, на мій погляд, — стаття Ольги Русинової «Тривкіше за камінь та бронзу: образи блокади в монументальних ансамблях Ленінграда». Дослідження виглядає дещо відмінним від інших, певно, з огляду на специфіку мистецтвознавчого аналізу. Монументи на вшанування блокади розглядаються тут як репрезентації пам'яті про неї, так само як і публіцистика, кіно, особисті наративи у попередніх статтях. Проте аналіз їх саме як творів мистецтва дозволяє уникнути розуміння їх тільки як продуктів державної ідеології та «влади» або як репрезентацій пережитих окремими оповідачами «об'єктивних» подій. Аналіз твору мистецтва неминує означає врахування компонента творчості, тобто певного простору свободи всередині творення офіційного наративу, можливості одиначного авторського висловлювання в його межах. Таким чином, цей підхід передбачає врахування як «колективної пам'яті», так і індивідуального творчого компонента, а також і ширшого культурного контексту — традицій монументальної скульптури (також і дорадянської) та творення меморіалів, тривалого розвитку концепцій організації міського простору тощо. Згідно з цим підходом, Авторка зосереджується не на самому суспільстві із його «місцями пам'яті» та механізмами формування ідентичностей різних груп (за М. Хальбаксом і П. Нора), а саме на творах мистецтва як «формах», що закріплюють образи пам'яті та підтримують їхнє постійне відтворення (див. примітки на с. 362–363). О. Русінова розглядає лише кілька монументальних ансамблів, які вважає найяскравішими зразками того чи іншого періоду в розвитку жанру, а також вираженням послідовної зміни версій блокади у повоєнному суспільстві. Зокрема, виділяється Піскарьовське меморіальне кладовище (1961 р.) як втілення поєднання мотивів особистої жертви та громадянського подвигу в жанрах некрополя та міського монумента, пам'ятник «Розірване кільце» (1966 р.) — як втілення приватної, неофіційної пам'яті про блокаду, «Монумент на честь героїчної оборони Ленінграда» (1975 р.) — як офіційну концепцію війни і блокади в рамках дискурсу торжества Перемоги, а також пам'ятник жінкам-бійцям МПВО (2000 р.) як втілення сучасного образу блокади в темах самотності, приватності, людськості (= минулості). При цьому, як бачимо, Авторка не розглядає поняття «пам'яті» і подібні, але зупиняє свій вибір на термініві «образ». Слід зазначити,

що в даній статті загалом не завжди чітко розрізняється «художній образ» (цілком звичне поняття, розроблене в рамках того ж красном письменства чи мистецтвознавства) та «образ блокади в свідомості суспільства» (виявлення і дослідження якого ще залишається проблемою). О. Русинова розглядає кожну пам'ятку в широкому контексті. Її увагу привертає міський простір навколо пам'яток (в тому числі «символічна ієрархія» районів Ленінграда, яка надавала кожній із них додаткових значень: місцезнаходження в тому чи іншому районі робило пам'ятку більш чи менш офіційною, символічно важливою), також безпосереднє ландшафтне чи архітектурне оточення меморіала. Предметом для аналізу є також текстовий, словесний супровід пам'яток, їхні назви (офіційна та «народна») і, звісно, сама композиція, смисли, втілені в монументальних формах, організація простору, дискурсивність (ідеологічність), наративність (сюжетність) або ж метафоричність (фігуративність) художнього висловлювання, жанрові рамки. Висвітлюється також історія роботи над монументом: процес вибору проекту з-поміж значної кількості наявних (в чому видно дію механізму влади, цензури), трансформації проекту та самого зображення, прототипи тих чи інших форм, тобто дія традиції. О. Русинова цілком аргументовано аналізує інтенції авторів цих монументів, в тому числі наводючи їхні власні висловлювання та досвід переживання блокади Ленінграда. Проте особливістю даного дослідження, на нашу думку, є те, що увага переважно зосереджується на відносинах між інтенцією автора (або образами блокади в свідомості суспільства, яке він представляє) і втіленням їх у монументі, при цьому дещо осторонь залишається третя необхідна складова — глядач, або реципієнт (мається на увазі триада «автор—твір—читач»). Власне, авторка приділяє увагу сприйняттю монументів, але робить це з точки зору «ідеального реципієнта» чи «ідеального читача» (застосовуємо тут термін з наратології⁹), тобто такого читача, що сприймає твір чітко згідно із задумом автора, тим, що «закладено» в твір. О. Русинова аналізує просторове позиціонування глядача стосовно монумента, асоціативні ряди, до яких «відсилає» ця пам'ятка, очікування щодо реакцій глядача, «зорове значення» того чи іншого фрагмента, власне те, як «читається» пам'ятка, її ідеологічні та інші риси. Проте глядач або реципієнт тут виступає саме як узагальнений, безособовий: тобто сприйняття пам'ятки постає як незалежне від конкретної особи, що споглядає, але виключно зумовлене самим твором, усім, що в нього «закладено». Таким чином рецепція монументів постає переважно як авторське (звичайно, дуже цікаве та кваліфіковане) читання цих монументів. На нашу думку, аналіз сприйняття пам'яток конкретними мешканцями міста у конкретний час, різними соціальними групами або представниками різних поколінь) могло б наблизити до розуміння ролі цих монументів як «місць пам'яті», що закріплюють і певним чином відтворюють уявлення про минуле, ідентичності тощо. До того ж з даної статті очевидно, що певні джерела для аналізу рецепції пам'яток існують: так, Авторка наводить неофіційні («народні») назви монументів, окремі висловлювання жителів міста про ці пам'ятки, а також свої особисті спостереження (наприклад, фрагмент щодо сприйняття ленінградцями пам'ятника «Розірване кільце» як втілення приватної пам'яті, с. 345, а також примітка 14). З огляду на це дуже важливим нам видається включення до питальників, які застосовували під час

інтерв'ювання на тему блокади, запитань щодо того, які монументальні втілення блокади респондент вважає вдалими, які з них відвідує, і подібні (хоча не можу не зауважити деяку заангажованість запитань: сама їхня постановка ніби передбачає, що якісь із пам'яток апіорі *мають* бути вдалими чи відвідуваними). Проте, вочевидь, для того, щоб вичерпно викласти проблему сприйняття пам'ятників чи інших комеморативних форм пересічними мешканцями або іншими групами чи особами, потрібне цілком окреме антропологічне дослідження, яке включатиме не тільки і не стільки інтерв'ювання, але й «етнологічне» спостереження, аналіз усіх тих комеморативних заходів, ритуалів, що відбуваються біля пам'ятників, їхньої включеності в повсякденне життя та практику¹⁰. Таке дослідження, що поєднує опис та авторський аналіз пам'ятника із описом ритуалів, які проводить біля нього місцева громада за участю офіційної влади, дає можливість виявити не тільки «втілення» якоїсь пам'яті у камені, але й функціонування цього місця у певній спільноті. Це дозволяє також звернутися до множинності інтерпретацій, які можуть надаватися цим монументам всередині спільноти, а не обмежуватися тільки рецепцією «ідеального читача».

Іншим цікавим аспектом статті О. Русинової є аналіз мистецтвознавчого дискурсу щодо блокадних монументів. Авторка розглядає його як частину загальної суспільної практики намагання втілювати блокаду в певних жанрових рамках. Вона робить висновок про те, що у 1970-ті рр. панівною стає тенденція до кризи пам'яті, зникнення особистих спогадів, підміни теми блокади супутніми загальноілюстративними образами, «ходульною» символікою, втрати об'єднувального смислу, що особливо яскраво проявилось в офіційному «Монументі на честь героїчної оборони Ленінграда» й у кризі інтерпретацій у літературі (с. 355, 358). З середини 1980-х, на думку О. Русинової, тема блокади витісняється на маргінес офіційного та спеціального мистецтвознавчого дискурсів, а також зникає з повсякденної мови, з чим пов'язана і відмова від створення нових монументів на тему блокади (с. 358). Проте ці висновки дещо пом'якшуються подальшою рефлексією над сучасним пам'ятником «Жінкам-бійцям ПВО», бо тема блокади у ньому дістає безліч нових значень і потужно актуалізується: отже, сам природний відхід безпосередніх носіїв досвіду переживання блокади не зумовлює неминучого розпаду пам'яті про блокаду; цей образ може актуалізуватися знову і знову, причому як під впливом зростання якихось колективних ідентичностей, так і, на жаль, бажання влади використати образ «міста в облозі». Крім того, хочеться звернути увагу на ще один момент: навіть за відсутності нових монументів чи оригінальних текстів про них ще не можна говорити про кризу пам'яті — адже ті монументи та тексти, що вже наявні, продовжують своє функціонування в даній спільноті, вони продовжують читатися і перчитуватися; а отже, для подальшого аналізу слід звернутися до питань: як змінюються комеморативні практики жителів міста? Чи дійсно для свідомості членів спільноти характерна «криза пам'яті», чи, можливо, пам'ятки попередньої епохи просто зазнають фундаментального переозначення і переосмислення? Пам'ятки, поза сумнівом, свідчать не тільки про панівні дискурси часу свого створення, але й про подальше функціонування пам'ятника у спільноті. Можливо, пам'ять про блокаду тепер шукає інші форми для репрезентації?

Підбиваючи підсумки, зазначимо, що, бгворюване видання висвітлює широкий спектр проблем, що виходять далеко за межі теми блокади Ленінграда і загалом являє собою непересічне явище для гуманітарних наук на пострадянському просторі. Проте, на жаль, збірнику виразно бракує рефлексії щодо заявлених у ній понять «пам'яті» та «історичної свідомості суспільства». Здається, ця відмова від роздумів над пам'яттю як соціальним феноменом веде до розуміння пам'яті переважно як «природного явища», здатності людського мозку фіксувати та відтворювати події, і, що найважливіше, таке саме розуміння метафорично переноситься на «пам'ять» на рівні суспільства. Мабуть, саме відданість цій метафорі вводить в оману одну з рецензенток збірника, котра робить висновок (спираючись, зокрема, на статтю Ольги Русиної), що трансформація пам'яті про блокаду загалом може бути описана як «охолодження», тобто як поступове зменшення травматичності спогадів, їхньої гостроти та сили, а водночас також актуальності, інтересу суспільства до теми блокади¹¹. Однак «пам'ять» на рівні суспільства навряд чи може адекватно описуватися за допомогою фізичних чи фізіологічних термінів, найбільш виразно вона постає як конструкція, як інтерсуб'єктивний процес творення дискурсів, що конкурують між собою за право описувати минуле. В радянський час говоріння про блокаду було значною мірою прерогативою офіційного дискурсу, і, природно, що саме розкладання офіційного радянського дискурсу призвело до певної «кризи репрезентації» — проблемності, труднощів у представленні теми блокади в публічному просторі за умови трансформації цього простору. Це покладає на усіх акторів у публічному просторі важке завдання самостійного творення форми, риторики, образного ряду блокадної теми. Звідси і впливає оманливе враження зменшення інтенсивності спогадів та інтересу до теми протягом радянського періоду. Вочевидь, відбувалося зменшення інтересу до офіційного дискурсу, офіційних презентацій, що ставали дедалі більш стандартно-штапованими — причому стосовно будь-якої тематики. Проте блокади це стосувалося найбільше — можливо, тому, що, на мою думку, саме ця тема являла одну з основ гранд-нарративу про «Велику Вітчизняну війну» та відповідно одну з основ ідентичності «радянського народу» — а цей момент залишився неоприятливим у даному збірнику (як і місце самої «пам'яті про блокаду» в ширшому контексті, її роль серед низки інших «пам'ятей»). Отже, сьогодні публічна презентація блокадної теми можлива або в рамках старого дискурсу (який, проте, не має колишньої сили і ресурсів), або шляхом складних і навіть болючих пошуків нових форм та засобів вираження (як у випадку із сучасним пам'ятником у статті О. Русиної). Власне, це проблема, з якою стикаються сьогодні в усьому світі під час намагань представити минуле, часто травматичне, таке, що не піддається висловленню чи вписуванню у збанкрутілі гранд-нарративи: парадигматичним випадком такого минулого, яке важко піддається репрезентації, є Голокост¹². Спробою такої репрезентації — на наш погляд, вдалою — є даний збірник: в ньому присутні і прагнення до критичного аналізу офіційного дискурсу радянської доби, і намагання іншого представлення теми — через сучасний науковий дискурс у діалозі зі свідченнями самих очевидців. Відхід цих очевидців у небуття зовсім не означає зникнення пам'яті. Актуальність певного фрагменту історичного минулого не залежить від хронологічної відстані до сьогодення, але від творення та перетворення ідентичностей, якому цей

фрагмент слугує. Матеріалізована у певних культурних рамках пам'ять стає фактом життя наступних поколінь, і, сприйнята, інтерпретована та переосмислена, стає основою творення нової спільноти.

¹ Див. докладніше про видавництво та його видання: <http://www.novizdat.ru>.

² Див., напр.: *Gattel M. G., Climo J. J.* Introduction. Meaning in social memory and history: Anthropological perspectives//*Social memory and history. Anthropological perspectives*/Ed. by Jacob J. Climo and Maria G. Gattel. — London; New York; Oxford, 2002. — Pp. 1–39.

³ *Crane S. A.* Writing the individual back into collective memory//*American historical review*. — Vol. 102. — December 1997. — № 2. — Pp. 1372–1385.

⁴ Про це писав у дещо есеїстичній формі Р. Арчибальд: *Archibald R.* A personal history of memory//*Social memory and history. Anthropological perspectives*/Ed. by Jacob J. Climo and Maria G. Gattel. — London; New York; Oxford, 2002. — Pp. 65–80.

⁵ *Roberts B.* Biography, time, and local history-making//*Rethinking history*. — Vol. 8. — № 1. — March 2004. — P. 92.

⁶ Див., зокрема: *Thompson P.* The power of family myths//*The myths we live by*/Ed. by Raphael Samuel and Paul Thompson. — London, 1990. — Pp. 216–224.

⁷ Тут «комунікативна пам'ять» на відміну від «колективної» визначається як така, що закорінена переважно в усному спілкуванні та приватних формах письмового спілкування і включає в себе патерни та функції спогадів у невеликому колі тісно пов'язаних осіб: *Eigler F.* Writing in the new Germany: Cultural memory and family narratives//*German politics and society*. — Fall 2005. — Issue 76. — Vol. 23. — № 3. — P. 23.

⁸ *Gedi N. and Elam Y.* Collective memory — what is it?//*History and memory*. — Spring/Summer 1996. — Vol. 8. — № 1. — Pp. 30–50.

⁹ *Шмид В.* Нарратологія. — М., 2003. — С. 45–76.

¹⁰ Цікавий приклад подібного всебічного дослідження: *Vucur M. Treznea.* Trauma, nationalism and the memory of World War II in Romania//*Rethinking history*. — 2002. — Vol. 6. — № 1. — Pp. 35–55.

¹¹ *Балла О.* Остывание памяти. Травматический опыт и защитные механизмы в истории//http://www.russ.ru/culture/krug_chteniya/ostyvanie_pamyati; <http://novizdat.livejournal.com/70248.html>.

¹² З-поміж інших, ґрунтовно розкриває цю проблему таке дослідження: *Young J. E.* The texture of memory. Holocaust memorials and meaning. — New Haven; London, 1993. — 398 p.

Відомості про авторів

Тетяна Величко — аспірантка Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Рильського НАН України (Київ),
vellinda@ukr.net

Галина Виноградська — молодший науковий співробітник відділу етнології сучасності Інституту народознавства НАНУ (Львів), секретар секції етнології Наукового товариства ім. Шевченка, Голова секретаріату Об'єднання товариств депортованих українців «Закерзоння»,
bvynohrad@ukr.net

Мерседес Віланова Рібас (*Mercedes Vilanova Ribas*) — PhD, професор новітньої історії університету Барселони (Іспанія), перший президент Міжнародної асоціації усної історії та засновниця і редактор журналу «Historia, Antropología y Fuentes Orales»,
mercedesvilanova@ub.edu

Тетяна Вороніна (*Татьяна Воронина*) — кандидат історичних наук, асоційований науковий співробітник Центру усної історії Європейського університету в Санкт-Петербурзі (РФ),
voronina1977@gmail.com

Гелінада Грінченко — кандидат історичних наук, доцент, докторантка кафедри українознавства Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна,
gelinada.grinchenko@gmail.com

Світлана Гуркіна — наукова співробітниця Інституту Історії Церкви при Українському Католицькому Університеті (Львів),
hurkina@ichistory.org

Аляксандр Далговський (*Аляксандр Далгоўскі*) — М.А., докторант історичного семінару «Історія Східної та Південно-Східної Європи» факультету історичних та мистецтвознавчих наук Людвіг-Максиміліанс-університету (Historisches Seminar «Geschichte Ost- und Südosteuropas», Fakultät für Geschichts- und Kunstwissenschaften, Ludwig-Maximilians-Universität) в м. Мюнхен, ФРН,
Alex-Dolgowskij@web.de

Юрій Іріоглу — асистент кафедри джерелознавства, історіографії та спеціальних історичних дисциплін Запорізького національного університету,
irioglu-2006@yandex.ru

- Вікторія Календарова** (*Виктория Календарова*) — кандидат історичних наук, асоційований науковий співробітник Центру усної історії Європейського університету в Санкт-Петербурзі (РФ),
kalendarova@eu.spb.ru
- Оксана Кісь** — кандидат історичних наук, наукова співробітниця відділу етнології сучасності Інституту народознавства НАН України (Львів), голова Львівського науково-дослідного Центру «Жінка і суспільство»,
oksanakis55@gmail.com
- Оксана Кузьменко** — кандидат філологічних наук, наукова співробітниця відділу фольклористики Інституту народознавства НАН України (Львів),
kuzmenko.oksana@gmail.com
- Тетяна Лапан** — кандидат історичних наук, асистент кафедри історії та теорії соціології, завідувач Центру моніторингу Львівського національного університету ім. І. Франка,
tetianalap@yahoo.com
- Вольга Лабачевська** (*Вольга Лабачёвская*) — кандидат мистецтвознавства, доцент, науковий співробітник Білоруського державного інституту проблем культури (Мінськ), доцент Європейського гуманітарного університету (Вільнюс, Литва),
lobachevskaja@tut.by
- Людмила Малес** — кандидат соціологічних наук, доцент кафедри теорії та історії соціології Київського національного університету імені Тараса Шевченка,
mlv_ua@mail.univ.kiev.ua
- Олексій Мусяєздов** — кандидат соціологічних наук, доцент кафедри соціології Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна,
musiyezdov@gmail.com
- Тетяна Пастушенко** — кандидат історичних наук, наукова співробітниця відділу історії України періоду Другої світової війни Інституту історії України НАНУ (Київ),
tetiana_p@ukr.net
- Александр фон Плато** (*Alexander von Plato*) — DPhil, професор з 1993 р. засновник і директор Інституту історії та біографії при заочному Університеті м. Хаген (Institut für Geschichte und Biographie, Fernuniversität Hagen), співредактор журналу «Zeitschrift für Biographieforschung, Oral History und Lebensverlaufsanalysen BIOS», секретар Міжнародної асоціації усної історії у 1996–2000 рр., віце-президент МАУІ у 2006–2008 рр.,
alexander.vonplato@FernUni-Hagen.de
- Юрій Радченко** — аспірант кафедри історії України Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна,
ostbat@yandex.ru
- Ірина Реброва** — аспірантка кафедри українознавства Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна,
rebrova.iryana@gmail.com

Габріель Розенталь (*Gabriele Rosenthal*) — PhD, професор, директор Центру методів соціальних наук при Георг-Август-університеті (*Methodenzentrum Sozialwissenschaften, Georg-August-Universität*) (Геттінген, ФРН),
G.Rosenthal@gmx.de

Єкатерина Рязьських (*Екатерина Рязских*) — аспірантка кафедри зарубіжної історії Воронежського державного педагогічного університету (РФ),
eryazhskih@mail.ru

Володимир Склокін — викладач кафедри соціально-гуманітарних дисциплін Харківського інституту кадрів управління,
vsklokin@ukr.net

Наталія Тимофєєва (*Наталья Тимофеева*) — кандидат історичних наук, доцент Центрального філіалу Російської академії правосуддя і Воронежського державного педагогічного університету, керівник Регіонального центру усної історії в м. Воронеж (РФ),
timnp@icmail.ru

Оксана Товарянська — аспірантка кафедри історії Національного університету «Києво-Могилянська академія» (Київ),
orlana@bigmir.net

Алістер Томсон (*Alistair Thomson*) — DPhil, професор історії факультету історичних студій (School of Historical Studies) та директор Центру громадської історії (Institute of Public History) Університету м. Монаш (Monash University), Австралія, у 1991–2007 рр. — співредактор журналу Товариства усної історії Великої Британії «Oral History», у 2006–2008 рр. — президент Міжнародної асоціації усної історії,
alistair.thomson@arts.monash.edu.au

Марієта де Мораєс Феррейра (*Marieta de Moraes Ferreira*) — PhD, професор Федерального університету Ріо-де-Жанейро, директор Центру дослідження сучасної історії Бразилії (1999–2005), президент Бразильської асоціації усної історії (1994–1996) та Міжнародної асоціації усної історії (2000–2002),
MARIETA@fgv.br

Наталія Ханенко-Фрізен (*Шостак*) (*Natalia Khanenko-Friesen (Shostak)*) — PhD, професор культурної антропології Центру дослідження української спадщини при Коледжі св. Томаса Мора Саскачеванського університету (Prairie Centre for the Study Ukrainian Heritage (PCUH), St. Thomas More College, University of Saskatchewan), м. Саскатун (штат Альберта, Канада),
natalia.khanenkofriesen@gmail.com

Наукове видання

СХІД/ЗАХІД

Історико-культурологічний збірник

Випуск 11–12. Спеціальне видання

**Усна історія в сучасних соціально-гуманітарних студіях:
теорія і практика досліджень**

За редакції *Володимира Кравченка*
та *Гелінади Грінченко*

Відповідальний за випуск *Г. Г. Грінченко*

Редактор *Т. М. Вакулєнко*

Технічний редактор *І. Є. Реброва*

Комп'ютерна верстка *Ю. І. Цитковська*

Коректор *Т. М. Вакулєнко*

Свідоцтво ДК № 1748 від 15.04.2004

Підписано до друку 10.12.2008. Формат 60×90/16.

Папір офсетний. Друк офсетний. Гарнітура NewtonC.

Умов.-друк. арк. 30,35. Облік.-вид. арк. 27. Наклад 300 прим.

ТОВ «НТМТ».

пр. Леніна, 58, к. 108, м. Харків, 61072

С92 **Схід/Захід:** Іст.-культ. зб./Схід. ін-т українознавства ім. Ковальських та ін.; Редкол.: В. В. Кравченко (голов. ред.) та ін. — Х.: Майдан, 1998—

Вип. 11—12: Спец. вид.: Усна історія в сучасних соціально-гуманітарних студіях: теорія і практика досліджень/За ред. В. Кравченка, Г. Грінченко. — Х.: ТОВ «НТМТ», 2008. — 432 с.

ISBN

УДК 930:801.81 (082)

ББК 63.2я4